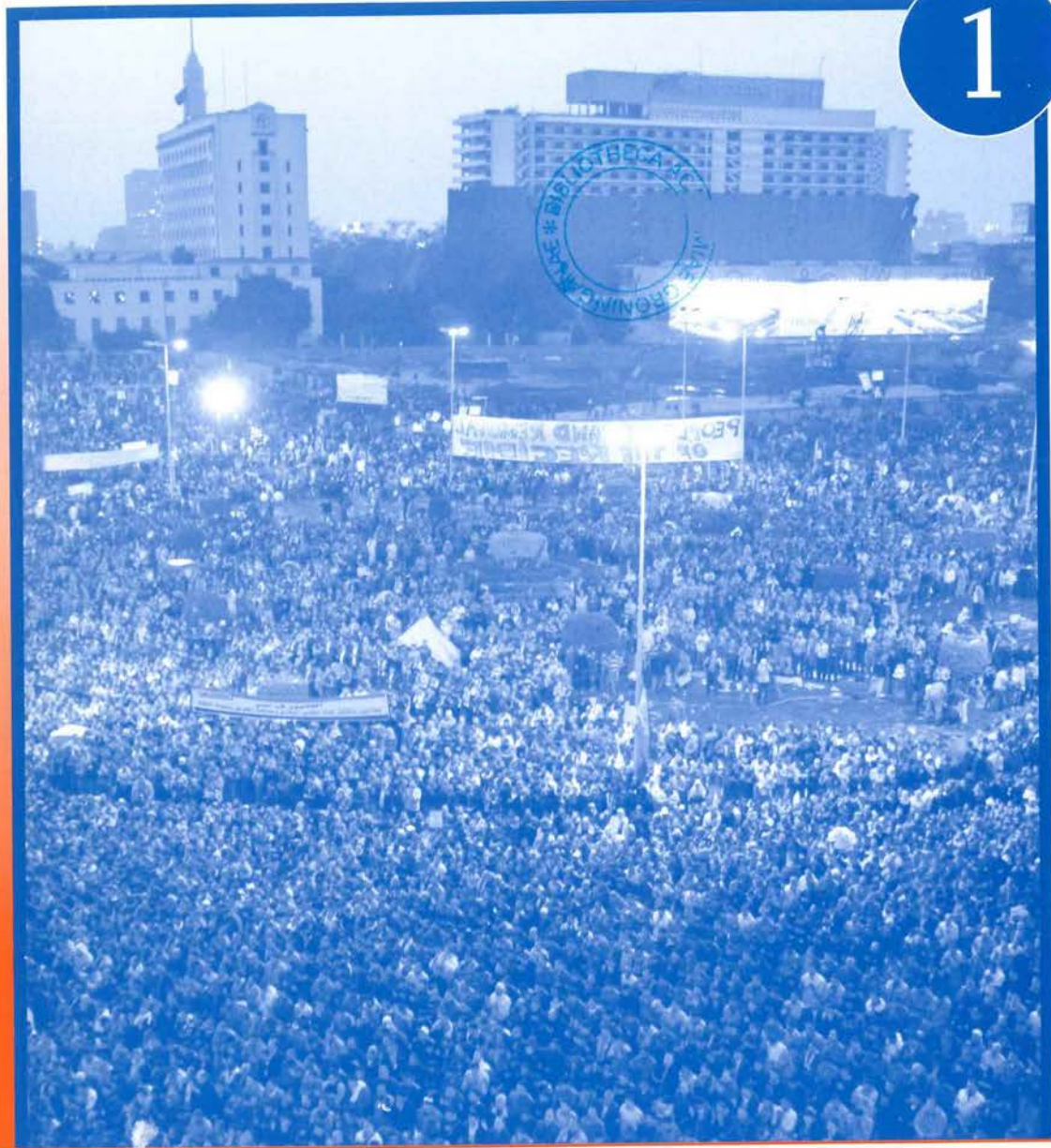

DNFF

Liberaal Reveil

2012 - 2013

1

LIBERAAL
 NEDERLANDSE
 POLITIEKE
 PARTIJEN

Maart 2012

Maatschappelijke revoluties en het liberalisme

De VVD-leden en kiezers vergeleken

DOCUMENTATIECENTRUM
 NEDERLANDSE POLITIEKE
 PARTIJEN

Bezuinigingen vanuit liberaal perspectief

LR

INHOUDSOPGAVE

Column Politie moet geen weigerambtenaar zijn <i>Camilla Bruil</i>	1
---	---

Thema: Maatschappelijke revoluties

Ten geleide Maatschappelijke revoluties <i>Patrick van Schie</i>	2
De ambivalente houding van liberalen ten opzichte van revoluties <i>Fleur de Beaufort en Patrick van Schie</i>	3
De 'Arabische Lente' Stagnatie of liberale bloei? <i>Ghassan Dabhan en Stephan de Vries</i>	8
Revolutie in Noord-Korea <i>Remco Breuker</i>	17
Revolutie en liberalisme in Hongarije <i>László Marác</i>	21

Achterbannen vergeleken Opinions van leden en kiezers van de VVD <i>Ingrid van Dijk</i>	26
--	----

Thema: Het Liberalen Boek

Liberaal beginselen in de Nederlandse politiek Terugblik en plaatsbepaling <i>Remieg Aerts</i>	32
Excentrisch en excentriek De typische trekken van het Nederlandse liberalisme <i>Patrick Stouthuysen</i>	40

Liberalisme als zegevierende westerse ideologie opnieuw uitgedaagd <i>Wim Couwenberg</i>	44
Kapotbezuinigingen bestaat niet <i>Nick Ottens</i>	51
Wat is de euro ons waard? Een korte verkenning van economische en andere argumenten <i>Rob Kuppens</i>	54
Structurele hervormingen bieden Grieken nieuwe kans <i>Dora Bakoyannis</i>	56
Het collectivisme zegeviert als het om bubbels gaat Een pleidooi voor een liberaler klimaatbeleid <i>Willem Joustra</i>	59
Cultureel kapitaal als sleutel tot integratie <i>Maurice Hoogeveen</i>	63

POLITIE MOET GEEN WEIGERAMBTENAAR ZIJN

– Camilia Bruil –

Onlangs heeft de SP een inventarisatie onder 1700 politieagenten laten uitvoeren naar aanleiding van de verhoging van boetes begin dit jaar. Hieruit bleek dat ‘agenten zich massaal [afvragen] in hoeverre de samenleving hier veiliger van wordt. Ze vinden dat de verhoudingen zoek zijn en hebben het gevoel dat ze alleen maar bezig zijn de staatskas te spekken.’ Daarnaast geeft 95 procent van de ondervraagden aan vanwege de verhogingen vaker dan voorheen een waarschuwing te geven in plaats van een boete uit te schrijven. Tevens stelt een deel van de agenten uit principe boetes boven een bepaald bedrag niet uit te schrijven.

Hoewel er ook in politiek Den Haag veel discussie bestaat over de verhoging van bepaalde boetes – voor parkeren op een gehandicaptenparkeerplaats wordt de boete verhoogd van 180 naar 340 euro – en de verhouding tussen de ernst van een vergrijp en de hoogte van een boete soms ver te zoeken lijkt – een winkeldiefstal met een waarde van 50 euro levert bijvoorbeeld een boete van 200 euro op en is daarmee goedkoper dan fout parkeren –, is het niet aan agenten om hier een oordeel over te vellen en zeker niet om hier vervolgens naar te handelen door bepaalde boetes niet uit te schrijven.

Het weigeren sommige boetes op te leggen is een zorgelijke ontwikkeling. Politieagenten zijn ambtenaren, die aangesteld zijn om een deel van de overheidstaken uit te voeren, namelijk het handhaven van de openbare orde en veiligheid. De politie is met andere woorden een uitvoerend orgaan en geen wetgevende macht. Het is aan het parlement om wetten te maken en strafmaatregelen vast te stellen voor overtreding van deze wetten. De politie voert ver-

volgens deze taak – het handhaven van de openbare orde en het daarbij onder meer opleggen van boetes – uit ongeacht de persoonlijke opvattingen van de agenten (de beboete burger heeft vervolgens nog de mogelijkheid om hiertegen in beroep te gaan, maar dat terzijde).

Dit betekent uiteraard niet dat de politie geen enkele ruimte zou moeten hebben om inschattingen te maken en te bepalen of het in een betreffende situatie passend is om een waarschuwing te geven dan wel een boete uit te schrijven. Een agent kan er echter geen stijlregels op basis van zijn persoonlijke ideeën op na houden en systematisch weigeren boetes uit te schrijven. Het is vanuit liberaal perspectief niet te onderbouwen dat een politiebeambte de vrijheid krijgt naar eigen inzichten de wet al dan niet uit te voeren. Dit leidt tot (staats)willekeur, terwijl de wet voor iedereen gelijk is/zou moeten zijn. Het kan niet zo zijn dat agent A een bekeuring uitschrijft voor parkeren op een gehandicaptenparkeerplaats, terwijl agent B dit in dezelfde situatie niet doet simpelweg omdat hij de boete van 340 euro te hoog vindt. Agent B weigert in dat geval de wet uit te voeren. Als hij dit op basis van gewetensbezwaren zou doen, is het wellicht goed voor de betreffende agent na te gaan of hij wel het juiste beroep heeft gekozen of misschien beter uit kan kijken naar een andere baan – wellicht binnen het politieke domein waar binnen hijzelf de wetgevende taken op zich kan nemen. De politie dient kortom ‘gewoon’ de wet uit te voeren en geen weigerambtenaar te zijn.

Camilia Bruil is eindredacteur van Liberaal Reveil en wetenschappelijk medewerker van de prof.mr. B.M. Teldersstichting.

TEN GELEIDE

MAATSCHAPPELIJKE REVOLUTIES

– Patrick van Schie –

Vijftien maanden zijn verstreken sinds de zelfverbranding van de Tunesische fruitverkoper Mohammed Bouazizi de Arabische wereld in vuur en vlam zette. De branden zijn zeker nog niet overal uitgewoed. De opstand in Syrië trekt momenteel de meeste aandacht. De opstandelingen krijgen veel sympathie uit het Westen, waar zelfs alweer wordt gespeculeerd over de mogelijkheden en de wenselijkheid van interventie om het regime een genadeklap te geven, net als in Libië is gebeurd. Maar aarzelingen zijn er ook, niet alleen ten aanzien van de legitimiteit en effectiviteit van interventie maar ook over de mogelijke uitkomst. Wat zijn de Egyptenaren bijvoorbeeld opgeschoten met de val van dictator Mubarak? Is het risico niet (te) groot dat de bevolking na een geslaagde revolutie van de regen in de drup belandt?

De 'Arabische revolutie' vormt voor de redactie van *Liberaal Reveil* aanleiding een deel van ons blad te wijden aan het thema 'maatschappelijke revoluties'. En om een eventueel misverstand meteen uit de weg te ruimen: het gaat ons daarbij niet om ingrijpende gebeurtenissen in het algemeen, zoals om de Industriële Revolutie, een andere technologische revolutie of een revolutie in omgangsvormen. Het gaat ons om het verschijnsel van de *politieke* omwenteling: een (betrekkelijk) plotselinge en (potentieel) gewelddadige machtswisseling, waarmee belangrijke verschuivingen in de onderliggende machtsverhoudingen in de samenleving tot uiting komen, in gang worden gezet, of worden versneld. Revoluties moeten daarbij worden onderscheiden van de veel vaker in de geschiedenis voorkomende coups: machtsgrepen, waarmee de ene heerser of

heersende klik door een andere wordt vervangen. Meestal staat de samenleving in bredere zin buiten zo'n coup, en voor die samenleving verandert er bij een dergelijke gewone machtsgreep niets wezenlijks. Bij revoluties is het wel het oogmerk het lot van de burgers te verbeteren, of dat wordt die burgers toch minimaal voorgespiegeld.

Zoals het Westen tegenwoordig ambivalent staat tegenover de gebeurtenissen in de Arabische wereld, en tegenover de vraag of moet worden ingegrepen, zo staan liberalen – om het voorzichtig uit te drukken – niet onverdeeld enthousiast tegenover het verschijnsel revolutie. Maar moeten zij stevast afwijzend staan? Hoe in de geschiedenis liberalen, als tijdgenoten en onder hun politieke denkers, revoluties hebben beoordeeld, is het onderwerp van de eerste bijdrage aan ons thema, geschreven door de historici Fleur de Beaufort en Patrick van Schie. Vervolgens wordt door politicologen Ghassan Dahhan en Stephan de Vries de 'Arabische Lente' behandeld: betekent dit stagnatie of bloei? Remco Breuker, hoogleraar Koreastudies, analyseert de situatie in Noord-Korea. Is in de meest gesloten samenleving ter wereld een revolutie mogelijk? Het thema wordt afgesloten door universitair docent Europese Studies László Marác. Hij beschrijft de ontwikkelingen in Hongarije – dat tot de Val van de Muur onderdeel uitmaakte van de Sovjet Unie – en stelt dat eerst definitief met het communistische verleden afgerekend moet worden alvorens er ruimte zal zijn voor een liberale en rechtvaardige samenleving.

Patrick van Schie is redactielid van Liberaal Reveil en directeur van de prof. mr. B.M. Teldersstichting.

DE AMBIVALENTE HOUDING VAN LIBERALEN TEN OPZICHTE VAN REVOLUTIES

– Fleur de Beaufort en Patrick van Schie –

‘Liberty cannot be created by replacing a tyranny’, merkte Gustave le Bon pessimistisch op in zijn werk *The psychology of revolution*.¹ Hoewel met behulp van revoluties veel bereikt kan worden, zoals ook de Franse Revolutie wel heeft aangetoond, meende de Franse socioloog en psycholoog toch dat ‘the prize gained at the cost of such ruin and bloodshed would have been obtained at a later date without effort, by the mere progress of civilization.’² Iedere succesvolle revolutie leidt onherroepelijk tot een tijdelijke terugkeer naar barbarisme.

Le Bon was als psycholoog zeer beducht voor grote massa's. Hij meende dat individuen in een menigte hun kritisch vermogen verliezen, zelfs als zij normaal gesproken in een zeer geciviliseerde cultuur leven. Mensen geven zich eenvoudig over aan leiders van divers pluimage en gedragen zich onder invloed van de massa primitief, barbaars en irrationeel. Het is echter niet alleen de massa die gevaar oplevert, ook leiders vertonen vaak tegenstrijdige neigingen die het welslagen van revoluties aantast. Daar waar de intentie van veel individuele revolutionairen vaak heel positief is, verliezen zij zich, eenmaal aan de macht, in dezelfde fouten als de machthebbers die zij wegstuurden.³

De terughoudendheid van Le Bon ten aanzien van revoluties past bij de kritische houding die veel liberalen innemen als het gaat om het verschijnsel revoluties. Zo kijken liberalen met enige argwaan naar de revolutionaire opstanden die momenteel onder de noemer Arabische Lente gaande zijn. Zal de situatie voor de bevolking in het Midden-Oosten daadwerkelijk verbeteren met het omverwerpen van de verschillende dictaturen, of wordt slechts plaatsgemaakt voor nieuwe tirannieke leiders? Zullen grondrechten in de toekomst voor alle burgers gewaarborgd zijn? In deze bijdrage willen we kijken welke houding liberalen in de geschiedenis kozen ten aanzien van revoluties.

Men verwacht een liberaal niet gauw op de barricaden. Socialisten en aanverwant politiek gezinden

betogen nogal eens dat dit komt omdat liberalen de gevestigde orde per se verdedigen, dit ook wel moeten omdat zij de representanten van die gevestigde orde zouden zijn. Een grove generalisering die minimaal getuigt van (geschiedkundig) onbenul. Wel is het inderdaad zo dat liberalen wantrouwig of zelfs ronduit afkerig staan tegenover (straat)geweld. Zij vinden dat machtswisselingen bij voorkeur ordentelijk dienen plaats te vinden, al was het maar omdat het ongewis is waartoe chaotische toestanden uiteindelijk leiden.

De gebeurtenissen die plaatsvonden tijdens wat veelal – ten onrechte – als de oerrevolutie wordt gezien – de Franse Revolutie van 1789 en volgende jaren – stempelden de liberale gereserveerde houding vele generaties lang. De Iers-Engelse denker en politicus Edmund Burke, die tegenwoordig bekendheid geniet als ‘conservatief’ maar zich inderijd rekende tot de ‘Whigs’ (directe voorlopers van de Britse liberalen), veroordeelde de Franse Revolutie meteen als een aanmatiging van middelmatige geesten. Nog voordat de revolutie een paar jaar later daadwerkelijk ontspoorde, in de periode van Terreur onder Robespierre, wees hij op het geweld waartoe de heiligverklaring van abstracte doelen zou leiden: ‘Plots, massacres, assassinations, seem to some people a trivial price for obtaining a revolution. [...] Humanity and compassion are ridiculed as the fruits of superstition and ignorance. Tenderness to individuals is considered as treason to the public.’⁴ Een andere contemporaine waarnemer, de Zwitserse liberaal Benjamin Constant, legde later (zoals velen na hem⁵) de schuld bij Jean Jacques Rousseau als inspirator van de Franse Revolutie en van alle gruwelen waarvoor de vrijheid tegelijkertijd voorwendsel en slachtoffer was. Met Rousseau's theorie van de ‘algemene wil’ in de hand konden de politici immers hun gang gaan: ‘When no limit to political authority is acknowledged, the people's leaders, in a popular government, are not defenders of freedom, but aspiring tyrants, aiming not to break, but rather to assume the boundless power which presses on the citizens.

[...] During the whole course of our Revolution our governments claimed they had the right to violate the constitution in order to save it.⁶ Het ontketenen van een revolutie zou nog tot daaraan toe zijn, meende Constant, als de eerste, meer gematigde fase tijdig kon worden beëindigd. Maar meestal sloeg die eerste fase door in een tweede fase, waarin alles wat contrair was aan de opvattingen van een paar mensen aan de top, werd vernietigd. Verlichte geesten moesten dan ook de lastige kunst onder de knie krijgen: hoe stoppen we de revolutie tijdig?⁷

Germaine 'Madame' de Staël, met wie Constant lange tijd een heftige amoureuze affaire had, keurde net als haar minnaar het revolutionair vertrouwen in de wil van het volk af. In haar postuum gepubliceerde *Considerations on the principal events of the French Revolution* meent zij evenwel dat het Ancien Régime met zijn wandaden de revolutie in zekere zin over zich had afgeroepen. De afschaffing van dat feodale regime was wat betreft De Staël dan ook een goede ontwikkeling, doch al snel na 1789 werd duidelijk dat het volk niet tot een rechtmatiger bestuur in staat was dan de despoten die voorheen aan de macht waren. Sterker nog, de ontwikkelingen hielpen uiteindelijk Napoleon aan de macht, een man van wie De Staël een grote afkeer had.⁸

De Nederlandse liberaal Johan Rudolf Thorbecke meende eveneens dat de Franse Revolutie de weg had gebaand naar de 'staatsalmacht'. Hij zag overigens niet hoe het anders had kunnen lopen: want vanaf het begin van de revolutie werd alle 'individueel en eigengeaard leven' vernietigd, daar de revolutionairen alles in een gelijkmakend universalisme wilden oplossen.⁹ Thorbecke verwierp, zoals bekend, ook de leer van de volkssoevereiniteit, die stelde dat de bron van alle (staats)gezag in het volk lag. Hij stond daarmee in een traditie van een deel van de liberale denkers. David Hume stelde reeds in het midden van de achttiende eeuw dat het denken in termen van een sociaal contract waarbij burgers de van nature tot hen horende vrijheden en rechten deels overdroegen aan een vorst/staat, vreemd was aan de (historische) werkelijkheid: 'The original establishment was formed by violence, and submitted to from necessity.'¹⁰ Die historische oorsprong op zichzelf maakte het staatsgezag natuurlijk niet rechtvaardig, maar toch was het beter te gehoorzamen omdat anders de samenleving te gronde ging.¹¹ 'It happens unlikely for those who maintain an original contract between the magistrate and people, that great revolutions of government, and new settlements of civil

constitutions, are commonly conducted with such violence, tumult, and disorder, that the public voice can scarcely ever be heard; and the opinions of the citizens are at that time less attended to than even in the common course of administration.'¹²

Hume vertegenwoordigt voor wat betreft het contractdenken maar één zijde van de liberale medaille. Aan de andere zijde zette John Locke de toon door het sociaal contract van Thomas Hobbes te verfijnen. Bij Hobbes droegen de burgers die aan de basis van het (denkbeeldige) sociaal contract stonden al hun vrijheid over aan de vorst, om met lege handen te staan als die vorst zich misdroeg. Locke maakte Hobbes' staatstheorie juist liberaal door de overdracht aan de vorst voorwaardelijk te maken: de vorst diende de vrijheid van de burgers te bewaken en hun veiligheid te waarborgen; zodra hij zelf die vrijheid en veiligheid aantastte schond hij het contract en mochten de burgers hem vervangen door een vorst die het oorspronkelijk contract wél diende.¹³

De theorie van Locke diende ter rechtvaardiging van de *Glorious Revolution* van 1688-1689, waarin de Nederlandse stadhouder Willem III (getrouwd met de Engelse prinses Mary) de Engelse katholieke koning James II met militair geweld verdreef. Het is vermakelijk te lezen hoezeer de Engelse liberale denkers die het contractdenken in zijn algemeenheid verwierpen en een revolutie als middel tot lotsverbetering veroordeelden, zich in allerlei bochten wrongen ter rechtvaardiging van de *Glorious Revolution*. Hume betoogde dat het hier om een hoogst uitzonderlijk geval ging: James II had de 'aard' van de Engelse constitutie 'niet begrepen', waardoor verzet tegen hem 'noodzakelijk' werd.¹⁴ Burke meende dat James II wel *moest* worden afgezet om de (protestantse!) religie, de vrijheden en de wetten veilig te stellen, maar hij hield bij hoog en bij laag vol dat van deze uitzondering toch echt geen regel mocht worden gemaakt. Want als zoiets vaags en ongedefinieerd als 'misconduct' al een reden was om zich van een regering te ontdoen, zou geen regering zich nog kunnen handhaven. De 'beginselen' van de revolutie van 1688 gaven het Britse volk daarom niet het recht voortaan naar believen zijn koningen te kiezen.¹⁵

Maar andere liberale denkers merkten op dat de omstandigheden van 1688 helemaal niet zo uitzonderlijk waren. Benjamin Constant wees bijvoorbeeld op de Zwitserse opstand van het Eedgenootschap die tot (begin negentiende eeuw inmiddels) vijf eeuwen van voorspoed en vrede had geleid, op de Nederlandse Opstand tegen Spanje die burgerlijke vrij-

heid en vrede had gebracht, en op de Amerikaanse revolutie die politieke arrangementen voortbracht welke de mens de meest vrij mogelijke ontwikkeling van zijn talenten boden.¹⁶ Lang niet elke revolutie bracht zulke positieve resultaten, en uiteraard was het beter het niet zo ver te laten komen, maar: 'Long-lasting injustice, repeated and growing, insolvency, more difficult to endure even than injustice, the intoxication of power, the shocks of government which offend all interests in succession, or its negligence which refuses to listen to complaints and lets grievances accumulate: these things produce, sooner or later, such fatigue, such discontent, that all the counsels of prudence cannot stop that mood.'¹⁷

Voor Thomas Paine, de verdediger van de Amerikaanse opstand van 1776 tegen de Engelse koning George III en in die rol eigenlijk een 'Amerikaanse Locke', was het evident dat niet alleen de specifieke context van Groot-Brittannië in 1688 een opstand rechtvaardigde, maar dat de contractgedachte – die hij onderschreef – in het algemeen de basis vormde voor mogelijke revoluties. 'Man did not enter into society to become *worse* than he was before, nor to have less rights than he had before, but to have those rights better secured.'¹⁸ In de Amerikaanse en Franse revoluties zag Paine renovaties die een universeel systeem van beginselen brachten. Dat systeem hield in dat het morele en politiek geluk en de nationale welvaart het meest waren gediend met erkenning van de volgende drie beginselen:

1. De mens is vrij en gelijkberechtigd geboren;
2. Het doel van elk politiek bestel is het behoud van de natuurlijke, onvervreembare rechten van de mens: vrijheid, eigendom, veiligheid en verzet tegen onderdrukking;
3. De natie is de bron van alle soevereiniteit, en geen mens behoort gezag uit te oefenen dat daarvan niet uitdrukkelijk is afgeleid.

Regeringsvormen die niet werden aangepast aan deze drie beginselen, moesten wel instorten en zouden dan door revoluties in overeenstemming met de beginselen worden gebracht.¹⁹

Bij alle huiver die vooral de Franse Revolutie en haar gewelddadige verloop onder liberalen teweeg bracht, en die hun theoretische afkeer van revoluties in het algemeen versterkte dan wel hun algehele welwillendheid temperde, bleef het oordeel van liberalen ook nadien divers. De allereerste liberale politieke beweging ooit ontstond nota bene uit verzet tegen een vreemde overheersing die de natie als bron van

alle gezag vertrapte: de Franse bezetting van Spanje door Napoleon, waartegen de *liberales* zich in 1809 met een politiek program verenigden.²⁰ Zo'n twee decennia later keurde Thorbecke de Belgische Opstand tegen Nederland scherp af: 'Andermaal hebben de theorieën en hersenschimmen der omwenteling van 89 de geesten vermeerderd, en als dronken gemaakt. [...] Van dit tijdstip af aan leven wet en recht bij den dag.'²¹ Thorbecke, die op dat moment nog niet zijn liberale levensfase was ingegaan, had trouwens ook persoonlijke redenen om de Belgische Opstand te betreuren, omdat hij zich als Nederlands hoogleraar in Gent door deze gebeurtenis gedwongen zag zijn biezen te pakken. Maar de Belgische Opstand had natuurlijk juist onder liberalen fervente aanhangers: de liberale beweging in de zuidelijke helft van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden was er een van de drijvende krachten achter. Een van de opstandelingenleiders, Charles Rogier, zou later de eerste grote leider van de liberale partij in België worden en was toen als minister-president bij elkaar zeven jaar gelijktijdig ambtsgenoot van Thorbecke.²²

De Belgische revolutie bezorgde het nieuwe, onafhankelijke land ook een van de eerste duurzaam liberale grondwetten in Europa. Daarna kwamen uit de revoluties die zich in 1848 her en der voordeden, meer liberale grondwetten voort, onder andere in Nederland. Weliswaar bleef ons land van revolutie verschoond, maar de angst ervoor maakte de geesten rijp voor een constitutionele liberalisering. In zekere zin was, en aanvaardde Thorbecke, de revolutie elders als bondgenoot. In Duitsland hoopten de liberalen in 1848 eveneens uit de revolutie een liberale grondwet te kunnen slepen. Dat dit daar mislukte, kwam door hun getalm; door het wegebben van de revolutie verzwakte hun positie. Zonder revolutionair vuur achter zich kwamen zij te staan in de kou die van de Pruisische koning uit ging. Voorts stonden liberalen overal in Europa in de negentiende eeuw sympathiek tegenover de opstanden van de Polen tegen hun bezetters; het land was sinds eind achttiende eeuw opgedeeld tussen Rusland, Pruisen en het Habsburgse Rijk. De in wezen revolutionaire eenheidsstrijd in Italië bracht zelfs in 1859 verschillende groeperingen in het Britse Lagerhuis bijeen als liberale parlementaire partij. Wat hen bij alle verdere verschillen verenigde, was namelijk hun steun aan de Italiaanse revolutionaire zaak.

Een verklaring voor de ambivalente houding van veel liberale denkers en politici ten opzichte van de

diverse revoluties in de geschiedenis kan wellicht worden gevonden in de angst voor de ongecontroleerde massa, waar ook Le Bon reeds op heeft gewezen, die het individu uiteindelijk kan verdrukken. Intenties van revolutionairen worden door liberalen omarmd wanneer vrijheidsstrijd tegen een onderdrukkende tirannie gepaard gaat met strijd voor Verlichtingsidealisme. Het vastleggen van individuele grondrechten en creëren van een machtsevenwicht zijn daar voorbeelden van.

Revoluties eindigen echter nogal eens niet op deze wijze, maar ontaarden in een tirannie van de massa, waarmee in feite de oude tirannie door een nieuwe wordt vervangen. Burke waarschuwde zijn landgenoten voor wat een democratische tirannie genoemd zou kunnen worden. 'I hate tyranny, at least I think so; but I hate it most where most are concerned in it. The tyranny of a multitude is but a multiplied tyranny.'²³ Alexis de Tocqueville en John Stuart Mill hebben onder de liberale denkers het meest eloquent gewaarschuwd voor het gevaar van de tirannieke meerderheid. Daar waar het uitgangspunt van individuele vrijheid ondergeschikt wordt gemaakt aan bijvoorbeeld gelijkheid delft vrijheid het onderspit, aldus De Tocqueville in zijn beroemde werk over democratie in Amerika.²⁴

Daarom keken veel liberale denkers die kritisch stonden tegenover de Franse Revolutie met veel meer bewondering naar de *Glorious Revolution* en het Engelse staatsbestel. Belangrijke liberale beginselen waren daar vastgelegd: de *rule of law* boven de *rule of men* en machtscheiding en machts-evenwicht. Bovendien kan beargumenteerd worden dat de revolutie zich daar veelmeer als een herstel van oude maatschappelijke verhoudingen manifesteerde. Maatschappelijke verhoudingen die zich met *trial and error* geleidelijk hebben ontwikkeld.

We kunnen stellen dat de opmerking van Le Bon dat vrijheid niet kan ontstaan door een tirannie te vervangen, ondanks de voorzichtige en ambivalente houding van veel liberalen tegenover revoluties, toch te pessimistisch is. De geschiedenis heeft aangetoond dat revoluties wel kunnen uitmonden in een rechtsstaat met waarborgen voor individuele vrijheden en grondrechten. Veelal gaat het in die gevallen om herstel van een reeds eerder ingezette ontwikkeling die tijdelijk werd onderbroken. Het revolutionair gewoel krijgt dan veelal niet de kans te ontaarden. Een voorbeeld zijn de revoluties in Oost-Europa tegen de communistische overheersing die in feite de

vóór de Tweede Wereldoorlog reeds bestaande individuele vrijheden en grondrechten jarenlang onderdrukte. Voor de overige situaties, waarin individuele rechten en vrijheden het af dreigen te leggen tegen de hitte van de revolutionaire strijd, is de liberale terughoudendheid zeer begrijpelijk.

Gelet op de mogelijke consequenties, in het bijzonder het ondergesneeuwd raken en offeren van individuen aan een 'groter' doel, en het gegeven dat het erg lastig is ontsporing van een revolutie (het verschijnsel dat een revolutie haar eigen kinderen opeet) te voorkomen, is revolutie voor liberalen hooguit aanvaardbaar als een laatste redmiddel.

Het is verkieslijk het staatsbestuur zo in te richten dat machtsmisbruik niet kan plaatsvinden en machtswisselingen zich soepel en overeenkomstig het onderliggende maatschappelijk getij kunnen voltrekken. Indien echter de 'burgerlijke' vrijheden – oftewel de negatieve vrijheid (de vrijwaring van) – wezenlijk met de voeten worden getreden, en er vanuit het heersende systeem geen herstel meer is te verwachten, wordt revolutie noodzakelijk en eigenlijk zelfs wenselijk. Het doel dient dan wel te zijn: herstel van de verloren gegane vrijheden. Dit herstel-perspectief maakt dat de revolutie door liberale voorstanders eerder als een restauratie wordt beleefd.

Als er sprake is van vreemde overheersing die vrije nationale zelfbeschikking onmogelijk maakt, is verzet en zelfs opstand tevens begrijpelijk en geboden. Strikt genomen heet dit misschien geen revolutie, want het betreft geen binnenlandse aangelegenheid. Maar dan wordt eraan voorbij gegaan dat wat in zo'n geval tot het binnenland behoort en wat niet, juist de kern van het twistpunt vormt. Gezag dat door een bepaalde bevolkingsgroep zeer breed als vreemde onderdrukking wordt ervaren, verliest effectief zijn legitimiteit.

Fleur de Beaufort en Patrick van Schie zijn medewerker respectievelijk directeur van de Teldersstichting en beiden redactielid van Liberaal Reveil.

Noten:

- 4) G. le Bon, *The psychology of revolution* (project Gutenberg-versie [oorspronkelijk 1895]), part III, chapter I.3.
- 5) Ibidem, part III, conclusions.
- 6) Zie meer uitvoerig: G. le Bon, *The Crowd. Study of the popular mind* (project Gutenberg-versie [oorspronkelijk 1896]).
- 7) E. Burke, *Reflections on the Revolution in France*, New Haven en Londen, 2003 [oorspronkelijk 1790], pp. 55-56.

- 8) Onlangs nog: F. Bolkestein, 'Van Rousseau tot Mao en Stalin', *NRC Handelsblad*, 21 februari 2012.
- 9) B. Constant, *Principles of politics applicable to all governments*, Online Library of Liberty, september 2011 [oorspronkelijk 1815], pp. 26 en 31.
- 10) Ibidem, p. 325.
- 11) G. de Staël, *Considerations on the principal events of the French Revolution*, Indianapolis, 2008 [oorspronkelijk 1818].
- 12) J.B. Manger, *Thorbecke en de historie*, Utrecht, 1986, pp. 56-60.
- 13) D. Hume, 'Of the original contract', in: *Essays. Moral, political, and literary*, Indianapolis, 1985 [oorspronkelijk 1742], pp. 474-475.
- 14) Ibidem, p. 481.
- 15) D. Hume, *The history of England* (project Gutenberg-versie [oorspronkelijk 1754-1762]), part F chapter LXXI.
- 16) J. Locke, *Two treatises on government* [eerste uitgave in 1690].
- 17) D. Hume, 'Of passive obedience', in: *Essays. Moral, political, and literary*, pp. 490 en 492.
- 18) Burke, *Reflections on the Revolution in France*, pp. 15-28.
- 19) Constant, *Principles of politics applicable to all governments*, p. 323.
- 20) Ibidem.
- 21) T. Paine, 'The rights of man' [1791], in: *Political writings*, Cambridge, 1989, p. 78.
- 22) Ibidem, pp. 140-143.
- 23) Voor een korte toelichting: F.D. de Beaufort en P.G.C. van Schie, *Het Liberalen Boek*, Zwolle, 2011, p. 43.
- 24) Aangehaald in: Manger, *Thorbecke en de historie*, p. 50.
- 25) J. Tyssens, 'Liberaal en natievormer. Charles Rogier (1800-1885)', in: P.G.C. van Schie (red.), *Liberale leiders in Europa. Portretten van prominente politici in de negentiende en vroege twintigste eeuw*, Amsterdam, 2008, pp. 123-141, i.h.b. pp. 128-129 voor Rogiers rol in de opstand. In de perioden 1849-1852 en 1862-1866 gaven Thorbecke en Rogier gelijktijdig leiding aan een kabinet.
- 26) Geciteerd in: G.A. van der List en K. Groenveld, 'Tussen vrijheid en democratie: het liberalisme na de Franse Revolutie', in: S.W. Couwenberg (red.), *Opstand der burgers. De Franse Revolutie na 200 jaar*, Kampen, 1988, p. 118.
- 27) A. de Tocqueville, *Democracy in America*, New York, 1994; zie ook: idem, *On democracy, revolution and society*, Chicago, 1980, pp. 99-101.

DE 'ARABISCHE LENTE'

STAGNATIE OF LIBERALE BLOEI?

– Ghassan Dahhan en Stephan de Vries –

Protesterende massa's in de Arabische wereld domineren al ruim een jaar het wereldnieuws. De roep om het vertrek van de vaak meedogenloos maar sluw heersende dictators klinkt volhardend door de regio sinds 19 december 2010. Op die dag namen Tunesische autoriteiten de groentekar van de universitair opgeleide verkoper Mohamed Bouazizi in beslag. In een reactie daarop stak hij zichzelf in brand. Inmiddels hebben de opstanden zich door de gehele regio verspreid en lijken ze door hun aanhoudendheid bijna gemeengoed geworden voor de gemiddelde buitenstaander. Toch moet niet worden vergeten dat er praktisch geen enkele kenner van de regio is geweest die deze gebeurtenissen heeft zien aankomen. Sterker nog, decennia lang werd er gesproken van 'Arabisch exceptionalisme': door een combinatie van specifieke sociale, culturele en economische factoren zou de bevolking van Arabische landen vijandig staan tegenover liberale waarden en democratie.¹ Het moedige optreden van de demonstranten, onlangs door *Time Magazine* uitgeroepen tot 'persoon van het jaar',² toont aan dat die visie tekort schiet. De regio blijkt alles behalve immuun voor de roep om meer vrijheid, transparantie, politieke verantwoording en democratie. De in 1991 door Muslih en Norton³ voorgestelde 'nieuwe realiteit', waarin Arabische regimes steeds meer onder druk komen te staan van opkomende – *business as usual*-scenario's ondermijnende – maatschappelijke krachten, lijkt zich daarmee (pas) nu zeer plotseling te manifesteren.

Natuurlijk is de werkelijkheid complexer dan deze weergave. Bouazizi's actie moet wat dat betreft worden gezien als een vonk die een al langer sluimerend proces in alle hevigheid heeft doen ontbranden. Gezien de inmiddels in gang gezette veranderingen zal de uitkomst van dat proces, hoe die er uiteindelijk dan ook uit moge zien, vergaande gevolgen hebben voor de betrokken landen, de regio en het mondiale geopolitieke landschap in zijn geheel. Mede daarom is het interessant om nader in te gaan op de verschillende motieven van de demonstranten. In dit artikel wordt dat gedaan door

de gebeurtenissen in de regio in een liberaal kader te plaatsen. Dat doen we door de vraag op te werpen in hoeverre de intenties van (de verschillende actoren die onderdeel zijn van) de bevolking (oprecht) van een liberaal karakter getuigen. Daarnaast zullen we ons, op voorzichtige wijze, uitlaten over de vraag in hoeverre het reëel is om liberale waarden (nu al) te beschouwen als het primaire kenmerk waaraan toekomstige politieke stelsels en samenlevingen in de Arabische wereld te herkennen zullen zijn.

De opstanden in vogelvlucht

Hoewel er veelvuldig gesproken wordt over 'de Arabische Lente' is het belangrijk op te merken dat er grote onderlinge verschillen bestaan tussen de betrokken landen en daarmee tussen de dynamiek van de verschillende opstanden.^A Voor de duidelijkheid zullen we daarom eerst de gang van zaken en de huidige situatie in de geselecteerde landen, zijnde Tunesië, Egypte, Libië, Syrië en Jemen,^B in vogelvlucht beschrijven. De verschillen en overeenkomsten die daarbij aan het licht komen zullen vervolgens worden meegenomen in de meer algemene analyse die daarop volgt.

Tunesië

Tunesië werd tot vlak voor de onrusten in 2010 gezien als het lichtend voorbeeld van de Arabische wereld. Onder het regime van president Ben Ali (die regeerde sinds 1987) kende het land een strikte scheiding tussen kerk en staat en vergeleken met de meeste niet olie-exporterende landen in de regio leek de economische situatie in Tunesië gunstig.^C

A De Britse historicus en revolutie-expert Eric Hobsbawm benadrukte onlangs in een interview met de BBC dat er door analisten te weinig rekening wordt gehouden met die verschillen. Zie: 'Stenen gooien helpt niet, jongens', *NRC Next*, 12 januari 2012.

B Deze vijf landen zijn gekozen wegens de intensiteit van de opstanden aldaar. De auteurs zijn zich bewust van het feit dat er meer landen zijn die in het kader van de Arabische lente aandacht verdienen – zoals Marokko, Algerije, Jordanië, Saoedi-Arabië en Oman. Gezien de ruimte is binnen dit artikel gekozen voor een beperkte selectie.

C De Tunesische economie was goed aan het herstellen van de

Echter, er was ook sprake van een toenemende werkloosheid, vooral onder jongeren.^D De toenemende ontevredenheid van deze enorme groep, de helft van de Tunesische bevolking is jonger dan 25 jaar, ontwikkelde zich tot een potentieel gevaar voor het regime van Ben Ali. Naast economische redenen was er onder Ben Ali sprake van vergaande politieke repressie: alle vormen van politiek verzet werden door de veiligheidsdiensten in de kiem gesmoord. Al met al waren de voorwaarden voor een opstand aanwezig; het enige dat nog ontbrak was een vonk. Die werd (letterlijk) ontstoken toen de 26-jarige, groenteverkoper Mohammed Bouazizi zelfmoord pleegde door zichzelf in brand te steken in december 2010 als protest tegen het besluit van de overheid om zijn groentekar te confisqueren. Hierop volgden braken uit, welke ontaarden in een ware volksofstand. Na een heftige revolutie werd Ben Ali op 14 januari 2011 afgezet en gedwongen naar Saoedi-Arabië te vluchten.

Tien maanden na zijn vertrek zijn er voor het eerst in de geschiedenis van het Noord-Afrikaanse land democratische verkiezingen gehouden. Gematigde islamisten van de An-Nahda partij hebben daarbij veertig procent van de stemmen behaald en zijn daarmee voor nu de grootste partij in het parlement.

Egypte

Vlak na de revolutie in Tunesië was het regime van Hosni Mubarak (sinds 1981 aan de macht) aan de beurt. De snelheid waarmee de revolutie vanuit Tunesië kwam 'overwaaien' overrompelde de Egyptische autoriteiten. De economische situatie en het vooruitzicht voor Egypte was relatief rooskleurig in de periode tussen 2005 en 2011.^E Door een aantal factoren waren de meeste Egyptenaren het regime echter beu. Zo kwam de economische vooruitgang niet ten goede aan de gemiddelde burger, maar voornamelijk aan Mubaraks politieke bondgenoten. Ten tweede, daar waar er vooruitgang werd geboekt

met het doorvoeren van economische hervormingen bleef politieke liberalisering uit.

Toen onder hevige druk van de steeds fellere opstand de overlevingskansen van Mubarak uiteindelijk nihil werden geacht besloot het leger op 11 februari 2011 in te grijpen en Mubarak af te zetten. Sindsdien is veldmaarschalk en voormalig vertrouweling van Mubarak, Hussein Tantawi, de-facto leider van Egypte. Het volk is er dus in geslaagd Mubarak uit het zadel te werpen, maar de opstand heeft uiteindelijk een bittere nasmaak achtergelaten door voorlopig te eindigen in een militaire coup. Hoewel er onlangs vrije parlementaire verkiezingen zijn gehouden – gewonnen door de Moslimbroederschap, gevolgd door de salafistische Al-Nour partij – blijft het leger als belangrijkste instituut van de macht politiek onschendbaar. De repressie in Egypte is volgens Amnesty International zelfs erger geworden onder Tantawi.⁴ Dit heeft onder meer geleid tot hevige geweldsuitbarstingen in verschillende steden met veel doden en gewonden tot gevolg. Ook worden er momenteel meer dan twaalfduizend burgers in detentie gehouden door de militaire autoriteiten.⁵ Presidentsverkiezingen zullen worden gehouden in mei en juni van 2012, waarna de militaire raad naar eigen zeggen de macht zal overdragen aan de nieuwe regering.

Libië

Toen in 2002 Kolonel Muammar Qaddafi (aan de macht sinds 1969) plots te kennen gaf vrijwillig afstand te willen doen van zijn massavernietigingswapenprogramma, betrokkenheid erkende bij de Lockerbie-affaire en bereid bleek de slachtoffers daarvan te compenseren, werd zijn regime na een lange periode van isolement internationaal gerehabiliteerd. Het opheffen van de sancties stelde Libië in staat om hoogwaardige olie^F te verkopen aan diverse afnemers. Ondanks (of juist mede doordat) het Libië economisch voor de wind ging, was er van politieke hervorming geen enkele sprake.

Dat verandert op slag als de Libische bevolking in januari 2011 de straat opgaat. Wat begint als een vreedzame poging van de bevolking om Qaddafi

financiële crisis in 2009 en het BNP steeg met 3,5 procent in 2010. Daarnaast kende Tunesië een relatief brede middenklasse met relatief lage economische ongelijkheid.

Zie: A. Verdier-Chouchane e.a., 'The revolution in Tunisia: economic challenges and prospects', *Economic Brief African Development Bank*, 11 maart 2011.

D Ter illustratie: 45 procent van de in 2004 afgestudeerde jongeren waren in het jaar 2009 werkloos. Zie: World Bank Country Study, *Tunisia's global integration: a second generation of reforms to boost growth and employment*, Washington, p. 30.

E Tussen 2005 en 2011 steeg het BNP met maar liefst zeven procent.

F Libische olie staat bekend om zijn hoge kwaliteit; dat wil zeggen het is relatief licht en heeft een laag zwavelgehalte. Libië ligt geografisch gezien in de nabijheid van belangrijke afnemers, waaronder de Europese Unie, waardoor het gemakkelijk zijn grondstoffen kan exporten. De zwaardere olie kan daarentegen verkocht worden aan afnemers in Azië. Zie: 'Libya – Oil', *Country Analysis Briefs US Energy Information Administration*, februari 2011.

omver te werpen, mondt uit in een burgeroorlog die duizenden doden tot gevolg heeft. Na een maandenlange gewapende strijd, waarbij de NAVO te hulp schiet, wordt Qaddafi's (huur)leger uiteindelijk verslagen. Een slag die de dictator zelf met zijn leven moet bekopen.

De voornaamste taak van de huidige Libische regering heeft vooral betrekking op de stabilisatie en wederopbouw van het land. Momenteel is de Libische regering bezig met het ontwapenen van gewapende militias in het land en het berechten van hen die verantwoordelijk worden gehouden voor de mensenrechtenschendingen die onder Qaddafi zijn begaan. Die taak blijkt een lastige: Libië is een wpendump en de verschillende militias beconcurreren elkaar om de vrijgevallen machtsposities.⁶

Syrië

Misschien wel het meest repressieve bewind in de Arabische wereld is het Syrische Baath-regime dat sinds 2000 onder leiding staat van president Bashar al-Assad. Het land geldt economisch als een van de zwakste van de Arabische wereld.⁶ De slechte economische toestand, het gebrek aan toekomstperspectief (vooral voor jongeren), onderdrukking van de bevolking en de hoge mate van corruptie waren de voornaamste oorzaken van het uitbreken van de opstand in Syrië in maart 2010.

De protesten zijn inmiddels uitgegroeid tot een gewapend conflict, waarbij de confessionele samenstelling van de samenleving het land gevoelig maakt voor een burgeroorlog tussen de soennitische meerderheid enerzijds en de alawitische en christelijke minderheid anderzijds. Tussen maart 2011 en maart 2012 zijn er in Syrië meer dan 7500 mensen omgekomen bij gevechten tussen 'rebell' en het regeringsleger.⁷

Het meest vooraanstaande oppositielid is socioloog en dissident Burhan Ghalioun. Hij is onlangs benoemd tot voorzitter van het Syrisch Nationaal Comité (SNC). Hoewel het comité secularisme en democratie predikt, valt het te bezien of dit blok ook genoeg steun geniet van de Syrische bevolking. De onduidelijke situatie in Syrië maakt het vooralsnog onmogelijk om de kracht en reikwijdte van de oppositie in kaart te brengen en voorspelling te doen

over de uitkomst. Assad's positie lijkt onhoudbaar na al het bloedvergieten, maar na de succesvolle inname van Homs door zijn troepen is het veel te vroeg om hem in dit stadium af te schrijven.⁸

Jemen

Ook in Jemen bleek een voedingsbodempol voor protest aanwezig. In januari 2011 ging de bevolking de straat op, in eerste instantie om te protesteren tegen plannen van het regime om wijzigingen aan te brengen in de grondwet, maar ook tegen werkloosheid, corruptie en de slechte economische omstandigheden. Al snel werd daar een eis aan toegevoegd: het aftreden van president Saleh (machthebber sinds 1978). Goochelend met beloftes – Saleh belooft zich niet herkiesbaar te zullen stellen in 2013 – en gebruikmakend van interne conflicten met rebellen in het noorden en zuiden en de dreiging van Al-Qaeda ten oosten van de hoofdstad, probeert Saleh aan de macht te blijven.

De protesten houden, ondanks het vallen van doden, aan en intensiveren als de Hashid-stam onder leiding van Sheikh Ahmar de wapens opneemt tegen Saleh's troepen. Als Saleh voor de derde keer op rij terugkomt op zijn besluit in te gaan op een voorstel van de *Gulf Cooperation Council*, waarin hem amnestie zal worden verleend in ruil voor zijn aftreden, vindt er een aanslag op hem plaats. Saleh wordt voor behandeling van zijn verwondingen overgebracht naar Saoedi-Arabië, maar keert in september terug in zijn functie als president. Onder druk vanuit zowel binnen- als buitenland besluit Saleh uiteindelijk op 23 november 2011 af te treden. De president en zijn familie zullen niet vervolgd worden en het is Saleh toegestaan in de toekomst weer mee te doen aan verkiezingen.

Vice-president Mansour Hadi zal tot de te houden verkiezingen als president fungeren. Die verkiezingen zullen worden gehouden onder toezien oog van een regering die voor de ene helft bestaat uit oppositiekandidaten, waaronder de minister-president, en voor de andere helft uit leden van Saleh's partij. In de twee jaar volgend op de verkiezingen zal een nieuwe grondwet geschreven worden, waarna er opnieuw verkiezingen zullen worden gehouden. Tot dusver lijkt Jemen wellicht een onbetwistbaar succesverhaal. Dat is echter maar ten dele het geval: Jemen's veiligheidstroepen staan nog steeds onder leiding van Saleh's familieleden, onder demonstranten leeft de vraag in hoeverre er werkelijk iets zal

⁶ Volgens cijfers van de Wereldbank was het Bruto Nationaal Inkomen (BNI) per hoofd van de Syrische bevolking nog voor de crisis 2.800 dollar. Zie: <http://data.worldbank.org/country/syrian-arab-republic/>.

gaan veranderen⁹ en de kans op een burgeroorlog lijkt reëel.¹⁰

Arabische Lente: waarom en waarom nu?

Wat de precieze oorzaken waren van het uitbreken van de Arabische Lente valt niet exact te zeggen. Bovendien verschilt de specifieke configuratie van motieven van land tot land. Economisch gezien bestaan er belangrijke verschillen tussen de besproken landen: daar waar Syrië en Jemen achterbleven, maakten Tunesië en Egypte in de periode voorafgaand aan de revoluties een economische groei door en kon Qaddafi's regime putten uit de lucratieve oliehandel. Of het de landen nu echter economisch voor de wind ging of niet, het feit dat verworven welvaart vrijwel exclusief toekwam aan de heersers en hun naasten is nagenoeg zeker één van de factoren geweest die hen uiteindelijk de das heeft omgedaan. Een eind aan economische corruptie en een eerlijke kans op werk, inkomen en voedsel behoorden (en behoren) dan ook tot de belangrijkste eisen van de demonstranten. Wat de bovengenoemde landen verder gemeen hebben is dat het in alle gevallen systemen betreft waarin er sprake was (en nog steeds is) van wijdverbreide politieke onderdrukking. Daar waar de regio steeds verder gepenetreerd wordt door onafhankelijke (sociale) media is de drang naar politiek-liberale waarden en de bereidheid er openlijk voor te strijden sterk toegenomen. De voornaamste eisen van de demonstranten waren en zijn dus een (per land verschillende) mix van economische en politieke, waaronder vrijheid, politieke waardigheid en een einde aan de economische wanpraktijken.^H Kortom, een eerlijke kans op een beter leven.

Dat alles verklaart echter nog niet waarom de Arabische opstanden pas onlangs plaats vonden en niet bijvoorbeeld een decennium (aantal decennia) eerder. Wat was er anders dan voorheen? Om deze vraag te beantwoorden zoeken we aansluiting bij Fred Halliday, professor aan de London School of Economics. In zijn werk *Revolutions and world politics: the rise and fall of the sixth great power* stelt hij dat over een tijdspanne van de afgelopen drie eeuwen revoluties zich voornamelijk hebben voorgedaan in onderontwikkelde landen en niet, zoals Marx had voorspeld, in de meest ontwikkelde landen. Volgens Halliday vinden revoluties vooral plaats in samen-

levingen die de weg naar economische en politieke hervorming zijn ingeslagen, maar zich nog in het beginstadium van dat proces bevinden. In de wereld van vandaag geven revoluties uiting aan de druk die internationale factoren uitoefenen op (meer) traditionele samenlevingen. In combinatie met spanningen die zich toch al voordoen in dergelijke veranderende samenlevingen zorgen die internationale factoren voor een versnelling van het veranderingsproces. De revoluties in de Arabische wereld zijn zo bekeken de onontkoombare consequentie voor regimes die een bepaalde mate van ontwikkeling hebben weten te genereren, maar desondanks de (toenemende) verwachtingen van hun bevolking niet kunnen of willen waarmaken.^I Onder druk van het voortgaande proces van globalisering lijkt het kantelpunt in democratiseringsprocessen zich daarbij steeds sneller en eerder aan te dienen.

Die constatering wordt gesteund door de gebeurtenissen in de Arabische wereld. De regimes hebben zich vergist in de omvang en de snelheid waarin het staatsmonopolie op informatievoorziening, door de opkomst van het internet en internationale nieuwszenders (zoals Al Jazeera en Al Arabiya) en door een bevolking die over het algemeen beter opgeleid en geïnformeerd is dan voorheen, onherstelbaar is aangetast. Propagandapogingen van de autoriteiten konden daardoor grotendeels ontkracht en ondermijnd worden.^I Sterker nog, de massale beschikbaarheid van informatie lag gedeeltelijk ten grondslag aan het feit dat de revoluties zich wisten te verspreiden, iets wat in tegenstelling tot de algemene perceptie zeer uitzonderlijk is. De toegang tot onafhankelijke informatievoorziening stelde burgers uit andere Arabische landen in staat lessen te trekken uit elkaars ervaringen en de aldus opgedane kennis eigenhandig toe te passen op hun eigen politieke systemen – waar nodig aangepast aan de eigen context. Hoewel ook regimes, gebruikmakend van dezelfde middelen, in staat waren te leren van door andere leiders gemaakte (inschattingen)fouten, kwam dat inzicht voor velen van hen te laat. Dat is mede te wijten aan het feit dat kritiek binnen eigen lederen nauwelijks is toegestaan binnen autoritaire regimes, waardoor anticiperen op snelle ontwikkelingen bemoeilijkt wordt. Daarnaast ontvouwen de opstanden zich in een dermate hoog tempo dat

^H Het Arabische woord *Karama*, dat staat voor waardigheid, was de voornaamste leus in de meeste landen.

^I Om met de woorden van Thomas Jefferson te spreken: 'Enlighten the people generally, and tyranny and oppression's of body and mind will vanish like evil spirits at the dawn of day.'

het kantelpunt van de opstanden vaak al bereikt was voordat effectief reageren nog een optie was.

Daarnaast zijn er een aantal meer contextafhankelijke oorzaken aan te wijzen. Om die te identificeren zullen we eerst het epicentrum van de Arabische revoluties onder de loep nemen: Tunesië. Ook in Tunesië had aanvankelijk geen mens verwacht dat een schijnbaar onbeduidende opstand in een klein kustplaatsje zou uitmonden in de afzetting van een van de meest beruchte dictators van de regio. Wat de revolutie in Tunesië en andere Arabische landen grotendeels tot een succes maakte was het feit dat de opstand werd geleid door het volk als zodanig en niet zozeer door een organisatie. Binnen de Arabische inlichtingendiensten heerste decennialang het idee dat georganiseerd politiek verzet de grootste dreiging vormde voor het regime. Om die reden waren diezelfde diensten gericht op het ontmantelen van alle vormen van georganiseerd verzet. Tot 2011 waren de meeste politieke organisaties in de Arabische wereld dan ook geheel ontmanteld of werden zij strak onder de duim gehouden. Het Tunesische regime, net als de rest van de Arabische autocratieën, had het nooit voor mogelijk gehouden dat het volk zich kon mobiliseren zonder steun van gevestigde organisaties en was zich niet bewust van het gevaar dat zich in dit proces schuil hield.

Door de kaalslag van oppositiepartijen kwam het initiatief van verzet echter onbewust te liggen bij de gewone burger. Het regime was dan misschien succesvol geweest bij het ontmantelen van oppositiepartijen en georganiseerd verzet, maar het in toom houden van een complete samenleving die genoeg had van de grootschalige manipulatie bleek niet langer een reële mogelijkheid.^J De incoherente structuur van de opstanden bracht de Arabische regimes in complete verwarring met als gevolg dat er 'verkeerde' beslissingen werden genomen. Tegelijkertijd leken ook burgers zich in eerste instantie onbewust van de macht die zij in handen hadden. Dat veranderde toen het regime in Tunesië ging kraken onder de wervelstorm van protest en het moment aanbrak dat Ben-Ali in het vliegtuig naar Saoedi-Arabië zat.

Ook de algemene omstandigheden waaronder de Arabische opstanden plaatsvonden waren, vanuit het oogpunt van de protesterende massa's, een stuk

gunstiger dan vijf of tien jaar geleden. Toentertijd werd de roep om verandering ernstig belemmerd door de vrees voor binnenlandse en regionale stabiliteit als gevolg van de 'War on Terror'. Met Afghanistan en Irak vers op het netvlies bedacht men zich in het Midden-Oosten wel twee keer om de straat op te gaan en zo de stabiliteit die bestond in gevaar te brengen. Waarvan overigens gretig gebruik werd gemaakt door de heersende dictators. Met het aantreden van president Obama in 2009 en na zijn Caïro-toespraak in datzelfde jaar, waarin hij een oproep deed de banden met de islamitische wereld aan te halen, leek de angst op westerse interventie enigszins af te nemen. Al-Qaeda was in feite niet langer een factor van betekenis sinds het debacle in Irak, waar de beweging veel krediet verspeelde door de wrede praktijken waarvan vooral medemoslims het slachtoffer waren. In de periode vanaf 2009 maakte de Arabische wereld gestaag een sociale verandering door waarin angst voor instabiliteit plaatsmaakte voor woede en de wil om verandering. Een relatief kleine vonk in een kustplaatsje in Tunesië zette een groot aantal mechanismen in werking, waaronder de activering van het burgerbewustzijn en massamobilisatie, met mondiale gevolgen.

Stagnatie of liberale bloei?

Ondanks de sterke aanwezigheid van liberale sentimenten^K – welke bij een groot deel van de massa's in ieder geval oprecht lijken – bestaat bij sommige analisten de vrees dat de Arabische Lente kan gaan uitmonden in een 'Iraans scenario', waarin de verworven vrijheden misbruikt zullen worden door (radicale) islamisten. De roep om vrijheid zou door hen gekaapt kunnen worden om vervolgens een antiliberale en ultraconservatieve agenda op te leggen aan de bevolking. Deze angst wordt gevoeld door de recente electorale successen van goed georganiseerde islamistisch georiënteerde partijen in zowel Egypte als Tunesië. Er moeten echter een aantal kanttekeningen bij deze uitleg worden geplaatst. Een deel van de angst lijkt namelijk ook voort te komen uit

^J Bashar al-Assad lijkt momenteel bewust bezig te zijn de Syrische samenleving te ontmantelen langs sektarische lijnen.

^K Naast vrije verkiezingen bedoelen wij met oprechte liberale sentimenten het centraal stellen van de vrijheid van het individu in brede zin. Daaronder valt vanzelfsprekend het waarborgen van burgerrechten/individuele rechten zoals de vrijheid van godsdienst, vrijheid van meningsuiting, verbod op discriminatie, de onaantastbaarheid van de persoonlijke levenssfeer en het menselijk lichaam en de bescherming van minderheden.

onbekendheid met de feiten ter plaatse.

Bij de verkiezingen in Tunesië werd de gematigd islamistische An-Nahda de grootste partij in het parlement nadat het maar liefst veertig procent van de stemmen wist te behalen. Deze uitslag kan worden gezien als een verlies voor liberalen. Als veertig procent van de stemmen naar islamisten is gegaan wil dat echter tegelijkertijd zeggen dat zestig procent op (meer) seculiere partijen – zoals CPR, Ettakatol en PDP¹² – heeft gestemd. Hoewel die stemmen verdeeld moeten worden onder meerdere partijen zullen islamisten dus wel degelijk met die (grotendeels) seculiere partijen moeten samenwerken – en doen dat ook in de interim-regering die onlangs is gevormd – om enigszins macht uit te kunnen oefenen. Dat is een elementair kenmerk van een gezond functionerende democratie. In Egypte, hebben de islamisten – bestaande uit de Moslim Broederschap (MB) en de Al-Nour partij – zelfs een absolute meerderheid behaald in de verkiezingen.¹³ Ook deze uitslag hoeft echter niet per definitie te worden gezien als een tegenslag voor liberalen. Zo zijn islamisten weliswaar conservatief op sociaal gebied, maar economisch gezien juist zeer liberaal. De MB¹⁴ heeft zich, net als de meeste islamistische bewegingen, onlangs nog geprofileerd als voorstander van de vrije markt en private bezitsvorming.¹⁵ Daarnaast kent de MB geen verleden van corruptie. Het is dan ook voor een aanzienlijk deel het economische programma van de islamisten dat de meeste burgers in de Arabische wereld aanspreekt.

Daarnaast zitten de Egyptische islamisten, wat politieke en sociale ideeën betreft, zelden op één lijn met elkaar. Waar Al-Nour inderdaad als fundamentalistisch kan worden aangemerkt daar waar zij preken voor de (vergaande) invoering van islamitische wetgeving op nationaal niveau, is de MB – net als An-Nahda in Tunesië – een stuk pragmatischer door nadrukkelijk (ook vanuit strategische overwegingen) een coalitie met liberale partijen voor te staan.¹⁶ Samenwerking tussen Al-Nour en de MB wordt zelfs onwaarschijnlijk geacht,¹⁷ al liet een officiële woordvoerder van de Nour partij onlangs wel weten een coalitie met de MB te overwegen. Als dat gebeurt is oplettendheid (vooral van de Egyptische kiezer die liberaal-democratische waarden hoog heeft zitten) geboden, maar valt tegelijkertijd niet uit te sluiten dat beide partijen zich gedwongen zien een pragmatische en meer liberale houding aan te nemen om te kunnen overleven.

Een aanzienlijk deel van de islamisten heeft zich al aangepast aan de nieuwe realiteit. Zo lag de nadruk in het verkiezingsprogramma van de MB voornamelijk op (individuele) rechten en vrijheden in plaats van op religieuze plichten en de oprichting van een islamitische theocratie.¹ Er wordt wel gesteld dat deze houding eerder voortkomt uit (tijdelijk) electoraal opportunisme dan uit ideologische overwegingen. Zolang ook de islamisten zich aan democratische spelregels houden is die angst echter van ondergeschikt belang. Gezien de weerstand van de gemobiliseerde massa's en van de seculiere legers in de regio tegen nieuwe dictatoriale trekjes zullen islamisten, of welke andere partij dan ook, niet snel de kans krijgen een theocratie te stichten.¹⁸ Bovendien moet de bevolking van de Arabische landen de kans krijgen zoveel mogelijk op eigen kracht en naar eigen inzicht een werkend politiek systeem op poten te zetten. Islamisten moeten daarbij niet bij voorbaat worden uitgesloten, maar de kans krijgen zich te manifesteren als partijen die, net als de (overigens veel kleinere) SGP in Nederland, kunnen en willen functioneren in een democratie. Een democratie waarin liberale waarden worden onderstreept, maar die ongetwijfeld belangrijke kenmerken van de lokale context zal weerspiegelen. In een dergelijk proces zullen alle partijen die zich houden aan de spelregels de kans krijgen hun visies aan de samenleving toonbaar te maken en een achterban op te bouwen.

Meer zorg dan de door het volk gekozen islamisten verdient op dit ogenblik dan ook het haperende democratiseringsproces in Egypte (waar het leger een ware transitie lijkt te blokkeren), om over Libië, Syrië en Jemen (waar in alle drie de gevallen op geheel eigen wijze een burgeroorlog dreigt) nog maar te zwijgen. De weg naar democratie is veelal een moeizame voor samenlevingen waarin autocratische regimes zo lang een vanzelfsprekendheid leken en daardoor diepgewortelde structuren hebben achtergelaten. Gezien de meest recente ontwikkelingen in de genoemde landen wordt inmiddels dan ook al gesproken van het aanbreken van een Arabische Winter.¹⁹ In die winter worden ware hervormingen gehinderd door subtiele krachten die weinig opheb-

1. In het verkiezingsprogramma van de Moslim Broederschap staat bijvoorbeeld dat alle geloofsgroepen als gelijken zullen worden beschouwd en dat christenen, die tussen de tien en twintig procent van de bevolking vormen, zich niet aan islamitische regelgeving hoeven te conformeren indien deze wordt ingevoerd. Via <http://www.scribd.com/ikhwansocialmedia/d/73955131-FJP-Program-En/>.

ben met democratie (zoals het leger in Egypte en allerlei corrupte belanghebbenden) als door bruut geweld van overgebleven dictators in Syrië, Saoedi-Arabië en Bahrein. Met alle ongeregelde heden van de laatste tijd vers op het netvlies kan alvast voorzichtig de verwachting worden uitgesproken dat de Arabische Lente niet per definitie (vergaande) vrijheid zal brengen in de meeste landen van de regio. Daarnaast is ook de fragiele economische situatie in de genoemde landen blijvend een punt van zorg. De onrust heeft bijgedragen aan het verder doen verslechteren van die situatie, onder andere door aanhoudende conflicten en het missen van inkomsten uit toerisme in de gevallen van Egypte en Tunesië. Onder druk van hoge werkloosheidscijfers verwachten de mensen in de regio snel verbetering. Misschien wel te snel. Risicomanagement bedrijf iJET schat dan ook in dat sociale onrust zich de komende jaren in een cyclisch proces voor zal blijven doen in het Midden-Oosten.²⁰

De rol van het Westen en Nederland

Dat brengt ons bij de vraag wat de westerse wereld, waaronder Nederland, zou kunnen betekenen voor hen die zich oprecht blijven inzetten voor democratisering van de regio. Vanzelfsprekend doet het Westen er verstandig aan zich niet in negatief opzicht te mengen in het democratische proces, bijvoorbeeld door voorwaarden te stellen aan samenwerking met bepaalde islamitische landen als de uitkomst van de verkiezingen het Westen niet zint.^M Iedere gemeenschap heeft het recht om zijn eigen vertegenwoordigers te kiezen zonder beïnvloeding van buitenaf. Of de uiteindelijke keuze van het volk ons is welgevalen of niet is een andere, en toegegeven soms zeer delicate kwestie. De les van de Arabische Lente is echter misschien wel dat de wil van het volk vroeg of laat tot uiting zal komen en dat het dus weinig zin heeft – en op de lange termijn zelfs ronduit contra-productief kan zijn – om te proberen daaraan beperkingen op te leggen.

Tot voor kort viel er wellicht wat te zeggen voor het argument dat het steunen van dictaturen in de Arabische wereld van vitaal belang was voor de strijd tegen het terrorisme. Echter, terroristische groeperingen gedijen veelal beter onder dictaturen dan onder democratieën. Nooit eerder had Al-Qaeda het

zwaarder te verduren dan tijdens en vooral na de Arabische revoluties. Met het wegvallen van autoritaire regeringsleiders is extremisme een belangrijke zaak om voor te strijden afgenomen. De tijd is aangebroken, voor zowel westerse als niet-westerse politieke leiders, om in te zien dat het op de lange termijn niet opportuun is autocratische regimes te blijven steunen ter wille van stabiliteit.^N Zoals Tom Malinowski, directeur van Human Rights Watch Washington kernachtig stelt: 'If we bet on the stability of authoritarian states, we will be right most of the time, but wrong at the crucial time. History is made by deviations from the normal course of events.'²¹ We moeten, kortom, af van de visie dat er in het Midden-Oosten politiek gezien slechts twee opties bestaan: de autocraten die we kennen tegenover de islamistische extremisten die we vrezen.²²

Er zijn daarnaast maatregelen die de westerse wereld wel actief kan nemen om (vreedzame) demonstranten te helpen in hun strijd. Ten eerste zouden regeringen vanuit moreel oogpunt de levering van bepaalde wapens aan dictatoriale regimes moeten stoppen, als blijkt dat deze ingezet worden tegen de burgerbevolking of de kans daarop groot is. Door Nederland geleverde wapens zijn gebruikt in de strijd tegen demonstranten in landen als Libië, Jemen en Bahrein.²³ In de gehele regio gaven protesterende massa's duidelijk blijk van onvrede ten aanzien van het Westen door het aan de media tonen van tegen hen ingezette, in het Westen gefabriceerde, traangasgranaten. Ook andere landen worden overigens verantwoordelijk gehouden. Zo zijn op Youtube verschillende filmpjes te zien waarin Syrische demonstranten Russische en Iraanse vlaggen verbranden als reactie op de militaire steun die deze landen verlenen aan het regime van Assad. Deze voorbeelden laten zien dat het tegen het licht houden van bestaande militaire samenwerkingsverbanden met autocratische regimes zowel moreel noodzakelijk als strategisch wenselijk is. Op de lange termijn zet het leveren van wapens aan dictators namelijk ook toekomstige relaties met landen in de regio op het spel.

^N Stabiliteit moet in dit geval worden gezien in de brede zin van het woord. Europa en de Verenigde Staten zijn al dan niet terecht lang (en nog altijd) huiverig geweest om de democratisering van het Midden-Oosten volledig te steun door een scala aan redenen. Daaronder vallen onder andere de angst voor grote stromen vluchtelingen vanuit de regio, de versterking van een constante toevoer van olie, de opkomst van islamisten, terroristische dreiging en de positie van bondgenoot Israël in de regio.

^M Denk daarbij bijvoorbeeld aan recente voorbeelden in Egypte en de Gazastrook, alwaar het Westen heftig reageerde op de verkiezingswinst van de Moslim Broederschap en Hamas.

Verder kan de regering politieke partijen, die bewezen hebben oprecht te zijn, en veelbelovende initiatieven uit binnen en buitenland steunen. Dat kan in de vorm van het bieden van stimulansen als handelsverdragen en (ontwikkelings)hulp, zoals reeds het geval is binnen de *European neighbourhood policy*. Steun hoeft overigens niet altijd financieel van aard te zijn: morele steunbetuigingen of hulp in de vorm van het sturen van experts kan vaak minstens even waardevol blijken. Als er iets is wat zich niet laat oplossen met een grote zak geld is het wel democratisering. Bij het bieden van hulp moet men zich er verder bewust van zijn dat de regio geen monolithisch geheel vormt. Ieder land heeft een eigen context en een aanpak die werkt in het ene geval kan rampzalige gevolgen hebben in het andere.⁰ Een blauwdruk voor succes bestaat (helaas) niet en resultaten zullen veelal op *case-by-case* basis behaald moeten worden. Daarbij is gepaste bescheidenheid en vooral oprechtheid geen overbodige luxe.²⁴

Conclusie

We hebben in dit artikel proberen aan te tonen dat democratisering een complex en veelzijdig proces is, waarbij garanties op succes niet bestaan. In Tunesië, Egypte, Libië, Syrië en Jemen zijn sinds vorig jaar omwentelingen in gang gezet die onderling zowel sterke overeenkomsten als verschillen vertonen. Liberale waarden zijn bij het ontstaan en de voortgang daarvan, hoewel niet exclusief, van grote invloed gebleken. De roep om (politieke) vrijheid, gelijkwaardigheid en transparantie klonk (en klinkt) met onmiskenbare kracht door de gehele regio en heeft oude structuren doen wankelen. Hoopvolle ontwikkelingen hebben inmiddels echter plaats gemaakt voor meer realistische en in bepaalde gevallen zelfs pessimistische geluiden. De Arabische Lente zou plaats maken voor een (streng) winter. Het Westen moet dan ook rekening houden met chaos, stagnatie en blijvende vormen van wanbestuur.²⁵

Naast de genoemde zaken is het belangrijkste advies aan een ieder die zich in wil zetten voor een democratisch Midden-Oosten echter om geduld te (blijven) tonen. De weg naar ware democratie is er een met vele (verborgen) gevaren en valkui-

len. Iedere samenleving heeft echter het recht om in electoraal opzicht 'fouten' en 'verkeerde' keuzes te maken. Om vergissingen te kunnen herstellen worden in vrijwel ieder democratisch land van tijd tot tijd nieuwe verkiezingen uitgeschreven. Gekozen vertegenwoordigers kunnen worden afgerekend op hun verkiezingsbeloften en hun positie verliezen als ze deze niet nakomen. Zelfs de meeste moderne en stabiele democratieën zijn continu onderhevig aan verandering en vernieuwing. De Arabische wereld staat daarentegen nog maar aan het begin van een enorm veranderingsproces. Het is daarom naïef en arrogant om te verwachten dat het proces van democratisering in deze landen vlekkeloos zal gaan verlopen. Ook zal de uitkomst niet altijd lijken op datgene dat wij in het Westen voor ogen hebben. De Amerikaanse publicist en *New York Times*-journalist, Thomas Friedman, vatte de huidige rol van het Westen onlangs misschien wel het best samen. Op de vraag hoe het Westen met de electorale opkomst van de islamisten zou moeten omspringen schreef hij: 'the smartest thing now is to just shut up and take notes.'²⁶

Ghassan Dabhan is politicoloog en defensiedeskundige en werkt momenteel als freelance journalist in Libanon en Syrië. Stephan de Vries is politicoloog en wetenschappelijk medewerker van de prof.mr. B.M. Teldersstichting.

Noten:

- 1) Zie voor meer informatie over dit concept onder meer: E. Bellin, 'The Robustness of authoritarianism in the Middle East: exceptionalism in comparative perspective', *Comparative Politics*, nummer 2, 2004, pp. 139-157; L.J. Diamond, 'Why are there no Arab democracies?', *Journal of Democracy*, nummer 1, 2010, pp. 93-104; B. Ghalioun, 'The persistence of Arab authoritarianism', *Journal of Democracy*, nummer 4, 2004, pp. 126-132; I. Harik, 'Democracy, "Arab exceptionalism", and social science', *Middle East Journal*, nummer 4, 2006, pp. 664-684; K. Ibrahim, 'Liberalization or not?', *Freedom Review*, nummer 2, 1995; G. Salamé, 'Sur la causalité d'un manque : pourquoi le monde arabe n'est-il donc pas démocratique?', *Revue Française de Science Politique*, nummer 7, 1991, pp. 303-341; A. Stepan en G.B. Robertson, 'An "Arab" more than "Muslim" electoral gap', *Journal of Democracy*, nummer 3, 2003, pp. 30-44; A. Stepan en G.B. Robertson, 'Arab, not Muslim, exceptionalism', *Journal of Democracy*, nummer 4, 2004, pp. 140-146; T.C. Wittes, *Freedom's unsteady march. America's role in building Arab democracy*, Washington D.C., 2008, pp. 1-14.

⁰ Zo kan zelfs het uitspreken van steun aan demonstranten contraproductief werken in landen als Syrië en Iran. Het geeft regimes onder andere de mogelijkheid demonstranten af te schilderen als door het Westen gesteunde terroristen. Een 'truc' welke (wellicht verrassend genoeg) in de praktijk vaak genoeg blijkt te werken.

- 2) <http://www.time.com/time/person-of-the-year/2011/>.
- 3) M. Muslih en A.R. Norton, 'The need for Arab democracy', *Foreign Policy*, nummer 83, 1991, p. 4.
- 4) Amnesty International, 'Broken promises: Egypt's military rulers erode human rights', november 2011.
- 5) Ibidem, p. 19.
- 6) 'Stenen gooien helpt niet, jongens', *NRC Next*, 12 januari 2012; 'Libya: militias out of control, says Amnesty International', *The Telegraph*, 16 februari 2012.
- 7) 'VN: dodental Syrië boven 7.500 – Tunesië wil Assad asiel aanbieden', *NRC Handelsblad*, 28 februari 2012.
- 8) Barnes-Dacey, 'Assad's continued defiance in the face of growing isolation', *Foreign Policy*, 12 januari 2012.
- 9) C. Schmitz, 'Saleh wins again', *Foreign Policy*, 5 december 2011.
- 10) T. Finn en A. Al-Wazir, 'A house divided', *Foreign Policy*, 28 november 2011.
- 11) 'The great "Arab Spring" of 2011: causes and consequences', *Democratist*, 28 maart 2011.
- 12) Zie: 'Who are Tunisia's political parties?', *Al Jazeera*, 27 oktober 2011.
- 13) 'Egypt's Islamists win 75 percent of parliament', *Associated Press*, 21 januari 2012.
- 14) Zie voor een genuanceerd historisch overzicht van de Moslim Broederschap: J. Cole, *Engaging the Muslim world*, New York, 2010, pp. 50-62.
- 15) 'Al-Arian: Brotherhood's Freedom and Justice Party to be based on Islamic law', *Egyptian Independent*, 17 januari 2011; Cole, *Engaging the Muslim world*, p. 42.
- 16) 'Islamist parties lead Egypt polls', *Aljazeera*, 8 januari 2012.
- 17) 'Egypt's Islamists win 75 percent of parliament', *Associated Press*, 21 januari 2012.
- 18) T. Carothers, 'Think again: Arab democracy's', *Foreign Policy*, 10 maart 2011.
- 19) 'After the hope of the Arab Spring, the chill of an Arab Winter', *The Washington Post*, 2 december 2011.
- 20) 'Forecasting security threats for 2012', *Security Infowatch*, 3 januari 2012.
- 21) T. Malinowski, 'Whispering at autocrats', *Foreign Policy*, 25 januari 2011.
- 22) Deputy Secretary of State William Burns, *Middle East Institute*, via <http://www.mei.edu/>; zie ook: 'Human Rights Watch chides West for aversion to Islamist groups in Middle East', *Haaretz*, 22 januari 2012.
- 23) 'Nederland levert wapens aan dictators', *RTL Nieuws*, 22 februari 2011.
- 24) Carothers, 'Think again: Arab democracy's'.
- 25) 'After the hope of the Arab Spring, the chill of an Arab Winter', *The Washington Post*.
- 26) T.L. Friedman, 'Watching elephants fly', *New York Times*, 7 januari 2011.

Symposium Eerlijkheid en Liberalisme

Vrijdag 22 juni 2012

Op vrijdag 22 juni organiseert de Teldersstichting het symposium 'Eerlijkheid en Liberalisme'. Tijdens dit symposium zal na een algemene inleiding over de begrippen eerlijkheid en rechtvaardigheid in relatie tot het liberalisme, in twee blokken aandacht worden besteed aan pensioenen en de arbeidsmarkt, en over immigratie en integratie.

Het symposium wordt georganiseerd naar aanleiding van het eerder verschenen rapport: *Eerlijk is eerlijk. Wat een liberaal van de staat mag verwachten en van zichzelf moet vergen*.

Het symposium vindt plaats op de Internationale School voor Wijsbegeerte in Leusden. Aanvangstijd 13u00. Voor meer informatie kunt u terecht op de website van de Teldersstichting: <http://www.teldersstichting.nl/>.

Teldersstichting

REVOLUTIE IN NOORD-KOREA

– Remco Breuker –

Noord-Korea vandaag de dag is de perfecte antithese van de liberale staat. In de Noord-Koreaanse ideologie – een unieke mengeling van communisme, socialisme, ultranationalisme en het ouderwetse Blut-und-Boden gedachtegoed – staat de groep centraal. De vrijheid van het individu is er expliciet en per definitie ondergeschikt aan de belangen van de groep, de natie, de staat, het leiderschap. Individuele ontplooiing en autonomie zijn eerder potentieel gezagsondermijnende activiteiten dan gewenste idealen. Het leidende principe, althans nominaal, van de Noord-Koreaanse staat is het voortzetten van de revolutie totdat de communistische heilstaat verwezenlijkt zal zijn. Ook op het praktische niveau van de dagelijkse werkelijkheid is er voor het individu en zijn vrijheid weinig tot geen plek. Noord-Korea is wellicht de meest succesvolle (hoe wrang ook) repressieve en totalitaire staat ter wereld. Zowel de positieve vrijheid om te doen wat men wil als de negatieve vrijheid om vrijgelaten te worden van de inmenging van anderen bestaan in de praktijk niet. Daarbij komt dat de strijd om het bestaan voor de meeste inwoners (zeker voor de mensen die buiten P'yongyang woonachtig zijn) zo zwaar is dat onmiddellijk lijfsbehoud van zichzelf en zijn of haar naasten eigenlijk alle energie en resources opslokt.

Het is ironisch dat Noord-Korea ooit als een idealistische staat is opgericht. Het totalitaire Noord-Korea dat wij nu kennen is geleidelijk ontstaan. De Noord-Koreaanse bevolking leefde in aanmerkelijk meer vrijheid en welvaart dan de Zuid-Koreaanse bevolking. Zuid-Korea is namelijk begonnen als een dictatuur waar de oude koloniale machthebbers (die hadden gecollaboreerd met de Japanse bezetters) in het zadel werden gehouden door de Verenigde Staten. Het verhaal van Zuid-Korea is bekend. Aangespoord door een wonderbaarlijk snelle economische groei vanaf eind jaren zestig heeft de Zuid-Koreaanse bevolking, eerst bij monde van de studenten en vanaf de jaren tachtig ook bij monde van de groeiende middenklasse, de eigen vrijheid gewonnen in een langdurige, zwaar bevochten democratiseringsstrijd tegen de dictatuur. De staatsgeleide Zuid-Koreaanse

economie heeft ondertussen plaatsgemaakt voor een zeer succesvolle en onverwacht robuuste economie van de (min of meer) vrije markt.

Tegelijkertijd zakte Noord-Korea door politieke zuiveringen en catastrofale economische keuzes (waaronder het consequent besteden van dertig procent van het jaarlijkse staatsbudget aan het leger) en uiteindelijk ook door de ineenstorting van het Oostblok dieper en dieper in het economische moeras. De hongersnood in de jaren negentig (de zogeheten Zwarte Mars naar analogie van Mao's Lange Mars) was een triest dieptepunt van de uitzichtloze economische en sociale situatie waar Noord-Korea in terecht was gekomen. Maar deze periode waarin honderdduizenden Noord-Koreanen omkwamen door voedseltekorten, legde verrassenderwijs ook de basis voor een radicale ontwikkeling in de Noord-Koreaanse samenleving én in het langetermijnbeleid van de Noord-Koreaanse staat. Deze ontwikkeling wordt vaak miskend, maar is een potentieel keerpunt voor Noord-Korea.

Het afgelopen jaar hebben revoluties tegen autoritaire regimes in Noord-Afrika en het Midden-Oosten de discussie doen oplaaien of er in Noord-Korea een antitotalitaire revolutie zou kunnen komen, geïnspireerd door principes die als universeel te boek staan: individuele vrijheid, recht op leven, vrijheid van meningsuiting, godsdienstvrijheid. Kortom, alle vrijheden die in Noord-Korea zo beknot worden, zowel ideologisch (waar staat, partij en leger het primaat hebben) als in de dagelijkse werkelijkheid (waar de staat onbetwist heerst). Deze discussie richt zich specifiek op een revolutie die vanuit de maatschappij zou komen en niet op verschuivingen binnen de elite. Het is verleidelijk om als buitenstaander de Noord-Koreaanse propaganda te volgen en te geloven dat het land daadwerkelijk geleid werd en wordt door een uitverkozen alleenheerser, maar Noord-Korea was en is, in toenemende mate, een pluralistisch bestuurde staat, waar de Hoogste Leider (de titel die de drie generaties Kim gemeen hebben) ondanks zijn macht nooit een absoluut heerser heeft kunnen zijn. De eventuele val van Kim Jong

Eun hoeft geen verregaande gevolgen voor Noord-Korea te hebben als de elite waar de Kims deel van uit maken niet eveneens valt. Er zou dan slechts sprake zijn van een paleisrevolutie en niet van een maatschappelijk breed gedragen revolutie.

De vraag is dus of een revolutie geënt op (een selectie van) de liberale principes in Noord-Korea in de nabije toekomst plausibel is. Daar is geen eenduidig antwoord op te geven. Belangrijker is de constatering dat deze vraag niet uit de Noord-Koreaanse situatie zelf voortkomt, maar wordt ingegeven door wat er aan de andere kant van de wereld is gebeurd. Hoewel de Noord-Koreaanse autoriteiten blij hebben gegeven van een lichte vorm van paranoia na de geslaagde opstand tegen Qaddafi in Libië door alle binnenlandse berichtgeving over wat er in Libië gebeurd was illegaal te verklaren (daaronder viel overigens ook het hebben van gesprekken hierover door privépersonen), zijn Libië en Noord-Korea in dit opzicht moeilijk te vergelijken. Beiden zijn dictatoriale regimes gekenmerkt door repressie en schendingen van de mensenrechten. De situatie in Noord-Korea onderscheidt zich echter door het feit dat er geen oppositiebeweging lijkt te zijn. Er sijpelen af en toe wat berichten door over opruiende pamfletten, en graffiti en de afgelopen maand zouden er vier partijkaders in het noorden langs de grens met China vermoord zijn 'als straf van het volk' (volgens een briefje naast de lijken). Informatie uit Zuid-Korea en de rest van de wereld dringt er in toenemende mate echter wel door (in weerwil van wat de pers hierover bericht). Gekopieerde Zuid-Koreaanse dvd's zijn weliswaar illegaal, maar ook zeer populair en de Zuid-Koreaanse televisie kan op verschillende plekken ontvangen worden. Bovendien heeft nu één miljoen Noord-Koreanen een mobiele telefoon wat vrij informatieverkeer, weliswaar verboden, een stuk makkelijker maakt. De andere kant van de medaille is dat smartphones met internet niet toegestaan zijn. Een oppositie die zich ad hoc via de sociale media organiseert is niet mogelijk. En een georganiseerde oppositie lijkt er ook niet te zijn. En als die er wel zou zijn, wordt het zicht daarop effectief belemmerd door de veiligheidsdiensten in Noord-Korea. Buitenlandse steun voor dissidenten in Noord-Korea is daarmee onmogelijk.

Het grootste obstakel voor een revolutie in Noord-Korea dat ik echter zie, heeft alles te maken met angst. Angst voor de Verenigde Staten. Om Noord-Korea enigszins te begrijpen, en dit geldt in het bijzonder voor de Noord-Koreaanse

diplomatieke manoeuvres, is het van het grootste belang om te beseffen dat de angst voor de Verenigde Staten die keer op keer aan de dag wordt gelegd in officiële nieuwsmeldingen, propaganda-uitingen, uitspraken van beleidsmakers, maar ook in persoonlijke gesprekken met doorsnee Noord-Koreaanse burgers, echt is. Dat wil niet noodzakelijkerwijs zeggen dat deze angst ook reëel is. Maar de Noord-Koreaanse staat heeft op uiterst kundige wijze de collectieve herinneringen aan Amerikaanse oorlogsmisdaden tegenover burgers in het noorden tijdens de Koreaanse Oorlog (en die hebben plaatsgevonden, net zoals de Noord- én Zuid-Koreaanse legers ook bloed van onschuldige burgers aan hun handen hadden) in leven gehouden, uitvergroot en exclusief Amerikaans gemaakt. Het verhaal van de Noord-Koreaanse staat vertelt dat alleen de Amerikanen vrouwen en baby's bayonetteerden, dat alleen de Amerikanen kinderen vermoorden en ga zo maar door. Het beeld van de kwaadaardige Amerikaanse militair die op het punt staat een moeder en kind te vermoorden is dan ook een bekend thema uit de Noord-Koreaanse propaganda-iconografie. De oorlogszuchtige taal van verschillende VS-presidenten heeft bij het Noord-Koreaanse volk deze indruk alleen maar bestendigd. De angst voor een hernieuwde inval van de VS in Noord-Korea is wellicht niet reëel (al is die in het verleden bij tijden reëler geweest), maar daarmee voor de gemiddelde Noord-Koreaan niet minder echt. Het vernuftigste (en meest diabolische) punt van de staatspropaganda is echter niet de (letterlijke, kijk maar naar de posters) demonisering van de Amerikanen, maar het volgende punt: de uiteindelijke legitimiteit van het Noord-Koreaanse leiderschap komt geheel en al voort uit zijn vermogen om het volk tegen buitenlandse aanvallen te beschermen (lees: Amerikaanse dan wel Japanse aanvallen) en níét uit zijn vermogen om de socialistische revolutie succesvol te verwezenlijken. Dit is een punt dat vaak over het hoofd wordt gezien of verkeerd wordt begrepen. Hoe meer druk er van buiten op Noord-Korea wordt uitgeoefend, hoe steviger het regime in het zadel zit, ondanks de grote voedseltekorten of de binnenlandse repressie. Kim Jong Il's grootste verdienste wordt in Noord-Korea zelf gezien als het beschermen van het land door middel van de productie van kernwapens. Dat betekent overigens niet dat de Noord-Koreaanse bevolking het regime een warm hart toedraagt. Verre van dat. Maar *better the devil you know than the devil you don't*. Een Noord-Koreaanse lente zal dan ook

waarschijnlijk niet door een revolutie komen. Behalve als de nieuwe leider, Kim Jong Eun, niet in staat wordt geacht om het land afdoende te beschermen. Hij doet er echter alles aan om even onverzoenlijk militaristisch over te komen als zijn vader. Hij heeft in de afgelopen maand al tientallen goed verslagen bezoeken aan legereenheden afgelegd. Het was ook geen toeval dat het overlijdensbericht van Kim Jong Il op 19 december afgelopen jaar vergezeld ging met de testlancering van twee raketten. Angst voor de VS en militaire paraatheid zijn de twee steunpilaren van het Noord-Koreaanse regime. En vooralsnog heeft Kim Jong Eun geen aanleiding gegeven om te gaan denken dat daar verandering in zal komen.

Ik kan en wil de mogelijkheid van een revolutie in Noord-Korea niet geheel uitsluiten. Het is mogelijk dat ik cruciale informatie mis. Maar op grond van de mij beschikbare informatie ligt een revolutie vanuit het volk niet voor de hand op het moment. Dat wil echter nog niet zeggen dat liberalisering van de maatschappij daarmee van de baan is. Binnensmokkelde Zuid-Koreaanse televisieseries 'bevrijden' steeds meer tv-verslaafde Noord-Koreaanse gezinnen door hen beelden van een andere maatschappij voor te schotelen. En er is een sluiproute die kan leiden tot grotere vrijheden op vele vlakken in Noord-Korea. Die sluiproute heeft alles te maken met de nasleep van de Zware Mars uit de jaren negentig. De toenmalige hongersnood heeft de Noord-Koreaanse bevolking één ding geleerd: vertrouwen niet op de staat, zorg voor jezelf. En dat is precies wat men de afgelopen tien, elf jaar heeft gedaan. Noord-Koreaanse burgers zorgen voor zichzelf door groenten te telen of konijnen te fokken en het surplus daarvan te verhandelen op de oogluikend toegestane grijze markten. Zij doen dit onder meer door aan allerhande handeltjes deel te nemen (ook als die illegaal zijn zoals de drugssmokkel) en door de grens met China over te steken en daar spullen te verhandelen. De grijze/zwarte markt, de zogeheten *changmadang*, is daarmee het belangrijkste instituut in het dagelijks leven in Noord-Korea geworden.

Ook de elite laat zich niet onbetuigd. Smokkel over de grens met China is alleen maar mogelijk door de elite eerst af te kopen of erbij te betrekken. De reden dat Kim Jong Eun verleden jaar (voordat zijn vader stierf) drastisch huishield in de regio langs de Chinese grens was dat hij de handel en smokkel daar in handen wilde krijgen. Met publieke executies en gedwongen verhuizingen is hem dat ook

gelukt. Deze privé-initiatieven van de elite, in feite hedendaagse roofbaronnen die hun van staatswege verkregen macht gebruiken voor persoonlijk gewin, worden weerspiegeld in de steeds opener structuur van de staat. De afgelopen tien jaar heeft Kim Jong Il, aangespoord door herinneringen aan de afgrijselijke ellende van de Zware Mars, getracht de Noord-Koreaanse economie weer op de rit te krijgen door buitenlandse investeringen aan te trekken. Het begrip 'buitenlandse investering' was ooit geheel afwezig in de staatsmedia, nu is het een veel gebezigde term en heeft het een centrale plek ingenomen in de vijfjarenplannen van de overheid. Investeringen komen van China, Rusland en Zuid-Korea. Aziatische en Europese bedrijven besteden productie (van textiel, maar ook van software of animatiewerk) uit aan Noord-Korea. In Kaesŏng, zo'n vijftig kilometer ten noorden van Seoul, bevindt zich een groot industrieel complex dat wordt geleid door Hyundai. Het bevindt zich op Noord-Koreaanse grond en wordt bemand door 50.000 Noord-Koreaanse arbeiders. Deze werken voor de 121 Zuid-Koreaanse bedrijven die daar fabrieken hebben. Zelfs in tijden van grote spanningen tussen noord en zuid gaat het werk er door. Toen in mei 2010 een Zuid-Koreaans marinevaartuig werd getorpedeerd, verbrak Zuid-Korea alle contact met Noord-Korea, met uitzondering van het Kaesŏng-complex. En na de dood van Kim Jong Il heeft de Zuid-Koreaanse regering alle bezoeken aan Noord-Korea tijdelijk verboden, wederom met uitzondering van het Kaesŏng-complex.

Het industriële complex in Kaesŏng is even onwaarschijnlijk als geniaal. Het is een kapitalistische enclave in een nominaal communistisch land, bemand door Noord-Koreaanse arbeiders. Noord-Korea profiteert drievoudig. Het ontvangt grote sommen geld en *goodwill* voor de verleende medewerking. De arbeiders krijgen naar Noord-Koreaanse begrippen ruim betaald (ongeveer 110 Amerikaanse dollar per maand met inbegrip van de sociale lasten). En Noord-Korea heeft een waardevolle Zuid-Koreaanse investering en achthonderd Zuid-Koreanen binnen handbereik als onderpand bij oplopende spanningen. Liberalisering loont, met andere woorden, voor het Noord-Koreaanse regime. Ook voor Zuid-Korea is de winst groot. Het complex bevindt zich op een uur rijden van Seoul en beschikt over een Koreaanssprekende, hoogopgeleide, gemotiveerde arbeidsbevolking. Er zijn geen vakbonden. Zo'n voorbeeld vraagt om navolging. Noord-Korea's ceremoniële staatshoofd Kim Yong

Nam, de voorzitter van het Volksparlement, heeft al aangegeven in een recent onderhoud met de bestuursvoorzitster van de Hyundai Group dat Noord-Korea meer soortgelijke investeringen wil.

Over navolging is dan ook al veel gesproken. Kaesŏng wordt als een model gezien voor andere complexen in Noord-Korea. Nu is dit een pad dat bepaald niet over rozen gaat, getuige de vele klachten van Zuid-Koreaanse ondernemers in Noord-Korea, maar vooralsnog politiek en financieel gezien wel de moeite waard. Politieke strubbelingen tussen noord en zuid hebben nieuwe initiatieven vertraagd, maar de dood van Kim Jong Il biedt perspectief. Kim Jong Eun en de zijnen moeten hun macht consolideren. Noord-Korea heeft dringend behoefte aan geld. De bevolking heeft werk nodig waar genoeg mee verdiend wordt om een gezin te voeden. In Hyundai heeft Kim een machtige bondgenoot die aan de eisen van elite én volk kan voldoen. En één die Noord-Korea van binnenuit kent. Ook vanuit Zuid-Koreaans perspectief is een verdere economische penetratie van Noord-Korea op alle fronten gewenst: het lost de hoge-lonenproblematiek in Zuid-Korea op, het vermindert de spanning langs de 38° breedtegraad en het herenigt het schiereiland de facto zonder de torenhoge kosten van een reguliere hereniging.

Er is wel een groot nadeel. Om effectief te kunnen functioneren, moet Noord-Korea in feite gedegradeerd worden tot een economische kolonie van het zuiden. De grens mag niet voor iedereen worden opengesteld. En democratisering in Noord-Korea moet afgeremd worden. Aan deze voorwaarden kan echter worden voldaan in het 'één staat, twee stelsels'-model dat beide staten al jaren zien als de enige realistische manier om te herenigen. Ik ben geen voorstander van zo'n systeem, omdat het op bijzonder cynische wijze profiteert van de ellende van de Noord-Koreaanse bevolking, die een tweederangs status zal krijgen in ruil voor verbeterde levensomstandigheden. Maar ik moet tegelijkertijd ook toegeven dat dit te prefereren zou zijn boven oorlog (met binnen 24 uur één miljoen Zuid-Koreaanse doden louter door conventionele wapenen, zo luidt de laatste schatting) of ineenstorting van Noord-Korea en de gevolgen daarvan. En misschien

ook wel boven de huidige status quo. In de praktijk zou zo'n stelsel neerkomen op de gedeeltelijke liberalisering van Noord-Korea. Vrijheid van meningsuiting, godsdienstvrijheid, recht op leven zullen gewaarborgd zijn. De vrijheid om te gaan en staan waar je wilt (nog) niet.

Instabiliteit en oplopende spanningen in Noord-Korea zijn zeker mogelijk. Een plotse ineenstorting van de Noord-Koreaanse staat, een volksofstand of een coup van het leger kunnen ook niet helemaal uitgesloten worden. Noord-Korea is immers één van de meest repressieve staten ter wereld. Bovendien wordt de bevolking hard getroffen door onder meer voedseltekorten en zijn grootschalige schendingen van de mensenrechten aan de orde van de dag. Maar het ligt meer voor de hand dat de sluiproute via economische initiatieven als Kaesŏng de liberalisering van Noord-Korea mogelijk zal maken. Heel geleidelijk vinden noties van individuele vrijheid er een plek, met name dankzij de verspreiding van Zuid-Koreaanse tv-series op dvd en de usb-stick, en dankzij de dagelijkse contacten tussen Noord-Koreaanse arbeiders en Zuid-Koreaanse managers in Kaesŏng en andere speciale economische zones. Toch weerhoudt angst voor de Verenigde Staten de bevolking ervan om het regime dat hen tegen buitenlandse agressie zegt te beschermen, af te vallen, ondanks alle opgehoopte woede jegens het regime. Een volksofstand is niet de waarschijnlijkste weg tot meer vrijheden. De radicaal veranderde (maar slecht onderkende) economische structuur van Noord-Korea biedt deze weg wel. Economische toenadering in de vorm van buitenlandse investeringen in Noord-Korea of door *outsourcing* naar Noord-Korea bieden veel meer perspectief op een (zeer) geleidelijke revolutie. Een revolutie die mogelijk pas zichtbaar zal worden nadat deze heeft plaatsgevonden.

Remco Breuker is hoogleraar Koreastudies aan de Universiteit Leiden. Hij is historicus en doet onderzoek naar de premoderne geschiedenis van Korea en Noordoost-Azië, contemporaine Koreaanse geschiedenis, Koreaanse cinema en Noord-Korea in een historische context.

REVOLUTIE EN LIBERALISME IN HONGARIJE

– László Marác –

Hongarije is een van de weinige landen in Centraal- en Oost-Europa dat gekenmerkt wordt door een lange traditie van interesse voor het liberalisme, al moet wel gezegd worden dat de staat van het liberalisme zelden tot volle wasdom kon komen in de Hongaarse geschiedenis.¹ Het beginpunt van de staat Hongarije is het jaar 1000 na Chr. toen de Hongaarse koning Sint Stefanus als eerste katholieke koning gekroond werd en Hongarije haar positie innam in het westerse bondgenootschap, het zogeheten Pax Romana dat onder leiding van het Vaticaan stond. Deze beslissing van Sint Stefanus heeft ervoor gezorgd dat Hongarije sinds haar bestaan vervlochten raakte met West-Europa en dat de westerse ideologieën en filosofieën ruim baan kregen om Hongarije in de loop van de geschiedenis te bereiken. De positionering van Hongarije als westers georiënteerd land, weliswaar met een feodale staatsinrichting waarin de Hongaarse adel een belangrijke rol speelde, bleef bijna duizend jaar gehandhaafd.

Eind achttiende eeuw bereikten de verlichtingsidealen ook Hongarije. De Hongaarse graaf István Széchenyi (1791-1860), die als officier in de Weense lijfgarde van keizerin en koningin Maria Theresia de mogelijkheid kreeg om rond te reizen in Europa, was buitengewoon enthousiast over de Industriële Revolutie in Engeland maar ook over het economisch liberalisme dat door Engelse filosofen, onder wie Jeremy Bentham, werd uitgewerkt. Nadat graaf Széchenyi weer terugkeerde op zijn landgoed in West-Hongarije initieerde hij vele projecten zoals de invoering van pacht, het bevaarbaar maken van de rivieren in Hongarije, de stoomtrein en het paardenfokken.

De Hongaarse Vernieuwing begon rond 1820 en de discussies over hoe Hongarije zich verder moest ontwikkelen vonden plaats in de landdag in de Hongaarse hoofdstad Pressburg (het tegenwoordige Bratislava). De discussies gingen over de onafhankelijkheid van Hongarije in het Habsburgse Rijk en de vraag óf Hongarije een industriële natie moest worden óf zich op agrarische productie zou moeten toelekken. Graaf Széchenyi, de vertegenwoordiger van de hoge Hongaarse adel wilde dat Hongarije

zich concentreerde op de landbouw en zag voor Hongarije een toekomst weggelegd in het kader van Habsburgse Rijk; terwijl Lajos Kossuth, de vertegenwoordiger van de lage adel Hongarije een industriële basis wilde geven en wilde dat Hongarije zich losmaakte van het Habsburgse Rijk. De discussie werd gewonnen door Kossuth en leidde uiteindelijk tot de Hongaarse Opstand en Vrijheidstrijd van 1848-1849 tegen het absolutisme en waarin de Hongaren militair verslagen werden.

Tijdens de Hongaarse Opstand en Vrijheidstrijd van 1848-1849 werden niet alleen zoals bij eerdere vrijheidsoorlogen de soevereine rechten van Hongarije en de adel gewaarborgd, maar kregen ook de idealen van de Franse Revolutie brede steun. In 1848 werd het feodalisme afgeschaft en moest ook de adel voor het eerst belasting gaan betalen. De censuur werd opgeheven en er was voor het eerst sprake van persvrijheid in het land. Hoewel na het neerslaan van de Hongaarse Opstand het feodalisme niet meer opnieuw werd ingevoerd en er in het Hongaarse gedeelte van het Habsburgse Rijk de individuele emancipatie niet werd teruggedraaid, slaagde het ancien regime onder leiding van het Weense hof haar greep op de Hongaarse samenleving te behouden tot aan de het einde van de Eerste Wereldoorlog. In 1918 maakte de communistische staatsgreep een einde aan de maatschappelijke inrichting van het oude Hongarije.

Liberalisme sterker dan communisme

De twintigste eeuw in Hongarije stond in het teken van autoritaire en totalitaire regimes. Tussen het einde van de Eerste Wereldoorlog en de val van het communisme in 1989 was er slechts drie jaar sprake van een liberale democratie. Na de Tweede Wereldoorlog werd Hongarije bezet door de troepen van het Rode Leger dat op het oostfront als overwinnaar uit de strijd met nazi-Duitsland naar voren kwam. Onder het gezag van de Sovjet Unie was er aanvankelijk sprake van een ontluikende democratie. Er ontstond zelfs een meerpartijensysteem, geïnspireerd op de westerse parlementaire democratie. Het was echter duidelijk dat de Hongaarse Communistische Partij, die onder bescherming stond van het

Rode Leger, de prille democratie zou ontmantelen via de 'salamitactiek' dat inhield dat de Hongaarse samenleving stap voor stap overgenomen werd door de communisten. In 1948 grepen de communisten uiteindelijk de macht en vestigden een totalitaire, communistische staat.² De Hongaarse Communistische Partij die onder leiding stond van de stalinist Mátyás Rákosi, die ook wel de beste leerling van de Russische dictator Jozef Stalin werd genoemd, slaagde erin om begin jaren vijftig de Hongaarse samenleving in een houtgreep te nemen.

Het kenmerk van de communistische totalitaire samenleving was dat de macht in handen was van een klein groepje communisten, dat de rechtsstaat buiten werking werd gezet en er volstrekte willekeur heerste. Vermeende en echte tegenstanders van het regime konden zo maar in het holst van de nacht van hun bed worden gelicht en meegenomen worden voor ondervraging en marteling in het hoofdkwartier van de Hongaarse veiligheidspolitie, de AVH aan de Andrásyiaan dat zich in het centrum van het Pester stadsgedeelte bevond.^A In het begin van de jaren vijftig voerde de AVH een waar schrikbewind waarbij er een heus concentratiekamp werd opgezet in Recsk en waar veel politieke tegenstanders die democratische ideeën hadden tot slavenarbeid werden gedwongen. Een ander belangrijk punt was de zelfverheerlijking en de persoonscultus van de Hongaarse communistische *nomenklatoera* (de kleine politieke en bestuurlijke elite), die massale vormen aannam en die veel Hongaren tegen de borst stuitte. De terreur en de onvrijheid zouden uiteindelijk leiden tot de Hongaarse Opstand van 1956.

De drijvende kracht achter de Hongaarse Opstand van 1956 waren de studenten van de Technische Universiteit van Boedapest die op 23 oktober een solidariteitsmars hielden voor de slachtoffers van de Poolse opstand in Poznan in juni van hetzelfde jaar.³ Bij de mars naar het parlement sloten zich scholieren en arbeiders aan waarna de Hongaarse Opstand uitbrak. Het grote bronzen beeld van Stalin in de buurt van het Heldenplein werd diezelfde dag nog van zijn sokkel getrokken. 's Avonds trokken de opstandelingen naar het gebouw van de Hongaarse radio waar hun eisen werden voorgelezen. De opstandelingen eisten vrijheids- en burgerrechten: vrije

verkiezingen, recht op vrije meningsuiting, afschaffing van de censuur, herstel van de nationale soevereiniteit en ontbinding van de gehate veiligheidspolitie, de AVH. De Hongaarse Communistische Partij stortte in en er kwam een regering van nationale verzoening onder leiding van de communist Imre Nagy. Uiteindelijk zou de Hongaarse Opstand, hoewel er in de straten van Boedapest hard gevochten werd voor Hongaarse vrijheid en liberale grondrechten, bruuft neergeslagen worden door Russische tanks die de restanten van de Hongaarse Communistische Partij weer aan de macht hielpen.

Hoewel de Hongaarse Opstand een nederlaag was voor het liberalisme en het uiteindelijk niet tot een liberale revolutie kwam, lukte het de communisten in Hongarije niet meer om de duimschroeven opnieuw hard aan te draaien. In de tweede helft van de jaren zestig werden voorzichtige stappen in de liberalisering van de economie gezet wat er uit bestond dat Hongaren in hun vrije tijd op het eigen erf groente en fruit mochten verbouwen. In veel gevallen betekende dit dat de Hongaren in staat waren om te voorzien in hun eigen voedselbehoeften. De erosie van het communisme ging voort toen in de jaren zeventig de Helsinki-akkoorden werden ondertekend en mensenrechtenorganisaties de mensenrechten in Oost-Europa gingen monitoren. Hierdoor werd de druk op de communisten om het communisme met een menselijk gezicht toe te staan opgevoerd. De Helsinki-akkoorden boden in ieder geval dissidenten de mogelijkheid om hun eigen communistische leiders uit te dagen. Het meest dwingend gebeurde dat in Polen waar sinds de opkomst van de vrije vakbeweging Solidariteit de Poolse communisten te maken kregen met continue maatschappelijk verzet. In Hongarije bleef de herinnering aan de Hongaarse Opstand van 1956 levend. Een belangrijke stap naar de liberale samenleving was het feit dat in 1988 een commissie van de Hongaarse Communistische Partij zelf bekend maakte dat de Hongaarse Opstand geen 'contrarevolutie' was geweest zoals de communistische ideologie voorschreef maar een legitieme opstand tegen een tirannieke onderdrukking van het Hongaarse volk.

Met het aantreden van Michael Gorbatsov als secretaris-generaal van de communistische partij in de Sovjet-Unie zette de *perestrojka* ('herstructurering') en de *glasnost* ('openheid') van de communistische samenleving verder door. Dit was het signaal voor de hervormingsgezinde vleugels van de communistische

A Tegenwoordig is in het oud-hoofdkwartier van de AVH, het 'House of Terror' gevestigd. Dit museum geeft een overzicht van de foltering en wandaden van de totalitaire regimes in het Hongarije van de twintigste eeuw, het fascisme en het communisme.

partijen in Oost-Europa om de bakens te verzetten en het liberalisme te omarmen. In 1988 vonden de rondetafelconferenties plaats waarbij de vertegenwoordigers van de communistische machthebbers overlegden met de vertegenwoordigers van oppositionele groepen over overdracht van de macht. Er werd besloten dat er vrije verkiezingen zouden komen en dat de censuur zou worden afgeschaft.

De vreedzame overgang van het totalitaire systeem naar een parlementaire democratie wordt ook wel de 'fluwelen revolutie' genoemd. De fluwelen revolutie is geïnspireerd door de geest en de principes van het liberalisme. De meeste landen uit het voormalige Oostblok wilden zich ook aansluiten bij de Europese Unie, de liberale gemeenschap van staten, en de NAVO, de veiligheidsorganisatie die op de bres staat voor de liberale grond- en burgerrechten. Dit is opmerkelijk omdat kort voor de val van het communisme Oost-Europese landen in het kader van het Warschaupact nog gezworen vijanden waren van het Noord-Atlantische bondgenootschap.

Liberalisme en het postcommunisme

Hoewel de basisvoorwaarden voor een liberale samenleving in Centraal- en Oost-Europa – waaronder ook de Hongaarse samenleving – in de jaren negentig vervuld werden, is de realiteit van de postcommunistische samenleving anders. Is het mogelijk om een democratische samenleving op te bouwen uit de puinhopen van een totalitaire samenleving zonder dat er eerst een afrekening met dat totalitaire verleden heeft plaatsgevonden? In ieder geval is het niet mogelijk gebleken om een rechtvaardige samenleving op te bouwen waarin een ieder in vrijheid kan leven.

De problemen begonnen al met de rondetafelconferenties. De notulen van de rondetafelconferentie in Hongarije zijn geheim gebleven. Het is erg moeilijk om na te gaan wat er precies is afgesproken tussen de vertegenwoordigers van de communistische partij en de vertegenwoordigers van de oppositionele groepen en bewegingen, die overigens geen enkele legitimiteit bezaten om namens het 'volk' met de communisten te onderhandelen. Het heeft er alle schijn van dat de notulen van de rondetafelconferentie een clause bevatten dat de communisten met rust gelaten zouden worden in Hongarije. Er heeft namelijk nog niemand verantwoording hoeven af te leggen voor ernstig wanbeleid en misdaden tegen de menselijkheid die onder het communisme zijn begaan.

Het is haast onmogelijk om een liberale samenle-

ving op te bouwen als er geen genoegdoening geboden wordt aan de slachtoffers van het communisme. De Nederlands Hongaarse cameraman Lajos Kalános zat in de jaren vijftig gevangen in de Hongaarse 'Goelag Archipel' – de zogeheten straf- en werkkampen – omdat een kennis van hem benzine zou hebben verhandeld, een vorm van handel die in de jaren vijftig in het communistische Hongarije verboden was.⁴ Kalános en een aantal van zijn vrienden werden later beschuldigd van een 'samenzwering om de communistische staat omver te werpen.' Kalános had geluk dat hij niet ter dood veroordeeld werd maar er met verbanning van dertien jaar naar een van de werkkampen 'goed' vanaf kwam. Kalános had nogmaals geluk omdat hij tijdens de Hongaarse Opstand naar het Westen kon vluchten. Zo voorkwam hij dat hij de rest van zijn straf in mensonterende omstandigheden moest creperen. De ontroerende reportages die de cameraman maakte over slachtoffers en zijn oud-rechters die medegevangenen naar de strop stuurden mochten in Hongarije niet op het scherm verschijnen en konden alleen in Nederland in nieuwsrubrieken als *Brandpunt* vertoond worden. De slachtoffers van het communisme kregen geen erkenning voor het leed wat hen overkomen was. Vaak bleken daders nog in hoge functies bij de overheid een ambt uit te oefenen of zelfs zitting te hebben in het Hongaarse parlement.

Hongarije heeft een enorme schuldenlast van ongeveer 57 miljard dollar (78 procent van het Bruto Nationaal Product). Deze voor een klein land gigantische schuld is voor een groot deel opgebouwd tijdens het communisme. Ergens aan het einde van de jaren zeventig kreeg Hongarije leningen van het Internationaal Monetair Fonds (IMF) en de Wereldbank waarmee voor een deel de 'communistische heilstaat' werd gefinancierd. Het andere deel van het geld verdween in de zakken van de communistische *nomenklatoera*. Waar het vele geld naar toegegaan is, is nu niet meer te traceren. In ieder geval is het niet de Hongaarse bevolking ten goede gekomen. Hongarije draagt de last van de schulden onder het communisme en er is geen uitzicht op een snelle verbetering van de wankele financieel-economische situatie.

De schuldenlast van Hongarije is verder opgelopen tijdens het socialistische bewind van ex-premier Ferenc Gyurcsány tussen 2004 en 2010. De oligarch Gyurcsány komt voort uit de communistische beweging. In 2006 gaf hij toe dat hij de macro-economische cijfers van Hongarije vervalst had om de verkie-

zingen te winnen. Vervolgens liet hij op 23 oktober van hetzelfde jaar tijdens de vijftigjarige herdenking van de Hongaarse Opstand met rubberen kogels schieten op vreedzame demonstranten die het niet eens waren met zijn beleid. Zo werden de mensenrechten geschonden en gemarginaliseerd. Voor beide misdaden is de ex-premier van Hongarije niet vervolgd. Wel is recentelijk zijn parlementaire onschendbaarheid opgeheven, maar of het tot een vervolging wegens machtsmisbruik zal komen is onduidelijk.

Vrijheid van meningsuiting is zeker gegarandeerd in Hongarije maar levert dat ook eerlijke, transparante berichtgeving op? De jaren negentig werden gekenmerkt door het feit dat veel mediaorganen een buitenlandse eigenaar kregen die de redactie uit de communistische tijd liet zitten. Het gevolg was dat in het Westen gangbare principes voor journalistieke ethiek, zoals hoor en wederhoor in Hongarije niet of nauwelijks werden of worden toegepast. Vandaar dat vooral kranten nauwelijks met hoor en wederhoor opereren maar aan eenzijdige berichtgeving doen die veel weg heeft van partijpolitieke propaganda.

Viktor Orbán

De huidige Hongaarse regering bestaat uit een coalitie van conservatief-liberalen en christendemocraten onder leiding van premier Viktor Orbán. De regering beschikt over een zeer ruime meerderheid van 68 procent van de stemmen en probeert af te rekenen met de postcommunistische periode in de Hongaarse geschiedenis. Hierdoor moeten uitwassen zoals hierboven beschreven in de toekomst uitgesloten worden en kan Hongarije de stappen zetten naar normale democratische verhoudingen. De Hongaarse regering heeft om haar doel te bereiken een nieuwe grondwet geschreven waarin de basiswaarden van de Europese Unie vastgelegd zijn. Deze grondwet vervangt de oude stalinistische grondwet uit 1949, waarmee Hongarije zonder overigens dat de Europese Unie dat in de gaten had of daar een punt van maakte, toetrad tot diezelfde Unie. In de preambule van de nieuwe grondwet worden een aantal opvattingen over de Hongaarse identiteit, geschiedenis en cultuur vastgelegd. De titel van de grondwet is 'God zegen de Hongaar', de eerste regel van het Hongaarse volkslied. De misdaden begaan door de totalitaire regimes van de twintigste eeuw, het nazisme en communisme worden veroordeeld en verder wordt erkend dat het christelijke erfgoed een belangrijke rol heeft gespeeld bij de vorming van

de Hongaarse staat onder verwijzing naar de eerste christelijke koning van Hongarije, de heilige Stefanus. De grondwet is verder een voorbeeldig pro-Europees document. Artikel E (1) zegt bijvoorbeeld dat Hongarije zich zal inzetten om de veiligheid, welzijn en vrijheid van de Europese volkeren te waarborgen om daarmee de totstandkoming van de Europese integratie te ondersteunen. De artikelen 25 tot en met 28 van de grondwet leggen de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht vast geheel in de geest van de trias politica, een gangbaar principe van moderne staatsordening in West-Europa.

Het is verwarrend dat sommige partijen in het Europees Parlement, vooral de Socialisten, Groenen en de Liberalen, aan de liberale en democratische integriteit van de Hongaarse grondwet twijfelen en er vanuit gaan dat de nieuwe Hongaarse grondwet dictatoriale volmachten toekent aan premier Orbán. Dit bleek op het parlementaire debat over de Hongaarse grondwet in het Europees Parlement (EP) toen op 19 januari de 'dictator' zelf naar Straatsburg kwam om geheel in stijl van democratische normen en waarden de discussie met het EP aan te gaan maar buitengewoon onvriendelijk werd bejegend door de fractievoorzitters van bovengenoemde partijen, Hannes Swoboda, Daniel Cohn-Bendit en Guy Verhofstadt. Na de bestudering van de Hongaarse grondwet die 52 pagina's telt, kan de conclusie niet anders zijn dan dat EP-leden de Hongaarse grondwet niet gelezen hebben of bewust een lastercampagne tegen de Hongaarse regering voeren. In ieder geval is er in de Hongaarse grondwet geen enkel artikel te vinden dat de Hongaarse premier dictatoriale volmachten zou geven. Dit moet uiteraard niet verward worden met de robuuste machtspositie die de Hongaarse regering in het Hongaarse parlement bezit. Het pleit juist voor de regering Orbán dat ze zich met zoveel parlementaire macht, die op democratische wijze verkregen is, vrijwillig beperkt om een liberale, democratische grondwet te implementeren die Europese normen en waarden respecteert, zoals de aloude trias politica.

Inmiddels is gebleken dat de Europese Commissie het in wezen eens is met de Hongaarse regering. De nieuwe Hongaarse grondwet is geen punt van discussie voor de Europese Commissie, zoals bleek uit het overleg dat tussen premier Orbán en de voorzitter van de Europese Commissie, José Manuel Barroso plaatsvond op 24 januari. Het verschil van inzicht gaat nog over drie van de 365 additionele

wetten die de afgelopen anderhalf jaar als vervolg op de grondwet door het Hongaarse parlement zijn aangenomen. De conflictstof tussen de Commissie en de Hongaarse regering beperkt zich tot de onafhankelijkheid van de Hongaarse Nationale Bank, de vervroegde pensionering van rechters en de databescherming van individuele burgers. Premier Orbán heeft aangekondigd dat hij bereid is net zo lang met de Commissie te onderhandelen totdat er een compromis in deze kwesties is bereikt.

Het belangrijkste van de drie onenigheden is ontegenzeggelijk de garantie van een onafhankelijke Hongaarse Nationale Bank. Hoewel Hongarije geen lid van de eurozone is, wil de Commissie dat de Hongaarse regering geen enkele zeggenschap meer krijgt over haar Nationale Bank. Orbán had een regeringsvertegenwoordiger willen benoemen in de raad van toezicht van de bank om een oogje in het zeil te kunnen houden. Hij had daar een tweetal redenen voor. Ten eerste is de Hongaarse Nationale Bank nog steeds een 'echte' nationale bank omdat Hongarije geen lid is van de eurozone. Maar belangrijker is dat er geen vertrouwen is in de huidige bankdirecteur, András Simor, een oligarch die nog door de vorige regering Gyurcsány is benoemd en verdacht wordt van belastingontduiking via zijn offshore bedrijf in Cyprus. Ten tweede is de rente in Hongarije die door de Nationale Bank wordt bepaald veel te hoog, zeven procent. Dit is het dubbele van het Europese gemiddelde. Dit betekent dat het midden- en kleinbedrijf, dat de regering Orbán wil stimuleren niet de mogelijkheid heeft om kredieten op nemen om de nodige modernisering door te voeren. De regering Orbán ziet de veel te hoge rentevoet als een rem op economische ontwikkeling. De uitkomst van de onderhandelingen met de Commissie zullen hoogstwaarschijnlijk zijn dat de Hongaarse regering de onafhankelijkheid van de Nationale Bank zal respecteren, hoewel het geen Hongaars maar een Europees belang dient.

Het lijkt er veel meer op dat de zware kritiek en aanvallen op de Hongaarse regering te maken hebben met binnenlands politieke conflicten tussen de huidige regeringspartijen en de oppositiepartijen, de socialistische MSZP, die nog maar 17 procent van de stemmen kreeg bij de laatste verkiezingen en de links-liberalen, de SZDSZ, die na de laatste verkiezingen uit het Hongaarse parlement verdwenen is. Blijkbaar hebben deze oppositiepartijen en groeperingen een goede ingang bij hun zusterpartijen in het Europees Parlement en vooral bij de

links-radicaal Daniel Cohn-Bendit, die in zijn tirades blijk geeft van een weinig genuanceerde visie. Het geeft te denken dat leden van het EP weinig of geen enkele moeite hebben gedaan zich betreffende de feiten van het Hongarije-dossier te informeren en zich hebben laten leiden door geruchten en suggesties. Het blijkt dat in dit geval feiten op gespannen voet staan met politieke belangen. Het is dan ook een slechte beurt voor de Europese gedachte dat een aantal parlementariërs zich heeft laten verleiden tot grof en ongenueerd taalgebruik in de richting van de regering van een bevriende lidstaat en bondgenoot.^B Dat zal in Hongarije eurosceptische en anti-Europese gevoelens aanwakkeren. Ten slotte, blijkbaar is er in Europa en vooral in linkse kringen veel nostalgie naar het communisme en haar stalinistische grondwet. Er is echter geen ander alternatief dan in een liberale context te streven naar een rechtvaardige samenleving die afrekenet met de onevenwichtigheden die uit het communisme stammen, ook in Hongarije.

László Marác is als universitaire docent verbonden aan de afdeling Europese Studies van de Universiteit van Amsterdam en kind van Hongaarse vluchtelingen die in 1956 politiek asiel kregen in Nederland.

Noten:

- 1) Zie voor een uitvoerig overzicht van de Hongaarse geschiedenis: R. Bideleux en I. Jeffries, *A history of Eastern Europe: crisis and change*, Londen, 2007; H. Bogdan, *From Warsaw to Sofia: a history of Eastern Europe*, Santa Fe, 1989; D.P. Hupchick en H.E. Cox, *Palgrave concise historical atlas of Eastern Europe*, New York, 2001.
- 2) Voor een analyse van het communisme en zijn wandaden: S. Courtois e.a., *The black book of communism: crimes, terror, repression*, Cambridge, 1999. Vergelijk ook: F. Bolkestein, *Onverwerkt verleden*, Amsterdam, 1998.
- 3) Voor een overzicht van de Hongaarse Opstand van 1956: V. Sebestyén, *Twelve days. The story of the 1956 Hungarian Revolution*, New York, 2007.
- 4) Voor verdere details van het schijnproces en de mensonterende omstandigheden in de Hongaarse Goelag Archipel: L. Marác, 'In gesprek met Lajos Kalános', *Ablak: Tijdschrift over Midden-Europa en de Balkan*, nummer 4, 2006, pp. 8-13.

^B De Nederlandse europarlementariër Sophie in 't Veld van D66 nam op 24 januari jongstleden al wat gas terug in het programma *EenVandaag*. In 't Veld sprak van een 'autoritaire' regering in plaats van de 'dictatuur' in Hongarije waar zij begin januari nog hard over tamboereerde.

– Ingrid van Dijk –

Vaak wordt gesteld dat de leden van een politieke partij qua opvattingen niet representatief zijn voor de kiezers op die partij. Met betrekking tot de VVD wordt veelal beweerd dat de leden 'linkser' zijn dan de kiezers. Maar klopt dit ook, en wat zou dit dan inhouden? Ingrid van Dijk heeft tijdens haar stage bij de Teldersstichting kwantitatief onderzoek gedaan naar de verschillen tussen VVD-leden en kiezers. Uit deze studie kwamen enkele verrassende bevindingen naar voren.

Slechts een klein deel van de Nederlandse bevolking is lid van een politieke partij. Op 1 januari 2011 ging het om ongeveer 2,6 procent van de Nederlandse kiesgerechtigde bevolking. Op deze datum had de VVD 37.942 leden.¹ Bij de Tweede Kamerverkiezingen van juni 2010 stemden 1.929.575 kiezers op de VVD.² Dat wil zeggen dat ongeveer twee procent van de personen die stemden op de VVD ook lid was van de partij.

Het deel van de kiezers dat wél lid is van een politieke partij heeft in Nederland een grotere invloed op de politiek dan niet-leden. Hoewel partijen door opinieonderzoek en door te luisteren naar reacties van de achterban proberen in te spelen op wensen van de kiezer, kunnen de stemgerechtigden die lid zijn van de partij een grotere invloed uitoefenen op de koers dan niet-leden. De partijen houden bijeenkomsten met de leden. De agenda van deze bijeenkomsten wordt veelal bepaald door de partijleden of -afdelingen en leden mogen stemmen over deze agendapunten. Ook wat betreft de inhoud van het partijprogramma en de volgorde van de kandidaat-vertegenwoordigers op de lijsten hebben leden een directe, hoewel kleine, invloed die kiezers niet hebben. Het feit dat een kleine groep stemgerechtigden een relatief grote invloed heeft op de politieke koers van de Nederlandse partijen, roept de vraag op of deze leden van politieke partijen wel alle kiezers vertegenwoordigen.

Er is alle aanleiding toe om hier vraagtekens bij te zetten. De leden van de politieke partijen in Nederland zijn vaker man, gemiddeld ouder en vaak hoger opgeleid dan kiezers van de partij. Dit probleem speelt in meer of mindere mate bij alle politieke partijen.³ Hoewel elke Nederlander lid kan worden van de partijen, is niet elke groep daar even sterk toe geneigd. Daarbij komt dat partijleden mogelijk niet alleen in demografische kenmerken van de kiezers verschillen, maar ook qua mening. Wiegel

heeft zijn zorg hierover in 2007 als volgt verwoord: 'Het partijkader van de VVD is linkser dan de leden, de leden zijn linkser dan de kiezers.'⁴

Als er werkelijk een verschil is tussen leden en kiezers in hun opvattingen, dan kan dat belangrijke implicaties hebben voor bijvoorbeeld het vertrouwen van de Nederlandse burger in de politiek. De gevoelde afstand tussen Den Haag en de burger zou toe kunnen nemen als de koers van de partij wordt beïnvloed door een specifieke groep Nederlanders. Daarbij, als dit probleem bij meer partijen zou spelen, dan is dat onwenselijk voor onze representatieve democratie: bepaalde groepen burgers worden dan mogelijk beter gehoord dan andere groepen.

Vraag is nu in welke mate de groepen leden en kiezers werkelijk van elkaar afwijken op hun achtergrondkenmerken en in hun mening met betrekking tot politieke kwesties. In deze studie zullen de kiezers en leden van de VVD wat betreft bovengenoemde aspecten worden vergeleken. Er zal getracht worden antwoord te geven op de vraag: is er een discrepantie tussen meningen van VVD-kiezers en VVD-leden, en zo ja, hoe kan deze verklaard worden?

Theorie en hypotheses

Allereerst wordt bovengenoemde hypothese van Wiegel getoetst.

De hypothese van Wiegel:

Het partijkader is linkser dan de leden en de leden zijn linkser dan de kiezers.

Er is echter ook een andere uitkomst mogelijk. De Wet van May stelt dat de opiniestructuur in een politieke partij een curve vertoont, waarbij het middenkader radicalere standpunten inneemt dan de basis en de top.⁵ Volgens deze hypothese is de partijelite, de top, afhankelijk van de kiezers en daarom zal zij, om stemmen te verwerven, een gematigdere

positie innemen dan het middenkader. De partijleden nemen de meest extreme positie in en de kiezers, verleid door de gematigde positie van het partijkader, zitten er wat tussenin.

De hypothese van May:

Het partijkader is linkser dan de leden en de leden zijn rechter dan de kiezers.

Merk op dat deze stelling niet het tegenovergestelde is van de verwachting van Wiegel. Wiegel voorspelt linkere meningen; de Wet van May voorspelt extreme standpunten in het gedachtegoed. We zullen later zien dat er overlap is in de verwachtingen die uit deze twee stellingen voortvloeien.

Mogelijke verschillen in mening tussen leden en kiezers zouden zich op meer politieke terreinen kunnen manifesteren dan alleen op de traditionele links/rechts-as. Oriëntaties in termen van links en rechts blijken te verschillen binnen diverse politieke domeinen, zoals het economische domein en het domein van immigratiepolitiek.⁶ In feite wil dit zeggen dat deze zogenaamde politieke domeinen ook opgevat kunnen worden als andere politieke assen of conflictlijnen,⁷ dan de aloude links/rechts-as, die vooral het sociaal-economische politieke domein omvat.

De positie die kiezers op de ene dimensie innemen is waarschijnlijk deels onafhankelijk van de plaats die zij innemen op een andere dimensie. In de gefragmenteerde Nederlandse politiek bestaat er voor bijna iedere combinatie van opvattingen wel een partij. Een voorbeeld uit de huidige politieke praktijk: kiezers met een voorkeur voor een 'rechts' immigratie- en integratiebeleid kunnen terecht bij zowel de VVD als de PVV. Een kiezer met een links sociaal-economisch profiel kan kiezen voor de PVV, en iemand met een rechtser voorkeur op dit domein kiest voor de VVD.

Kortom, er zijn verschillende dimensies te onderscheiden waarop kiezers en leden van de VVD van elkaar zouden kunnen verschillen. In dit onderzoek zullen daarom een sociaal-economische, een ethische en een culturele dimensie onderscheiden worden.⁸

Wat betreft de sociaal-economische dimensie zullen de leden volgens de hypothese van Wiegel om meer overheidsingrijpen vragen dan de kiezer. Echter, volgens de hypothese van May zullen de leden het meest 'extreme' profiel hebben, ofwel, een traditionelere liberale houding aannemen en juist om minder overheidsingrijpen vragen.

Sociaal-economische hypothese van Wiegel:

De leden vragen meer overheidsingrijpen op sociaal-economisch gebied dan de kiezers.

Sociaal-economische hypothese van May:

De kiezers vragen meer overheidsingrijpen op sociaal-economisch gebied dan de leden.

De ethische dimensie betreft standpunten gerelateerd aan de normen en waarden. Het gaat bijvoorbeeld om kwesties als het homohuwelijk, abortus, euthanasie. Vooral de religiositeit van het individu en het confessionalisme van de partijen zal hierin een scheidslijn vormen. Desondanks zou deze dimensie ook binnen de achterban van de VVD relevant kunnen zijn. Immers, niet alle niet-gelovigen denken hetzelfde over deze ethische problemen, en niet alle gelovigen stemmen op een partij op confessionele leest. Zo blijkt het CDA in de praktijk een geduchte electorale concurrent van de VVD.⁹

Traditioneel wordt links geassocieerd met het geven van meer vrijheid aan de burgers in het besluiten tot abortus, euthanasie of in het aangaan van homoseksuele relaties. Echter, het liberale gedachtegoed draait eveneens om het toekennen van vrijheid aan het individu, ook op dit terrein. Volgens de hypothese van zowel Wiegel als van May, zullen kiezers minder vrijheden toekennen aan het individu. Immers, leden scoren volgens May extremer op de vrijheidstoekenning aan het individu, en volgens Wiegel zijn de leden van de VVD geassocieerd met traditioneel links, dat vóór het recht op abortus, euthanasie en het homohuwelijk is.

Ethische hypothese van May en Wiegel:

Kiezers kennen op ethisch gebied minder vrijheden toe aan het individu dan leden.

Tot slot blijken onderwerpen als integratie, immigratie, Europa en criminaliteit samen de derde cluster te vormen,¹⁰ de culturele dimensie.¹¹

Het standpunt van de VVD op deze dimensie is harder ingrijpen en handhaven. De linkere opvatting hier is sterker pro-immigratie en sterker tegen hard overheidsingrijpen bij criminaliteit. Er wordt vanuit de Wet van May verwacht dat de leden op deze dimensie sterker voor handhaving zijn – wederom is dit het extremere standpunt – en vanuit de hypothese van Wiegel dat kiezers sterker voor handhaving zijn dan leden.

Culturele hypothese van Wiegel:

De kiezers zijn meer dan de leden voor strengere overheidshandhaving op het gebied van immigratie, integratie en criminaliteit.

Culturele hypothese van May:

De leden zijn meer dan de kiezers voor strengere overheidshandhaving op het gebied van immigratie, integratie en criminaliteit.

Totstandkoming verschillen

Hierboven is besproken op welke terreinen leden

en kiezers mogelijk van elkaar verschillen. Maar hoe komen deze verschillen tot stand? Leden van Nederlandse politieke partijen wijken, zoals eerder is besproken, vaak af op een paar kenmerken van de gemiddelde Nederlander. Daar komt bij dat de meningen over allerhande politieke onderwerpen over diverse groepen in de samenleving verschillen. Veelgebruikte voorbeelden hierbij zijn de opvattingen van ouderen en vrouwen. Ouderen blijken vaak conservatiever te zijn dan jongeren. Vrouwen blijken veelal progressiever te zijn dan mannen¹² en tevens sterkere tegenstanders van sociale ongelijkheid.¹³

Als sommige groepen sterker geneigd zijn om lid te worden van een politieke partij en individuele standpunten verschillen ook nog eens systematisch over deze groepen, dan bestaat de kans dat er sprake is van compositie-effecten in de mening van partijleden. De mening van het 'gemiddelde lid' wijkt dan af van de mening van de 'gemiddelde kiezer', doordat de leden vertegenwoordigers zijn van specifieke groepen in de maatschappij. Deze compositie-effecten zijn in wetenschappelijk onderzoek op te sporen door statistisch te controleren voor het effect van de achtergrond van mensen. Er zal hier worden getoetst of de eventuele verschillen tussen leden en niet-leden verdwijnen na statistische controle voor de achtergrond van mensen.

Compositiehypothese:

De verschillen in mening tussen partijleden en -kiezers komen tot stand door verschillen in achtergrond.

Data

Om bovengenoemde hypothesen te kunnen toetsen, is gebruikgemaakt van twee dataverzamelingen: één met informatie over de kiezers van de VVD en één met informatie over de leden van de VVD. Het databestand met informatie over de kiezers van de VVD is het Nationaal Kiezersonderzoek 2010 (NKO). Het gaat om het voorlopige bestand met data verzameld door het Centraal Bureau voor Statistiek (CBS) en de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON) rondom de Tweede Kamerverkiezingen van 2010. In deze dataverzameling gaven 342 personen aan bij de verkiezingen van juni 2010 op de VVD te hebben gestemd.

Deze personen, de VVD-kiezers, worden vergeleken met de leden van de VVD. In het NKO bevinden zich echter slechts 16 leden van de VVD. De reden hiervoor is, zoals eerder is besproken, dat zeer weinig Nederlanders lid zijn van een politieke partij. Daarom is er in februari 2011 aanvullende data verzameld. Steekproefsgewijs werden 2000 leden van de VVD benaderd door middel van een brief naar

hun huisadres. Het totaal aantal respondenten via de aanvullende dataverzameling was 579.

Personen die tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van juni 2010 op de VVD hebben gestemd, zijn gedefinieerd als de aanhang van de VVD. Zij die lid waren van de VVD zijn, los van hun stem tijdens de verkiezingen, ingedeeld bij de VVD-leden.

De politieke standpunten van de leden en kiezers zijn onder andere in kaart gebracht met behulp van vragen naar de mate waarin men het (on)eens was met een groot aantal stellingen. Het gaat in deze stellingen bijvoorbeeld om de mogelijkheid tot adoptie van kinderen door homoseksuele paren, het uitgeven van geld aan ontwikkelingshulp, het EU-lidmaatschap van Turkije, de bedreiging van de democratie door grote bedrijven, belastingverlagingen en de zondagssluiting van winkels.

Aan de respondenten is verder gevraagd om zichzelf op een schaal van 1 – uiterst links wat betreft politieke opvattingen – tot 10 – uiterst rechts – te positioneren. Dezelfde opdracht werd gegeven voor de VVD: hoe links of rechts vindt men deze partij? De gemiddelde score die men toekent aan de VVD wordt opgevat als de daadwerkelijke positie op de links/rechtsschaal.

Onafhankelijke variabelen

Demografische gegevens van de respondenten zijn te vinden in *tabel 1*. Als de verschillen tussen de leden en kiezers significant van elkaar afwijken, en dus niet op toeval berusten, is dat aangegeven met een ster (*).

VVD-leden zijn gemiddeld 9 jaar ouder dan mensen die op de VVD gestemd hebben, maar geen lid zijn. Ook zijn zij vaker man, vaker religieus en vaker protestant en minder vaak katholiek. De leden schatten zichzelf over het algemeen in als tot een hogere klasse behorend dan de stemmers. Bijna driekwart van de leden heeft hoger beroepsonderwijs of universitair onderwijs voltooid, terwijl dit voor slechts 40 procent van de kiezers die geen lid zijn geldt. Kiezers hebben weer vaker middelbaar beroepsonderwijs als hoogst voltooide opleiding: 44 procent van de kiezers versus 8 procent van de leden.

Analyse

Om vast te stellen of er sprake is van de eerder besproken onderliggende dimensies bij de meningen van leden en kiezers van de VVD (de sociaal-economische, culturele en ethische dimensie), wordt er gebruikgemaakt van een toetsende factoranalyse. Dit is een statistische techniek die data vereenvoudigt, door van een groot aantal variabelen een klei-

	VVD-kiezers	VVD-leden	Vershil
Leeftijd in jaren	47.9	56.9	+ 9.0*
Geslacht %			
man	60.2	78.1	+ 17.9*
Opleidingsniveau %			
LBO, VMBO basisberoepsgerichte of kaderberoepsgerichte leerweg	2.1	1.3	- 0.8
mavo, VMBO theoretische of gemengde leerweg, ULO, MULO	6.7	4.0	- 2.7*
Havo, VWO, gymnasium, HBS, MMS	6.4	11.8	+ 5.4*
Middelbaar beroepsonderwijs	44.2	8.6	- 35.6*
Hoger beroepsonderwijs, universiteit	40.5	74.2	+ 33.7*
Religieuze denominatie %			
Geen	67.0	56.1	+ 9.1*
Rooms-katholiek	19.9	17.1	- 2.8
Nederlands Hervormd	6.7	12.2	+ 5.5*
Calvinistisch	0.6	0.9	+ 0.3
PKN (Protestantse Kerk Nederland)	2.9	7.2	+ 4.3*
Islamitisch	0.6	0	- 0.6*
Anders	2.3	6.0	+ 3.7*
Sociale klasse			
Hogere klasse	3.0	22.1	+ 19.1*
Hogere middenklasse	31.7	55.7	+ 24.0*
Middenklasse	52.7	20.6	- 32.1*
Hogere arbeidersklasse	7.8	0.6	- 7.2*
Arbeidersklasse	4.8	0.4	- 4.4*
	N=342	N=579	

Tabel 1. Achtergrondkenmerken van kiezers en leden.

ner aantal achterliggende variabelen te identificeren.

Het blijkt dat er inderdaad drie dimensies onderscheiden kunnen worden in de meningen van de respondenten. Dat deze factoren worden gevonden wil zeggen dat er inderdaad niet één simpele links/rechts-as is in de Nederlandse politiek, maar meerdere, deels onafhankelijke, dimensies op basis waarvan kiezers van elkaar verschillen.

De eerste gevonden factor blijkt te bestaan uit variabelen die te maken hebben met immigratie, Europa en criminaliteit. Dit betreft de culturele dimensie. De tweede factor correleert met verschillen in mening over onder andere inkomensverschillen, grote bedrijven, zondagssluiting en pensioenleeftijd. Het gaat hier om de sociaal-economische dimensie van politieke opvattingen. De derde factor correleert met de mening over adoptie door homoseksuele stellen, het homohuwelijk en, opvallend, met de mening over de hypotheekrenteaftrek. Hier is sprake van de ethische dimensie van politieke opvattingen.

Vraag is nu, of en hoe VVD-leden en VVD-kiezers verschillen in mening op deze drie verschillende dimensies. Deze resultaten zijn weergegeven in tabel 2. Er is in deze tabel te zien dat kiezers lager scoren

dan leden op de culturele dimensie en op de sociaal-economische dimensie. Dit wil beide zeggen dat de kiezers gemiddeld 'linkser' scoren op deze dimensies dan de leden. Op de ethische dimensie scoren de kiezers hoger dan de leden. Een hogere score is hier geassocieerd met een sterkere geneigdheid tot verbieden en een lagere score met meer vrijheid voor het individu. Kortom, ook hier scoren de leden liberaler dan de kiezers. De hypothese van May wordt hier bevestigd, in tegenstelling tot de hypothese van Wiegel. De meningen van de leden blijken sterkere overeenkomsten te hebben met het liberale gedachtegoed dan die van de kiezers.

Verder is de leden en de kiezers gevraagd om zichzelf te plaatsen op een links/rechts-as. Het gaat om een schaalverdeling van 1 tot 10, waarbij de 1 'links' voorstelt en de 10 'rechts'. De gemiddelde plaatsing op deze as is te vinden in tabel 3. Het blijkt dat het verschil tussen VVD-kiezers en leden klein is: zij plaatsen zich gemiddeld ongeveer op hetzelfde punt op de links/rechts-as.

Waar leden en kiezers duidelijker in verschillen is in hun perceptie van hoe zij staan ten opzichte van de partij. Kiezers schatten de partij in als 0.81

	Culturele dimensie	Sociaal-economische dimensie	Ethische dimensie
Lidmaatschap VVD	- 0.17*	- 0.39*	+ 0.10*

Tabel 2. Verschillen tussen VVD-leden en kiezers op drie dimensies.

	VVD-kiezers	VVD-leden	Vershil
Zelfplaatsing	7.08	7.23	+ 0.15*
Plaatsing VVD	7.89	7.37	- 0.52*
Vershil	+ 0.81*	+ 0.14	

Tabel 3. Zelfplaatsing en plaatsing partij links/rechts-as door leden en kiezers.

punt rechtser dan zichzelf; leden schatten de partij in als 0.14 punt rechtser dan zichzelf. Opvallend hieraan is ten eerste dat zowel kiezers als leden de partij rechtser inschatten dan zichzelf. Ten tweede kan opgemerkt worden, dat leden de partij linkser inschatten dan kiezers. Ook schatten zij het verschil tussen zichzelf en de partij kleiner in dan leden. Dat zij menen dichter bij de partij te staan dan de kiezers, verklaart mogelijk dat zij überhaupt lid zijn geworden van de VVD. Ook is het mogelijk dat zij door hun sterkere betrokkenheid zich nauwer verwant voelen aan de stellingnames van de partij.

Geconcludeerd kan worden dat leden zichzelf rechtser plaatsen dan dat de kiezers. Zowel de leden als de kiezers zien de partij als rechtser dan zichzelf, maar het verschil is voor de VVD-leden niet significant. Beide geformuleerde hypothesen gaan niet op. In het geval van de hypothese van Wiegel omdat de kiezers zich linkser plaatsen dan de leden, en in het geval van de hypothese van May omdat de ingeschatte positie van de partij niet significant afwijkt van de eigen positie. De hypothese van May – ‘het partij kader is linkser dan de leden en de leden zijn rechtser dan de kiezers’ – komt echter dichter in de buurt van de bestaande situatie dan de hypothese van Wiegel. De kiezers plaatsen zich immers iets linkser dan de leden.

Totstandkoming van de verschillen

In tabel 4 is te zien of de diversiteit tussen leden en kiezers door compositie-effecten tot stand komen, oftewel, of de verschillen verklaard kunnen worden doordat de groepen van stemmers en kiezers wat betreft kenmerken zoals leeftijd, geslacht en opleiding anders zijn samengesteld. Het effect van lidmaatschap wordt hier weergegeven na statistische contro-

le voor achtergrondkenmerken van respondenten. Als na controle voor deze achtergrondkenmerken er nog steeds een effect van lidmaatschap te zien is, dan zijn de verschillen tussen leden en kiezers niet te wijten aan de diverse samenstelling van de groepen op de genoemde achtergrondkenmerken. De oorzaak moet dan elders gezocht worden.

De resultaten die in tabel 4 worden weergegeven zijn de scores van gelovigen ten opzichte van niet-gelovigen; universitair opgeleiden versus alle personen met een lagere opleiding; de hoogste sociale klasse versus alle lagere sociale klassen en tot slot, het effect per jaar leeftijdstoename.

Verschillen tussen leden en kiezers in hun mening over culturele en sociaal-economische zaken blijken niet verklaard te kunnen worden door de achtergrondkenmerken van beide groepen. Gecontroleerd voor deze achtergronden, is het effect van lidmaatschap – ofwel het verschil tussen de groepen – in beide gevallen zelfs nog groter geworden. Na controle voor de achtergrondkenmerken is het effect van lidmaatschap op de score op de ethische dimensie niet meer significant. Dat wil zeggen dat het verschil in mening over ethische onderwerpen ontstaat door compositie-effecten.

Conclusie en discussie

Een factoranalyse liet zien dat het inderdaad zo is dat er in de Nederlandse politiek meer conflict- of meningendimensies te zien zijn. Drie dimensies kunnen worden onderscheiden: een sociaal-economische, een ethische en een culturele. Meningeën op deze dimensies hangen deels samen, maar zijn ook deels onafhankelijk van elkaar.

Kiezers en leden blijken van elkaar te verschillen

	Culturele dimensie	Sociaal-economische dimensie	Ethische dimensie
Model 1			
Lidmaatschap VVD	- 0.17*	- 0.39*	+ 0.10*
Model 2			
Lidmaatschap VVD	- 0.24*	- 0.31*	+ 0.01
Leeftijd	+ 0.003*	- 0.003*	+ 0.05
Gelovig	+ 0.07	- 0.06	+ 0.02
Hoog opleidingsniveau	- 0.14*	+ 0.11*	- 0.06*
Hoog sociale klasse	- 0.16*	+ 0.16*	- 0.01*

Tabel 4. Verschil tussen leden en kiezers met en zonder controle voor compositie-effecten.

in hun mening op deze gebieden. De leden scoren rechtser dan de kiezers op zowel de culturele als op de sociaal-economische dimensie. Zij scoren linkser op de ethische dimensie, wat wil zeggen dat ze meer vrijheden toekennen aan het individu. Ook hier scoren de leden dus 'liberaler' dan de kiezers. De leden van de partij schalen zichzelf ook iets rechtser in dan de stemmers als zij hiernaar worden gevraagd. Al met al wordt hiermee in het geval van de VVD de hypothese van May bevestigd: de leden vertonen in hun mening meer overeenkomst met de ideologie van de partij dan de kiezers.

Vervolgens is onderzocht of de verschillen tussen leden en kiezers verklaard kunnen worden op basis van verscheidenheid in achtergrondkenmerken, zoals bleek uit de beschrijvende resultaten. Het blijkt dat, gecontroleerd voor achtergrondkenmerken, de leden zelfs nog iets meer zouden verschillen van kiezers op de culturele en sociaal-economische dimensie. Alleen op de ethische dimensie lijken verschillen tussen leden en kiezers te worden veroorzaakt door de achtergrond van leden en kiezers.

Hoewel er geen uitsluitsel kan worden gegeven over de oorzaak van de verschillen in opvatting tussen leden en kiezers, kan dit onderzoek een zinvolle bijdrage leveren aan de houding van de partij tegenover haar leden. Nu het bekend is dat er werkelijk verschillen bestaan tussen leden en kiezers en dat de leden wat rechtser zijn dan de kiezers, zou de partij daar rekening mee kunnen houden in haar reactie op voorstellen van leden en communicatie naar het publiek.

Al met al kan geconcludeerd worden dat de VVD, om haar kiezers niet al te veel van zich te vervreemden, voorzichtig moet zijn met haar partijdemocratie. Dit geldt met name als het gaat om de vorming van een standpunt omtrent ethische problematiek, omdat verschillen in standpunten tot stand komen doordat niet alle groepen stemmers even sterk vertegenwoordigd zijn onder leden. Om in de toekomst de partijdemocratie in stand te houden, zou de partij kunnen proberen de positieve trend van de laatste jaren met betrekking tot de omvang van haar ledenbestand vast te houden en zo de ledenbasis verder uit te breiden en te versterken.

Ingrid van Dijk is studente Sociologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Ze liep in 2011 stage bij de Teldersstichting en verrichtte hier onder meer onderzoek naar de leden en kiezers van de VVD.

Noten:

- 1) DNPP, *Persbericht Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, 2011. <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/Persberichtenleden/persberichtledentallen2010.pdf>.
- 2) Kiesraad, *Uitslag verkiezingen leden Tweede Kamer van 9 juni 2010*, 2010. [http://www.kiesraad.nl/nl/Actueel/Nieuwsberichten/\(2047\)-Actueel-Nieuwsberichten-2010/Uitslag_verkiezing_leden_Tweede_Kamer_van_9_juni_2010.html](http://www.kiesraad.nl/nl/Actueel/Nieuwsberichten/(2047)-Actueel-Nieuwsberichten-2010/Uitslag_verkiezing_leden_Tweede_Kamer_van_9_juni_2010.html) op 2/2/2011.
- 3) Gallagher e.a., *Representative government in modern Europe*, New York, 2006; Zielonka-Goei en Hillebrand, 'De achterban van parlementariërs: kiezers en partijleden', in: DNPP, *Jaarboek 1987*, Groningen, 1987, pp. 116-137.
- 4) H. Wiegel, 'Leider ben je niet vanzelf', *De Pers*, 19 juni 2007.
- 5) Koole en Holsteyn, 'Georganiseerd liberalisme. Enkele bevindingen van een onderzoek onder VVD-leden', *Liberaal Reveil*, volume 41, nummer 1, 2000, pp. 8-18; May, 'Opinion structures of political parties: the special law of curvilinear disparity', *Political Studies*, volume 21, nummer 2, 1973, pp. 135-151.
- 6) Feldman, *Understanding the determinants of political ideology: implications of structural complexity*, congressrepresentatie, 2009.
- 7) Pellikaan e.a., 'Fortuyn's legacy: party system change in the Netherlands', *Comparative European Politics*, 5, 2007, pp. 282-302.
- 8) Andeweg en Irwin, *Governance and politics of the Netherlands*, Londen, 2009; Van Holsteyn e.a., 'In the eye of the beholder: the perception of the List Pim Fortuyn and the parliamentary elections of May 2002', *Acta Politica*, 38, 2003, pp. 69-88.
- 9) P. Van Praag, 'Rutte versus Verdonk. Was dit nu echt het probleem van de VVD?', in: DNPP, *Jaarboek 2006*, Groningen, 2008, pp. 135-153.
- 10) Aarts en Thomassen, 'Dutch voters and the changing party space 1989-2006', *Acta Politica*, 43, 2008, pp. 203-234.
- 11) Pellikaan e.a., 'Fortuyn's legacy'.
- 12) Glenn, 'Aging and conservatism', *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 415, 1974, pp. 176-186.
- 13) Pratto e.a., 'Social dominance orientation: a personality variable predicting social and political attitudes', *Journal of Personality and Social Psychology*, volume 67, nummer 4, 1994, pp. 741-763.

LIBERALE BEGINSELEN IN DE NEDERLANDSE POLITIEK

TERUGBLIK EN PLAATSBEPALING

– Remieg Aerts –

Op 7 november jongstleden werd *Het Liberalen Boek* gepresenteerd. Naar aanleiding van deze gelegenheid hielden Remieg Aerts, hoogleraar Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen, en Patrick Stouthuysen, verbonden aan de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel, een korte inleiding. Aerts sprak over de ontwikkeling van het liberalisme binnen de Nederlandse politiek. Vervolgens besprak Stouthuysen de typische trekken van het Nederlandse liberalisme. Onderstaande bijdragen zijn een weergave van de betreffende inleidingen.

Het liberalisme is, zo op het oog, over een periode van ruim anderhalve eeuw vooral ‘zichzelf’ gebleven. Zijn ideologie lijkt opmerkelijk consistent, als je de vele beginselverklaringen van liberale partijen en hun omgeving doorneemt. Dat is, bij de presentatie van *Het Liberalen Boek*, een geruststellende en bevredigende gedachte, in liberale kring althans.¹ Maar wellicht bedriegt hier toch de schijn. Om te beginnen bestaat er niet – om eens op prinses Maxima te variëren – zoiets als ‘het liberalisme’. Liberalisme is bij uitstek een pluriform fenomeen. *Het Liberalen Boek* is er de illustratie van. De samenstellers zijn bewust zeer ruimhartig geweest in het opnemen van partijen en stromingen die op de een of andere manier wel gerelateerd zijn aan de vrijheidsidee, maar die zeker niet behoren tot de voorgangers of kring van de huidige VVD. Het is overigens tegelijk een vrij ‘partijdig’ boek: het annexeert graag vele verdienstelijke bijdragen die het liberalisme tot eer strekken, vooral van sociale liberalen, maar wijst dezelfde stromingen terecht als zij afwijken van wat de VVD nu verstandig acht.

Ten tweede dekken vertrouwde begrippen en waarden uit de liberale beginselverklaringen zoals vrijheid, individu, verdraagzaamheid, verantwoordelijkheid en rechtvaardigheid door de tijd heen niet dezelfde lading. De inhoud van die concepten is menigmaal veranderd en dat geldt evenzeer voor hun volgorde of prioriteit in de beginselverklaringen, en voor de maatschappelijke context waarbinnen zij gebruikt werden. Van belang is verder dat hun onderlinge verhouding nogal eens wisselt: wat in de ene periode veroorzakend principe of uitgangspunt was, werd in een andere periode opgevat als iets wat be-

reikt moest worden. Wat in de ene periode doel op zich was, vormde op een ander moment een voorwaarde of hulpmiddel tot een ander doel.

Het is daarnaast evident dat de liberale ideologie niet in een vacuüm opereert. De liberale waarden en hun prioritering stond steeds onder invloed van het ‘magnetisch krachtveld’ van andere, tijdelijk dominante waardestelsels, zoals het confessionalisme en de sociaal-democratie. Hoe hebben die liberale beginselen zich nu gedragen in de historische context van de Nederlandse politiek?

Organische ontwikkeling: Thorbeckes ‘on-Nederlandse’ liberalisme

Het Nederlandse liberalisme wordt altijd verbonden met Thorbecke. Dat is maar ten dele juist. Thorbecke is als de leidende politicus van de periode 1848 tot 1872 bijzonder invloedrijk geweest, maar hij was ook in zijn eigen tijd meer uitzonderlijk dan representatief voor het Nederlandse liberalisme. De liberale traditie in Nederland was ouder en breder dan het Thorbeckianisme.² Dat liberalisme was in hoofdzaak weinig ideologisch en principieel. Het was voornamelijk de traditie van pragmatisch en reactief notabelenbestuur. Het was nauw verbonden met het protestantisme, het principe van vrij onderzoek en gewetensvrijheid. Het huldigde de vrije handel, zolang die het belang was van de Amsterdamse haven en handelseconomie. Ook vertrouwde men soms zo sterk op vaderlandse tradities van burgerlijke vrijheid dat bijvoorbeeld in 1814 de persvrijheid niet in de grondwet werd geëxpliciteerd. Dat gebeurde pas op aandringen van de Belgische leden van de grondwetsherzieningscommissie in 1815.³

Thorbecke en zijn jonge aanhangers voegden hier vanaf de jaren 1840 een 'doctrinair', meer stelsmatig liberalisme aan toe. Dat was (evenals het marxisme, de tijdgenoot van het liberalisme) gebaseerd op een progressieve geschiedvisie, die politiek en bestuur in overeenstemming wilde brengen met de koers van de geschiedenis, de 'eischen des tijds'. Het begon als een beweging voor grondwetsherziening, tegen het persoonlijke bestel van Willem I, met nadruk op een betere verantwoording van het beheer van de staatsfinanciën. Wat Thorbecke wilde, was het scheppen van een objectieve, stelselmatige, wettige politiek, 'de heerschappij van het recht'. Kaderwetgeving zorgde voor de inrichting van een logisch, flexibel en terughoudend staatsbestel, met een zwaartepunt in het parlement dat de verantwoordelijke burgerij vertegenwoordigde. De bedoeling van 1848 was de 'volkskracht' te wekken, dat wil zeggen de maatschappelijke zelforganisatie, de *civil society*.

Het nieuwe liberalisme bedoelde zelfstandige werkingssferen te scheppen voor bestuur, maatschappij, godsdienst en economie. Een juridische benadering moest die 'art of separation' garanderen.⁴ Vrijheid was ontwikkeling binnen elk van die sferen. Thorbecke huldigde een door de Duitse Romantiek geïnspireerde historische en organische maatschappijvisie, waarin alle delen van een geheel zich tegelijk zelfstandig én in relatie tot elkaar én tot het maatschappelijk geheel ontwikkelden. Burgerschap was voor hem een *functie*: als burger had men de verantwoordelijkheid niet privaatrechtelijk te willen, maar alleen publiekrechtelijk, vanuit een gedachte over het 'algemeen belang'. Thorbecke en zijn generatie koesterden een hoge, verantwoordelijke opvatting van vrijheid en burgerschap.

Al liet Thorbecke zich als actief politicus niet vaak ideologisch uit, in feite is de tweede helft van de negentiende eeuw de meest ideologische periode van het liberalisme geweest, althans onder de 'doctrinair' – die om die reden ook vaak als on-Nederlandse theoretici en scherpshijpers golden. Een groot deel van de liberale aanhang deelde deze rijke gedachtewereld nauwelijks. Veel kiezers van het toen zeer beperkte electoraat stonden waarschijnlijk veel dichter bij de moderaat-pragmatische politiek van Floris Adriaan van Hall, ergens tussen liberalisme en conservatisme, wel protestants, maar niet confessioneel, en inzake vrijhandel of protectie meer opportunistisch dan principieel.

Omdat liberalen eigenlijk de enige groep vormden met een uitgesproken en min of meer consis-

tente visie, domineerden zij onder het beperkte kiesrecht van 1848 tot aan Thorbeckes dood in 1872 de parlementaire politiek. De confessionelen waren nog niet georganiseerd. Wel kan men zeggen dat het liberalisme deze tegenkracht sterk bevordert heeft, door de schoolstrijd, die het confessionalisme mobiliseerde.

Sociaal-liberalisme: vorming tot vrijheid

Na 1870 kreeg het liberalisme andere, scherpere accenten, eerst door de 'jong liberalen', vervolgens de 'radicalen' en na 1890 de 'sociaal-liberalen'.⁵ Onder figuren als Van Houten en Kappeyne van de Coppello ging het liberalisme zich presenteren als vertegenwoordiger van de *moderniteit*, de wetenschappelijke, rationalistische wereldbeschouwing, die de confrontatie zocht met het confessionalisme. Dat ging eerst samen met een ideologie van *productief burgerschap*, het leveren van een nuttige bijdrage aan samenleving en economie door iedereen, dus ook renteniers en andere welgestelden. De overheid behoorde een verantwoordelijkheid te aanvaarden voor onderwijs, arbeidsbescherming en omstandigheden die de maatschappelijke productiviteit verhoogden, ten bate van de kracht van de nationale gemeenschap als geheel, in een toenemend darwinistische voorstelling van naties en staten ten opzichte van elkaar.⁶ Kappeyne schetste in 1874 de contouren van een regelende, ordenende staat – niet overigens van een *steunende* staat, alleen van een regulerende.⁷ Bij de radicalen, de meest linkse liberalen, kreeg dit programma uitwerking op stedelijk niveau, in de organisatie van sanitair beleid en publieke nutsvoorzieningen, als voorwaarden voor maatschappelijke en economische ontwikkeling.⁸

Het sociaal-liberalisme, verwoord door liberalen als Kerdijk, Treub, Cort van der Linden en Goeman Borgesius, ontstond onder invloed van de verstedelijking en industrialisatie, die de 'sociale kwestie' zichtbaar maakten. Ook Britse en Duitse voorbeelden, de opkomst van het georganiseerde socialisme én betere wetenschappelijke inzichten in economische processen zoals het verschijnsel conjunctuurbevingen droegen daartoe bij. De sociaal-liberalen voelden niets voor het socialisme, maar namen even stellig afstand van het oude liberalisme van 1848. Zij zijn het die het beeld hebben geschapen van het nachtwakersliberalisme met zijn dogmatische staatsonthouding, *laissez-faire*-economisme en bekrompen opvatting van vrijheid en verantwoordelijkheid.

Het darwinisme, met zijn nadruk op evolutie

en zelfbehoud, was als nieuwe denkrichting van invloed op zowel het conservatief geworden oud-liberalisme als het progressieve sociaal-liberalisme. Vrijheid en individu werden nu vooral opgevat in hun relatie met of verantwoordelijkheid ten opzichte van de nationale gemeenschap, het *geheel* van de volkskracht en volksproductiviteit. Binnen de eigen staat had de overheid een taak om ten behoeve van de kwaliteit van het geheel voorwaarden te scheppen en verhoudingen te reguleren. In plaats van darwinistische concurrentie en zelfzucht die het maatschappelijk lichaam verzwakten, moest met alle middelen gewerkt worden om de vierde stand tot een gezond, nuttig, productief en redelijk deel van de maatschappij te verheffen.

Voor de liberalen van 1848 was vrijheid een schijnbaar natuurlijk bezit geweest. Vrijheid was in elk geval het bezit van hun eigen burgerstand, en een verworvenheid die door de staat bedreigd kon worden. Hun politiek was gericht op de bescherming ervan. Ook was voor hen 'de natie' nog niet veel meer dan de politieke natie, de stemgerechtigden. Na 1870 echter ging het idee van de natie de hele bevolking omvatten. Voor de nieuwe generatie liberalen werd zichtbaar dat vrijheid en rede helemaal geen gegeven waren. Zij vormden niet het uitgangspunt of de voorwaarde tot ontwikkeling, maar een bezit dat met behulp van overheidssturing eerst maar eens *gerealiseerd* moest worden, omdat het grootste deel van de samenleving er niet over kon beschikken. Het scheppen van vrijheid en kennis voor velen was een maatschappelijk project dat op uitvoering wachtte. Ook conservatieve oud-liberalen blepitten in het zicht van kiesrechtuitbreiding opvoeding tot verantwoordelijke vrijheid.

Zowel de oud-liberalen als de sociaal-liberalen gingen 'vrijheid' steeds meer vullen met waarden als zelfbeheer, zelftucht, plichtbesef, toewijding en gemeenschapsbesef. Zoals voor Thorbecke 'burgerschap' een plicht inhield, zo werd voor de volgende twee generaties liberalen vrijheid een hoge opgave, een dure verplichting, een verantwoordelijkheid. Vrijheid was een weelde die alleen gedragen kon worden door een 'persoonlijkheid', een 'man van karakter'.⁹

Na Thorbeckes dood regeerden de liberalen tot 1917 nog lange perioden, meer zelfs dan voorheen: in de jaren zeventig, de jaren 1890 en van 1905 tot 1917. In het districtenstelsel konden zij goed overeind blijven, al groeide de aanhang van de confessionelen en de socialisten sterk. Onder Goeman

Borgesius en Pierson werd rond de eeuwwisseling belangrijke sociale wetgeving gerealiseerd: de leerplicht, de Woning-, de Ongevallen- en de Gezondheidswet, naast een belastinghervorming en regeling van de persoonlijke dienstplicht. De liberalen hadden eigenlijk al niet meer het initiatief, maar wisten wel de door hen voorgestane vorm van overheidsregulering en voorwaarden scheppende wetgeving tot stand te brengen.

Moelijk was hun positie ten aanzien van Abraham Kuypers beginsel van 'sovereiniteit in eigen kring' en de katholieke variant van het subsidiariteitsbeginsel. In principe dachten de liberalen er ook zo over: zelforganisatie in en van de maatschappij, met een bescheiden, regelgevende en faciliterende rol van de staat. Maar tegelijk voelden de liberalen zich tegenover de beginnende verzuiling de vertegenwoordigers van het algemeen belang en de nationale eenheid. Zij zagen in de vorming van gesloten 'volksdelen' de desintegratie van de nationale gemeenschap en moesten nu toezien hoe hun neutrale regelscheppende staat als een partijdige fictie werd afgedaan. De staat kwam via de politieke partijen geleidelijk aan in de handen van georganiseerde maatschappelijke belangen.

Defensief liberalisme. Persoonlijkheid en gemeenschap

Na 1918 raakten de liberalen hun greep op de politiek kwijt.¹⁰ Na de invoering van het algemeen kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging wisten liberale partijen nog maar tien procent van de kiezers te binden, en per verkiezingsperiode slonk de aanhang, tot nog geen vier procent in 1937. In het bestuur van maatschappelijke organisaties bleven liberalen een factor van belang, in de politiek niet meer. De confessionele coalities hadden het hele interbellum een meerderheid en alleen in de nationale kabinetten van de crisisjaren mochten de liberalen aanschuiven. De liberale beginselen werden nu vooral als tegenkracht ingezet: behoud van vrijheid tegenover de confessionele staatsmacht en gevaarlijke radicalen. In hun verdedigende rol profileerden de liberalen zich door te wijzen op de duurzaamheid van wat zij in het verleden tot stand hadden gebracht.¹¹ Zij bepaalden hun positie tegenover andere, in hun ogen onjuiste opvattingen over staat, gezag of individualisme.

Het tegenspel was niet overtuigend principieel en het toonde weinig elan. Onder de confessioneel-burgerlijke verhoudingen waren ook de liberalen in

feite al flink opgeschoven, naar moralistische betogen over een verantwoordelijk gebruik van vrijheid en opvoeding van de massamens daartoe; over vorming van de persoonlijkheid in de gemeenschap, en over streven naar 'harmonische verhoudingen' tussen de belangen van individuen, groepen en het geheel. Al positioneerde het liberalisme zich als de laatste beschermer van de persoonlijke, maatschappelijke en economische vrijheid, het conformeerde zich aan het dominante moralistische discours, met zijn nadruk op innerlijke beschaving, soberheid en verantwoordelijkheid, ook van bijvoorbeeld ondernemers, ten dienste van wat in deze jaren meestal werd aangeduid als 'het gemeenebest'.¹²

De VVD: verantwoordelijke vrijheid

Deze zware, paternalistische en opvoedende toonzetting kenmerkt nog het beginselprogramma van de in 1948 opgerichte VVD.¹³ Al in artikel 1 heette het verenigingspunt van de VVD de overtuiging 'dat vrijheid, verantwoordelijkheid en sociale gerechtigheid de fundamenten behoren te zijn van een op christelijke grondslag berustende samenleving.' Ja, het was zelfs die 'christelijke geest' die 'ons volk de waarde en de vrijheid van de mens en zijn verantwoordelijkheid heeft doen beseffen en die het aanzien van ons volk in de wereld heeft bepaald.' Individualisme kwam in dit programma niet voor. Het ging vooral om de 'vrije persoonlijkheid' in 'gemeenschapsverband'. Veel belang werd gehecht aan 'volksonderwijs, volksopvoeding en volksontwikkeling' via onderwijs en radio, en aan 'karaktervorming' en opvoeding tot burgerzin. Het eigendomsrecht was voorwaardelijk en met behoud van de goede kant van het eigenbelang diende de schadelijke werking ervan te worden beperkt.

Met accentverschillen stond de VVD dus dicht bij de eveneens nieuwe PvdA en de confessionelen, in een gezamenlijke cultuur van vermaan, opvoeding, verantwoordelijkheid en de vorming van de 'persoonlijkheid'. Opnieuw echter vervulde de VVD in de jaren vijftig een bijrol, al groeide de electorale aanhang van acht naar veertien procent. In de jaren waarin de rooms-rode coalitie een gedisciplineerde sociale democratie opbouwde, liet de VVD niet een principieel ander geluid horen, alleen bedenkingen over het tempo, de mate, de voorwaarden van het sociale bestel. De meeste uitgangspunten en de gedragen toon waren nog steeds aanwezig in het *Liberaal Bestek* van 1962. Zeker, de VVD plaatste het vrijheidsaccent als het ging om het ondernemen, de

arbeidskeuze en inkomensbesteding, maar direct werd die vrijheid weer verbonden met verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid en rechtvaardigheid, met zinvolle ontplooiing en de belangen van 'ons volk'. Tot dat volksbelang, de 'collectieve behoeften' waarvoor de overheid een verantwoordelijkheid droeg, behoorden gezondheidszorg, openbare hygiëne, woningbouw, gelegenheid tot vrijetijdsbesteding en 'ruime subsidie voor kunst en wetenschap', zelfs een 'actief cultureel beleid'. Vervat in een latere term vertoonde de VVD in deze jaren een *communitaristisch* liberalisme.¹⁴

In de jaren zestig bleef de VVD als partij van Van Riel, Toxopeus en Geertsema bij deze beginselen, zij het geleidelijk aan in een wat lichtere toonzetting, met opvallend veel aandacht voor 'ontplooiing' gericht op 'de verwerving van een volwaardige plaats in de samenleving'. Karaktervorming en opvoeding tot staatsburger, onderwijs, culturele ontwikkeling, de VN Verklaring van de Rechten van de Mens en het belang van ontwikkelingshulp golden als liberale beginsel- of programmapunten.¹⁵ Ging de partij aldus min of meer mee met de algemene maatschappelijke en politieke koers van die jaren, de grote verandering in de presentatie van de VVD trad pas op na 1972, toen Wiegel het gezicht werd van de partij. Niet dat de beginselen of het programma op papier erg veranderden. Wat veranderde was de 'stijl'. Tegenover de groeiende dominantie van de linkse publieke opinie, het permanente politieke engagement, de alom aanwezige democratiseringsexperimenten en de polarisatiestrategie koos de VVD ervoor het gevoel te verwoorden van de burgerlijke middenklasse, voor wie dit allemaal wat teveel was. De VVD profiteerde van de secularisering en ontzuiling, en van de welvaart die inmiddels voor brede middengroepen een te beschermen verworvenheid was geworden. De VVD van Wiegel investeerde niet in ideologie en principes, maar zocht en bediende het groeiende zwevend electoraat dat wel welvaart, vrijheid en ruimte wilde, binnen de verworven bescherming die de verzorgingsstaat bood, maar weinig trek had in politiek gedoe. De aanhang van de partij groeide naar bijna een kwart van het electoraat in 1982.

Emancipatie van de consument en het individu

In de beginselverklaring van 1980 en het *Liberaal Manifest* van 1981 is heel veel van de geest van de jaren zestig en zeventig opgenomen: 'verdraagzaamheid, verantwoordelijkheid, broederschap, zorg,

vermenselijking van organisaties, kleinschaligheid, openheid, inspraak en medezeggenschap, decentralisatie, deskundigheid, spreiding van macht en verbreding van kennis en bezit' – links Nederland zou er nu nog grotendeels mee instemmen. Tegelijk namen deze verklaringen terloops steeds afstand van wat er, achteraf gezien, allemaal 'ontspoord' en contraproductief was gebleken in de naoorlogse verzorgingsstaat en de experimenten van de jaren zestig en zeventig. Ook verdween de verantwoordelijke 'persoonlijkheid' naar de achtergrond, om plaats te maken voor 'het individu' dat nu toch 'zo langzamerhand [...] zijn vrijheid aankan.' Voor links representeerde de VVD nog altijd de rechtse ondernemers en werkgeversbelangen, de wegen- en autolobby, de tennisbaan en de villawijk, maar in feite trok de partij ook de ontzuilde en ontkerkelijktte middenklasse, het midden- en kleinbedrijf, en de gewone burger die vooral een tevreden consument was geworden aan. Het individualisme – al werd die term nog weinig gebruikt – kreeg geleidelijk aan een meer libertaire, hedonistische invulling.

Vanaf 1977 heeft de VVD 24 van de 34 jaar meegeregeerd: gedurende bijna de hele jaren tachtig en daarna van 1994 tot 2006, en opnieuw sinds 2010. Het liberalisme van de VVD is allang geen zaak meer van grote beginselen, evenmin van intellectueel debat. Bond het liberalisme tot en met Cort van der Linden, misschien tot aan de generatie van Oud, een belangrijk deel van intellectueel Nederland, sinds de jaren zestig en zeventig is de intelligentsia voornamelijk in de omgeving van de PvdA, D66 en GroenLinks terechtgekomen. Het liberalisme staat voor een soort gezond verstand in de politiek, maar is daarmee net als voor de oorlog meer reactief dan leidend.

In de jaren tachtig regeerde de VVD naast het CDA in een groot programma van overheidsbezuinigingen en sanering van de verzorgingsstaat en de verouderde industrie. Ook werd in 1981 door CDA en VVD de abortuswetgeving geregeld. De kabinetten-Lubbers kenmerkten zich door een pragmatisch en schijnbaar gedepoliteerd bestuur, *crisismanagement*. De 'ontsporingen' van de verzorgingsstaat en de jaren zestig moesten gerepareerd worden. Liberale leiders hebben nogal eens aangegeven dat zij eigenlijk gemotiveerd werden door een afkeer van de 'flauwekul' van de jaren zestig. Zij wilden de politiek terugbrengen naar 'normaal'; ideologische hoogvliegerij paste daar niet bij.¹⁶ De electorale bonus voor dit 'no-nonsense'-beleid ging overigens naar het

CDA van Lubbers, na 1982.

Het grootste succes van het moderne liberalisme ligt eigenlijk in de jaren negentig, in de Paarse coalitie. Niet alleen bereikte de VVD toen haar grootste verkiezingswinst ooit, een kwart van alle stemmen in 1998, de internationale hegemonie van de vrije marktideologie, de globalisering van economie en financieel verkeer en de privatisering en het op afstand plaatsen van voormalige overheidstaken en nutsvoorzieningen domineerden het beleid. De PvdA ging er in hoofdzaak in mee en ook het CDA in de oppositie conformeerde zich aan deze algemene visie op de moderne economie en staatstaak. Voor het eerst sinds de negentiende eeuw werd het liberalisme, althans ten aanzien van staat en economie, de leidende ideologie.

Dat gebeurde overigens zonder dat deze beginselen nadrukkelijk aanwezig waren in de verklaringen en manifesten van de VVD. De marktideologie is een internationaal paradigma, dat in de politiek eigenlijk nergens heel expliciet verantwoord werd tot aan de recente crisis van 2008. Ook zonder veel discussie is de VVD opgeschoven van het oude 'ontplooiingsliberalisme' naar een 'utilitaristisch liberalisme' (van een waarborgstaat in combinatie met klassieke grondrechten).

De hele visie op vrijheid en individu is sinds de jaren negentig veranderd. Centraal staat nu het discours van het assertieve, zelfredzame en marktgerichte individu, dat 'geprikeld' wordt om zijn kansen te grijpen en te benutten, dat als consument zijn eigen keuzen maakt en zijn eigen leven en identiteit inricht. Het individu wordt alleen gebonden door respect voor de wet en door een vorm van tolerantie die een erfenis is van de *permissivisme* van de jaren zestig. Vrijheid en verantwoordelijkheid zijn in de liberale traditie steeds nauw verbonden geweest. Dat betekende dat de vrijheid gebruikt diende te worden binnen de gemeenschap, op een verantwoordelijke, opbouwende manier. Sinds de nota *Vrij en Verantwoordelijk* (1996) is die moraal verlaten en heeft verantwoordelijkheid hoofdzakelijk betrekking op zelfredzaamheid, op verantwoordelijkheid voor het eigen lot.

Tot slot: liberalisme in de verkiezingsprogramma's van 2010

Veel van de liberale principes zijn in anderhalve eeuw gemeengoed geworden. Zij zijn diep doorgedrongen ook in de levensbeschouwing van sociaal-democraten en confessionelen. Dat is, vanuit libe-

raal perspectief, een resultaat om trots op te zijn. Het betekent wel dat de VVD geen monopolie (meer) heeft op het beheer van de liberale erfenis of ideologie. Deels was dat al in de eerste helft van de twintigste eeuw het geval, toen de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) een progressief liberale partij van betekenis vormde. Sinds de jaren negentig heeft vooral D66 zich als liberale partij ontwikkeld. Ook de Partij voor de Vrijheid (PVV) van ex-VVD'er Geert Wilders eist een deel van de liberale erfenis voor zich op. Ik zal daarom tot slot het VVD-verkiezingsprogramma *Orde op zaken* (2010) vergelijken met het PVV-programma *De agenda van hoop en optimisme* (2010) en het D66-verkiezingsprogramma *Wij willen het anders* (2010).

Verkiezingsprogramma's functioneren in een spanningsveld tussen enerzijds het beginselprogramma of de algemene uitgangspunten van een partij en anderzijds de politieke en maatschappelijke actualiteit en de concurrentie met het aanbod van andere partijen. Moderne politieke partijen proberen in verkiezingstijd hun marktaandeel te maximaliseren op een groeiende markt van zwevende kiezers. Dit 'opportunistische' element in de verkiezingsprogramma's – concurreren om groepen kiezers, inspelen op thema's en gevoelens van het moment – rekt de algemene principes zover mogelijk op. Daarom zijn verkiezingsprogramma's in zekere zin een nuttige bron om te leren hoe een partij haar beginselen interpreteert.

Welke aspecten van de liberale erfenis representeren de VVD, de PVV en D66? De partijnaam ten spijt is de PVV maar zeer ten dele te beschouwen als liberaal. *De agenda van hoop en optimisme* is vanaf de eerste regels een nationalistisch anti-immigratieprogramma. In haar sociaal-economische visie combineert de PVV op een weinig consistente manier de ondernemersvrijheid en verlaging van de belastingdruk met behoud van de verworvenheden van de verzorgingsstaat. 'Links' is doorlopend de vijand, maar dan juist om de libertaire, tolerante levensopvatting die eraan wordt toegeschreven. Het alles dominerende veiligheidsbeleid van de PVV is discriminerend en repressief. De vrijheid waarvoor de partij staat is nogal selectief en heeft een negatieve strekking: het is de *vrijwaring* van de 'gewone Nederlander' van het dominante linkse multiculturalisme, van Europa en bovendien van de invloed van de islam. De PVV profileert zich vooral als een strijdpartij. Met liberale principes heeft dit alles weinig van doen.

Het VVD-programma heet *Orde op zaken*. Het had met hetzelfde recht 'orde en zaken' kunnen heten, of 'orde ten dienste van zaken', want dat is waar het feitelijk om gaat: de economie – zaken – is de voornaamste preoccupatie van de partij. Het huidige liberalisme van de VVD is in elk opzicht economistisch. Het programma wil meer ruimte voor ondernemers, sanering van de overheidsfinanciën en een kleinere rol voor de overheid. Of het nu gaat om onderwijs, landbouw, immigratie of buitenlandse relaties, overal staan de economische effecten centraal. In elke rubriek ligt de nadruk op arbeid en prestatie.

De VVD 'staat pal voor de vrijheid van alle Nederlanders die van goede wil zijn.' Dat is merkwaardig, want kennelijk is er ook een vrijheid die de VVD niet wil verdedigen. Wie die mensen van goede wil zijn, wordt niet toegelicht. In de praktijk blijken het de werkende, ondernemende, ambitieuze, zelfredzame burgers te zijn, die als consumenten vrij over hun geld, tijd en auto moeten kunnen beschikken. Zelfbeschikking betekent eigen verantwoordelijkheid en keuzevrijheid op een open markt van zorg, verzekeringen en consumptiegoederen.

De 'visie van de VVD' gaat uit van de waarden 'verantwoordelijkheid, eerlijkheid en rechtvaardigheid'. Die hebben in dit programma evenwel louter betrekking op het individu – verdienste of straf naar handelen – niet op de gemeenschap. Het huidige VVD-programma kent eigenlijk geen collectieve sfeer, geen samenleving. Het is veelzeggend dat de begrippen 'sociale cohesie' en 'groepsverantwoordelijkheid' pas laat in het verkiezingsprogramma opduiken, als het gaat om het nut van sportbeoordering. De 'samenleving' komt nog later en terloops aan de orde, in de rubriek over cultuur. Wat er mee bedoeld wordt, is de particuliere sector, de consumentenmarkt. Verder kent de VVD de samenleving alleen als dynamische arbeidsmarkt en als geheel van transacties tussen burgers. Zestien miljoen individuen moeten op een of andere manier samen leven. Daarvoor zijn regels nodig en arbeid is de beste vorm van participatie. De samenleving is geen waarde op zichzelf, een betekenisloze ruimte. De relaties tussen burgers zijn functionalistisch.

Ook aan de overheid wordt geen intrinsieke waarde toegekend. Zij dient voornamelijk als 'markmeester' en heeft met betrekking tot de burger enerzijds een dienstverlenende functie en anderzijds de taak de 'veiligheid' te garanderen, in een tamelijk repressieve rol – meer politie, meer bestraffing en in-

breuken op privacy waar dat nodig is voor criminaliteits- en terrorismebestrijding. De strekking van het programma is duidelijk: de VVD wil opkomen voor ondernemers en voor goedwillende, hardwerkende burgers. In principe kan iedereen daartoe behoren. Ieder krijgt ook de vrijheid en de plicht iets van zijn leven te maken. De overheid staat aan deze kant. Wie niet behoort tot de 'Nederlanders van goede wil', sluit zichzelf buiten en kan te maken krijgen met de andere kant van de staatsmacht.

Het profiel van de VVD is duidelijk, naast het programma van D66 met de ferm klinkende maar toch wat onbepaalde titel *Wij willen het anders*. Er is op grond van dit programma geen twijfel aan dat D66 ideologisch een liberale partij mag worden genoemd. Op veel punten zijn VVD en D66 het ongeveer eens. Ook voor D66 staan 'vrije individuen aan de basis van onze samenleving.' Ook deze partij wil onderwijs dat talent bevordert, optimale arbeidsparticipatie, een kleinere overheid, minder belemmerende regels voor ondernemerschap en een open, dynamische arbeidsmarkt met een duidelijk eigen verantwoordelijkheid van burgers voor hun leven en werken. Mensen moeten 'hun eigen kracht ontdekken', de verzorgingsstaat dient te worden omgevormd tot een 'ontplooingsmaatschappij'. Evenals voor de VVD telt 'niet afkomst, maar toekomst'. Van 'iedere burger wordt naar vermogen een bijdrage aan de samenleving gevraagd.'

Aan de samenleving dus, niet alleen aan de markt. Voor D66 is de burger een zelfbesturend individu, maar ook in de zin dat burgers verantwoordelijkheid aanvaarden voor collectieve belangen en duurzame oplossingen. Dat zelfbeheer uit zich waar nodig in zelfbeperking, tolerantie en het 'noblesse oblige' van mensen met grote invloed en verantwoordelijkheid. Waar de VVD individuele vrijheid vooral ziet als zelfredzaamheid en consumentenvrijheid, heeft D66 meer aandacht voor kwalitatieve levensaspecten, zoals waardigheid, wederkerigheid en zelfbeschikking in zaken van leven, ziekte en dood. Burger en individu worden beschouwd als bewuste leden van de samenleving en hebben een verantwoordelijkheid aan de kwaliteit van die samenleving bij te dragen.

In het algemeen benoemt het D66-programma veel meer klassieke liberale waarden, zoals de democratische rechtsstaat, openheid van beleid en bestuur, de privacy en andere grondrechten van de burger, ontplooiing als doelstelling van overheidsbeleid, tolerantie als beschavingswaarde en de erkenning van en

zorg voor de pluriformiteit in cultuur, samenleving en media. Het liberalisme en het beeld van mens en samenleving van deze partij is ontegenzeggelijk 'rijker' dan dat van de VVD, die in de afgelopen vijftien jaar is opgeschoven naar een overwegend economistisch liberalisme van het Angelsaksische type en in het verkiezingsprogramma van 2010 probeerde met de PVV te concurreren op het punt van veiligheid. Dat is een keuze, die deels op ideologische, deels op strategische gronden gemaakt is.

De conclusie is dan wel dat D66 niet meer alleen de 'sociaal-liberale' zijtak is van een liberale hoofdstroom die in de eerste plaats door de VVD vertegenwoordigd wordt. Hoewel D66 meer lijkt uit te gaan van het klassiek republikeinse burgerschap dan van het liberalisme, representeert die partij momenteel het liberale erfgoed het breedst, als we uitgaan van de verkiezingsprogramma's. De VVD zal zich dus de vraag moeten stellen hoe zij zich wil verhouden tot de liberale traditie. Tenzij de partij die traditie gaat zien als een museumstuk: deftig maar irrelevant.

Remieg Aerts is hoogleraar Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij publiceert over de geschiedenis van het liberalisme en over politiek gezag.

Noten:

- 1) F.D. de Beaufort en P.G.C. van Schie, *Het Liberalen Boek*, Zwolle, 2011.
- 2) K.E. van der Mandele, *Het liberalisme in Nederland. Schets van de ontwikkeling in de negentiende eeuw*, Arnhem, 1933; J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858*, Bussum, 1978; S. Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*, Amsterdam, 1992; R. Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift*, Amsterdam, 1997; J. Drentje, 'Thorbecke Revisited. De rol van het doctrinaire liberalisme in de Nederlandse politiek', *BMGN The Low Countries Historical Review*, volume 126, nummer 4, 2011, pp. 3-28.
- 3) N.C.F. van Sas, 'Onder waarborging eener wijze constitutie. Grondwet en politiek, 1813-1848', in: N.C.F. van Sas en H. te Velde (red.), *De eeuw van de grondwet. Grondwet en politiek in Nederland*, Deventer, 1998, pp. 114-145; C.J.H. Jansen, 'Klassieke grondrechten: achtergrond en ontwikkeling, 1795-1917', pp. 96-113.
- 4) M. Walzer, 'Liberalism and the art of separation', *Political Theory*, volume 12, nummer 3, 1984, pp. 315-330.
- 5) Stuurman, *Wacht op onze daden*, hoofdstuk 6; S. Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901*, Amsterdam, 1997.

- 6) H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland*, Den Haag, 1992; Aerts, *De letterheren*, hoofdstuk 20 en 22; P. de Rooy, *Darwin en de strijd langs vaste lijnen*, Nijmegen, 1987; C. Hermans, *De dwaaltocht van het sociaal-darwinisme. Vroege sociale interpretaties van Charles Darwins theorie van natuurlijke selectie, 1859-1918*, Amsterdam, 2003.
- 7) J. Kappeyne van de Coppello, in: *Handelingen Tweede Kamer*, 24 november 1874, pp. 274-278; P.A. van de Riet, 'J. Kappeyne van de Coppello', in: G.A. van der List en P.G.C. van Schie (red.), *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme voor 1940*, Assen en Maastricht, 1993.
- 8) D. Damsma en P. de Rooy, "Morele politiek". De Radicalen in de Amsterdamse gemeentepolitiek 1888-1897', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 19, 1993, pp. 115-128.
- 9) Hierover: Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtbesef*; Aerts, *De letterheren*, pp. 409-428.
- 10) P.G.C. van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940*, Amsterdam, 2005.
- 11) Zie bijvoorbeeld: D. Hans, *De liberale gedachte in Nederland*, Rotterdam, 1925.
- 12) Zie bijvoorbeeld C.W. de Vries, *De liberale gedachte in herstel. Landdagrede gehouden voor den Bond van Jonge Liberalen te Maarn, zomer 1932*, Rotterdam, 1932. In ruimer kader: N.C.F. van Sas, 'Romein en Thorbecke. Twee worstelaars met de tijdgeest' in: idem, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900*, Amsterdam, 2004, pp. 499-520.
- 13) Beginselprogramma van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, 1948: <http://www.rug.nl/dnpp/politiekepartijen/vvd/beginselprogrammas/>.
- 14) P.J. Oud e.a., *Enige aspecten van het moderne liberalisme*, Leiden, 1958. In het algemeen: F.D. de Beaufort en P.G.C. van Schie, 'Vrijheid, en vervolgens...de ideologische ontwikkeling van de VVD' in: P.G.C. van Schie en G. Voerman (red.), *Zestig jaar VVD*, Amsterdam, 2008, pp. 137-164.
- 15) Beginselprogramma van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, 1966: <http://www.rug.nl/dnpp/politiekepartijen/vvd/beginselprogrammas/>.
- 16) P.G.C. van Schie, 'Ferm tegenspel aan "flauwekul". De liberale politiek-filosofische inbreng in het Nederlandse parlement: voor individuele vrijheid en evenwichtige volksinvoer', in: C.C. van Baalen e.a. (red.), *Waar visie ontbreekt, komt het volk om. Jaarboek Centrum voor Parlementaire Geschiedenis 2011*, Amsterdam, 2011, pp. 29-40.

EXCENTRISCH EN EXCENTRIEK

DE TYPISCHE TREKKEN VAN HET NEDERLANDSE LIBERALISME

– Patrick Stouthuysen –

Het meest liberale land van Europa

De VVD is één van de grootste Europese liberale partijen. Bij de Europese verkiezingen van 2009 behaalden de Europese liberale partijen gemiddeld 11,4 procent van de stemmen. Als we dat gemiddelde als ijkpunt nemen, dan zit de VVD daar ruim boven met een score, bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2010, van 20,4 procent. De VVD moet alleen het Deense *Venstre* (26,7 procent in 2011), de Waalse MR (23,4 procent in 2009) en de Britse *Liberal-Democrats* (23 procent in 2010) voor laten gaan. Als je echter ook de score van die andere Nederlandse liberale partij, D66, in rekening brengt (6,9 procent in 2010), dan blijkt Nederland met 27,3 procent zowaar het meest liberale land van de Europese Unie te zijn. Logisch dan ook dat juist in Nederland *Het Liberalen Boek* verschijnt.

Met peilingen en verkiezingsuitslagen kun je uiteraard alle kanten op. Toen de VVD in 2008 zestig jaar bestond, verscheen een boek over de partijgeschiedenis.¹ Daarin werden nogal wat bijdragen afgesloten met zorgelijke bedenkingen over de toekomst van de partij en over de uiteindelijk wankel basis van het Nederlandse liberalisme. Dat kwam omdat de electorale barometer toen op zwaar weer stond. En net zoals het toen niet slim was om de oorzaken van die tegenzittende uitslagen en peilingen maar meteen te zoeken in hetzij de aard van de partij, hetzij die van de Nederlandse samenleving, zou het van natte vingersociologie getuigen om in de huidige opwaartse electorale trend de bevestiging te vinden van een of andere langetermijnontwikkeling of een onderliggend structureel gegeven. Net als overal in Europa zijn ook de Nederlandse kiezers op drift en maken partijen grote schommelingen door. Soms kun je die verklaren, vaak ook niet.

Los daarvan: Nederland houdt er twee liberale partijen op na die beiden een meer dan behoorlijk palmares – erlijst – kunnen voorleggen, zowel in termen van verkiezingsresultaten als van deelname aan het regeerwerk. Zo zat de VVD tussen 1948 en 2011 goed veertig jaar in de regering en maakte in-

middels D66 ook al zeventien jaar deel uit van een regeringscoalitie: ook dat zijn cijfers die je niet in veel andere landen aantreft. Wat is het geheim van die Nederlandse successen, wat is kenmerkend voor het Nederlandse liberalisme?

We beschikken naar mijn idee niet over een sluitende historische of sociologische verklaring waarom liberalen het in het ene land beter deden of doen dan in het andere. Er bestaan overzichtswerken waarin je die antwoorden vindt voor socialistische en christendemocratische partijen.² Zo'n overzichtswerk over het Europese liberalisme ontbreekt. Dat is vreemd, omdat het liberalisme wel één van de drie grote ideologische hoofdstromen is die vorm heeft gegeven aan het Europese politieke landschap. Het is trouwens opmerkelijk, als je je in de vakliteratuur verdiept, hoe weinig er, in verhouding, over de geschiedenis van het liberalisme is geschreven. Over ongeveer elke socialistische sekte zijn wel proefschriften geschreven, het hele christelijke verenigingsleven is in detail in kaart gebracht, maar over grote delen van de liberale geschiedenis weten we eigenlijk nog zo goed als niets. Bij ontstentenis van goede, vergelijkende overzichtswerken is elke veralgemening over het succes of falen van het liberalisme in specifieke landen dan ook niet veel meer dan speculatie.

Politicalologen kunnen echter vanuit de institutionele context wel verklaren waarom het partijlandschap zich in het ene land anders heeft ontwikkeld dan in het andere. Politicalologen menen dat er een duidelijk verband bestaat tussen het soort partijen en het partijstelsel waarover een land beschikt en het gehanteerde kiesstelsel. Wat Nederland in dat licht zo bijzonder maakt zijn twee dingen. Eén, de verregaande proportionaliteit: omdat er in Nederland geen kiesdrempel bestaat, kunnen partijen al met enkele procenten met een behoorlijke vertegenwoordiging verkozen worden in de Tweede Kamer. Twee, het feit dat met nagenoeg nationale kandidatenlijsten wordt gewerkt. Het

Nederlandse kiessysteem maakt dat partijen zich kunnen specialiseren en richten op een heel specifiek kiespubliek. Het maakt ook dat partijen grotendeels zelf in de hand hebben wie ze naar het parlement afvaardigen.

Een excentrisch gepositioneerde partij

Dat eerste gevolg, de specialisering, heeft het Nederlands liberalisme ingrijpend bepaald. In landen met een minder proportioneel of met een meerderheidsstelsel, zijn liberalen van verschillende strekkingen altijd gedwongen om samen te werken in één partij. Automatisch zal zo'n partij dan ofwel voor een centrumkoers kiezen, met het risico herkenbaarheid te verliezen – de Vlaamse VLD vormt daarvan een voorbeeld – ofwel afwisselend dan door de ene en dan weer door de andere vleugel worden gedomineerd – wat we bijvoorbeeld zien bij de Duitse FDP. In Groot-Brittannië is het overigens nog ingewikkelder: daar vind je mensen die je in andere landen in dezelfde liberale partij zou terugvinden, verspreid over drie partijen, waarvan er twee niet eens liberaal zijn. In Nederland kiezen verschillende soorten liberalen voor diverse liberale partijen. Daardoor kunnen die partijen zich meer consistent profileren.

In de praktijk is deze consistente profilering duidelijk zichtbaar. Uit onderzoek naar de ideologische positionering van Nederlandse kiezers en partijen, blijkt steeds weer dat de VVD een opmerkelijk excentrische positie inneemt.³ Een excentrische positie betekent niet noodzakelijk een extreme positie. Wat bedoeld wordt is dat de partij een afwijkende positie inneemt, duidelijk onderscheiden van die van de andere partijen. Zowel wat betreft de sociaal-economische dimensie als de zogeheten culturele dimensie, neemt de VVD een positie in die, relatief gesproken, ver ligt van die van de andere partijen. Ook in vergelijking met de andere Europese liberale partijen zijn de Nederlandse liberalen excentrisch gepositioneerd. Uit vergelijkend onderzoek komt de VVD uit de bus als – om het in die termen te stellen – de op één na meest rechtse van de partijen aangesloten bij de liberale fractie in het Europees Parlement.⁴

Die excentrische positie maakt de VVD tot een herkenbare partij. De posities die de partij door de tijd heen inneemt verschuiven ook nauwelijks, alleszins als je die met die van andere partijen vergelijkt. Wat opvalt bij het bekijken van de oude verkiezingsaffiches die in *Het Liberalen Boek* zijn afgedrukt, zijn de grote standvastigheid en continuïteit: de thema's uit 1948 zijn net zo goed de thema's van vandaag.

De VVD staat ondubbelzinnig voor markteconomie en ondernemerschap en wil de belastingdruk laag houden. De partij staat voor gezag en orde. Ze staat voor Atlantische solidariteit. Wat doorheen de tijd enigszins is veranderd, is de houding ten opzichte van Europa: die is wat kritischer, sceptischer geworden. Maar die koersverandering is verwaarloosbaar als je ze vergelijkt met de ideologische zigzagkoers die andere liberale partijen hebben gevaren. De Belgische, Duitse en in mindere mate de Britse liberalen wisselen periodes af waarin ze zich haast marktfundamentalistisch opstellen, met periodes waarin ze verklaren de markt vooral te willen bijsturen en de overheid een grotere rol toe te willen bedelen. Geen wonder dat de kiezers dan niet meer precies weten wat ze aan die partijen hebben.

Ook de positionering van D66 is overigens opmerkelijk. In Europa blijkt D66 één van de meest linkse liberale partijen: de partij neemt in het hierboven vermelde Europese partijonderzoek een ideologische positie in die precies overeen komt, zowel met die van de meest rechtse sociaal-democratische partij, als met die van de meest linkse christendemocraten en die bovendien ook nog eens erg dicht ligt bij die van de meest rechtse van de groene partijen.

Dat schetst meteen de uitzonderlijke, maar ook moeilijke situatie van D66. De partij bevindt zich op het snijvlak van verschillende ideologische families. Veel kiezers kunnen zich voorstellen er ooit wel eens op te stemmen; meer kiezers wellicht dan die ooit een stem op de VVD overwegen. Dat potentieel wordt echter zelden gerealiseerd, omdat het om een kiezerspubliek gaat dat voortdurend verschillende partijen tegen elkaar afweegt. D66 heeft, minder dan de VVD, haar lot in eigen handen. Goede scores lijken toch vooral te maken te hebben met het minder presteren van de anderen of met het optreden van een tot de verbeelding sprekende lijsttrekker. Als andere partijen de rug rechten of als er sleet komt op het boegbeeld, zijn de goede tijden al weer snel voorbij.⁵

De beide Nederlandse liberale partijen nemen een zeer herkenbare en consistente positie in. Dat is, vanuit vergelijkend perspectief, uitzonderlijk. Alleen slechte raadgevers zouden VVD en D66 dan ook aanraden de rangen te sluiten en één partij te vormen. Die nieuwe politieke formatie zou inderdaad op papier veruit de grootste liberale partij van Europa zijn en meteen ook de grootste partij van Nederland. Maar politiek is geen rekenkunde.

Moesten de twee liberale partijen samengaan, zou het resultaat wellicht kleiner zijn dan de som van de delen. De twee partijen hebben baat bij hun excentrische positie.

Sterke figuren en authentieke karakters

Het tweede bepalende element zijn de nationale kandidatenlijsten. Hoewel Nederland voor de Tweede Kamerverkiezingen in een twintigtal kieskringen is opgedeeld en het mogelijk is om per kieskring andere lijsten in te dienen, gebeurt dat vrijwel niet en treden partijen met nationale lijsten in het strijdperk. In België trekken partijen per kiesdistrict met andere lijsten naar de kiezer. Dat heeft nogal wat gevolgen. De verkiesbare plaatsen op de lijsten worden altijd ingenomen door mensen waarvan wordt verwacht dat ze bovenal kiezers zullen lokken. Kandidaten worden toch vooral uitgezocht op hun vermogen populair te zijn. Belgische politici leren het vak door pensenkermissen (Belgische volksfeesten) en bierfeesten af te struinen en handen te schudden en kindertjes over het hoofd te aaien. Of dat ook de beste manier is om mensen te selecteren, waarvan uiteindelijk wordt verwacht dat ze als parlements lid en eventueel als minister kunnen fungeren, is een andere zaak.

In Nederland hebben partijen wat meer manoeuvreerruimte. Op een nationale lijst kun je al wat gemakkelijker, in het kielzog van de kieskampioenen, kandidaten laten meesurfen waarvan je verwacht dat je hun bijzondere kennis of expertise in het parlementaire halfmond, en later in de regering, zal kunnen gebruiken. Belgische kandidaten hebben meestal geen leven gehad buiten de politiek. Nederlandse kandidaten hebben vaak hun strepen al verdiend in het bedrijfsleven of in de ambtenarij. Die Nederlandse partijcultuur levert in regel politici op met een sterker bestuurdersprofiel.

Als je in *Het Liberalen Boek* de persoonsbeschrijvingen leest van de liberale bewindvoerders kom je heel wat van dergelijke bestuurders tegen. Mensen die in de wieg leken gelegd om aan het roer van het schip te staan of minstens aan het hoofd van een partij. Mensen als Toxopeus en Geertsema die door vriend en vijand als 'een heer' werden gekarakteriseerd, maar die in een ander kiessysteem wellicht al snel onverkiesbaar zouden zijn bevonden.

Die politici met een uitgesproken bestuurdersprofiel kun je, met wat slechte wil, uiteraard ook regenten noemen. Wie in *Het Liberalen Boek* de foto's van het liberale partijleven bekijkt, ziet ook wel wat clichés bevestigd worden. Het Nederlands liberalis-

me lijkt toch vaak in het verlengde te liggen van het studentenkorps, van hockey en dixieland, blazers en parelkettingen, sherry en bitterballen, Den Haag en Wassenaar. Dat valt op, als je uit België komt, waar het liberalisme een stuk volksier is en geworteld is in zaken als liberale vakbonden en mutualiteiten, muziekcorpsen en fanfares.

Het is overigens opmerkelijk dat de periode waarin de VVD expliciet van haar elitair karakter af wilde en zich nadrukkelijk als volkspartij manifesteerde – de periode Nijpels, zeg maar – nu vaak een beetje als een uitschuiver wordt ervaren. Er is bijvoorbeeld in *Het Liberalen Boek* ook geen 'Gewoon jezelf kunnen zijn'-affiche uit de op zich toch wel succesvolle campagne van 1982 opgenomen.

Ik begrijp dat die volksere aanpak nu als een stijlbreuk wordt ervaren. En niets is inderdaad zo dodelijk voor een partij als een stijlbreuk: bestuurders die plots jolig willen doen, intellectuelen die zich de taal van *Jip en Janneke* proberen eigen te maken. Kiezers hebben een feilloos gevoel voor wat echt is en wat nep. Kiezers willen niet, in tegenstelling tot wat vaak wordt geopperd, politici die op hen lijken, die hun taal spreken en hun hobby's delen. Kiezers willen vooral politici die ze als geloofwaardig en authentiek ervaren.

En in de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme kom je nogal wat authentieke figuren tegen. Figuren die zich niets lijken aan te trekken van hoe ze overkomen, maar die net daardoor de middelmaat ontstijgen en aldus de kiezer weten te charmeren: Van Riel, Wiegel, Bolkestein. Sterke karakters, die met plezier ingaan tegen wat voor welmenend doorgaat in de kringen van het meestal iets progressiever ingestelde academische en journalistieke establishment. Alleen bij de Britse conservatieven vind je meer tot de verbeelding sprekende excentriekelingen.

Het nadeel van zoveel sterke figuren en authentieke karakters is natuurlijk dat je die moeilijk kunt organiseren. De liberale minister van Buitenlandse Zaken Dirk Stikker merkte op dat 'de vloek van het liberalisme het amateurisme is.' Het Nederlandse liberalisme kent, vergeleken met hoe het er in andere landen aan toegaat, weinig richtingenstrijd, maar wordt wel regelmatig door personenkwesties verscheurd. Zoals de heer Wiegel het ooit samenvatte: de 'VVD heeft geen vleugels, maar wel vlerken.'

Het geheim van het succes

Terug naar de vraagstelling: wat is het geheim van die Nederlandse successen, wat is kenmerkend voor

het Nederlandse liberalisme? Hans van Mierlo beweerde wel eens dat het karakter van een partij net zo belangrijk is als het programma. Ik denk dat Van Mierlo gelijk had en dat daarin precies het geheim schuilt van het Nederlandse liberalisme.

Het meest opmerkelijke feit in de verkiezingscampagne van 2010 was, mijns inziens, dat de VVD naar de kiezer trok met als belangrijkste belofte de overheidsbegroting terug op orde te brengen en dus drastisch te besparen. Dat is niet meteen een populair voornemen. Niet alleen zouden niet veel partijen een dergelijke boodschap in de campagne-tijd durven brengen, maar bovendien zouden nog veel minder partijen daarin door de kiezers worden gevolgd. Waarom lukte het de VVD wel? Waarom kon de VVD de kiezer ervan overtuigen dat de tering naar de nering diende te worden gezet? Dat heeft, denk ik, met het karakter van het Nederlandse liberalisme te maken. Juist omdat de Nederlandse liberalen sinds 1948 onafgebroken consistent dezelfde thema's benadrukken en fundamenteel steeds dezelfde koers zijn blijven varen, wordt de partij als geloofwaardig ervaren. De liberalen, denkt de kiezer, kun je als het er op aan komt vertrouwen. Die doen 'geen gekke dingen' met het geld van de burger.

Het geheim van het Nederlandse liberalisme is, vrees ik, bijzonder eenvoudig: je kernboodschap bewaken, weten wie je kiezers zijn en wat ze bezighoudt. Maar zoals dat voor de meeste eenvoudige dingen geldt, blijkt dat al moeilijk genoeg. De twee andere traditionele politieke families, sociaal-democraten en christendemocraten, zijn al een hele tijd op drift: op zoek naar hun kiezers, op zoek naar zichzelf. En hoe meer ze zichzelf restylen en heruitvinden, hoe meer ze zich vernieuwen en herprofilen, hoe minder vertrouwen ze de kiezers lijken in te boezemen.

Om nog één keer een blijkbaar in de ban geslagen liberale campagneslogan te parafraseren: *gewoon jezelf zijn* is wellicht nog het beste wat politieke partijen kunnen doen. Dat, denk ik, leert de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme.

Patrick Stouthuysen is verbonden aan de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel en doet onderzoek over de geschiedenis van het liberale denken. Hij publiceerde ondermeer Alexis de Tocqueville. Over de democratie in Amerika (2007) en Adam Smith. Over de welvaart van naties (2009). Dit jaar verschijnt van hem Eugen Richter's sociaaldemocratische toekomstbeelden. Een politieke toekomstroman uit 1891.

Noten:

- 1) P.G.C. van Schie en G. Voerman (red.), *Zestig jaar VVD*, Amsterdam, 2008.
- 2) S. Bartolini, *The political mobilization of the European Left, 1860-1980: the class cleavage*, Cambridge, 2000; D. Hanley, *Christian Democracy in Europe: a comparative perspective*, Londen, 1996; S.N. Kalyvas, *The rise of the Christian Democracy in Europe*, New York, 1996; D. Sassoon, *One hundred years of socialism. The West-European Left in the twentieth century*, Londen, 1996.
- 3) P. Lucardie en G. Voerman, 'Eccentric yet powerful: the position of the liberals in the Dutch party system', in: P.G.C. van Schie en G. Voerman, *The dividing line between success and failure. A comparison of liberalism in the Netherlands and Germany in the 19th and 20th centuries*, Berlijn, 2006, pp. 121-142.
- 4) T. Gschwend e.a., *Europe's common ideological space*, working paper, University of Mannheim, 12 november 2010.
- 5) P. Stouthuysen, 'De ideologische veren afgeschud. D66 en het links-liberalisme', in: J. Tollebeek en H. te Velde, *Het geheugen van de Lage Landen*, Den Haag, 2009, pp. 221-228.

LIBERALISME ALS ZEGEVIERENDE WESTERSE IDEOLOGIE OPNIEUW UITGEDAAGD

– Wim Couwenberg –

In onderstaande bijdrage poneert Wim Couwenberg, directeur/hoofdredacteur van *Civis Mundi* (kwartaalblad voor politieke filosofie en cultuur), de prikkelende stelling dat het liberalisme als westerse beschavingsideologie heeft gezegevierd. Hij stelt daarbij dat alle huidige politieke partijen in Nederland het liberalisme hebben omarmd, hoewel de koers van de VVD nog altijd het meest uitgesproken en principieel liberaal is.

Intellectueel conservatisme

In premodern Europa heeft het christendom zich sinds de ondergang van het Romeinse Rijk als religieuze ideologie ontwikkeld tot de gemeenschappelijke ideologische grondslag van de samenleving in Europa en bron van politieke en culturele legitimatie en inspiratie. Wel is het, vooral na de Reformatie in de zestiende eeuw, uiteengevallen in allerlei elkaar in religieus en politiek opzicht bestrijdende modaliteiten, maar dit neemt niet weg dat de Europese cultuur sinds lang geldt als een christelijk geïnspireerde beschaving. Sinds de Verlichting en liberale en industriële revoluties van de achttiende en negentiende eeuw krijgt die beschaving dwars tegen alle tegenkrachten in steeds meer een liberale inslag met de seculiere ideologie van het liberalisme als grondslag. Na twee eeuwen van ideologische en politieke strijd met concurrerende ideologieën over de grondslagen en de inrichting van de samenleving die op mondiaal niveau culmineert in de Koude Oorlog, is het liberalisme er tenslotte in geslaagd zich door te zetten als gemeenschappelijke ideologische grondslag van de moderne Europese en westerse samenleving en cultuur.

Nog altijd is er een neiging de term en het begrip 'liberaal' primair en in hoofdzaak in partijpolitieke zin te verstaan. Dit is een erfenis van de ideologische strijd sinds de negentiende eeuw en een uitvloeisel van de wet van de geestelijke traagheid (intellectueel conservatisme) die maakt dat men zolang mogelijk blijft vasthouden aan gevestigde politieke denkpatronen. VVD-prominent Hans Wiegel gaf daar recent nog blijk van met zijn advies aan de PvdA terug te keren naar haar ideologische wortels om zo weer een duidelijke politieke – rode – kleur te kunnen krijgen. Terug dus naar de socialistische beginselen als alternatief voor de liberale beginselen.¹ Een mooi

voorbeeld van retrogressie. We zien die neiging tot vertraagde aanpassing aan veranderde politieke situaties en verhoudingen – retardatie – overigens op allerlei andere terreinen van de nationale en de internationale politiek.²

Liberalisme als westerse beschavingstraditie

Basisprincipes

Gemeenschappelijk aan de politieke, economische en culturele verschijningsvormen van het liberalisme als westerse ideologie is een interdependent geheel van ideeën. Kort samengevat valt daarbij te denken aan de volgende basisprincipes:

- In de eerste plaats het principe van de individuele vrijheid en menselijke autonomie, met als complement en uitvloeisel daarvan: (1) het principe van machtsdeling^A en machtscontrole (rechtsstaat); (2) democratisering van staatsmacht via vrije verkiezingen en van het staatsdoel met introductie van het algemeen belang als motief van legitiem overheids handelen; (3) de idee van de civiele (burger)maatschappij met haar appèl op menselijke zelfverantwoordelijkheid, eigen initiatief en zelfvertrouwen; en (4) de idee van vrije economische, politieke en culturele mededinging;
- Voorts het principe van de gelijkwaardigheid van mensen als deelnemers aan het economische

---

^A De trias politica is daarvan het meest bekende voorbeeld, maar dat principe omvat veel meer, namelijk de (onder)scheiding tussen staat en burgermaatschappij en de scheiding van kerk en staat (externe machtscheiding); en wat de interne politieke machtscheiding betreft, behalve functionele (trias politica) ook territoriale machtscheiding (federale staatsvorming en territoriale decentralisatie).

en het rechtsverkeer en als deelgenoten van politieke en religieuze verbanden;

- En het rationaliteitsbeginsel, dat wil zeggen rede en redelijkheid als grondnorm van oordeelsvorming en bron en toetssteen van algemeen geldige kennis en kunde.

Wat machtsdeling en machtscontrole betreft, dat heeft behalve een politieke ook een economische vertaling gekregen. De Amerikaanse econoom John Galbraith heeft dat laatste uitgewerkt in zijn bekende theorie van 'countervailing powers', dat wil zeggen het stimuleren van tegenmachten tegen dominerende marktpartijen – bijvoorbeeld de vakbeweging als tegenkracht van werkgevers op de arbeidsmarkt – en interventies van overheidswege ter instandhouding en bevordering van de nodige concurrentie op allerlei markten en van de nodige diversiteit in culturele expressies.

Positieve waardering rivaliteit

In lijn met de idee van vrije mededinging onderscheidt het liberalisme zich ook door een positieve waardering van rivaliteit en zo nodig botsing tussen belangen en meningen als welkome bron van maatschappelijke dynamiek en vooruitgang. In de liberale markteconomie geldt dat voor een zo groot mogelijke concurrentie tussen economische actoren, in de liberaal georganiseerde democratie voor de rivaliteit tussen meerdere partijen en tussen regering en oppositie als tegenmacht van de regering noodzakelijk geacht ter waarborging van het recht van minderheden om op te komen voor andere opvattingen en belangen dan die van het heersende bewind. Vrije uitwisseling en botsing van onderzoeksresultaten en meningen wordt in het liberale politieke denken vanouds gekoesterd als centrale waarde in het proces van waarheidsvinding in wetenschapsbeoefening en opinievorming in de media, daarbij uiteraard uitgaand van een vrije, redelijke en open discussie als basis van het intellectuele en politieke verkeer.

Tezamen kunnen deze ideeën gerekend worden tot de harde kern van het liberalisme als zegevierende westerse ideologie. En die krijgen met name gestalte in liberale en democratische grondrechten, in de liberale rechtsstaat en democratie, in een liberale markteconomie en liberale opvoeding en cultuur. Liberale verschijningsvormen van religies als christendom, Jodendom en de islam zijn ook een uitvloeisel van het liberale denken.

Harde kern: bron van liberale vitaliteit en overlevingscapaciteit

In die juist genoemde harde kern ligt de bron van de vitaliteit en overlevingscapaciteit van het liberalisme als westerse beschavingstraditie gelegen. Het is dankzij die harde kern dat het alle frontale aanvallen van antiliberale krachten telkens weer met succes heeft afgeslagen. Dankzij haar principiële openheid en intellectuele en politieke verwerkingscapaciteit is de liberale samenleving en cultuur erin geslaagd de maatschappijkritiek van oorspronkelijk antiliberale stromingen en groeperingen als sociaal- en christendemocratische tegenstromingen geleidelijk aan te absorberen en te verwerken in de burgerlijk-liberale rechtsorde en hen zodoende meer en meer te door-dringen van haar geest.

Het liberalisme is daarmee uitgegroeid tot een formidabele cultuurmacht die op de westerse beschaving met haar oorspronkelijk christelijke inspiratie ook een sterk liberaal stempel drukt. Het unieke van de westerse beschaving ziet Samuel Huntington in zijn veelbesproken boek *The clash of civilisations and the remaking of world order* juist gelegen in de wijze waarop daarin antieke, christelijke en liberale waarden geïntegreerd zijn tot een organisch geheel. Die integratie vinden we ook terug in de wijze waarop de liberale politieke cultuur zich in Nederland ontwikkeld heeft. Die stoelt namelijk tevens op de grondslag van het zogenaamde cultuurchristendom. Zoals in het premoderne Europa na de Klassieke Oudheid christelijke waarden fungeerden als bron van legitimatie en inspiratie, zo vervullen liberale waarden nu een soortgelijke functie in de moderniteit waarvan het liberale concept alle tegenstrevende ideologische krachten overwonnen lijkt te hebben, althans in de westerse wereld. Die waarden zijn als zodanig verankerd in de constitutionele orde van westerse democratieën evenals in internationale mensenrechtenverklaringen en -verdragen.³

Herwinning ideologische hegemonie

Antiliberale doemscenario's

Dat moderniteit in liberale zin, althans in de westerse wereld, de ideologische machtsstrijd gewonnen lijkt te hebben, is een opvallende uitkomst in het licht van alle daaraan voorafgaande doemscenario's, waarin haar ondergang telkens opnieuw werd aangekondigd. Het meest luidruchtig deden fascistische regimes dat in de jaren dertig en sinds Marx de communisten. Maar dat gebeurde ook door tal van

niet marxistische auteurs. In de wereldliteratuur zijn veel aanwijzingen te vinden die duiden op het einde van de burgerlijk-liberale cultuur, zo constateert een Duitse literatuurwetenschapper begin jaren zestig nog.⁴ Niemand is nog bereid het voor die cultuur op te nemen, meent ook de Duitse socioloog G.H. Kaltenbrunner.⁵ De Amerikaanse historicus Christopher Lasch – van links-liberaal geleidelijk aan opgeschoven naar een overtuigde aanhanger van een cultuurconservatieve denkrichting – had er evenmin behoefte aan. In zijn geruchtmakende boek *De cultuur van het narcisme* uit 1980 kondigt hij de neer- en ondergang aan van die liberale cultuur van concurrerend individualisme, ontaard als die is in een oorlog van allen tegen allen. Het narcistische type mens van onze tijd is het eindproduct van een proces van religieuze, sociale en historische ontworteling, dat al sinds enige eeuwen gaande is. Deze decadente cultuur heeft geen toekomst meer.

Herwaardering liberale waarden

Na de ineenstorting van het wereldcommunisme als antikapitalistisch alternatief en de ideologische uitputting van het sociaal-democratisch interventionisme zoals dat in de sociale verzorgingsstaat gestalte had gekregen⁶ is het liberalisme er tegen de verwachting van zoveel prominente denkers in toch in geslaagd de ideologische hegemonie te herwinnen zowel op economisch als op politiek en cultureel terrein. De principes ervan maken nu deel uit van een internationale gedragscode voor *good governance* en worden als zodanig via nationaal en internationaal mensenrechtenbeleid en ontwikkelingssamenwerking wereldwijd uitgedragen.

Sinds de ineenstorting van het communisme als antiliberaal alternatief beleven begrippen als 'burgerlijk' en 'liberaal' een opvallende herwaardering. Zo prijst een oorspronkelijk marxistisch auteur als Hans Magnus Enzensberger⁷ spoedig na die ineenstorting de overlevingskracht en het historische succes van de liberale burgerklasse. Haar ideologie en cultuur, aldus deze auteur, domineren tegenwoordig in alle hoogontwikkelde landen op onweerstaanbare wijze.

Die herwaardering van liberale waarden strekt zich ook uit tot de burgerlijk-liberale moraal en het daarop gebaseerde burgerfatsoen. Zo was het bijvoorbeeld Job Cohen die zich tot voor kort als PvdA-leider sterk maakte voor inachtneming van burgerlijk fatsoen. Die liberale moraal bevat niet alleen zoals vaak beweerd wordt, procedurele maar ook inhoudelijke beginselen en normen zoals zelfverantwoordelijkheid, respect voor leven, lichamelijke en psychische integriteit en voorts de beginselen

van burgerlijke vrijheid en gelijkheid, van redelijkheid, billijkheid en tolerantie, van zorgvuldigheid en evenredigheid, allerlei privaat- en publiekrechtelijke zorgplichten, en daarop gebaseerde burgerlijk-liberale deugden.

Nieuwe antiliberaal tegenkrachten

Hernieuwde vormen van modern autoritarisme

In de loop van de vorige eeuw is eerst het fascisme/nationaal-socialisme en daarna het communisme als antiliberaal tegenkracht in Europa uitgeschakeld. In deze tijd wordt het westers-liberale beschavingstype met zijn universele pretenties geconfronteerd met hernieuwde vormen van modern autoritarisme, die stoelen op een godsdienstige of seculiere grondslag. Het eerste manifesteert zich in het moslimfundamentalisme en -terrorisme sinds 9/11; het tweede vooral in voormalig communistische landen als Rusland en China. De meeste aandacht gaat nog altijd uit naar het eerste. Maar het moderne autoritarisme op seculiere grondslag met China als belangrijkste eigentijdse exponent ervan wordt als ideologische en economische rivaal van het westers-liberale beschavingstype steeds relevanter, temeer omdat die rivaliteit hand in hand gaat met economische en politieke machtsverschuivingen ten koste van de westers-liberale wereld. Vooral van neoconservatieve zijde in Amerika wordt dat gevreesd als nieuwe bron van ideologische rivaliteit. In die geest waarschuwt ook de voormalige hoofdredacteur van de *Financial Times*, A. Koletsky, voor een dreigende dominantie van het autoritaire staatskapitalisme van China als de westerse wereld er niet in slaagt de uitwassen van het neoliberale marktkapitalisme uit te bannen door de liberale markteconomie aan de nodige regels te binden en zodoende de crisisgevoeligheid ervan beter onder controle te krijgen.⁸

Postmoderne cultuurkritiek

Intern zijn de waarden van de liberale beschavingstraditie zoals bekend ter discussie gesteld in en door postmoderne cultuurkritiek. In de liberale economie, democratie en cultuur zijn zij operationeel gemaakt als belichaming van de natuurlijke orde der dingen en uit dien hoofde universeel toepasbaar. Het is een veronderstelling die te herleiden valt tot de abstract-algemene en dus a-historische oriëntatie van het moderne burgerlijk-liberale denken. In het klassieke conservatisme sinds Edmund Burke is dat al ter discussie gesteld. Dat wreekt zich ook in het westerse denken over de export van liberale waarden naar niet-westerse contreien. Typisch moderne westerse ideeën, zoals de

liberale rechtsstaat, de democratie en de marktconomie, worden daar plompverloren geprojecteerd op samenlevingen, die nog geheel of grotendeels in een premodern ontwikkelingsstadium verkeren. Voor hun verwezenlijking zijn die waarden afhankelijk van bepaalde ontwikkelingsvoorwaarden.⁹ En die moeten door doelbewuste inspanning gecreëerd en vervolgens in stand gehouden worden. De universaliteit van die waarden is derhalve niet a priori, maar a posteriori, naarmate ze zich hebben kunnen doorzetten. De hier gesignaleerde ontwikkelingsproblematiek manifesteert zich de laatste tijd ook op het gebied van juridische ontwikkelingshulp. Vooral nog domineert daar de neiging in ontwikkelingslanden meteen een complete rechtsstaat naar westers model van de grond te tillen. Dit is ook één van de prioriteiten van het kabinet-Rutte. In theorie oogt dat goed, in de praktijk veel minder. Zo maar bijvoorbeeld ineens een westers model van rechtspraak in ontwikkelingslanden op poten zetten, dat helpt niet. Weggegooid geld zeggen direct betrokkenen. Kleinschalige projecten, die samen met burgers ter plaatse aangepakt en uitgevoerd worden, dat helpt meer.¹⁰

Het meest kwetsbaar lijkt de liberale opvatting van de mens als een rationeel en autonoom wezen. In de liberale politieke theorie heeft de moderne rationaliteitshypothese gestalte gekregen in de figuur van de als rationeel functionerende staatsburger; in de liberale economische theorie in de rationeel calculerende burger (de *homo economicus*). Het is een hypothese die inmiddels weersproken is in de politieke en economische wetenschappen, door historici, en sinds kort ook door de meest recente inzichten van de sociale psychologie en aanverwante vakgebieden. Stond tot in de jaren tachtig de psychologie nog in het teken van een cognitieve revolutie met de mens als informatieverwerkend fenomeen als uitgangspunt en de computer als metafoor en kregen gevoel en intuïtie nauwelijks aandacht, sinds het einde van de twintigste eeuw voltrekt zich eerst een affectieve en spoedig daarna een neurowetenschappelijke revolutie. Dat laatste gaat zelfs zo ver dat serieus de vraag gesteld wordt of mensen überhaupt wel in staat zijn tot het maken van rationele en vrije keuzes.¹¹ Met die vergaande scepsis schiet men wel te ver door in zijn kritiek op het liberale mensbeeld. Maar de rationeel calculerende burger, de *homo economicus*, heeft zijn geloofwaardigheid wel verloren.

Nederlandse partijpolitiek als concurrerende varianten van de liberale beschavingstraditie

VVD als meest uitgesproken exponent van liberale beschavingstraditie

De enige duidelijk omlinnde ideologie is tegenwoordig alleen nog het liberalisme. Andere, oorspronkelijk antiliberale ideologieën als socialisme en christendemocratie hebben als zodanig sterk aan specifieke ideologische identiteit ingeboet. Alle liberalen verenigen onder één politiek dak zoals in de jaren tachtig in Nederland van VVD-zijde nog bepleit werd¹² is uit liberaal oogpunt geen serieuze optie meer. In het postideologische tijdperk zou er dan immers slechts één partij over blijven.

De huidige politieke polarisatie is ook niet langer van ideologische, maar van machtspolitieke, programmatische en emotionele aard. Dat laatste heeft te maken met sterk levende irritaties over de morele pretenties en politieke arrogantie van de 'linkse kerk', zoals links door zijn critici sinds de Fortuynrevolte religieus wordt aangekleed; irritaties die CDA en VVD met de PVV delen en tot de vorming van het kabinet-Rutte geleid hebben. Tegelijk vragen intellectuelen met linkse sympathieën zich de laatste jaren in gemoede af, wat nog de eigen boodschap is van die zo omstreden geraakte 'linkse kerk'. Ze spreken zelfs van de ondragelijke lichtheid van die boodschap.

We hebben nu te maken met concurrerende partijen, die binnen de liberale beschavingstraditie als juist omschreven eigen accenten leggen en dat vertalen in een eigen beleidsvisie en een eigen type leiderschap. Dat is ook wat traditionele liberale partijen doen, nu zij zich niet langer in ideologische zin als een exclusief liberale partij kunnen onderscheiden. De VVD onderscheidt zich wel als meest herkenbare, want meest uitgesproken exponent van de liberale beschavingstraditie. Zij belijdt die traditie ook het meest principieel en saillant. De politieke kleur die zij daarbij aanneemt, wisselt met de politieke omstandigheden waarin zij verkeert. Nu presenteert zij zich met een meer rechtse signatuur.

D66 positioneert zich nu als een partij in het politieke midden met een sociaal- en progressief-liberale oriëntatie.¹³ De vraag die hierbij rijst is wat onder progressief als onderscheidend kenmerk in deze tijd te verstaan valt en de relatie daarvan tot die politieke middenpositie die vanaf de oprichting

heel lang nadrukkelijk is afgewezen. D66 placht zich sinds de jaren zestig jarenlang bij voorkeur als linkse partij te profileren.

De PVV, ontstaan als een afsplitsing van de VVD, maakt als zodanig deel uit van de liberale beschavingstraditie en onderscheidt zich als variant daarvan door een sterk accent op nationale waarden en tradities. Een nationalistisch georiënteerde Europa politiek, een migratie- en integratiebeleid met een sterk accent op etnisch protectionisme en een radicale islamkritiek zijn daarvan de meest opvallende uitingen. Een uitvloeisel van die islamkritiek is een pleidooi voor discriminatie op grond van geloof en afkomst en voor een verbod van de koran. En dat staat uiteraard op gespannen voet met fundamentele grondrechten van de liberale beschavingstraditie.

Actuele positie socialistische erfenis: PvdA als een sociaal-liberale variant

In feite is de PvdA evenals D66 een sociaal-liberale partij geworden. De sociaal-democratie, constateerde PvdA-ideoloog Paul Kalma¹⁴ al in de jaren tachtig geresigneerd, is slechts een voortzetting van de liberale samenleving. Zij is niet meer dan georganiseerd liberalisme. Eerder had hij zich al gekeerd tegen de sociaal-democratische illusie van de democratische staat als maatschappelijke probleemoplosser bij uitstek en tegen de mythe van de van bovenaf bestuurbare samenleving en had hij een lans gebroken voor wetgeving die niet zozeer fungeert als instrument van maatschappelijke verandering, maar als sluitstuk van maatschappelijke veranderingsprocessen.¹⁵

De leiding van sociaal-democratische partijen, betoogde de aanvankelijk marxistische politicoloog Siep Stuurman¹⁶ in 1979, is bijna overal een exponent van sociaal-liberalisme geworden en daarmee een specifiek onderdeel van de naoorlogse liberale consensus. De sociaal-democratische omarming van de 'Derde Weg'-politiek in de jaren negentig is daarvan een bevestiging zoals in het toenmalige debat over die politiek ook onderstreept is door prominente liberalen als de Duits-Britse socioloog Ralf Dahrendorf en VVD'er Frits Bolkestein.

De Wiardi Beckman Stichting is inmiddels gestart met een groot onderzoek, getiteld *Van waarde. Sociaaldemocratie voor de 21^e eeuw*, dat de sociaal-democratie een nieuw verhaal en perspectief moet opleveren. Uit de eerste contouren daarvan valt op te maken, dat dat niet meer is dan een aangepaste en nader uitgewerkte invulling van de eerder omarmde sociaal-liberale oriëntatie en koers in het licht van de nieuwe uitdagingen van deze tijd.¹⁷ Het progressieve imago waarmee de PvdA zich nog siert, is in

de praktijk in vergaande mate verbleekt. Dit geldt nog meer voor de rode kleur die haar oorspronkelijk onderscheidde en in lijn hiermee nog lang is toegedicht.

Evenals de PvdA is de SP erfgenaam van de socialistische denkrichting in Nederlandse politiek. Zij onderscheidt zich als zodanig van de PvdA door een kritischer opstelling tegenover de eigentijdse toepassing van de waarden van de markteconomie zoals die deel uitmaken van de liberale beschavingstraditie. GroenLinks heeft zich als linkse partij het meest aangepast aan die traditie en onderscheidt zich voornamelijk door een sterk accent op ecologische principes en waarden zoals in de Nederlandse Grondwet als sociaal grondrecht verankerd in artikel 21.

Erfenis christelijk-confessioneel verleden

Wat de christendemocratie betreft, de kernbegrippen daarvan zijn ook bijna geheel te herleiden tot dat liberalisme als westerse beschavingstraditie, zij het gepresenteerd in christendemocratisch jargon. Zo maakt het beginsel van publieke gerechtigheid, nader ingevuld als een politieke keuze voor de principes van de democratische rechtsstaat en de mensenrechten, allang deel uit van de liberaal-democratische rechtsidee en rechtsorde evenals het beginsel van gespreide verantwoordelijkheid en dat van de verantwoordelijke samenleving. En rentmeesterschap valt als christendemocratisch beginsel praktisch samen met het algemeen aanvaarde streven naar duurzame ontwikkeling. Van christendemocratische zijde is het christendemocratische karakter van die kernbegrippen ook herhaaldelijk zelf in twijfel getrokken.¹⁸ In een recente christendemocratische bundel, getiteld *Waardevast. Over de uitgangspunten van het CDA* wordt getracht die kernbegrippen op een meer eigentijdse wijze te herformuleren. Men blijft daarbij vooralsnog steken in nieuwe abstracte formuleringen, terwijl er juist behoefte is aan een duidelijk onderscheidende programmatische vertaling ervan in het licht van de maatschappelijke en politieke situatie en problematiek van deze tijd.

Ondanks haar principiële verwerping van pragmatisme als politieke beleidslijn is het juist dankzij een pragmatische aanpassing aan wisselende machtsverhoudingen, dat de christendemocratie zich in Nederland zolang als centrale machtsfactor heeft weten te handhaven. Dat het CDA onder CDA-premier Ruud Lubbers en daarna onder CDA-premier Jan Peter Balkenende een leidende rol gespeeld heeft bij de aanpassing/hervorming van de verzorgingsstaat in meer neoliberale zin, toen dat onder druk van veranderende sociaal-economische

en politieke omstandigheden (stagnatie verzorgingsstaat en opkomst neoliberalisme) wenselijk leek, valt opnieuw toe te schrijven aan die pragmatische oriëntatie, al werd dat in eigen kring door sommigen gekritiseerd als een inbreuk op de christelijk-sociale oriëntatie van de christendemocratie.¹⁹ Maar, zo stellen christendemocraten, nadenkend over de actuele positie van het CDA nuchter vast, ondanks die officieel beleden oriëntatie trekt het CDA altijd weer naar de VVD vanwege een gedeelde afkeer van de PvdA en een gedeelde visie op economie en de verzorgingsstaat.²⁰

De ChristenUnie is evenals het CDA een erfgenaam van de christelijk-confessionele politieke denkrichting. Zij onderscheidt zich van het CDA echter door de C in haar naam als principiële achtergrond in de politieke praktijk meer serieus te nemen, christelijk dan wel in een traditionele interpretatie ervan. Vanuit die achtergrond verwijt de ChristenUnie het CDA dan ook een weinig principiële aanpassing aan de seculiere krachten in de Nederlandse politiek. Toen de ChristenUnie voor het eerst deel nam aan regeringsmacht tijdens het kabinet-Balkenende IV werd zij daarvoor in eigen kring ook al gewaarschuwd.²¹

Conclusies

Afrondend kom ik tot de volgende conclusies:

- Sinds de Verlichting en liberale en industriële revoluties van de achttiende en negentiende eeuw krijgt de christelijk geïnspireerde beschaving in Europa dwars tegen alle tegenkrachten in steeds meer een liberale inslag met de seculiere ideologie van het liberalisme als grondslag. Na twee eeuwen van ideologische en politieke strijd met concurrerende ideologieën over de grondslagen en de inrichting van de samenleving die op mondiaal niveau culmineert in de Koude Oorlog, is het liberalisme er tenslotte in geslaagd zich door te zetten als gemeenschappelijke ideologische grondslag van de moderne Europese en westerse samenleving en cultuur.
- Gemeenschappelijk aan de politieke, economische en culturele verschijningsvormen van het liberalisme zijn de principes van individuele vrijheid en morele autonomie met als uitvloeisel en complement daarvan de principes van rechtsstaat, democratie en markteconomie; het principe van de gelijkwaardigheid van mensen als deelnemers in het economische, politieke en rechtsverkeer; en het rationaliteitsbeginsel.
- Na de ineenstorting van het wereldcommunis-

me als antikapitalistisch alternatief en de ideologische uitputting van het sociaal-democratisch interventionisme zoals dat in de sociale verzorgingsstaat gestalte had gekregen is het liberalisme er tegen de verwachting van zoveel prominente denkers in toch in geslaagd de ideologische hegemonie te herwinnen zowel op economisch als op politiek en cultureel terrein.

- In onze tijd wordt het westers-liberale beschavingstype op mondiaal niveau geconfronteerd met nieuwe antiliberaal tegenkrachten, met name hernieuwde vormen van modern autoritarisme op godsdienstige (moslimfundamentalisme) en seculiere grondslag (in het bijzonder voormalig communistische landen als China en Rusland). Intern zijn fundamentele waarden van de liberale beschavingstraditie ter discussie gesteld in en door postmoderne cultuurkritiek en in wetenschappelijk onderzoek.
- Globaal genomen kan de Nederlandse partijpolitiek in onze tijd geconcipteerd worden als concurrerende varianten van de liberale beschavingstraditie. De VVD is in de huidige partijpolitieke constellatie de meest herkenbare, want meest uitgesproken exponent van die liberale beschavingstraditie. Zij belijdt die traditie ook het meest principieel.

Wim Couwenberg is oud-hoogleraar Staats- en Bestuursrecht en directeur/hoofdredacteur van Civis Mundi.

Noten:

- 1) H. Wiegel, 'Wat de PvdA moet doen', *De Pers*, 12 oktober 2011.
- 2) S.W. Couwenberg, 'Tijdsein. Peilingen en perspectief van deze tijd', *Civis Mundi*, jaarboek 2011, pp. 47-51.
- 3) S.W. Couwenberg, 'Moderniteit als nieuw beschavingstype', *Civis Mundi*, jaarboek 2009; idem, 'Tijdsein'.
- 4) H. Glaser, *Weltliteratur der Gegenwart*, 1962, pp. 41-42.
- 5) G.H. Kaltenbrunner, *Kapitulation des Bürgers*, 1977.
- 6) A. Touraine, *L'après Socialism*, 1980; R. Dahrendorf, *Na de sociaal-democratie*, juli/augustus 1981; N.H.J. Broekhuijse, *Het einde van de sociaal-democratie*, Utrecht, 2002; J. Gray, *After social democracy*, 1996.
- 7) H.M. Enzensberger, *Lof van de inconsequentie*, 1990, p. 20 e.v.
- 8) A. Koletsky, *Capitalism 4.0. The birth of a new economy*, 2010.
- 9) Couwenberg, 'Tijdsein', pp. 217-218.
- 10) R. Janse, M. Barendrecht en S. Muller, 'Maatwerk bij juridische ontwikkelingssamenwerking', *Socialisme en Democratie*, 9/10, 2011.

- 11) W.L. Tiemeijer, *Hoe mensen keuzes maken. De psychologie van het beslissen*, 2010.
- 12) W.J. Geertsema, 'Duidelijke koerswijziging in het liberale denken', *Civis Mundi*, 4, 1983.
- 13) Zie een recent themanummer van het D66-tijdschrift *Idee*, getiteld 'Liberalisme en identiteit', juni 2011.
- 14) P. Kalma, *Het socialisme op sterk water*, z.j.
- 15) P. Kalma, *De illusie van de democratische staat*, 1982.
- 16) S. Stuurman, *Het reëel bestaande en het noodzakelijke socialisme*, 1979, p. 179.
- 17) Zie: 'Van waarde. Sociaaldemocratie voor de 21^e eeuw: be-
staanszekerheid', *Socialisme en Democratie*, 5/6, 2011; 'Ver-
heffing', *Socialisme en Democratie*, 7/8, 2011.
- 18) Zie onder andere: J. Boukema, 'De terugtrekkende staat', *CDV*, 7/8, 1985; A.C. Zijderveld, *Staccatocultuur, flexibele maatschappij en verzorgende staat*, 1991, p. 37; B. de Vries, 'De christelijke politiek voorbij?', *CDV*, 9, 1994.
- 19) B. de Vries, *Overmoed en onbehagen. Het hervormingskabinet-Balkenende*, 2005; M. ten Hooven, 'Balkenende voert VVD-programma uit', *NRC-Handelsblad*, 7 juni 2010.
- 20) M. ten Hooven, *U bevindt zich hier*, 2010, p. 191 e.v.
- 21) R. Pasterkamp, *ChristenUnie op het pluche*, 2008.

Persconferentie

Dinsdag 17 april 2012

Bevolkingskrimp: een liberaal antwoord In een klein land woon je al snel ver weg

Op dinsdag 17 april wordt tijdens een persconferentie geschrift 115 van de prof.mr. B.M. Teldersstichting *Bevolkingskrimp: een liberaal antwoord. In een klein land woon je al snel ver weg* gepresenteerd in Perscentrum Nieuwspoor (Lange Poten 10, Den Haag). Aanvangstijd stipt 12u00.

Op regionaal niveau wordt Nederland geconfronteerd met bevolkingskrimp. Een werkgroep onder leiding van Ed Nijpels heeft zich vanuit liberaal perspectief gebogen over deze demografische ontwikkeling en daarbij autonomie – oftewel individuele verantwoordelijkheid – als uitgangspunt genomen. De bevindingen en aanbevelingen voor een liberaal overheidsbeleid zijn opgenomen in *Bevolkingskrimp: een liberaal antwoord*.

Tijdens de persconferentie wordt het eerste exemplaar overhandigd aan Liesbeth Spies, de minister van Binnenlandse Zaken. Zij zal een korte inhoudelijke reactie op het rapport geven.

U bent van harte uitgenodigd om bij deze presentatie aanwezig te zijn. Graag hiervoor aanmelden via info@teldersstichting.nl. Voor meer informatie kunt u contact opnemen met Camilia Bruil, bruil@teldersstichting.nl of 070-3631948, of terecht op de website van de Teldersstichting: <http://www.teldersstichting.nl/>. Hier vindt u tevens een uitgebreider programma van de presentatie.

Teldersstichting

– Nick Ottens –

Op 5 februari trokken Mark Rutte, Maxime Verhagen en Geert Wilders zich terug in het Catshuis om te onderhandelen over broodnodige bezuinigingen. Een veelgehoorde kritiek op het kabinet-Rutte is dat zij de economie ‘kapot’ dreigen te bezuinigen. In onderstaande bijdrage beargumenteert Nick Ottens dat dit een achterhaalde Keynesiaanse stellingname is, die de economie juist meer schade toe-brengt dan goed doet.

Er wordt in zowel Europa als de Verenigde Staten hevig gedebatteerd over de juiste balans tussen overheidsuitgaven en groei. Een brede publieke discussie over de rol en grootte van de overheid is in de meeste westerse landen broodnodig en zou door liberalen toegejuicht moeten worden. Helaas worden vaak linkse economische ideeën voor waarheid aangenomen wat het voor de verdedigers van de vrije markt des te lastiger maakt om hun visie onder de aandacht te brengen.

De kredietcrisis heeft het vertrouwen in de markt geschaad en wie waarschuwt voor de gevaren van een almaar uitdijende overheid roept in een woestijn. Door selectief met de feiten om te springen zijn de voorstanders van toenemende overheidsinterventie erin geslaagd het debat naar hun hand te zetten. Publieke verontwaardiging over bonussen is zo sterk dat geld verdienen haast in een kwaad daglicht is komen te staan. Dat tal van banken met belastinggeld van een bankroet zijn gered wordt geïnterpreteerd als het falen van de markt terwijl het tegenovergestelde waar is. Zo wordt ‘de vrije markt’ de schuld van de crisis in de schoenen geschoven terwijl de bancaire sector bij uitstek door de overheid wordt beschermd. Wanneer zogenaamde systeembanken te groot worden geacht om te vallen en altijd door de centrale bank of de nationale overheid worden gered op het moment dat de markt dicteert dat het bedrijf failliet zou moeten gaan, kan enkel een economisch analfabeet over ‘kapitalisme’ spreken.

Wanneer het om de rol van de overheid in het algemeen gaat is er wellicht nog minder begrip van marktwerking. Emblematisch is dat het begrip ‘kapotbezuinigen’ in schijnbaar objectieve berichtgeving wordt gebruikt terwijl het een ideologisch zeer geleeden term betreft. Het wordt dan ook gretig door linkse partijen overgenomen die beweren dat ten tijde van tegenvallende groei de overheid moet investeren in plaats van bezuinigen. Versobert de regering immers de sociale zekerheid en wordt op subsidies

gekort dan hebben mensen minder te besteden, zakt de vraag in en krimpt de economie.

Echter, deze redenering, die avond na avond door verslaggevers en economen op televisie wordt verkondigd, veronderstelt dat groei door vraag en niet door aanbod tot stand komt. Het leidt ertoe dat journaals en politici zich blindstaren op cijfers die het consumentenvertrouwen moeten weergeven terwijl de productiezijde vrijwel wordt genegeerd. Gekeken wordt naar de totale vraag binnen een economie. Neemt de vraag af omdat er sprake is van dalend consumentenvertrouwen, dan zou de overheid bij moeten springen met ‘investeringen’ zodat mensen niet minder geld te besteden hebben. Worden er door banken door minder leningen verstrekt omdat zij jaren teveel hebben uitgeleend, dan springt de centrale bank bij met gratis geld om maar te voorkomen dat moet worden afgeschreven en banken failliet zouden kunnen gaan.

Links is bang voor verandering. Het beschouwt de creatieve destructie die gepaard gaat met het opkomen en ondergaan van bedrijven met afgrijzen. De markt moet getemd worden met belastingen en regelgeving die ondernemers aanzetten zo niet dwingen tot gewenst gedrag en zoveel mogelijk de bestaande situatie in standhouden. Zo kunnen mensen een leven lang bij hetzelfde bedrijf werken zonder zich ooit zorgen te hoeven maken over werkloosheid of pensioen. Links wenst een rustig, orde-lijk leven waarin men zich nooit teveel hoeft in te spannen, nooit een stap harder hoeft te lopen dan een ander en niet in een constante, kwaadaardige concurrentiestrijd verweekt hoeft te zijn met andere werknemers. Iedereen heeft recht op een baan. Bedrijven worden daarom tegelijkertijd beteugeld en beschermd. Enig gevoel van persoonlijke verantwoordelijkheid is bijna volledig weggevalven. Iedereen die zijn kop boven het maaiveld uitsteekt wordt afgestraft. Mensen zijn immers gelijk! Inkomensverschillen zijn een teken van gebrek aan beschaving.

Wanneer burgers dus teveel geld hebben geleend om een woning te financieren die nu aan waarde inlevert moeten regelingen in het leven worden geroepen die hen helpen of waardoor banken gedwongen worden een verlies te nemen. Er wordt geen beroep gedaan op de eigen verantwoordelijkheid van mensen en de markt krijgt geen kans om het risicovolle gedrag van zowel banken als hun klanten te corrigeren.

Hetzelfde geldt op macroniveau. Door rentestanden kunstmatig laag te houden werden banken aangemoedigd om goedkoop uit te lenen wat de huizenprijzen opdreef zonder dat daar noodzakelijk reële waardeinstijging aan ten grondslag lag. Toen de zeepbel knapte stonden overheden het de markt niet toe om zich te corrigeren. Banken kregen miljarden en werden niet gedwongen waardeloze leningen af te schrijven. Verschillende maatregelen (waaronder de verstandige deeltijd-WW) werden getroffen om de totale vraag in stand te houden. Echter, deel van de vraag van voorgaande jaren was totaal irrationeel. Huizenprijzen waren veel te snel gestegen doordat centrale banken, niet de markt, de waarde van geld in de vorm van renten bepaalden waardoor geld goedkoop was en banken en consumenten teveel schuld op zich namen.

In een vrije markt zouden schulden zijn afgeschreven, huizenprijzen sneller zijn gedaald en enkele banken failliet zijn gegaan. Wangedrag wordt zo door de markt afgestraft. De economie krimpt in korte tijd en de belastinginkomsten lopen terug, maar zoals we zien in de enkele Oost-Europese landen die de markt zijn gang lieten gaan en toestonden dat de lonen kelderden, komt het herstel sneller. Zij groeien reeds en flink ook terwijl West- en Zuid-Europa nog in recessie verkeren.

Onze overheden hebben namelijk andere keuzen gemaakt. In plaats van de overheidsuitgaven naar de belastinginkomsten te schikken, is er voor tientallen miljarden euro's geleend om te voorkomen dat er diep gesneden moest worden in de bestedingen. In Nederland wordt wel enigszins bezuinigd maar van een begroting die in balans is zal de komende jaren waarschijnlijk geen sprake zijn.

De reden is dat zelfs onze rechtse regeringspartijen luisteren naar zogenaamd objectieve economen die waarschuwen voor verdere krimp als de overheid dieper snijdt in de uitgaven. Dat er in de meeste westerse landen in reële cijfers niet minder uitgegeven wordt dan enkele jaren geleden het geval was (de 'bezuinigingen' zijn dikwijls beperkingen in de verwachte groei van de overheidsuitgaven in plaats van daadwerkelijke reducties), daar gaan zij geheel aan

voorbij. Waar zij het liever ook niet over hebben is hoe een fiscaal stimuleringsbeleid precies groei aanmoedigt, laat staan dat ze toegeven waar het nodige geld vandaan komt.

Feit is dat stimuleringsbeleid nooit tot economisch herstel heeft geleid. De lading regelgeving en bureaucratie die met een toename in de overheidsuitgaven gepaard gaat werkt tevens corruptie en verspilling in de hand en maakt het alleen maar moeilijker voor bedrijven om zaken te doen en banen te scheppen. Het socialistische beleid van de Amerikaanse president Franklin Roosevelt in de jaren dertig is hiervan een schoolvoorbeeld. Zijn veelgeprezen *New Deal* kon niet voorkomen dat na vijf jaar stimuleringsbeleid de Verenigde Staten wederom in een recessie geraakten. De Amerikaanse economie herstelde in feite niet van de beurskrach van 1929 tot na de Tweede Wereldoorlog. Bijna twintig jaar na de crisis waren de lonen en productietallen van het land pas terug op het oude niveau. Is dat het soort verstandige economische beleid dat we nu moeten kopiëren om de economie te 'stimuleren'?

Je zou denken dat het beleid van de tachtiger jaren definitief had afgerekend met deze Keynesiaanse waanzin. Destijds richtten Ronald Reagan in Amerika en Margaret Thatcher in Groot-Brittannië zich niet op het herverdelen van een kleiner wordende geldhoeveelheid in een wanhopige poging de consumptie op pijl te houden. Zij verlaagden juist belastingen en maakten het makkelijker om te ondernemen om meer productie tot stand te brengen en het aanbod te vergroten. Hierdoor wisten de Amerikaanse en Britse economieën zich binnen korte tijd te herstellen, na enkele decennia van economisch wanbeleid die tot de malaise van de jaren zeventig hadden geleid.

Het tegenovergestelde wordt nu niet slechts door politici maar ook door economen gepropageerd. Zij zouden beter moeten weten. Je creëert geen groei door meer geld weg te nemen van grootverdieners om meer uitkeringen te betalen. Daarmee ontmoedig je niet alleen succes, maar blijft er minder geld over dat vrij geïnvesteerd kan worden in veelbelovende ondernemingen die anders arbeidsplaatsen zouden kunnen opleveren. Hetzelfde geldt wanneer de overheid op de pof leeft. Het geld dat mensen in 'veilige' overheidsleningen investeren zou anders gebruikt kunnen worden om productieve initiatieven te financieren.

Dat links daar niets van snapt is tot daaraan toe. Zij zien bedrijven als even vanzelfsprekende economische factoren als grondstoffen. Je treft bar weinig linkse politici die ooit zelf een zaak hebben moeten

leiden. Zij hebben geen benul van ondernemerschap en zien oprecht niet in hoezeer de overheid bedrijven tegen kan werken. Wanneer je probeert uit te leggen dat je ondernemers niet oneindig uit kan knijpen en dat juist zij het geld verdienen waarvan de verzorgingsstaat wordt betaald, gaat het al gauw over bonussen en excessen en winstbejag wat natuurlijk helemaal verderfelijker is. Er is oprecht geen begrip van marktwerking.

Verontrustender is dat liberalen af en toe dezelfde visie zijn toebedeeld en niet betwisten dat overheidsuitgaven de economie zouden kunnen doen groeien ook al zijn overheidsuitgaven per definitie onproductief. Immers, als de overheid zich genood-

zaakt ziet ergens geld in de pompen zag de markt er geen reden toe. Dat een overheid die weigert meer uit te geven dan er binnenkomt de economie 'kapot' zou bezuinigen is geen feitelijke vaststelling. Het is een mening – een mening die doordrongen is van linkse veronderstellingen waar liberalen bijzonder huiverig voor zouden moeten zijn.

Nick Ottens schrijft voor De Dagelijkse Standaard en is hoofdredacteur van de Engelstalige nieuws- en opiniewebsite Atlantic Sentinel. Hij studeerde Economische en Koloniale Geschiedenis aan de Universiteit van Leiden.

WAT IS DE EURO ONS WAARD?

EEN KORTE VERKENNING VAN ECONOMISCHE EN ANDERE ARGUMENTEN

– Rob Kuppens –

Recentelijk zijn de resultaten bekendgemaakt van het euro-onderzoek, dat het Britse onderzoeksbureau Lombard Street Research (LSR) in opdracht van de PVV heeft uitgevoerd. Volgens dit onderzoek zou het goedkoper zijn om terug te keren naar de ouderwetse gulden dan door te gaan met de euro. Anderen pleiten niet voor een herinvoering van de oude Nederlandse munt, maar zouden graag zonder de Zuid-Europese landen doorgaan met de 'euro'. Rob Kuppens mengt zich eveneens in dit debat en verkennt kort enkele vaak gebruikte argumenten.

Wie zijn de schuldigen in de eurocrisis?

Onder economen is een heftig debat gaande over de oorzaken van de Zuid-Europese schuldencrisis. Hebben de Grieken het aan zichzelf te danken door teveel te lenen en te weinig te innoveren? Of moet landen als Nederland en Duitsland worden verweten dat zij de binnenlandse vraag onvoldoende hebben gestimuleerd? Want als de export van de één (lees: Duitsland) de import van de ander (lees: Griekenland) is, dan ligt de schuld van de onbeheersbare Griekse schuldenlast net zo goed bij de Duitse export als bij de op import leunende Grieken.

Bovenstaande inzichten vanuit de economische wetenschap zijn, afgaande op mijn eerste intuïtie, op zijn minst onvolledig. Het is vooral een waarheid vanuit de studeerkamer. Het heeft iets oneerlijks om spaarzin op grond van macro-economisch standpunten te bekritisieren. Als Duitsers liever sparen dan consumeren, dan moeten we dat zien als hun (economische) *moraal* of – zo u wilt – hun psychologische kijk op het leven. Men wil 'iets over houden voor de oude dag', 'geen geld uitgeven voordat het verdiend is' of 'een centje opzij hebben staan voor moeilijker tijden.' Dat zijn stuk voor stuk legitieme argumenten.

Dus in plaats van louter het economisch perspectief te hanteren, kunnen we het ook zien als een proces waarbij iedereen de *keuzevrijheid* heeft om, bijvoorbeeld, een sterke exportsector op te bouwen. Daarmee wordt ook direct duidelijk dat de oplossing voor de Europese problemen niet bereikt wordt door de disbalans van import en export als hoofdschuldige aan te wijzen. Natuurlijk, dat is een voorschrift vanuit de economische theorie. Maar daar

komt geen praktische oplossing uit voort, omdat kwesties als spaarzin of kredietafhankelijkheid (voor een groot deel) buiten het bereik liggen van macro-economische politiek.

Griekenland heeft geen munt om te devalueren

Een vaak gebruikt lapmiddel voor een land dat een ernstige crisis doormaakt, is het devalueren van de munt. Immers, als de munt goedkoper wordt dan heeft dat een gunstige invloed op de exportmogelijkheden. Export wordt in zulke gevallen gebruikt als de aanjager van de gehele economie. Over twee aspecten van devaluatie is er nu een debat gaande. Ten eerste: was het al vóór de Griekse toetreding tot de eurozone te voorzien geweest dat er problemen in het land zouden ontstaan? En de tweede vraag: kan Griekenland niet beter uit de euro stappen om weer een eigen muntpolitiek te voeren?

De eerste vraag is leuk voor aan de borreltafel, maar heeft voor de actuele problemen weinig waarde. Je kunt namelijk enerzijds beweren dat al vóór de toetreding de Griekse arbeidsproductiviteit te laag was. Anderzijds kan men het standpunt innemen dat Griekse deelname aan de euro principieel de juiste keuze was, maar dat de Griekse belofte voor verbetering van hun arbeidsproductiviteit niet strak genoeg in de gaten gehouden is – 'slechts' het (politiek) toezicht heeft gefaald. Persoonlijk vind ik het eerste, behoudzuchtige standpunt getuigen van meer realiteitszin. Toch doet dat er weinig toe, want de vraag wat vanuit de huidige omstandigheden de voor- en nadelen van een Grieks exit zijn, is veel relevanter.

Schulden met schulden financieren is geen oplossing

Het voor de hand liggende voordeel van het opnieuw invoeren van de drachme is dat daardoor de export als startmotor van economisch herstel kan worden gebruikt. Daar staat tegenover dat Griekenland zijn schulden – welke tenslotte in euro's zijn genoteerd – niet meer kan terugbetalen. Bovendien zou een Griekse exit volgens sommigen een ongewenst sneeuwbaaleffect veroorzaken – *who's next?*

Eerst het punt van de schulden. Er zullen van de kant van schuldeisers inderdaad grootschalige afwaarderingen moeten plaatsvinden. Maar of dat erg is? Ik meen van niet, in ieder geval niet minder dramatisch dan wat er tot op heden gebeurt: de ene na de andere noodlening, wat wil zeggen méér schulden maken om oude verplichtingen na te komen. Iedereen voelt wel aan dat deze miljarden niet worden terugbetaald. Je kunt daarom net zo goed de reeds bestaande schuld (flink) afwaarderen en Griekenland vervolgens zijn eigen weg laten gaan. Inzake de huidige schuldfinanciering dringt de volgende parallel zich op: een bankier is soms bereid om een bedrijf dat problemen heeft extra te financieren op voorwaarde dat de onderliggende structuren goed zijn. Als dat niet het geval is, kun je beter een verlies accepteren dan de bank er nog dieper in steken.

Dan het punt van een mogelijk sneeuwbaaleffect. Als schulden met nieuwe schulden worden gefinancierd is dat een schijnoplossing. Ook andere landen (Spanje, Portugal) hebben daarom mogelijk meer baat bij een afwaardering van hun *huidige* schulden en een vrijere, lossere weg naar economisch herstel met hun eigen munt en een eigen begrotingsbeleid. Als ik met het voorgaande de 'kale feiten' correct weergeef, verklaart dat de heftige emoties die sommigen hebben omtrent het vooruitzicht dat landen de eurozone mogelijk verlaten niet. Er is dus meer aan de hand.

Er bestaat geen Europees 'wij'

Volgens doemdenkers staat het hele Europese project op een tweesprong, waarbij de keuze zwart-wit wordt voorgesteld: of er is een vredig Europa met één munt, of herinvoering van nationale munten leidt tot de toestanden van 1914-1945. Dat is echter allemaal stemmingmakerij. Zulke woorden, meer dreigement dan argument, maken de zaak van het pro-Europese kamp alleen maar zwakker.

Maar belangrijker is: als het klopt dat we een beslissende fase in de Europese integratie meemaken, hoe zit het dan ook alweer met de oorsprong van

dat verhaal? Het is goed om hier een vergelijking te maken met de Verenigde Staten. De *founding fathers* riepen: 'Wij zijn één volk!'. Logischerwijs hadden ze dit niet vooraf, per referendum, onder de mensen kunnen peilen. Het land werd immers pas één juist met en door het uitroepen ervan. Ook de mannen die aan de wieg stonden van de Europese economische samenwerking hebben geroepen dat er slechts één – namelijk een verenigd – Europa bestaat. Maar echte steun voor de Europese eenheidsgedachte is er onder de Europese bevolking nooit geweest.

Er zijn mensen die zeggen dat als een idee niet meteen breed geaccepteerd wordt, het niet per definitie verkeerd is. Sommige zaken moeten eerst de ruimte krijgen om te groeien. Op zichzelf is dat waar, maar nog steeds zijn er weinig mensen waarbij het hart sneller gaat kloppen als het politieke samenwerking in Europa aangaat. Daarom blijft het verbazen dat verder in alle opzichten verstandige mensen zo'n ondemocratische taal gebruiken zodra het over Europa gaat. Dat er 'zonder een elite nooit Europese samenwerking zou zijn geweest', is daarbij niet meer relevant: Europa als gedeeld ideaal heeft zijn kansen volop gekregen, maar verloren.

Uit de euro? Paniek is niet nodig

Ik heb geconstateerd dat er vanuit de economische theorie geen definitieve uitspraken te verwachten zijn over de toekomst van de gemeenschappelijke munt. Tel hierbij op de broze democratische legitimatie van de Europese integratie. De conclusie kan dan niet anders zijn dan dat we niet hoeven te treuren als er één of enkele landen de eurozone verlaten. Dat is niet het einde van de Europese vrede, niet het einde van de Europese welvaart. Wat dat laatste betreft moeten we ons niet laten misleiden. Een interne markt is van groter belang dan een gezamenlijke munt – alleen al vanwege de snelheid van digitale transacties hoeven we nooit meer bij een geldwiskantoor in de rij te staan.

Ik wil nadrukkelijk aangeven dat ik veranderingen binnen de samenstelling van de eurozone niet per definitie toejuich. Want zo'n verandering zal zich niet stilletjes voltrekken. Aan de andere kant: de chaos die nu in Griekenland heerst, biedt ook geen perspectief. Uiteindelijk zie ik daarom liever vrij opererende marktkrachten dan projecten die met veel overheidsingrijpen overeind worden gehouden en daarom geknutseld, ongeloofwaardig en onnodig duur zijn.

Rob Kuppens is werkzaam in de financiële sector.

STRUCTURELE HERVORMINGEN BIEDEN GRIEKEN NIEUWE KANS

– Dora Bakoyannis –

De problemen in Griekenland zijn groot en Hans van Baalen, delegatieleider van de VVD in het Europees Parlement en voorzitter van de Liberale Internationale, stelt dan ook dat voor het land *Stunde Null* is aangebroken. Griekenland moet verantwoordelijkheden niet afschuiven en het slachtofferchap cultiveren, maar de schouders eronder zetten. De Griekse liberaal Dora Bakoyannis durft daarbij de politieke leiding te nemen, aldus Van Baalen. Op 4 oktober hield zij een betoog voor de Groep Nederland van de Liberale Internationale (LIGN). Daarin stelde zij dat de socialistische regering van voormalig premier Papandreou ernstig heeft gefaald in de aanpak van de crisis. Dit betekent echter niet dat alle Grieken blaam treft. Liberale krachten in Griekenland willen de structurele oorzaken van de malaise grondig aanpakken, zo betoogde Bakoyannis. Onderstaande bijdrage is een vertaalde samenvatting van haar betoog.^A

Nederland en Griekenland vertegenwoordigen de twee uithoeken van het Europese continent, maar maken deel uit van hetzelfde kamp in een worstelend Europa. Al tientallen jaren zijn we bondgenoten: onze twee naties hebben zij aan zij gevochten voor vrijheid en hebben geleden onder dwang en bezetting. Nederland steunde de Grieken in hun strijd tegen het kolonelsregime. Onze schepen hebben wereldwijd de zeeën bevaren. Evenals de Grieken, zijn Nederlanders ook burgers van de wereld. In tijden van vrede – na het einde van de Tweede Wereldoorlog – omarmden beide landen de Europese integratie – een proces dat zich thans in zwaar weer bevindt als gevolg van de financiële crisis van drie jaar geleden en de Griekse eurocrisis.

Ruim tien jaar lang konden de zwakke economieën van de eurozone massaal geld lenen tegen lage Duitse rentepercentages. In deze periode daalde het rentepercentage van Griekse staatsobligaties met achttien procent procentpunten tot minder dan één procent ten opzichte van Duitse staatsobligaties.

Toen de crisis uitbrak in Europa, hebben we alles in het werk gesteld om onze banken te redden, terwijl de recessie al snel disproportionele consequenties had voor perifere lidstaten, waaronder Griekenland. De mondiale crisis maakte immers een einde aan hoge groeipercentages (tot dan toe bijna vier procent per jaar, in Griekenland zelfs meer), en hierdoor kwamen de structurele politieke, sociale, en

economische zwakheden van landen zoals Griekenland pijnlijk aan het licht.

De vloek van een expanderende staatssector

Na de val van de zeven jaar durende *junta* in 1974, werd de Griekse samenleving gedomineerd door linkse politieke ideeën als reactie op de extreem rechtse dictatuur. In 1981 was Griekenland in de ban van de vader van de [voormalige] minister-president Papandreou, die het land opzweepte met zijn linkse retoriek en populisme. Dit leidde tot een enorme toename van de staatsbureaucratie en leningen om de wildgroei in de publieke sector te financieren. De overheid werd hét werkgelegenheidsproject voor de Socialistische PASOK.

Ons land veranderde in een één-partijstaat, voorzien van een mentaliteit van minder in plaats van meer excellentie, een leger van ambtenaren en genereuze en non-productieve tegemoetkomingen voor bepaalde groepen in de samenleving. De corruptie bloeide op tot niet eerder vertoond niveau en werd niet aangepakt. Dat is tot op heden het geval.

Als liberalen weten we als geen ander dat een grote staatssector altijd ten koste gaat van de private sector. De staat belemmert de productiviteit door overregulering, corruptie, bureaucratie en alle andere kwaden van het etatisme. De Griekse ondernemer – uitzonderingen daargelaten – verkiest kleinschalige familiebedrijven boven de industrie. Laat mij daarom de onderliggende kwaden van de Griekse malaise verklaren:

A De vertaling van deze bijdrage is verzorgd door Hans van Baalen.

- Een enorm bureaucratische, inefficiënte en grotendeels corrupte publieke sector;
- Kleine omvang van bedrijvigheid, met weinig focus op productie;
- Gesloten markten en beroepsorganisaties, die door de staat worden gereguleerd op basis van gunning;
- Chaotische en tijdrovende procedures om een onderneming te starten, zowel voor Grieken als voor buitenlandse investeerders. Dit verklaart de relatief beperkte buitenlandse investeringen in Griekenland in vergelijking tot andere Europese landen – ondanks onze gekwalificeerde beroepsbevolking;
- Hoge belastingen, zonder adequate publieke dienstverlening en een gecompliceerd, corrupt en inefficiënt systeem van belastingheffing – waarmee veel ruimte wordt gegeven aan de zwarte economie;
- Geprivilegieerde staatsondernemingen met hoge salarissen voor werknemers, waardoor de staatschuld verder oploopt;
- Zeer beperkte arbeidsmobiliteit en weinig mogelijkheden voor bedrijven om mensen te ontslaan of flexibel aan te nemen;
- Een overbelast en inefficiënt juridisch systeem.

Mislukte hervormingen

Toen de eurocrisis uitbrak, was de regering-Papandreou niet bereid om zich tegen haar eigen socialistische tradities te keren en verloor kostbare maanden zonder te reageren, terwijl de rente op Griekse staatsobligaties explodeerde. De socialisten waren druk met het voortzetten van hun spijzieke beleid, waarmee de Griekse staatsschuld hoger was dan ooit tevoren.

Dit leidde tot de eerste *bail-out* door de *Trojka* – bestaande uit de Europese Commissie, de Europese Centrale Bank en het IMF. Op dat moment heb ik mijn nationale en Europese verantwoordelijkheden genomen door de overeenkomst tussen Griekenland en de *Trojka* te steunen. Mijn toenmalige partij, Nieuwe Democratie (ND), verzette zich, om electorale redenen, tegen de hervormingen. Dit leidde tot een breuk tussen mij en de ND, een lid van de christendemocratische Europese familie (EVP). De ND vaart thans een steeds rechtser en meer populistische koers. Hierop heb ik met een aantal collega's in het Griekse parlement de Democratische Alliantie opgericht, die inmiddels nauwe banden met de Liberale Internationale en de Europese Liberalen en Democraten (ELDR) onderhoudt. Europarlementariër Theodoros Skylakakis verliet de EVP-fractie

en sloot zich bij de ALDE-fractie in het Europees Parlement aan.

U zult zich wellicht afvragen wat er met Griekenland na de eerste *bail-out* verkeerd ging, want een jaar later had mijn land een tweede *bail-out* nodig. Het antwoord is de droevige waarheid: de socialistische regering was niet bereid om de uitdijende publieke sector aan te pakken omdat staatsapparaat werkgelegenheid verschaft voor veel socialistische partijgangers. De regering wilde en kon de hoofdoorzaak van de crisis dus niet aanpakken. De weigering om de publieke sector te reduceren keerde zich tegen eerlijke en belastingbetalende burgers, die werden geconfronteerd met inkomensachteruitgang en excessieve belastingen. Geen sluiting van staatsondernemingen, geen privatisering, geen reductie van het aantal ambtenaren, terwijl 300.000 medewerkers in de private sector hun baan verloren. Er werd nauwelijks actie ondernomen om de belastingontduiking te bestrijden.

Dramatische consequenties van een Griekse tragedie

Van de 324.000 kleine ondernemingen in Griekenland, waren een jaar later nog slechts 255.000 in bedrijf. Het is dus niet verwonderlijk dat Griekenland in een enorme recessie belandde (een krimp van 7,3 procent in de tweede helft van 2011, versus 0,6 procent in Portugal). En ondanks een reductie van het begrotingstekort, werden de doelstellingen van de overeenkomst met de *Trojka* niet gehaald. De socialistische regering leek alleen in actie te komen wanneer de periodieke controle door de *Trojka* plaatsvond. In de tijd daartussen bleef Papandreou passief.

Aan de vooravond van de zesde ondersteunings-tranche probeerde de regering – opgejaagd en in paniek – een 'idiotie' belasting door te voeren op privaat eigendom, dat in sommige gevallen grensde aan confiscatie. Deze belasting wilde de regering via de elektriciteitsrekening innen, als gevolg waarvan tienduizenden Griekse burgers nu zonder elektriciteit zitten omdat ze deze belasting niet kunnen betalen. Het geld van de *bail-out* werd door de socialisten simpelweg gebruikt om het systeem te voeden. De maatregelen die met instemming van de *Trojka* zijn genomen, hebben de gezonde, productieve en integrale krachten van Griekenland compleet gemarginaliseerd.

Het is dus geen wonder dat er nu dagelijks wordt gestaakt en gedemonstreerd. Er wordt onverantwoord in salarissen gesneden, soms wel met veertig procent. De werkloosheid is tussen juni 2010 en

juni 2011 met 231.000 personen toegenomen. Het totale aantal werklozen op een beroepsbevolking van vijf miljoen bedraagt nu bijna één miljoen. De belastingdruk stijgt dramatisch en wordt opgebracht door integere burgers, terwijl de zwarte economie onaangeroerd blijft. Deze afdaling in de onderwereld, heeft de Grieken verrast als een donderslag bij heldere hemel.

Liberaal hervormingsagenda voor een nieuw Griekenland

Ik ben trots op het feit dat de ALDE Group in het Europees Parlement de eerste en enige partij was die zich de tekortkomingen van de *bail-out* realiseerde en een ingrijpende koerswijziging voorstelde: snijden in de bureaucratie ten gunste van lucht voor de private sector en de consumenten. We zijn Guy Verhofstadt en Hans van Baalen en al onze liberale geestverwanten in Europa dankbaar voor hun steun. Dit is een grote stap in de goede richting. Veel ideeën zijn inmiddels tot andere politieke partijen doorgedrongen, maar alleen nadat de liberalen deze geïnitieerd hadden. Ik noem er enkele:

1. Een radicale verandering van de belastingen, saneren van de overheidsuitgaven en de nationale schuld: een reductie van tweederde van de publieke uitgaven en één derde aan nieuwe belastingen;
2. Een institutioneel hervormingsprogramma gericht op de lange termijn, waarmee, met behulp van technische ondersteuning van de Europese Unie, corruptie en cliëntalisme in de Griekse politiek worden aangepakt;
3. Nieuwe prikkels voor economische groei (Herculesplan) en een herbestemming van de onder-

steuning door de *Trojka*;

4. Bevorderen nieuwe private investeringen in Griekenland, een en ander in samenwerking met de Europese Investeringsbank en mede op basis van de gelden die de privatiseringen opbrengen. Privatisering zou via een 'Treuhand'-constructie moeten verlopen op een moment dat de markt gunstig is. De opbrengsten moeten ten goede komen aan zowel de reductie van de nationale schuld als aan het bedrijfsleven;
5. Lagere rentepercentages dan de vijf procent die de lidstaten gebruiken (het IMF hanteert 3,5 procent);
6. Afwaardering van de Griekse schulden via een langere looptijd van leningen en het converteren van Griekse staatsobligaties in zogenaamde *Brady bonds*.

Zoals we allemaal wellicht weten kan het Chinese karakter voor 'crisis' ook gelezen worden als 'kans'. Europa kan sterker en hechter uit de crisis komen. Daarom zeg ik: begrijp Griekenland, steun Griekenland. In zijn 4000-jarige geschiedenis heeft Griekenland zijn bloed en ideeën gegeven voor Europa. Griekenland geniet de eer en het voorrecht om zich 'de moeder' van dit continent te mogen noemen. En het is inhumain om uw moeder in de steek te laten, terwijl ze juist steun nodig heeft op dit wrede uur. 'De moeder heeft de dure plicht zich te hervormen en een pijnlijk saneringsprogramma te doorlopen dat vele, vele jaren zal duren.'

Dora Bakoyannis leidt de liberale Democratische Alliantie in het Griekse parlement. Zij is oud-minister van Buitenlandse Zaken en oud-burgemeester van Athene.

HET COLLECTIVISME ZEGEVIERT ALS HET OM BUBBELS GAAT

EEN PLEIDOOI VOOR EEN LIBERALER KLIMAATBELEID

– Willem Joustra –

Sinds enige tijd worden er vraagtekens gezet bij de opwarming van de aarde, de effecten van broeikasgassen en de toename van CO₂ in de atmosfeer. Desalniettemin blijven 'collectivistische stromingen', zoals GroenLinks en PvdA, de boventoon voeren in het klimaatdebat, aldus Willem Joustra. In onderstaande bijdrage stelt hij dat deze politieke stroming het klimaat 'gebruikt' in haar strijd tegen het kapitalisme en beargumenteert hij dat het tijd wordt voor een liberaal klimaatbeleid.

De VVD liep in de jaren tachtig voorop als natuurtij. Hoe is het toch gekomen dat de collectivistische stromingen, zoals GroenLinks en PvdA, dat overgenomen hebben? Het antwoord: CO₂. Voor planten is CO₂ vliegende mest die wij graag ter beschikking stellen, voor collectivisten het giftige bijproduct van het kapitalisme. Dat kapitalisme brengt ons onze duizelingwekkende welvaart. De brandstof waarop die welvaart draait is fossiel; olie, gas en kolen. Die stoffen raken natuurlijk vanzelf een keer op maar dat gaat veel te lang duren. Daar kan het collectivisme niet op wachten. Dus koppelen we het gebruik van die brandstoffen aan klimaatbeleid zodat we nu vast klaar zijn voor als het op raakt, ten koste van de welvaart als het moet.

De vrije markt zorgt ervoor dat als die brandstoffen opraken de prijs vanzelf stijgt en alternatieven rendabel worden. Een beetje geduld zou ons probleem vanzelf oplossen, zeker wanneer over 28 jaar de babyboomgeneratie overleden is. We hebben dan een krimpende bevolking, en minder mensen betekent minder brandstofverbruik en dus minder CO₂. De energieprijzen stijgt niet door tekort (er is nog voor tweehonderd jaar kolen uit Canada voor Nederland), maar door de drang tot CO₂-uitstoot verminderen.

Wist u dat een kilowattuur stroom op de open markt ongeveer 0,05 eurocent kost? En dat u op uw rekening een veel hoger bedrag afrekent? Naast de gebruikelijke BTW wordt een opslag gerekend om verliesgevende takken van de energiemaatschappijen te subsidiëren. Windenergie bijvoorbeeld is verliesgevend, maar niet als je subsidie krijgt. De energiemaatschappij maakt vijftien procent winst op ex-

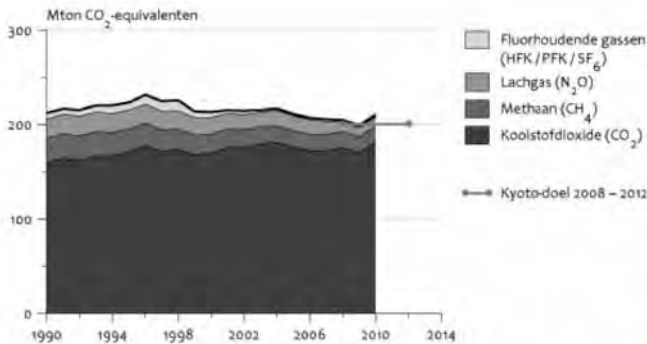
ploitatie van windmolens, elk jaar weer, dankzij uw hoge energierekening. Jaarlijks valt er 1,7 miljard euro op te strijken voor de Essents en Eneco's van deze wereld (exclusief de eenmalige miljardenbijdragen van het Rijk), met dank aan uw genereuze bijdrage. Uw energierekening is de afgelopen jaren niet zo sterk gestegen door de prijs van fossiele brandstoffen als wel door uw bijdrage aan windenergie.

En u doet die bijdrage graag, want u hebt het beste voor met het milieu. Maar is windenergie dan wel iets dat het milieu verder helpt? Dat valt te bezien: windmolens leveren volgens het Centraal Bureau voor Statistiek (CBS) maar negentien procent van de tijd hun nominaal vermogen, omdat het niet altijd waait, en ook niet altijd even hard. Dus iets meer dan negen maanden per jaar moet u het doen met andere elektriciteit. Als het dan al voldoende waait is de windstroom niet constant, waardoor gascentrales op- en afgeregeld moeten worden om bij te springen. Daarom moet gewoon gas worden gebruikt, ook als het wel waait. Hoeveel CO₂ de windmolens precies besparen is onderwerp van discussie.

De ombudsman heeft de overheidsinformatie over windmolens afgelopen zomer 'vooringenomen en onbehoorlijk' genoemd. De overheid weet namelijk niet hoeveel CO₂ – de bubbels in de champagne – bespaard is met al die windmolens tot nu, en aannames van honderd procent besparing waren in elk geval niet waar. De reden om zoveel belastinggeld in molens te steken is CO₂-uitstoot vermindering. Hoeveel CO₂-uitstoot hebben we verminderd met alle klimaatmaatregelen bij elkaar sinds 1990? Niks. En daar was het toch allemaal om begonnen.

Emissie broeikasgassen

Bron: Emissieregistratie.

PBL/feb12/0165
www.compendiumvoordeleefomgeving.nl

Grafiek 1. Emissie broeikasgassen.¹

De collectivistische manier van CO₂-uitstoot verminderen met windmolens heeft geen effect. De liberale individualistische manier wel: als u nu uw lampen uit doet bespaart u CO₂. Als u nu op de fiets boodschappen doet in plaats van met de auto bespaart u CO₂. Als u een aardwarmtesysteem koopt ter vervanging van uw boiler bespaart u CO₂. Alleen individuele keuzes die u nu kunt maken. Als u het de moeite waard vindt, onder dwang van de markt, en niet onder dwang van de overheid. Het aardige van liberalen is dat ze dit doen zonder anderen ervoor te laten betalen.

Het CO₂-besparingseffect van de subsidies die naar windhandelaren gaan kan veel groter worden als we overschakelen naar een meer individualistisch liberaal systeem, waarbij niet de energiebedrijven profiteren, maar u. Wanneer de overheid bijspringt op uw zonnecellen en zonneboiler of aardwarmtepomp maakt u zelf warmte en stroom. U levert op een zonnige dag kilowatturen terug aan het elektriciteitsnet tegen hetzelfde tarief dat u ervoor betaalt als u 's avonds van het net afneemt. Gevolg: uw meter draait terug, u stookt geen gas meer, uw energierekening slinkt. Als u tweederde van uw installatie zelf financiert en de overheid het overige bedrag, is dat een eenmalige overheidsbijdrage, die 20 tot 25 jaar mee gaat. De windhandelaren hebben *elk jaar* 1,7 miljard euro nodig om de molens draaiende te houden. In plaats van oneindig lang windhandelaren subsidiëren kunnen we veel meer effect sorteren door u te subsidiëren. Als we tien jaar de individuele manier van

subsiëren toepassen is elk huis voorzien van groene energie waarbij uw uitstoot gereduceerd is tot bijna niks. Afhankelijk van hoeveel u uitademt, want u ademt zelf ook CO₂ uit, vooral als u sport.

Voorstanders van windenergie stellen vaak dat windenergie over vijftien jaar wel rendabel zal zijn. Dan is het verstandig om over vijftien jaar in die molens te investeren, en niet nu. Want de technische levensduur is ongeveer twaalf jaar, dus die molens zijn een desinvestering. En dat terwijl we nu wel wat kunnen doen. Die zonneboilers en warm-

tepompen hebben namelijk wel direct resultaat: u neemt minder gas af, en dat vertaalt zich direct naar een CO₂-reductie – tenzij u met uw gas iets anders doet dan verbranden, maar dat laat ik maar buiten beschouwing.

Of u dan ook direct het klimaat redt is niet helemaal duidelijk. CO₂ besparen moet schijnbaar om de opwarming van de aarde te stoppen. Wat dat betreft is er goed nieuws. Volgens METOffice, een gerenommeerd instituut dat haar temperatuurgegevens aan de Verenigde Naties levert – u mag zelf bepalen of dat een aanbeveling is –, is de opwarming van de aarde in 1998 gestopt. De vlakke lichtgrijze lijn in *grafiek 2* is de trendlijn berekend met de lineaire regressie methode. In buitenlandse kranten kon u dit al vernemen, voor onze binnenlandse pers is goed nieuws geen nieuws. Terwijl de champagne ontkurkt zou mogen worden zou ik denken.

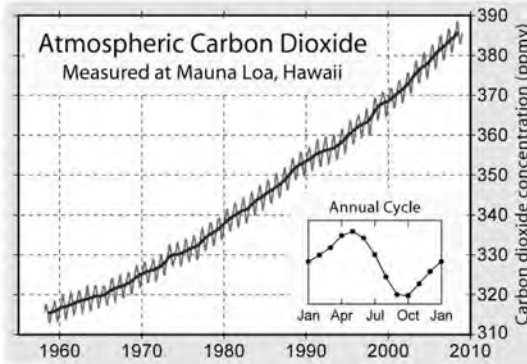
Grafiek 2. Temperatuur anomalie vanaf april 1998.^{A,2}

Nederland stoot maar 0,58 procent van het door de mensheid gemaakte CO₂ uit. Als wij honderd pro-

A Y-axis is 'best estimate anomaly x1000'.

cent reductie bewerkstelligen reddend we het klimaat voor 0,58 procent.³

Grafiek 3. Toename CO₂ in atmosfeer sinds 1960.⁴

Op wereldschaal is de hoeveelheid CO₂ in de atmosfeer de afgelopen decennia, sinds 1960, slechts toegenomen tot 0,039 procent, zoals te zien is in grafiek 3. De zwarte lijn is het gemiddelde verloop. Een gedeelte van de toename komt door menselijke activiteit. Bij het zien van deze grafiek wordt u geacht verschrikt en angstig uzelf in schuldgevoel onder te dompelen. Maar naast dat de gemiddelde temperatuur op aarde niet is toegenomen, is er ondanks die CO₂-toename nog meer goed nieuws. Want wat blijkt? Er zijn niet meer overstromingen door opwarming. Er zijn niet meer orkanen door opwarming. De Noordpool heeft nog steeds minstens drie miljoen vierkante kilometer ijs. De Zuidpool is aangegroeid. Het is helemaal niet zeker of 'het klimaat verandert met desastreuze gevolgen en het komt door de mens.'

Het VN-instituut dat ons op de hoogte moet stellen van het klimaat heet het IPCC, en dat verkondigt sinds 1990 hel en verdoemenis. Het IPCC is op de vingers getikt vanwege paniekzaaijrij met overdrijvingen die goedmoedig 'fouten' worden genoemd, maar net zo goed onder de definitie 'misleidende leugens' kunnen vallen. Na wat geharrewar heeft het IPCC beterschap beloofd. Dankzij de motie-Nepperus uit 2010 is er beloofd meer wetenschap te gaan bedrijven. Dat betekent dat beweringen bewezen moeten worden, en niet zomaar aangenomen. De wetenschappers buitelen namelijk vechtend over straat over de echte invloed die de mens heeft, want die lijkt sterk overdreven. De IPCC-rapporten lijken soms meer op Greenpeace folders dan op wetenschappelijke rapporten. Sinds de Brent Spar weten we van Greenpeace dat ze wel eens een factor duizend overdrijven.

Met dat gegeven worden we geacht verstandig beleid te vormen. Puur sturend op het voorzorgsbeginsel zouden we ons moeten wapenen tegen de dreiging die ons wordt voorgehouden. Maar dan wel met effectieve maatregelen. Als we ons tegen dreigend onheil willen wapenen moeten we de omvang van het probleem kennen. Dan kunnen we een inschatting maken van welke maatregelen vereist zijn. Als het gaat om twintig centimeter zeespiegelstijging en meer regen zijn dijkverzwaring en verbeteren van de riolering passende maatregelen.

Ons doel om de CO₂-productie te reduceren, zodat de aarde niet opwarmt, wordt in ieder geval op deze manier niet gehaald. En gezien de afgelopen periode is het ook maar de vraag of het zin heeft. Als we dan uit voorzorg maatregelen nemen, dan zijn de individualistische 'doe het zelf energie bij de mensen thuis' maatregelen meer in lijn met een liberale partij als de VVD dan de collectivistische maatregelen die we nu nemen.

Alles zit erin: uw klimaatreddende activiteiten worden individualistisch; u bepaalt de maatregelen die u neemt. (Zoals u ook de cultuursector kunt redde wanneer u vaker naar het theater gaat in plaats van televisie kijkt.) De overheid springt alleen bij als u de aanvangsinvestering voor het grootste deel zelf doet. Uw investering heeft direct resultaat op het verminderen van uw fossiele energieverbruik. Maar het wordt nog liberaler: de overheid krijgt minder aardgasbaten en minder opbrengsten uit heffingen. En minder geld voor de overheid is minder centrale macht.

Ondertussen gaan we de komende jaren tientallen miljarden besteden aan klimaat subsidies. Het moet van 'Europa', hoor ik de windmolenvoorstanders weleens zeggen. De Algemene Rekenkamer heeft in 2010 een rapport geschreven waarin zelfs zij niet kan zeggen hoeveel kosten er ten behoeve van het klimaat worden gemaakt, omdat de overheid het zicht volkomen kwijt is. Het kost in ieder geval miljarden euro's per jaar. Voor een fractie van deze kosten hebben we nog tachtig jaar de tijd om de dijken op te hogen en riool capaciteit te vergroten. Deze maatregelen zijn erg effectief en zijn stuivertjes werk vergeleken met het proberen CO₂-productie te reduceren. Aanpassen aan de eventueel veranderende omstandigheden is veel goedkoper dan wat we nu pogen. Door de eeuwen heen is gebleken dat de mens een hoog adaptatievermogen heeft.

Wanneer we het klimaatbeleid transformeren naar een liberaal beleid zijn er alleen maar voordelen.

Goed voor de staatskas, de subsidie is eenmalig in plaats van oneindig; transformatie van windenergie naar individualistische opwekking geeft de burger de voordelen van het goedkoop energie opwekken en daar waar nodig toch gebruik te kunnen maken van de reeds gebouwde gas- en kolencentrales. De inhalige energiemaatschappijen moeten hun eigen broek weer ophouden. U verdient uw installatie in tien jaar terug. En laten we wel wezen; voorlopig gaat u uw huis toch niet verkopen. Daarnaast wordt de overheid kleiner. Er wordt minder CO₂ geproduceerd, maar dat is eigenlijk een neveneffect waarvan we niet helemaal weten hoeveel voordeel het heeft.

Wanneer de natuur ruimte krijgt tiert ze welig. Wanneer we het milieu en de natuur echt een steun in de rug willen geven kan de Markerwaard worden ingepolderd en bebost voor een fractie van de klimaatkosten. Ruimte voor alles wat groeit en bloeit.

We zouden snelwegen kunnen overkappen. De bevolking laten krimpen en bebouwde ruimte afstaan aan het bos. We zouden het onderwijs kunnen verbeteren. Het Persoonsgebonden Budget (PGB) in stand houden. We zouden de belastingen kunnen verlagen. Of ga zo maar door.

Willem Joustra studeerde Natuurkunde, Scheikunde en Nederlands Recht in Utrecht. Hij is ICT-manager en VVD-Statelid in de Provincie Utrecht.

Noten:

- 1) <http://www.emissieregistratie.nl/>.
- 2) Bron: monthly series <http://www.metoffice.gov.uk/hadobs/hadcrut3/diagnostics/global/nh%2Bsh/index.html/>.
- 3) <http://www.eia.gov/>.
- 4) <http://www.noaa.gov/>.

– Maurice Hoogeveen –

In onderstaande bijdrage stelt Maurice Hoogeveen dat assimilatie en verantwoordelijkheid sleutelbegrippen in het integratiedebat zouden moeten vormen. Aan de hand van Bourdieu's sociologische theorie van uitsluitingsmechanismen tracht hij deze stellingname te onderbouwen. Daarbij beargumenteert hij dat een liberale assimilatiepolitiek mogelijk is, zonder dat dit botst met de vrijheid van het individu.

Sinds Pim Fortuyn aan het begin van deze eeuw de problemen die door de grootschalige migratie veroorzaakt werden aan de kaak stelde, woedt het debat over het 'multiculturele drama' en de gevolgen daarvan nog steeds in alle hevigheid. Inmiddels is het debat vooral gericht op de radicale islam en problemen veroorzaakt door Oost-Europese immigranten. Waarbij het eerste punt vooral de PVV het monopolie in het debat heeft, is het tweede punt bij meerdere partijen een belangrijk punt van zorg. De Haagse PvdA-wethouder Marnix Norder waarschuwde in november 2010 voor een 'tsunami aan Oost-Europeanen', staatssecretaris Paul de Krom zei in 2009 dat hij niet zat te wachten op een 'nieuw multicultureel en sociaal drama' en onlangs was er veel ophef over het meldpunt Oost-Europeanen van de PVV. Het is duidelijk dat immigratie en integratie het debat ook in de toekomst nog zullen bepalen, want in de aankomende jaren zal immigratie blijven plaatsvinden en zullen grote groepen immigranten en hun nazaten nog niet zijn geïntegreerd.

Er zijn verscheidene definities van integratie, variërend van integratie met behoud van de eigen cultuur (multiculturalisme) tot het volledig opgaan in de samenleving (assimilatie). Het probleem van multiculturalisme is dat het vrijwel onmogelijk is dat immigranten volledig kunnen participeren in een maatschappij zolang zij vasthouden aan normen, waarden en gebruiken die niet in de samenleving waarin zij zich bevinden gebruikelijk zijn of die soms helemaal niet worden geaccepteerd. Op deze manier worden immigranten en hun nazaten door de maatschappij buitengesloten, maar sluiten zij zichzelf tevens buiten door vast te houden aan gedrag dat als 'vreemd' wordt ervaren. Het zal voor hen lastig zijn om te stijgen op de sociale ladder. Dit sluit aan bij historische en sociologische benaderingen van integratie, waar het gaat om de vraag in hoeverre nieuwkomers door de gevestigde samenleving in de eerste plaats als 'anders' worden gezien, als

behorend tot een andere groep, en als consequentie daarvan in een groot aantal opzichten als 'anders' en wellicht als 'buitenstaanders' behandeld worden.¹

Het is daarom plausibel om integratie als geslaagd te beschouwen wanneer een individuele immigrant, of een groep immigranten, niet meer als buitenstanders worden beschouwd, maar volledig zijn geaccepteerd als 'eigen' onderdeel van de samenleving. Integratie is daarom fundamenteel een proces waarbij immigranten opgaan in en geaccepteerd worden door de samenleving als geheel. Het gaat in principe niet om het economische succes van immigranten, want ook met economisch succes kunnen zij nog steeds als buitenstaander worden beschouwd. De samenleving past zich tijdens het integratieproces ook onontkoombaar aan nieuwe invloeden die de immigranten met zich meenemen aan, wat betekent dat deze invloeden uiteindelijk worden gezien als geaccepteerd onderdeel van de samenleving. Hierbij valt te denken aan de verschillende van oorsprong buitenlandse invloeden op het hedendaagse Nederlandse dieet. Deze aanpassingen zijn echter wel vrij gering.

Het integratieproces is goed aan te tonen door Pierre Bourdieu's sociologische theorie van uitsluitingsmechanismen en in het bijzonder die van *cultureel kapitaal* als uitgangspunt te nemen.² Bourdieu, overigens een marxistisch georiënteerde socioloog, omschrijft in zijn theorie drie soorten aan elkaar gerelateerd kapitaal die de sociale positie van personen in een maatschappij bepalen. Dit zijn economisch, sociaal en cultureel kapitaal. Waar economisch kapitaal alle middelen van financiële waarde zijn en sociaal kapitaal het sociale netwerk, is cultureel kapitaal het belangrijkste kapitaal dat een individu bezit. Het bestaat uit een individu's culturele smaak, linguïstische capaciteiten, gedrag, normen en waarden. Het is soms iets duidelijk, bijvoorbeeld de culturele voorkeur van een individu, maar vaak is het veel moeilijker te definiëren en is het niet tastbaar. Om-

gangsvormen, taalgebruik, en voedselvoorkeur zijn allen voorbeelden van cultureel kapitaal. Daarnaast is cultureel kapitaal voor een groot deel aangeleerd tijdens de opvoeding en is daarna moeilijk te veranderen. Hierdoor heeft iedereen een eigen cultureel kapitaal dat in grote mate afhankelijk is van de sociale achtergrond waarin iemand is geboren. Mensen uit een arbeidersfamilie hebben bijvoorbeeld een ander cultureel kapitaal dan iemand uit de elite. Cultureel kapitaal is cruciaal omdat het de spil is van een mechanisme dat individuen en groepen in- en uitsluit.

In dit in- en uitsluitingmechanisme gaat het er uiteindelijk om welk cultureel kapitaal 'leidend' is in een bepaalde omgeving of situatie. Bourdieu heeft hiervoor het concept *field* omschreven. Een *field* is een sociale omgeving met actoren (individuen of groepen) met een configuratie van sociale rollen, posities en structuren. Om opgenomen te worden in de hiërarchie van een *field* is een bepaald cultureel kapitaal nodig dat de toelating en het functioneren daarin toestaat. Er is een grote verscheidenheid aan *fields* die variëren in abstractie, zoals een natiestaat, de wetenschap of de arbeidsmarkt, tot wat duidelijker afgebakende verbanden zoals verenigingen, clubs en partijen. In alle gevallen is er sprake van een specifiek *leidend* cultureel kapitaal dat individuen moeten bezitten indien zij in een bepaalde *field* 'geaccepteerd' willen worden door te laten zien dat hij of zij één van de 'onzes' is. Nederland als natiestaat is een dergelijk *field* en heeft zijn eigen leidende cultureel kapitaal dat onder andere bestaat uit geschreven en ongeschreven gedragsregels, normen en waarden en de Nederlandse taal. Wanneer iemand cultureel kapitaal bezit dat niet bij de Nederlandse aansluit, zoals een eerste generatie immigrant, zal deze persoon zowel bewust als onbewust worden buitengesloten. Wanneer iemand wel het juiste cultureel kapitaal bezit, dan zal deze persoon automatisch herkend worden als een Nederlander. Overigens betekent het niet dat elke Nederlander al het Nederlandse culturele kapitaal bezit, Nederland bestaat namelijk zelf uit verschillende culturen. Het gaat er echter om dat de culturele kenmerken van deze culturen allemaal worden geaccepteerd als Nederlands.

Bourdieu betoogt dat het cultureel kapitaal van de hogere klassen is gelegitimeerd en in de samenleving leidend is. De legitimatie van cultureel kapitaal is een feit wanneer culturele kenmerken door een relatief grote groep geaccepteerd worden als een signaal van hoge status. Dit staat in contrast met andere voorkeuren, die voortdurend onder druk staan door een lagere status en afgekeurd worden door

de dominante, hogere klasse. Bourdieu noemt het afkeuren van ander cultureel kapitaal *symbolic violence*. Toch is het zo dat er gewaardeerde culturele signalen zijn binnen niet-dominante klassen. Deze worden echter vrijwel alleen gewaardeerd door de eigen groep. Het cultureel kapitaal is daarom volgens Bourdieu het mechanisme van in- en uitsluiting van zowel individuen als groepen en hetgeen klassenverschillen versterkt.

Vanuit liberaal oogpunt is er natuurlijk veel te zeggen over de marxistische inslag van het werk van Bourdieu. De klassenstrijd die hij als uitgangspunt neemt is een typisch socialistische grondslag, terwijl liberalen uitgaan van het individu. Daarnaast lijkt Bourdieu's theorie vrij deterministisch omdat deze uitgaat van min of meer statische klassen, terwijl de afgelopen decennia mensen sociaal erg mobiel bleken te zijn, ondanks hun oorspronkelijke achtergrond. Toch is het cultureel kapitaal een krachtig concept, omdat het laat zien hoe mensen tegen elkaar aankijken en beoordelen. Dit is juist zo cruciaal bij de integratie van immigranten en hun kinderen. We hadden al eerder geconstateerd dat er sprake is van integratie wanneer immigranten niet meer als buitenstaanders worden beschouwd, maar als geaccepteerd onderdeel van de samenleving. Dit betekent dat zij op een bepaald punt het cultureel kapitaal moeten bezitten dat is geaccepteerd als leidend.

Immigranten hebben vanzelfsprekend niet hetzelfde cultureel kapitaal als autochtone Nederlanders. Zij zijn immers niet hier geboren en hebben hun cultureel kapitaal opgedaan in hun vaderland. Overigens is er wel een verschil tussen immigranten, een Pool zal meer gemeen hebben met Nederlands cultureel kapitaal dan een Marokkaan. Daarnaast zal een Marokkaan afkomstig uit een verwesterde Marokkaanse stad ook meer affiniteit hebben met het Nederlands cultureel kapitaal dan een Marokkaan uit het Rifgebergte. Het is echter voor de meeste eerste generatie immigranten moeilijk om succesvol te integreren in een vreemde samenleving, omdat zij altijd kenmerken van een andere cultuur met zich meedragen. Hoe groter de culturele afstand, hoe meer kans dat het culturele kapitaal afwijkt van de norm in de maatschappij. Een accent, een hoofdhoek, het anders tonen van emoties zijn hier voorbeelden van. De nakomelingen van immigranten zullen logischerwijs minder cultureel verschillen van autochtonen, maar vanwege hun culturele achtergrond die door hun ouders wordt aangeleerd blijven die verschillen zich, al zullen ze wat subtieler zijn, manifesteren.

Dit betekent dat de integratie op zijn minst een

paar generaties duurt waardoor immigranten en hun nakomelingen zich moeilijker kunnen ontplooiën in de maatschappij dan autochtonen. De samenleving is immers gebouwd op autochtoon cultureel kapitaal. Een goed voorbeeld hiervan zijn de kansen van immigranten op de arbeidsmarkt. Zoals bekend, al is er variatie tussen de verschillende groepen, werken veel immigranten en hun nakomelingen in de laagst verdienende sectoren. Daarnaast is er ook sprake van een relatief hoge uitkeringsafhankelijkheid.³ Dit heeft verschillende oorzaken. Naast het relatief lage opleidingsniveau van immigranten is er een geaccepteerde Nederlandse arbeidsethos. Zowel het schoolstelsel als het arbeidsethos is het resultaat van het leidende culturele kapitaal. Punctualiteit, bepaalde kleding, solliciteren, het zijn allemaal zaken met geschreven en ongeschreven regels die bij de meeste autochtonen bekend zijn, maar niet noodzakelijkerwijs in andere culturen. De kans dat een werkgever tijdens een sollicitatieprocedure een immigrant kiest die niet al die subtiliteiten beheerst, oftewel het geaccepteerde cultureel kapitaal niet bezit, terwijl hij ook de keuze heeft uit autochtonen die dat wel hebben is relatief klein. Deze vorm van *symbolic violence* maakt het voor immigranten moeilijk om sociaal te stijgen omdat zij op deze manier onbewust minder toegang hebben tot werk en inkomen.

Tussen immigrantengroepen zijn wel verschillen. De eerste generatie Chinese immigranten in Nederland is zeer naar binnen gericht, terwijl hun kinderen over het algemeen als volwaardig onderdeel van de Nederlandse samenleving worden geaccepteerd. Zij hebben zich in korte tijd grotendeels geassimileerd en identificeren zich sterk met de Nederlandse samenleving.⁴ Immigrantengroepen van Marokkaanse afkomst zijn minder succesvol. Zij worden veelal nog gezien als buitenstaanders en voelen zich buitengesloten, dat geldt juist ook voor de tweede en derde generatie.⁵ Dit komt vooral omdat de Chinezen zich meer op assimilatie hebben gericht, het aannemen van het cultureel kapitaal van de samenleving, terwijl de Marokkanen zich meer vasthouden aan hun oorspronkelijke cultuur.

Jarenlang is volgehouden dat integreren met behoud van eigen cultuur, het multiculturalisme, de sleutel was tot succesvolle integratie, maar juist die eigen cultuur belemmert de integratie in de maatschappij. Mensen met een cultuur die verschilt van het leidende culturele kapitaal worden als buitenstaanders beschouwd. Dit is niet alleen onwenselijk omdat het de integratie belemmert, maar ook omdat het multiculturalisme oneerlijke verwachtingen schept bij de immigranten zelf. Immers, zij ver-

wachten dat zij zich zowel privé als publiekelijk op hun manier cultureel kunnen blijven uiten. In eerste instantie lijkt die observatie ook te kloppen. In Nederland worden andere culturele uitingen gelukkig gewoon toegestaan, maar omdat hun cultureel kapitaal geen onderdeel uitmaakt van het leidende cultureel kapitaal, worden immigranten gezien als buitenstaanders en niet volledig geaccepteerd als onderdeel van de samenleving. Dit vermindert de kans van veel immigranten op sociale mobiliteit, hetgeen leidt tot frustratie en onvrede. Integratie gericht op assimilatie is daarom de enige oplossing en zet de deur open naar acceptatie door en succes in de maatschappij. Dit betekent niet dat immigranten verplicht op Koningsdag zichzelf in het oranje moeten uitdossen. Het gaat erom dat immigranten die culturele eigenschappen zich eigen maken zodat zij in de maatschappij op eigen benen kunnen staan, zoals de taal, normen en waarden en gedragsregels. Dit is niet gemakkelijk en zal niet altijd even goed lukken, maar zal de eerste stap tot volledige acceptatie in de samenleving zijn. Uiteindelijk zal het in- en uitsluitingsmechanisme diegenen insluiten die het leidende culturele kapitaal overnemen, waardoor zij in feite volledig zijn geïntegreerd.

De vraag is hoe een liberale assimilatiepolitiek er uit kan zien, zonder dat het botst met de vrijheid van het individu. De staat gaat immers niet over de cultuur van mensen. Het officiële VVD-standpunt geeft hier gedeeltelijk al een antwoord op. Deze stelt dat van immigranten wordt verwacht dat zij zelf verantwoordelijk zijn voor hun integratie door zich aan te passen, de taal te leren en een bijdrage te leveren aan de samenleving.⁶ Dit is inderdaad de kern. De integratiepolitiek moet zich concentreren op de verantwoordelijkheid van immigranten, maar ook op die van de maatschappij. De samenleving moet duidelijke verwachtingen scheppen wat er van immigranten wordt verwacht. Aan nieuwkomers moet op een positieve manier duidelijk worden gemaakt dat er een leidende cultuur is, de Nederlandse, waarin immigranten en hun nakomelingen zoveel zouden moeten assimileren indien zij geaccepteerd willen worden en succesvol zijn. Zodra deze helderheid wordt geboden, kunnen er geen misverstanden ontstaan over de verwachtingen die de maatschappij heeft.

Cultureel kapitaal is echter niet volledig af te leren, dus kan niet worden verwacht dat immigranten hun oude cultuur helemaal laten vallen. Het gaat erom dat zij zich zo aanpassen dat zij kunnen meedraaien in de samenleving. Het is verder de vraag of de overheid een rol heeft wanneer immigranten die weigeren vrouwen handen te schudden, geen baan

krijgen vanwege het dragen van een *nijaab*, of de Nederlandse taal niet willen leren. In principe zou dit niet zo zijn, wanneer mensen zich aan hun cultuur vast willen houden, dan kan de staat hen niet dwingen om zich aan te passen. Echter, wanneer deze mensen aankloppen voor een uitkering omdat zij geen baan kunnen vinden, dan is het moeilijk vol te houden dat de belastingbetaler moet opdraaien voor iemand die zijn of haar integratie bewust frustreert. Aan overheidsbijdrages kunnen wel eisen worden gesteld en deze kunnen worden gekoppeld aan de verantwoordelijkheid van immigranten om te integreren. Dat is een sterke prikkel voor assimilatie.

Ook met een duidelijke assimilatiepolitiek zal de integratie van immigranten vaak enkele generaties duren, al hebben we geconstateerd dat dit sterk kan verschillen tussen groepen immigranten. Het leren van alle subtiliteiten waaruit cultureel kapitaal bestaat is een lang proces. Hier moet de maatschappij ook duidelijk in zijn, ook voor zichzelf. Het is een illusie om te veronderstellen dat immigranten en hun nakomelingen binnen enkele jaren geïntegreerd zullen zijn, op enkele uitzonderingen na. Toch zal de assimilatiepolitiek op de meest korte termijn resultaat boeken. Immigrantengroepen zullen sneller worden gezien als onderdeel van de samenleving waardoor zij meer kans hebben op succes in de maatschappij. Assimilatie bevordert daarom op deze manier de

sociale rechtvaardigheid, al is het vooral afhankelijk van de immigranten en hun nazaten zelf. Hun eigen verantwoordelijkheid is hierbij essentieel. Daarom zal in de toekomst het integratiedebat zich vooral moeten richten op assimilatie en verantwoordelijkheid. Alleen op deze manier is duidelijkheid te scheppen voor zowel autochtoon als immigrant en wordt een nieuw multicultureel drama voorkomen.

Maurice Hoogeveen studeerde Sociale Geschiedenis in Leiden, Parijs en Oxford en studeerde in 2010 af. Op dit moment is hij werkzaam als persoonlijk medewerker van VVD-Tweede Kamerlid André Bosman.

Noten:

- 1) J. Lucassen en R. Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993*, Amsterdam, 1994, p. 15.
- 2) P. Bourdieu, *Distinction. A social critique of the judgement of taste*, Cambridge, 1984.
- 3) Sociaal Cultureel Planbureau, *Jaarrapport integratie 2011*, Den Haag, 2012.
- 4) M. Gijsberts, W. Huijnk en R. Vogels (red.), *Chinese Nederlanders. Van horeca tot hogeschool*, Den Haag, 2011.
- 5) J. Omlo, *Integratie én uit de gratie? Perspectieven van Marokkaans-Nederlandse jongvolwassenen*, Delft, 2011.
- 6) <http://www.vvd.nl/standpunt/1327/integratie/>, ingezien op 20-02-2012.

Nieuw verschenen:

Geschrift 114 van de prof.mr. B.M. Teldersstichting

Manifestaties van de vrijheid des geestes Een liberale kijk op cultuur en sport

Het geschrift *Manifestaties van de vrijheid des geestes. Een liberale kijk op cultuur en sport* is op 7 maart gepresenteerd tijdens een persconferentie. Bij die gelegenheid werd het rapport overhandigd aan Joop Daalmeijer (voorzitter Raad voor Cultuur) en Jan Rijpstra (voorzitter van de Koninklijke Vereniging van Leraren Lichamelijke Opvoeding en voormalig woordvoerder Sport namens de VVD-fractie in de Tweede Kamer). In hun toespraken verwelkomden zij beide de bijdrage van de Teldersstichting aan het lopende debat over het cultuurbeleid en prezen zij het initiatief voor een discussie over het sportbeleid.

Namens de werkgroep vatte Mark van de Velde tijdens de persconferentie de hoofdlijnen van het geschrift samen. Het geschrift neemt een aantal legitimatiegronden onder de loep die vaak – maar lang niet altijd terecht – worden gehanteerd ter rechtvaardiging van overheidsbemoeienis met cultuur en sport. Daarnaast wordt vanuit de liberale beginselen een aantal specifieke ontwikkelingen in het cultuur- en sportbeleid kritisch besproken, zoals de Geefwet die doneren aan culturele instellingen aantrekkelijker moet maken en de toenemende maatschappelijke en politieke aandacht voor de leefstijl van burgers.

Bij de opstelling van *Manifestaties van de vrijheid des geestes* waren betrokken: Ivo van Hilvoorde (sportfilosoof aan de VU Amsterdam), Floor Ockers (docent Beeldende Vorming en kunstenaar); Charlotte Rommes (Commissie Cultureel Verdrag Vlaanderen-Nederland), Patrick van Schie (directeur van de Teldersstichting), Cas Smithuijsen (directeur Boekmanstichting) en Mark van de Velde (medewerker Teldersstichting).

Het rapport is nu verkrijgbaar bij de Teldersstichting voor € 15,75. Het is per e-mail te bestellen via info@teldersstichting.nl of telefonisch 070-3631948.

Teldersstichting

Liberaal Reveil

DNPP

2

Juni 2012

De staat en Robin Hood in vergelijkend perspectief

Zelfbeschikking en het levenseinde vanuit liberale optiek

De rol en grenzen van de AFM

LR

INHOUDSOPGAVE

Column Hedendaagse horigheid Wetsvoorstel flexibel werken creëert scheef 'recht' <i>Patrick van Schie</i>	69
--	----

Thema: Zelfbeschikking en het levenseinde

Zelfbeschikking en het levenseinde <i>Tom Thalhammer</i>	71
Zelfbeschikking en het levenseinde Een reactie <i>Anouchka van Miltenburg</i>	77

Eerlijk duurt het langst <i>Marcel Wissenburg</i>	80
--	----

'Wij willen zichtbaar zijn' Over de legitimiteit en politieke profileringsdrang van de AFM <i>Caspar van den Berg en Matthijs Pars</i>	84
---	----

Welstandsbeleid Voorwaarde voor ruimtelijke kwaliteit of betutteling? <i>Peryan Moors</i>	90
--	----

Een concrete aanzet tot een liberaal kunstbeleid <i>Pim van Klink</i>	95
--	----

Religie, tolerantie en de onpartijdige overheid <i>Jeanine Hennis-Plasschaert en Marcel Wissenburg</i>	100
---	-----

'Niet door kracht of door geweld, maar door mijn geest zal het geschieden' Dominee Pierson en het liberale denken van gelovigen <i>Niels de Leeuw</i>	104
---	-----

Biodiversiteit een studeerkamerkretologie? <i>Ivo ten Hagen</i>	108
--	-----

Boekrecensies

Participatie van achterblijvers <i>Sadik Harchaoui en Lotte van Vliet</i>	111
--	-----

Onbetwistbaar recht? <i>Joost Taverne</i>	115
--	-----

Beelden van een sociaaldemocratische nachtmerrie Waarschuwing voor socialisme onvermijdelijk actueel <i>Fleur de Beaufort</i>	117
--	-----

WETSVOORSTEL FLEXIBEL WERKEN CREEËRT SCHEEF 'RECHT'

– Patrick van Schie –

Henk Bleker werd tijdens de strijd om het lijsttrekkerschap van het CDA in veel media als een clown afgeschilderd, maar juist hij onderscheidde zich *op inhoud* van de andere kandidaten. Dit deed hij door op twee punten afstand te nemen van het 'begrotingsakkoord 2013' van de Kunduz-five. Hij vroeg aandacht voor de reële kansen op de aanschaf van een huis voor starters op de woningmarkt en voor de problemen van in het bijzonder kleine werkgevers als zij zouden worden gedwongen bij ontslag de kosten van zes maanden WW-uitkering voor hun rekening te nemen. Blekers' mededingers naar de hoogste door het CDA te vergeven prijs hadden er geen antwoord op.

Vanouds beweren de christen-democraten dat zij ruimte bieden aan de spelers in het 'maatschappelijk middenveld'; zij kennen voorts enige traditie in het zoeken van evenwicht tussen maatschappelijke belangen. Maar voor de belangen van (kleine) werkgevers lijken zij nog maar weinig oog te hebben. Tot voor kort had links altijd het patent op staatsingrijpen ter eenzijdige ondersteuning van (vermeende) belangen van werknemers, maar de laatste tijd glibbert ook het CDA graag op dat linkse pad. Dit blijkt bijvoorbeeld duidelijk uit het initiatief-wetsvoorstel dat CDA-Tweede Kamerlid Eddy van Hijum (samen met GroenLinkser Ineke van Gent) heeft ingediend. Beide initiatiefnemers willen werknemers in alle bedrijven (ongeacht de omvang) het recht geven om zelf te bepalen hoe lang zij believe te werken – of zij uitbreiding of vermindering van het aantal arbeidsuren wensen –, op welke tijdstippen dat gebeurt en waar: op de zaak dan wel thuis. Althans, als het voorstel zou worden aangenomen, mogen werknemers elk jaar bij hun werkgever een verzoek tot 'aanpassing' van hun arbeidsovereenkomst ter zake indienen; de werkgever mag dit dan alleen om 'zwaarwegende' redenen afwijzen.

Een kritisch advies van de Raad van State heeft de initiatiefnemers niet bewogen hun wetsvoorstel in te trekken. Zo vroeg de Raad van State zich af waar-

om achter wensen tot 'flexibeler' werken de dreiging moet worden gezet van een wettelijke stok achter de deur – uitsluitend te gebruiken tegen werkgevers wel te verstaan. Ook vond de Raad van State het – begrijpelijkerwijs – merkwaardig dat de werkgever verantwoordelijk zou blijven voor de veiligheid en gezondheid van de werknemer op het moment dat deze zo graag thuis wil werken. De meest principiële kritiek zat echter verscholen in de volgende passage: 'De toelichting [op het wetsvoorstel; PvS] legt de nadruk op verplichtingen van de werkgevers en de voordelen die flexibel werken biedt voor werknemers. [...] Aan eventuele verplichtingen van de kant van de werknemer wordt geen aandacht besteed.'

Die kritiek raakt voor liberalen de kern, maar dat zou toch eigenlijk ook voor christen-democraten zo moeten zijn. Een arbeidsovereenkomst wordt aangegaan tussen twee particuliere partijen, omdat zij daar kennelijk wederzijds voordeel in zien: de werkgever wil dat bepaalde werkzaamheden zo goed mogelijk worden verricht, de werknemer wil inkomsten en vaak tevens mogelijkheden zich door middel van arbeid te ontplooiën. Op welke grond(en) zouden anderen dan betrokkenen zich, vanuit liberale optiek, met die wederzijds voordelige ruil mogen bemoeien? Zo'n reden kán gelegen zijn in het vermijden van (aantoonbare) schade: het is op liberale gronden heel wel verdedigbaar om een werknemer via wetgeving te beschermen tegen het werken met ondeugdelijke apparatuur of hem zoveel mogelijk verschoond te houden van blootstelling aan voor zijn gezondheid schadelijke stoffen. Maar als de werknemer zelf liever thuis werkt in plaats van in de veilige omgeving die zijn bedrijf hem biedt, volgt daar dan niet uit dat hij zelf verantwoordelijk wordt voor een gezonde en veilige werkomgeving in de eigen woning? En zo niet, wat zou de werknemer die met de wettelijke stok in de hand het 'recht' op thuis werken heeft afgedwongen, er dan van vinden als zijn werkgever de arbeidsplek bij hem thuis – waarvoor die werkgever wel verantwoordelijk kan worden gehouden – kwam inspecteren?

Werknemers kunnen zo hun wensen hebben als het gaat om hoeveel uur per week zij werken, op welke tijdstippen en waar zij dat het liefste zouden willen doen. Het staat hen vrij die wensen aan hun werkgever kenbaar te maken. Eddy van Hijum en Ineke van Gent zullen vast niet vinden dat de werkgever zich in de motieven van hun werknemer zou mogen mengen. Maar de werkgever kan ook zo zijn redenen hebben waarom hij meent dat de desbetreffende werknemer niet korter of langer voor hem zou moeten werken, waarom die arbeid op een moment dat hij als werkgever – of: zijn klant! – er behoefte aan heeft moet worden verricht en waarom dat aan een bepaalde werkplek is gebonden, en thuiswerken derhalve geen optie is. Waarom zouden werknemer of wetgever zich wel een oordeel mogen aanmatigen of de motieven die de werkgever daarvoor heeft 'deugen'?

Recht komt tot stand door afweging van belangen. Het zich eenzijdig achter een maatschappelijke

groep scharen ten koste van andere burgers (in dit geval ten nadele van werkgevers en daarachter veelal hun klanten) is geen kwestie van rechtsvorming maar van het creëren van privileges. In een verfeodaal verleden waren boeren gebonden aan (de willekeur) van hun landheren. CDA en GroenLinks willen de werkgevers nu binden aan de luimen van hun werknemers. Indien hun initiatief wet wordt, vervallen werkgevers tot een positie als de horigen van de 21^e eeuw. Dat vreet aan een vrije samenleving van gelijkwaardige burgers. Laat werkgevers en werknemers zelf in onderling overleg het optimum van tijd en plaats van arbeidsverrichting bepalen. En laat het parlement zo wijs zijn de sprong die CDA en GroenLinks terug naar de Middeleeuwen willen maken, in de vorm van een op zijn kop gezette horigheid, te verijdelen.

Patrick van Schie is directeur van de Teldersstichting en lid van de redactie van Liberaal Reveil.

ZELFBESCHIKKING EN HET LEVENSEINDE

– Tom Thalhammer –

In onderstaande bijdragen staan zelfbeschikking en het levenseinde vanuit liberaal perspectief centraal. Allereerst analyseert Tom Thalhammer, onder meer voormalig lid van het Dagelijks Bestuur van de VVD, in hoeverre voornemens, die in het VVD-verkiezingsprogramma uit 2010 staan met betrekking tot het zelf beschikken over een waardig levenseinde, door het kabinet-Rutte tot uitvoer zijn gebracht. Hij komt tot de conclusie dat er nog geen start is gemaakt met de liberale wens over zelfbeschikking en het levenseinde ‘in deugdelijke wetgeving neer te leggen’ en dat dit op korte termijn ook niet te verwachten is. Hij vindt dit betreurenswaardig. Anouchka van Miltenburg, VVD-Tweede Kamerlid en woordvoerder op dit onderwerp, beaamt dat er door de coalitie met het CDA weinig ruimte was voor liberale wensen op medisch ethisch terrein. Daarnaast zet zij uiteen dat er wel degelijk positieve en belangrijke ontwikkelingen hebben plaatsgevonden, in het bijzonder met betrekking tot de euthanasiewetgeving.

In het VVD-Tweede Kamerverkiezingsprogramma 2010-14 is een duidelijke stellingname over het zelf beschikken over het levenseinde opgenomen. Inmiddels zijn we anderhalf jaar verder en is er dus alle aanleiding te bezien hoe daaraan door de Kamerfractie uitvoering is gegeven.

Het verkiezingsprogramma

Bij de vaststelling van het Tweede Kamerverkiezingsprogramma in 2010 is er een stevige discussie over de standpuntbepaling ten aanzien van zelfbeschikking en het levenseinde gevoerd in één van de secties van de Algemene Ledenvergadering (ALV) van de VVD. De programmacommissie had als tekst aangereikt ‘Ze [bedoeld is de overheid; TT] mag echter niet, hoe goed bedoeld ook de mens opleggen hoe te leven en hoe te sterven. Het zelfbeschikkingsrecht is voor liberalen een belangrijk recht.’¹ Alle zes amendementen, die ingediend waren (door de Kamercentrales Zuid-Holland Noord, Gelderland, Brabant en Limburg en de partijcommissies Volksgezondheid en Maatschappelijke Participatie) hadden gemeen, dat ze deze tekst wilden aanscherpen door concrete punten op te nemen.² Het Hoofdbestuur had het voorzichtigste amendement (van de partijcommissie Maatschappelijke Participatie) uitgekozen om aan te bevelen en alle andere afgeraden. Dit luidde: ‘Een steeds grotere groep ouderen wil zelf kunnen beschikken over een waardig levenseinde. De VVD is bereid te onderzoeken of deze wens in deugdelijke wetgeving is vast te leggen.’ Uiteindelijk werd

er door de aanwezigen met overgrote meerderheid een akkoord gegeven op de tekst ‘Een steeds grotere groep wilsbekwame meerderjarigen wil zelf kunnen beschikken over een waardig levenseinde. De VVD zal onderzoeken hoe deze wens in deugdelijke wetgeving is vast te leggen.’³ Eén verandering ten opzichte van de voorkeur van het Hoofdbestuur was dat niet meer van ouderen alleen, maar van alle wilsbekwame meerderjarigen werd gesproken en een andere was dat er geen sprake was van onderzoek *of* de wens in wetgeving kan worden vastgelegd, doch dat onderzocht zou worden *hoe* deze wens in wetgeving vastgelegd kan worden. Doordat er in de sectie overeenstemming bereikt was, werd de tekst definitief en werd vermeden dat het onderwerp plenair besproken zou worden.

In dit artikel wordt nagegaan wat er met deze tekst gedaan is. Om dat goed te kunnen duiden wordt eerst uiteengezet welke probleemstelling er ligt. Hebben wij in Nederland niet al een goede ‘Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding’ (verder te noemen Euthanasiewet)? Dan zal ingegaan worden op de omvang van de problematiek, de mening van de burgers/kiezers en de maatschappelijke ontwikkelingen sinds de vaststelling van het verkiezingsprogramma.

Probleemstelling

De essentie van de huidige wetgeving is dat een wilsbekwame burger zijn arts mag verzoeken euthanasie toe te passen of hulp bij zelfdoding te verstrekken

en dat de arts bevoegd is dat te doen als de patiënt uitzichtloos ondraaglijk lijdt en hij een tweede arts consulteert. De problemen kunnen dus liggen op de punten wilsbekwaam, uitzichtloos, ondraaglijk, de tweede arts en de behandelende arts.

Gebrek aan wilsbekwaamheid speelt vooral bij psychiatrische patiënten en bij dementie. Een goed gedocumenteerde schriftelijke wilsverklaring uit een periode, waarin betrokkene nog wilsbekwaam was biedt voor de arts bijna altijd onvoldoende reden om behulpzaam te zijn. Dit heeft onder meer tot gevolg dat de dementerende burger zijn levenseinde moet bepleiten in de periode, dat hij nog vrij goed is.⁴ Een bekend geworden voorbeeld hiervan is Paul van Eerde (Alzheimerpatiënt), waarover een film gemaakt is die op televisie is uitgezonden.⁵ Als er langer gewacht wordt kan/zal de arts geen hulp meer bieden. Ook patiënten, die niet meer in staat zijn hun doodswens uit te spreken, zoals comapatiënten, kunnen er niet op rekenen dat een arts uitvoering geeft aan hun schriftelijke wilsverklaring.

Uitzichtloos wil zeggen dat er in redelijkheid geen kans op verbetering van de toestand is. Voor fysieke kwalen is hier meestal niet veel discussie over; bij psychische kwalen is het optimisme over toch nog een kans(je) bij de behandelende psychiater veelal erg groot.⁶

Het gaat er bij ondraaglijk niet om wat de patiënt zelf vindt, maar of hij er in slaagt de arts ervan te overtuigen dat er sprake is van ondraaglijk lijden. Immers de arts beslist. Er is zelfs een handleiding gepubliceerd wat de beste wijze is om de arts aan te spreken.⁷

Nadat de patiënt er in geslaagd is de behandelende arts te overtuigen moet hij nogmaals zijn best doen om een tweede arts te overtuigen van de ondraaglijkheid van zijn lijden. Hoewel de behandelende arts in principe ook zonder positief advies van de tweede arts kan handelen, zal hij in nagenoeg alle gevallen daarvan afzien. Soms blijken overigens ook nog gesprekken met andere deskundigen en/of een derde/vierde arts door de behandelende arts nodig gevonden te worden.

En tot slot de behandelende arts. Er zijn artsen, die principieel geen euthanasie willen toepassen. Dat is hun goede recht, doch zouden zij dat wel tijdig duidelijk aan hun patiënt moeten vertellen. Als de patiënt dat belangrijk vindt moet hij een andere arts weten te vinden. Veel vaker ontstaat er diepe teleurstelling als de arts ten tijde dat het goed met zijn patiënt ging, vertelde dat hij geen principiële

bezwaren heeft. Maar als voor de patiënt het moment daar is, blijkt dat de arts de tijd nog (lang) niet gekomen acht.

Wat bovendien niet onder de euthanasiewet valt zijn ouderen, die aan het leven lijden, zonder dat ze somatische en/of psychische klachten hebben die als zodanig ondraaglijk zijn. Deze ouderen hebben niets van de samenleving te verwachten als ze op een waardige wijze een einde aan hun leven willen realiseren. De Hoge Raad heeft in het arrest Brongersma namelijk vastgelegd dat er voor euthanasie in overwegende mate geclassificeerde somatische of psychische ziektes moeten zijn, die tot het ondraaglijk lijden en de uitzichtloosheid leiden.⁸

Tegengeworpen zou kunnen worden dat, als iemand een einde aan zijn leven wil maken, hij dat zelf moet verrichten. Maar willen wij gewelddadige zelfdodingen (bijvoorbeeld met de trein, een eenzijdige botsing, ophanging of van een hoogte springen) of dat mensen ophouden met eten en drinken? Want dat zijn voor velen de enige alternatieven, omdat door onze wetgeving geregeld is dat alle medicatie, die bij zelf innemen tot een waardige en pijnloze dood leidt, niet op legale wijze verkrijgbaar is in Nederland (goede informatie over deze medicatie is overigens tegenwoordig wel in de boekhandel verkrijgbaar⁹). Vanuit liberale optiek lijkt het antwoord op die vraag – nee – niet moeilijk.

Alles bijeen kan geconcludeerd worden dat er bij een aanhoudende wens van een wilsbekwame burger om zijn leven te beëindigen geen sprake is van zelfbeschikking, doch van vergaande afhankelijkheid van strikte wetgeving en arts.

Omvang van de problematiek

De problematiek neemt in omvang toe. Het onontkoombare neveneffect van ons ouder worden is dat iedereen meer kans dan vroeger heeft om ziekten als Alzheimer en verminderde lichamelijke en geestelijke kwaliteiten te krijgen. Daarenboven geldt dat een toenemend percentage mensen keuzemogelijkheden op alle gebieden wenst. Dat laatste niet in het minst door de liberale overtuiging dat de mens verantwoordelijk is voor de inrichting van zijn eigen leven.

Het aantal zelfdodingen in 2010 bedroeg 1.600, waarvan 193 door 70-plussers.¹⁰ Het aantal toegewezen euthanasieverzoeken was 3.136. Het aantal gevraagde euthanasieverzoeken is circa 10.000 wat

betekent dat slechts eenderde van de verzoeken gehonoreerd wordt.¹¹ Daarbij moet bedacht worden dat er velen zijn, die geen euthanasieverzoek doen, doch dat eigenlijk wel zouden willen, zoals psychiater Boudewijn Chabot vaststelde.¹² Redenen daarvoor zijn dat de patiënt zijn arts niet in verlegenheid wil brengen, dat hij weet dat de arts het toch zal afwijzen en/of dat hij een verslechtering van zijn relatie met de arts vreest. Een ander resultaat van Chabots onderzoek over de periode van 1999 tot 2003 is dat het aantal zelfdodingen door stoppen met eten en drinken of door innemen van medicatie jaarlijks samen 2.700 (met grote marge) bedraagt. Zelfdoding door stoppen met eten en drinken komt niet tot uiting in de statistiek van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), omdat het geregistreerd wordt als 'natuurlijke dood'. Verder stelde hij vast dat van de mensen die niet-gewelddadig zelf een einde aan hun leven maken ongeveer de helft door hun arts afgewezen is toen ze hem om euthanasie vroegen. In 2007 heeft toenmalig Trimbos-onderzoeker Martijn Bool in een onderzoek vastgesteld dat er jaarlijks circa 14.000 mensen door een mislukte zelfdodingspoging in het ziekenhuis terecht komen.¹³ Verruiming van de mogelijkheden voor een zelfgewild waardig levenseinde zou dus een verbetering voor grote aantallen mensen betekenen. Daarbij moet bedacht worden, dat niet alleen de persoon zelf lijdt bij een (poging tot) zelfdoding, doch ook heel veel anderen, zoals familieleden, intimi en betrokkenen (bijvoorbeeld treinbestuurders).

Mening van burgers/kiezers

Met regelmaat worden er enquêtes gehouden over

zelfbeschikking en het levenseinde. Nederlandse gegevens uit een recente enquête (half november 2011) in de Benelux, uitgevoerd in opdracht van de Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levens-einde (NVVE), zijn weergegeven in tabel 1.¹⁴

Toen de NVVE in februari 2010 een opinieonderzoek liet uitvoeren bleek dat 53 procent van de bevolking vindt dat een dodelijk middel beschikbaar moet komen voor ouderen die, zonder dat zij ernstig ziek zijn, niet meer verder willen leven.¹⁵

Uit onderzoek dat opiniepeiler Maurice de Hond gehouden heeft in opdracht van de NCRV bleek in november 2008 dat 82 procent van de bevolking van mening is dat iedere volwassene wilsbekwame Nederlander zelf over zijn levenseinde moet kunnen beslissen – bij de CDA-kiezers 64 procent(!).¹⁶ 78 procent vindt dat als die burger besloten heeft een einde aan zijn leven te maken hij over de daarvoor geschikte middelen moet kunnen beschikken.

Alle enquêtes (ook recente van het weekblad *Margriet*¹⁷ en omroep MAX¹⁸) laten zien dat een meerderheid voorstander is van verruiming van de mogelijkheden om over het eigen levenseinde te beschikken.

Maatschappelijke ontwikkelingen

De NVVE stimuleert het oprichten van een levens-eindekliniek. Bovendien zal de organisatie, die dit gaat beheren, de mogelijkheid hebben ambulante teams naar mensen te zenden, die in de eigen omgeving wensen te sterven. Er zijn voldoende artsen en ondersteunend personeel, die deze taken in deeltijd gaan uitvoeren, om dit project mogelijk te maken. Een oproep om bij te dragen aan de oprichtingskos-

	eens	oneens	geen mening
Euthanasie moet worden toegestaan aan mensen die dement zijn en in het bezit van een schriftelijk euthanasieverzoek	69%	19%	12%
Euthanasie moet worden toegestaan aan mensen die in coma zijn en in het bezit zijn van een schriftelijk euthanasieverzoek	78%	12%	10%
Medische hulp bij het beëindigen van het eigen leven moet ook worden toegestaan aan chronisch psychiatrische patiënten die uitbehandeld zijn en ondraaglijk psychisch lijden	74%	13%	13%
Medische hulp bij het beëindigen van het eigen leven moet ook worden toegestaan aan mensen die niet-lichamelijk of geestelijk ziek zijn maar hun leven voltooid vinden (oftewel 'klaar met het leven' zijn) en een einde aan hun leven willen maken	43%	42%	15%

Tabel 1. Uitskomsten enquête NVVE.

ten is succesvol. Verwacht wordt dat de activiteiten in 2012 starten. Uiteraard zal de organisatie binnen de grenzen van de wet opereren. Dit betekent dat het probleem van de weigerende behandelende arts opgevangen kan worden. Alle vragen om euthanasie of hulp bij zelfdoding, die buiten de huidige wet vallen, blijven afgewezen worden.

Een eind 2009 opgerichte initiatiefgroep (waaronder van VVD-huize Frits Bolkestein) heeft onder de naam 'Uit Vrije Wil' (UVW) een burgerinitiatief genomen om stervenshulp aan ouderen boven de zeventig jaar, die hun leven voltooid achten, niet langer strafbaar te laten zijn. De JOVD heeft opgeroepen het initiatief te steunen.¹⁹ Er zijn 117.000 handtekeningen ter ondersteuning verkregen en daardoor is het onderwerp op de agenda van de Tweede Kamer gezet. De initiatiefgroep heeft een proeve van een wetsontwerp aangereikt, die aangeeft hoe deskundige, zorgvuldige en toetsbare stervenshulp door gekwalificeerde hulpverleners (ook niet-artsen) wettelijk geregeld kan worden.²⁰ Aanvaarding van deze proeve zou de problemen voor ouderen boven de zeventig jaar oplossen, doch biedt voor jongeren geen oplossing.

De Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst (KNMG) heeft recent een standpunt naar buiten gebracht als reactie op het burgerinitiatief van UVW, waarin het initiatief problematisch wordt gevonden. De belangrijkste reden is dat ouderen kunnen kiezen op welke wet zij een beroep doen; de bestaande Euthanasiewet of de nieuwe wet stervenshulp aan ouderen. Het is merkwaardig dat deze keuzevrijheid, zonder duidelijk te maken welke zwaarwichtige belangen dan geschaad worden, voldoende argument is om het initiatief af te wijzen. Het lijkt erop dat er sprake is van een standaard reactie van een georganiseerde groep, die zijn wettelijk monopolierecht dreigt te verliezen. Immers ook niet-artsen doen hun intrede in de voorstellen van de initiatiefgroep. De wens om het artsenmonopolie te handhaven is toch opmerkelijk. Elke arts, die over euthanasie het woord voert, meldt immers dat een verzoek daartoe een zwaar beroep op hem doet en sommigen wensen geen gebruik te maken van de (volledige) ruimte die de wet biedt. Ondanks die last meent de KNMG dat een gedeelte daarvan niet overgenomen mag worden door anders opgeleide deskundigen. Daarnaast wijst de KNMG erop dat artsen er onvoldoende van op de hoogte zijn dat patiënten met (beginnende) dementie en chronisch psychiatrische ziektebeelden binnen de kaders van

de Euthanasiewet vallen. Ook wordt aangegeven dat tijdige verwijzing naar een andere arts geboden is als niet kan worden ingegaan op een wens tot euthanasie. 'Vage toezeggingen, niet overdragen tijdens vakanties, treuzelen of in een (te) laat stadium aangeven dat bij nader inzien de euthanasie niet door de arts kan worden uitgevoerd, getuigt niet van professioneel handelen.' Deze standpunten bieden zeker positieve aspecten voor sommige hulpverleners. Het blijft te bezien hoe artsen hun gedrag hierop aanpassen. Bij handhaving van de huidige Euthanasiewet blijft gelden dat aan de daarin gestelde criteria voldaan moet worden, zodat een verandering van de houding van de arts in veel gevallen niet tot meer mogelijkheden leidt.

Uit het jaarverslag 2010 van de Regionale Toetsingscommissies Euthanasie (RTE) blijkt dat er een casus was, waarin de huisarts in haar verslag melding gemaakt had van 'lijden aan het leven'.²² Bij de gegeven mondelinge toelichting legde ze er de nadruk op dat de medische achteruitgang de reden was dat ze ingegaan is op het euthanasieverzoek. Omdat de toetsingscommissie van mening was dat er sprake was van een medisch classificeerbare aandoening, die geen uitzicht op verbetering bood en die volgens de patiënt tot een ondraaglijk lijden leidde door het verlies van haar autonomie, heeft zij geoordeeld dat de arts de euthanasie zorgvuldig heeft uitgevoerd. Erika Zwanenburg, afgestudeerd in het Gezondheidsrecht, becommentarieert in *Medisch Contact* dat er sprake is van een stilzwijgende versoepeling van de euthanasietoets en vraagt zich af of de casus Brongersma niet de instemming van een toetsingscommissie verkregen zou hebben.²³ Aangezien de patiënt (86 jaar) ernstig aan een slecht gehoor en een acuut en onomkeerbaar gezichtsverlies leed, duizelig en incontinent was, kan men zich afvragen wat Zwanenburg nog meer aan lijden noodzakelijk vindt om binnen de euthanasiewetgeving te vallen. Het is duidelijk dat het commissieoordeel geen zicht biedt op een erkenning van 'lijden aan het leven' als acceptabele reden voor euthanasie.

Overigens zijn alle 25 op grond van dementie gemelde euthanasiegevallen als zorgvuldig beoordeeld. Dit aantal laat zien dat dementie slechts zeer zelden leidt tot bereidheid bij de arts om euthanasie te plegen.

VVD stellingname

De grote meerderheid van de Nederlandse kiezers kon tevreden zijn met het standpunt waarmee de

VVD de verkiezingen inging. Dat blijkt uit de genoemde enquêteresultaten, waarbij de kanttekening past dat de liberale kiezer nog meer dan de gemiddelde kiezer zelfbeschikking bij het levenseinde voorstaat. Toen het regeerakkoord gepubliceerd werd kon er opgelucht adem gehaald worden. In het gedetailleerde akkoord (genaamd 'Vrijheid en verantwoordelijkheid'; zeker toepasbaar op de levenseindeproblematiek) van maar liefst 46 pagina's was niets vastgelegd over zelfbeschikking en het levenseinde. Hieruit kon geïnterpreteerd worden dat partijen de vrijheid hadden hun standpunten naar voren te brengen.

Geleidelijk kwam daar twijfel aan; bijvoorbeeld door signalen dat de VVD afspraken maakte met de SGP. Het werd de fractie gemakkelijk gemaakt doordat zij niet zelf een initiatief hoefde te nemen voor aanpassing van de wet (wat logisch zou zijn op grond van het verkiezingsprogramma, maar mogelijk het CDA geïrriteerd zou hebben) aangezien ze een proeve van wet door UVW voorgeschoteld kreeg. Een initiatief, dat weliswaar niet alle problemen de wereld uithelpt maar dat toch zou leiden tot het op een zorgvuldige wijze opruimen van veel knelpunten. Geruime tijd liet de fractie weinig concreets horen over hoe ze uitvoering zou gaan geven aan het in het verkiezingsprogramma vastgelegde standpunt om het zelf over een waardig levenseinde te kunnen beschikken in deugdelijke wetgeving vast te leggen. Anouchka van Miltenburg, fractievoordrager op dit terrein, heeft wel intern het een en ander verteld aan geïnteresseerde VVD-leden op het Senioren Netwerkcongres op 16 september 2011. Zij kwam met een duidelijke openbare standpuntbepaling in *Nieuwsuur* op 15 oktober 2011. Paul van Vliet, één van de initiatiefnemers van UVW, had eerst de essentie van de proeve van wet uiteengezet, waarop zij reageerde met de volgende uitspraken: 'Ik moet ook kijken wat het betekent het vrij verkrijgbaar zijn van zulk soort middelen in onze samenleving en ik denk dat wij echt niet willen in Nederland dat heel veel mensen op een heel makkelijke manier een einde aan hun leven kunnen maken', daarna aangevuld met 'Dat wordt heel erg onderschat hoe ingewikkeld het voor een arts is om mee te werken aan het versnellen van iemands dood. Dat doen artsen als ze bij hun eigen patiënt zien dat er echt sprake is van een heel zwaar lijden. Maar voor iedereen, die aanbelt en zegt wilt u voor mij even zo een pil voorschrijven, ja dat kan niet en daar is de VVD ook echt geen voorstander van.' Niet onbegrijpelijk is

dat Van Vliet repliceerde dat hij verbaasd is over dit standpunt omdat hij dacht dat de VVD emancipatie en eigen beslissingsbevoegdheid nastreeft. Het moet duidelijk zijn dat Anouchka van Miltenburg bij deze uitspraken eerst een karikatuur van het voorstel maakt heeft om het daarna de grond in te boren.

Op de ALV van de VVD van 26 november 2011 werd door Mark Rutte uitgesproken dat er geen wijziging in de euthanasie situatie zal plaatsvinden. Bij het Tweede Kamerdebat op 8 maart 2012 werd door de fractie geen steun gegeven aan het UVW-voorstel. Een ter onderbouwing genoemd argument, betere toepassing van de Euthanasiewet door de initiatieven van de KNMG en de NVVE, is verbazingwekkend. Het initiatief van UVW betreft immers niet de groep ondraaglijk en uitzichtloos lijdende mensen (die inderdaad zouden kunnen profiteren van die verbeterde toepassing), maar ouderen, die juist niet aan de strenge criteria van de Euthanasiewet voldoen. De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport Edith Schippers maakte dat in het debat kernachtig duidelijk door op te merken dat het initiatief zou leiden tot 'een wezenlijke uitbreiding van de groep personen die in aanmerking komt voor hulp bij zelfdoding.' Anouchka van Miltenburg kon zelfs geen steun uitspreken voor meer onderzoek door de regering naar de 'voltooid levenproblematiek' met als argument dat zij 'in samenwerking zit met een aantal partijen die een ander verkiezingsprogramma hadden.'

Verrassend is dat de geïnteresseerde burger onder het kopje *standpunten* midden maart 2012 op de VVD website de volgende tekst aantreft. 'De VVD vindt dat mensen zelf mogen beschikken over een in hun ogen waardig levenseinde. De VVD heeft begrip voor de geluiden uit de samenleving om hulp bij zelfdoding onder strikte voorwaarden mogelijk te maken. Wij willen meezoeken naar een oplossing voor deze mensen.' Dat staat op gespannen voet met het tot nog toe door de fractie ingenomen standpunt over dit onderwerp.

Conclusies

De in het verkiezingsprogramma opgenomen wens om zelf te beschikken over een waardig levenseinde heeft er niet toe geleid dat de VVD een start maakt heeft met die wens in deugdelijke wetgeving neer te leggen. Sterker nog, de mededeling van Anouchka van Miltenburg in het Kamerdebat over het Uit Vrije Wil-initiatief, dat er momenteel zelfs geen aanvullende studie aan de regering gevraagd

kan worden, maakt duidelijk dat de VVD niet gepubliceerde afspraken met andere partijen heeft, die een inhoudelijke aanpassing van de wetgeving al helemaal onwaarschijnlijk maken. De fractie beperkt zich tot het aanprijzen van voortzetting van de al zeer veel jaren lopende maatschappelijke discussie en de resultaten van lopend evaluatieonderzoek worden afgewacht. Er wordt een geheel andere positie ingenomen dan in 2001, toen het voortouw genomen werd bij de destijds liberaliserende Euthanasiewet door Benk Korthals, die als minister van Justitie de eerste ondertekenaar daarvan was. De wens van de partijleden is kennelijk opgegeven ten behoeve van financieel-economische punten. Het is beklemmend om te zien dat een minderheid van kiezers, die stemt op partijen op religieuze grondslag, er in slaagt haar ethische wensen door wetgeving aan de gehele bevolking op te leggen. Maar de mate van meegaandheid van de VVD-fractie daarbij roept ook vragen op. Bij het overdenken daarvan is het verstandig de door Mark Rutte in de Popperlezing uitgesproken volgende tekst te betrekken: 'Wat Thorbecke ruim anderhalve eeuw geleden goed zag, was dat niet het collectief van kerk en staat aan de basis staat van een samenleving, maar de waardigheid en de keuzevrijheid van het individu.'²⁴

Tom Thalhammer is gepensioneerd en was voordien Vice President Human Resource Management bij Philips International B.V. Van 1975 tot 1983 was hij lid van het Dagelijks Bestuur van de VVD en thans is hij voor Brabant lid van de partijraad.

Noten:

- 1) J.A. Bruijn e.a., *Orde op zaken. Concept verkiezingsprogramma 2010*, p. 25.
- 2) Leeswijzer Amendementen 'Orde op zaken', 128^e Algemene Vergadering VVD, volgnummers 201-6.
- 3) J.A. Bruijn e.a., *Orde op zaken. Verkiezingsprogramma 2010-2014*.
- 4) L. van Enthoven en G. van Eerde, 'Mijn vader moest te vroeg weg', *Relevant*, 2, 2009.
- 5) T. Vink, 'Keuzewegen naar de dood: levensbeëindiging en eigen regie', *Tijdschrift voor Humanistiek*, 42, pp. 105-115.
- 6) R. Berghmans e.a., 'Depressieve mensen zijn ook eens uitbehandeld', *NRC Handelsblad*, 22 augustus 2011.
- 7) D. van Tol, S. van de Vathorst en B. Keizer, 'Euthanasie voor beginners', *Medisch Contact*, 25 januari 2008, pp. 140-142.
- 8) Uitspraak Hoge Raad der Nederlanden (Strafkamer), 24 december 2002.
- 9) B. Chabot en S. Braam, *Uitweg, een waardig levenseinde in eigen hand*, Amsterdam, 2010.
- 10) CBS Statline. Bezocht op 22 augustus 2011.
- 11) P. de Jong, NVVE, archief 2011. <http://www.nvve.nl/nvve2/speerpunt.asp?pagkey=146402&metkey=375/>
- 12) B. Chabot, *Auto-euthanasie. Verborgene stervenswegen in gesprek met naasten*, Amsterdam, 2007.
- 13) P. van Hoek en F. Brinkman, *Eigenlijk zegt u dat u dood wilt?!*, Barneveld, 2009, p. 52.
- 14) M. de Hond, *Wat denkt men over euthanasie in de Benelux?*, 2011.
- 15) NVVE/Peil.nl, *Opiniononderzoek in campagneweek 'voltooid leven'*, februari 2010.
- 16) *Netwerk*, 19 november 2008. <http://www.netwerk.tv/artikelen/onderzoeksresultaten-de-hond-het-kort-beschikbaar-na-uitzending/>
- 17) *Margriet*, 22 april 2011, <http://www.margriet.nl/home/euthanasie-recht-van-patint.html>.
- 18) NVVE, *Symposium 2011 Voltooid Leven*, 19 oktober 2011, p. 20.
- 19) Perscommuniqué JOVD, Den Haag, 12 januari 2010.
- 20) Initiatiefgroep Uit Vrije Wil, *Proeve van Wet toetsing stervenshulp aan ouderen*. <http://www.uitvrijewil.nl/>
- 21) KNMG, *De rol van de arts bij het zelfgekozen levenseinde*, juni 2011.
- 22) Regionale Toetsingscommissie Euthanasie, *Jaarverslag 2010*, Den Haag, augustus 2011.
- 23) E. Zwanenburg, 'Toetsing euthanasie stilzwijgend versoepeld', *Medisch Contact*, 9 september 2011, p. 2128.
- 24) M. Rutte, 'Bij de les blijven met Popper', *Liberaal Reveil*, december 2011, pp. 227-231.

ZELFBESCHIKKING EN HET LEVENSEINDE

EEN REACTIE

– Anouchka van Miltenburg –

De auteur van de hieraan voorafgaande bijdrage heeft terecht opgemerkt dat de VVD de laatste anderhalf jaar met handen en voeten gebonden was waar het ging om liberale wensen op medisch ethisch terrein. Dit was een logisch gevolg van de niet beschreven, maar wel gemaakte afspraak met coalitiepartij CDA tot een *stand still* op ethische onderwerpen. Zowel premier Mark Rutte als ook fractievoorzitter Stef Blok hebben verscheidene keren aangegeven dat de kern van die afspraak was dat er geen stap vooruit zou worden gezet, maar zeker ook geen stap achteruit.

Desalniettemin zijn er op deze terreinen wel positieve en belangrijke ontwikkelingen geweest, in het bijzonder op het terrein van de euthanasiewetgeving.

Ten eerste was daar de geruchtmakende uitspraak van de Toetsingscommissie Euthanasie in zake de niet wilsbekwame dementerende vrouw, in de zomer van 2011. Voor het eerst werd de wilsbeschikking van iemand die het zelf niet meer kon vragen uitgevoerd. De wet staat dit toe, maar niet eerder durfde een arts het aan om daadwerkelijk over te gaan tot het uitvoeren van het verzoek.

De casus toonde bovendien, of misschien zelfs vooral, iets heel anders aan. Bij het in werking treden van de Euthanasiewet werd door velen aangenomen dat de wet niets meer was dan de wettelijke borging van de reeds bestaande praktijk.¹ Dit is in het bijzonder door de aangehaalde uitspraak onjuist gebleken. De toetsingscommissies (TC), vijf stuks die elk bestaan uit een jurist, een arts en een ethicus, beoordelen alle uitgevoerde euthanasiegevallen achteraf. Als een TC oordeelt dat aan alle in de wet gestelde eisen van zorgvuldigheid is voldaan, is het onmogelijk voor het Openbaar Ministerie (OM) een arts te vervolgen. Daarmee hebben de TC's een zeer ruime mogelijkheid om jurisprudentie te creëren en de beoordeling van euthanasie in de pas te laten lopen met maatschappelijke opvattingen over

euthanasie. Artsen zeggen het moeilijk te vinden om in een onduidelijke situatie in te gaan op een euthanasieverzoek. Hoe meer uitspraken er liggen van de toetsingscommissies, hoe minder onduidelijkheid, hoe meer houvast artsen hebben wat wel past binnen de wet en wat niet. Uit cijfers blijkt dan ook dat het aantal geregistreerde euthanasiegevallen jaarlijks met twintig procent toeneemt.

De eerder genoemde uitspraak door de TC heeft veel mensen verrast. De reacties vielen uiteen in verontwaardiging bij diegenen die toch al tegen de wet waren; gefronste wenkbrauwen bij juristen die actief betrokken waren bij de totstandkoming van de wet en veronderstelden dat alles juridisch afgekaart was; en blijdschap bij de VVD-fractie en bewindspersonen omdat de Euthanasiewet nog veel mooier bleek dan werd aangenomen. De VVD-minister van Volksgezondheid Welzijn en Sport (VWS) en de VVD-staatssecretaris van Justitie hielden stand toen andere partijen in de Tweede Kamer hen maanden het OM desondanks nog maar eens naar deze casus te laten kijken. De afspraak was nu eenmaal: geen stap terug.

De tweede belangrijke ontwikkeling in deze kabinetsperiode was de oprichting van de Levenseindekliniek, een initiatief van de Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levenseinde (NVVE). De Levenseindekliniek is bedoeld voor mensen met een stervenswens die aan de zorgvuldigheidseisen van de Euthanasiewet voldoen, maar van wie de arts geen euthanasie of hulp bij zelfdoding kan of wil geven. Zodra de NVVE het initiatief vorig jaar aankondigde ontstond er veel commotie. Christelijke partijen in de Tweede Kamer, artsorganisatie KNMG en zelfs KWF kankerbestrijding liepen te hoop tegen het idee. De VVD-Tweede Kamerfractie en de VVD-minister van VWS Edith Schippers zagen er geen bezwaar in. In een brief aan de Kamer schreef de minister dat er 'ten principale geen wettelijke belemmeringen zijn voor de oprichting van een

dergelijke kliniek.²² Op 1 maart is de kliniek daadwerkelijk van start gegaan. Het aantal aanmeldingen is sinds 1 maart gemiddeld vijf per dag. Momenteel komen er twee à drie aanmeldingen per dag binnen. Op 1 mei was er drie keer euthanasie uitgevoerd. Dit laat zien dat de Levenseindekliniek voorziet in een behoefte in de maatschappij binnen de kaders van de wet; iets wat de VVD van harte ondersteunt.

Derde belangrijke ontwikkeling was het besluit van de Kamer om het burgerinitiatief Uit Vrije Wil in behandeling te nemen. Een burgerinitiatief is de mogelijkheid vanuit de samenleving aan de Kamer te vragen een onderwerp te agenderen. Vooruitlopend op de behandeling van het burgerinitiatief heeft de Kamer de indieners tijdens een openbare vergadering twee uur ondervraagd over de doelstellingen van het initiatief. Er is lang stil gestaan bij de 'proeve van wet' die de initiatiefnemers aan hun verzoek hebben toegevoegd.

Vervolgens heeft de Kamer een hoorzitting georganiseerd waar voor- en tegenstanders van met name de proeve van wet aan het woord zijn geweest.

In maart is in de Kamer het lang verwachte debat over het initiatief gehouden. Doordat de VVD een motie meetekende die het kabinet verzoekt het burgerinitiatief te betrekken bij de kabinetsreactie op de tweede evaluatie van de Euthanasiewet, blijft het burgerinitiatief op de politieke agenda staan. Behandeling hiervan zal naar verwachting eind dit jaar plaatsvinden.

De vierde ontwikkeling die genoemd kan worden, zijn de bewegingen die de KNMG heeft gemaakt ten aanzien van haar houding ten opzichte van de Euthanasiewet. De afgelopen jaren heeft de artsenorganisatie haar passief/neutrale opstelling ten aanzien van het onderwerp langzaam maar zeker gewijzigd naar een actieve opstelling. Dit jaar publiceerde zij haar standpunt 'De rol van de arts bij het zelfgekozen levenseinde', waarin zij onder meer uitspreekt dat artsen de morele plicht hebben om mensen door te verwijzen als zij niet willen meewerken aan een euthanasieverzoek. Tevens erkennen artsen dat ook een stapeling aan medische problemen bij een patiënt kan leiden tot uitzichtloos en ondraaglijk lijden. Ze erkennen hiermee dat ouderdomskwalen in principe een grondslag kunnen vormen voor een positieve reactie op een euthanasieverzoek. De KNMG komt met haar richtlijn tegemoet aan twee grote grieven van in het bijzonder ouderen. Deze voelen

zich vaak onbegrepen door hun arts omdat zij zelf uitzichtloos en ondraaglijk lijden ervaren, maar de arts dat om medische of persoonlijke redenen niet erkent.

Verdieping

Aan de Euthanasiewet is twintig jaar van politieke discussie en veertig jaar maatschappelijk en juridisch debat voorafgegaan. De VVD heeft in die jaren altijd een positieve grondhouding ingenomen ten aanzien van het onderwerp, maar heeft ervoor gewaakt te ver voor de samenleving uit te lopen. Voor dit soort wetgeving is breed draagvlak in de hele samenleving nodig.

Om te beginnen moet er binnen de VVD draagvlak zijn, gebaseerd op kennis van zaken. De materie heeft heel veel aspecten die zeer zorgvuldig tegen elkaar afgewogen moeten worden. Die liggen onder meer op het terrein van uitgangspunten, ethiek, rechtspraak, moraal en niet te vergeten op definities. Een generaliseerd verlangen op een van die terreinen kan soms verregaande gevolgen hebben op een ander terrein. Ik zie het als mijn taak als volksvertegenwoordiger om alle aspecten in kaart te brengen en tegen elkaar af te wegen. De vrijheid van het individu is daarbij uiteraard mijn uitgangspunt. Maar vrijheid staat bij de VVD nooit los van verantwoordelijkheid.

In het verkiezingsprogramma van 2010 is een tekst opgenomen waarin wordt aangegeven dat de VVD wil onderzoeken hoe de wens van een steeds grotere groep wilsbekwame meerderjarigen om zelf te kunnen beschikken over hun levenseinde, in deugdelijke wetgeving kan worden vastgelegd. Het feit dat we al weten dat we dit streven delen, ontslaat ons niet van de plicht om zorgvuldig te werk te gaan. Is die consensus in de partij bijvoorbeeld even groot als ik de vraag aan de orde stel of zelfbeschikking absoluut is? Zo ja, wat betekent dit dan voor de rol van de overheid? Moet de overheid deze zelfbeschikking op het punt van hulp bij zelfdoding toestaan, faciliteren of zelfs afdwingbaar maken? Dat roept de vraag op wat dit betekent voor andere wetgeving. Zo kennen wij in de zorg de Wet op de geneeskundige behandelingsovereenkomst (WGBO). Deze geeft patiënten het onverkorte recht om een behandeling te weigeren. De wet geeft hem echter niet de mogelijkheid een behandeling op te eisen. Dat is een mooie liberale wet, waarbij zowel zelfbeschikking van de patiënt als de professionele autonomie van de arts gewaarborgd worden.

Het verdiepen van de discussie is belangrijk en

nodig. Waar het debat in ieder geval geen baat bij heeft is dat mensen die aandacht vragen voor deze belangrijke aspecten door anderen in de discussie worden weggezet als te conservatief, te religieus of als liberalen die hun uitgangspunten verkwanselen.

Anouchka van Miltenburg is vice-fractievoorzitter in de Tweede Kamer voor de VVD en onder meer woordvoerder op het terrein van medische ethiek.

Noten:

- 1) <http://dissertations.ub.rug.nl/faculties/jur/2002/h.a.m.weyers/>
- 2) <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-32647-1.pdf>

Telders Lezing 2012

Liberalisme en de Amerikaanse presidentsverkiezingen

Woensdag 31 oktober 2012

Op woensdagavond 31 oktober 2012 vindt in de Nicolaïkerk in Utrecht de jaarlijkse Telders Lezing plaats. Deze staat dit jaar in het teken van de Amerikaanse presidentsverkiezingen en de ideologie in de Amerikaanse politiek.

Professor in de politieke wetenschap Alan Abramowitz, verbonden aan Emory University in Atlanta (Georgia, VS) komt praten over de ideologische achtergrond van de presidentskandidaten en zal inzicht geven in het Amerikaanse liberalisme, conservatisme en de gematigde stromingen. Wat houden deze ideologieën precies in en hoe komen ze tot uitdrukking in het programma van de Democraten en Republikeinen? Welke verschuivingen hebben zich in de geschiedenis van de Amerikaanse presidentsverkiezingen voorgedaan wat betreft ideologische voorkeur? Waarin verschilt het Amerikaanse liberalisme van het liberalisme zoals we dat in Europa kennen? Kunnen Europese liberalen beter bij de Democraten of de Republikeinen terecht? Tot slot, wat kunnen we in de toekomst verwachten van de ideologische verhoudingen in het gepolariseerde politieke landschap van de Verenigde Staten?

Dr. Alan Abramowitz behaalde zijn B.A. aan de University van Rochester in 1969 en zijn Ph.D. aan Stanford University in 1976. Hij is auteur en co-auteur van vele boeken en wetenschappelijke publicaties over politieke partijen, verkiezingen en het stemgedrag in de Verenigde Staten. Het meest recente boek van dr. Abramowitz is *The disappearing center: Engaged citizens, polarization and American democracy* (2010). Binnenkort verschijnt van zijn hand *The polarized public? Why our government is so dysfunctional*.

De Telders Lezing is gratis toegankelijk en vindt plaats in de Nicolaïkerk te Utrecht (Nicolaaskerkhof 8). De lezing start om 20.00 uur. (deuren open vanaf 19.30 uur). De voertaal is Engels. Na afloop is er gelegenheid tot vragen en discussie. De avond wordt afgesloten met een borrel. Aanmelding is verplicht, via info@teldersstichting.nl.

 Teldersstichting

– Marcel Wissenburg –

Elke burger en elke politicus zal stellen dat hij of zij voor een rechtvaardige samenleving is. De betekenis en invulling die hier vervolgens aan worden gegeven, kunnen echter behoorlijk uiteenlopen. Deze verschillen bestaan niet alleen tussen sociaal-democraten, christen-democraten en liberalen, maar ook binnen deze stromingen bestaan hierover diverse ideeën. In onderstaande bijdrage zet filosoof Marcel Wissenburg de opvattingen van rechtvaardigheid van sociaal- en klassiek-liberalen tegenover elkaar en duidt hij de verschillen.

Geen populairder hobby onder politiek geïnteresseerde burgers dan langs elkaar heen praten. Een van de populairste onderwerpen waarover liberalen elkaar onderling (en niet alleen onderling) graag verkeerd begrijpen is sociaal- versus klassiek-liberalisme. Het grote theoretische verschil tussen die twee ligt in hun opvatting van rechtvaardigheid; en daaraan is verbonden een praktisch verschil van mening over de aard van de taak van de staat of 'het collectief'. Maar waar ligt nu *precies* het verschil? In dit artikel hoop ik een klein lichtje op die duistere kwestie te kunnen werpen.

Daarvoor is allereerst een klein woordje over terminologie nodig. Rechtvaardigheid wordt vaak als synoniem van het goede of van moraliteit gebruikt. Onder politiek filosofen (en in deze tekst) is dat niet het geval, maar staan die termen voor drie steeds preciezer afgebakende domeinen. *Ethiek*, de studie van het goede, poogt de vraag te beantwoorden 'wat te doen?', wat is het ultieme, absolute goede, de eindtoestand die we zouden moeten realiseren. *Moraliteit* is een deelgebied daarvan, het vraagt wat we moeten doen als ons handelen andere mensen raakt of betreft. *Rechtvaardigheid* is daar weer een deelgebied van: het is moraliteit met betrekking tot rechten (of aanspraken, vrijheden) op *schaarse* zaken, of die nu materieel of immaterieel zijn.

Die verschillen tussen het goede, het morele en het rechtvaardige hebben belangrijke implicaties. Ze betekenen bijvoorbeeld dat wat rechtvaardig is, technisch gesproken niet altijd goed is: tien hartpatiënten met een bypass redden ten koste van een klant voor hartlongtransplantatie kan rechtvaardig zijn, maar in een perfect goede wereld zou die keuze niet gemaakt hoeven worden. Spreken over rechtvaardigheid is realistisch maar verder denken over een betere wereld zonder schaarste is absoluut niet onrealistisch. Het is zelfs een morele plicht – maar

dat is een vraag voor een andere gelegenheid. Dit verhaal gaat uitsluitend over die momenten waarop we wel, onvermijdelijk, moeten kiezen, waarop we moeten vragen wat rechtvaardig is.

In de stervensjaren van het onsterflijke Imperium Romanum, toen allerlei lokale *warlords* en stamhoofden met het centrale gezag braken en rijkjes voor zichzelf begonnen, vroeg een Algerijnse sektariër zich af wat het verschil was tussen legitiem gezag en een bende rovers. En die Algerijn – die iedereen 'natuurlijk' wel herkent als de kerkvader Augustinus – had zijn antwoord al klaar: rechtvaardigheid maakt het verschil. Terwijl een bende rovers geld afperst om het voor de bevrediging van puur egoïstische lusten te gebruiken, heft een legitieme staat belasting om dat geld in het algemeen belang in te zetten.¹

De zogeheten sociaal-liberalen, in Nederland vrijwel alle niet-confessionelen van de linkervleugel van de VVD tot de sociaal-democratische linkervleugels van GroenLinks en PvdA, verwijzen graag naar Augustinus' ideeën (zonder overigens de bron te kennen) om de herverdelende verzorgingsstaat te verdedigen: zij verstaan Augustinus zó, alsof hij zegt dat de staat een soort Robin Hood is: ze neemt geld af van bedenkelijke lieden die hun rijkdom aan uitbuiting te danken hebben, en geeft het aan de armen die bestolen, uitgebuit, misbruikt en vertrapt zijn.

Het probleem met deze interpretatie van Augustinus zit hem voor de klassieke liberaal, zeg maar de rest van de VVD maar ook de oprechte anarchisten in linkse kringen, in de eerste plaats in de bron van inkomsten, en pas in de tweede plaats in de uitgaven.

Om met dat eerste punt te beginnen, belastingheffing: wanneer de staat wordt voorgesteld als een soort Robin Hood, wordt zijn slachtoffer tegelijk neergezet als een luie rijke stinker, en 99 procent van de belastingbetalers voldoet niet aan dat signa-

lement. Hervredelers maken eigenlijk misbruik van het gevoel van medeleven van de werkende man en vrouw om ze hun geld af te troggelen. In de echte wereld wordt het leeuwendeel van de belastingen opgehoest door wat de gereformeerden vroeger noemden 'de kleine luyden', door keihard werkende arbeiders en middenklassers. Het is een sprookje dat de rijken zo rijk zijn dat ze in hun eentje de rijksbegroting, al was het maar voor één jaar, zouden kunnen financieren.

Als we ons dat realiseren, wordt het ook iets makkelijker ons niet mee te laten slepen door antiplutocratische retoriek en even onpartijdig na te denken over de vraag: mag een overheid wel zomaar van iedereen voor ieder doel belasting heffen?

De klassieke liberaal zal, in elk geval, nee zeggen op die vraag. Hij of zij zal erop wijzen dat het doel de middelen niet noodzakelijk rechtvaardigt – en dat in het geval van belastingheffing het middel zelf in elk geval twijfelachtig is. Augustinus vergeleek de overheid niet voor niets met een maffiaorganisatie: beide persen geld af onder bedreiging met geweld en beiden beloven in ruil daarvoor protectie. Beide be-roven hardwerkende mensen van hun zuur en eerlijk verdiende centjes.

En zo komen we bij de kern van de zaak: het grote verschil tussen sociaal-liberale visies op rechtvaardigheid aan de ene kant, en klassiek-liberale visies aan de andere kant. Sociaal-liberalen gaan ervan uit dat er zoiets bestaat als een grote gemeenschappelijke pot waaruit het centraal gezag met absolute autoriteit mag putten om ieder die het in aanmerking vindt komen, een centje toe te schuiven. Klassiek-liberalen gaan ervan uit dat de vruchten van ieders arbeid toebehoren aan de man of vrouw die het werk doet, of aan de man en vrouw die een eerlijke prijs betaalt om het werk te laten doen, maar zeker niet aan de staat die niets doet en niets betaalt.

Hoe kan het misverstand ontstaan dat er een gemeenschappelijke pot is die kan worden verdeeld? Vaak gebeurt dat door te verwijzen naar het werk van de grootste politiek filosoof van de vorige eeuw, John Rawls. Rawls verdedigde de gedachte dat we onze aangeboren talenten en handicaps niet hebben verdiend, en dat zij dus ook op geen enkele manier mogen worden gebruikt om ongelijkheid in rechten of bezit te rechtvaardigen. Daaruit volgt, volgens veel sociaal-liberalen, dat de vruchten van je arbeid, die immers afhankelijk zijn van je talenten of handicaps, ook onverdiend zijn, en daar volgt weer uit dat die vruchten de gemeenschap toekomen.²

Ik laat even in het midden of dit is wat Rawls zelf bedoelde – ik denk het niet, maar dat is een debat

voor academici onderling.^A Waar het om gaat is dat dit verhaal eenmaal correct en tweemaal pertinent onjuist is. Correct is, en ook de moderne klassiek-liberaal omarmt dit idee, dat onze talenten en handicaps onverdiend zijn. De natuurlijke loterij leidt tot ten hemel schreiend ongeluk. Sociaal-liberaal of klassiek-liberaal, geen van beide wordt vrolijk als Lady Gaga zingt: 'He made you perfect, [...] God makes no mistakes.'

Incorrect is dat, als wij persoonlijk de vruchten van onze arbeid al niet zouden verdienen, deze *dus* automatisch aan de gemeenschap zouden toekomen. We danken onze talenten en handicaps niet aan de staat maar aan onze genen, aan onze ouders; en we danken de ontdekking ervan en het vermogen er iets mee te doen aan een lange reeks heel concrete, precies aan te wijzen opvoeders en helpers: onze docenten, onze vrienden en vriendinnen, onze clubs en verenigingen, onze kroegbaas, onze ooms en tantes en grootouders en uiteindelijk weer onze ouders. Als er iemand verantwoordelijkheid voor de vruchten van onze arbeid kan claimen, dan zij wel – en niet een of andere abstracte gemeenschap of erger, een staat die claimt de zwijgende gemeenschap te vertegenwoordigen.

En dan namen we zo-even nog aan dát de vruchten van onze arbeid inderdaad onverdiend zijn omdat onze talenten onverdiend zijn. Maar dat is dus ook onjuist. Ja, talenten zijn onverdiend en ja, anderen hebben ons geleerd waar onze krachten liggen en hoe ze te gebruiken – maar u en niemand anders besloot vanmorgen uit bed te rollen en aan het werk te gaan.

Wat sociaal-liberalen graag verzwijgen is het element van *inzet*. Ergens tussen enerzijds het hebben van een talent en het ontwikkelen ervan, en anderzijds de vruchten van het inzetten van een talent, zit dat ene unieke moment waarop het individu besluit zijn of haar talent in te zetten. Het besluit een talent in te zetten is puur en authentiek *uw* besluit, het is wat het verschil maakt tussen een autonome mens, een echte mens, en een slaaf.³

Zonder erkenning van zijn autonomie wordt de mens gereduceerd tot een werktuig dat geen enkel respect verdient. Als belastingheffing wordt gebaseerd op de gedachte dat u uw geld eigenlijk helemaal niet verdient, is de boodschap dat niet alleen de zogenaamde rijke stinkerd maar elke hardwer-

A Zie bijvoorbeeld John Rawls' verdediging van 'property owning democracy' tegen de collectivistische, in principe alles hervredelende 'welfare state' in zijn tegenwoordig even invloedrijke *Political liberalism*, Harvard, 1993.

kende man of vrouw niets anders is dan een hulpbron, een grondstof die wordt ingezet voor een puur esthetisch doel: Koolhaas- en Rietveldachtige grijze gelijkvormigheid.

Rechtvaardigheid moet niet gaan om gelijkheid maar om eerlijkheid: om faire procedures die erkennen dat hard werken, inzet, *commitment*, niet vergeefs zijn, dat je als mens door je medemens gewaardeerd wordt om wat je van je leven maakt.

Een stabiele, duurzame, rechtvaardige samenleving kan alleen bestaan als haar leden willen deelnemen aan dat grootse project. En om als samenleving te kunnen samenwerken is het nodig dat er een *voordeel* aan coöperatie zit, niet perse een materieel voordeel maar ook, liefst, een voordeel in de erkenning als autonoom en uniek individu.

Dit argument moet niet worden verward met een argument gebaseerd op eigenbelang – waarmee liberalisme (of klassiek-liberalisme of ‘de’ VVD) nogal eens vereenzelvigd wordt. Volgens dat argument werkt een samenleving alleen als de deelnemers, immers allemaal rationele egoïsten, er een individueel voordeel uit hebben.^B Toegegeven, het is irrationeel om iets te doen dat je schade toebrengt – maar samenleven is meer dan een voorwaardelijke coalitie die elk moment, als dat uitkomt, verbroken kan worden. Een samenleving hangt aaneen, een individu committeert zich eraan, door *recognition*, door het erkennen van de autonome, vrije, unieke mens die eerlijk werkt voor zijn brood en het beste van zijn leven probeert te maken.

Tijd voor een tussenstand. We hebben vastgesteld dat rechtvaardigheid als herverdeling onrechtvaardig wordt gefinancierd (Robin Hood is en blijft een dief): al zijn onze talenten onverdiend, daaruit volgt (1) niet automatisch dat de vruchten ervan dus vanzelfsprekend aan de staat toekomen, en bovendien (2) is het authentieke, individuele besluit om een talent in te zetten de definitie van menselijkheid. Tot zover dan de inkomstenkant van verdelende rechtvaardigheid, belastingheffing: die zal toch echt op andere gronden moeten worden verdedigd dan de oneerlijke verdeling van aangeboren talenten. Let wel, die gronden zijn ongetwijfeld te construeren – maar ze moeten dan wel respect voor de hard wer-

kende man en vrouw als uitgangspunt hebben.

En dan komt onze volgende vraag: wat doet de overheid met dit op twijfelachtige wijze verkregen geld? Of beter: Wat moet en mag ze doen? Mijn niet zo vreselijk klassiek-liberale antwoord hierop is tweeledig: het eerste deel gaat over wat de overheid *moet* doen en het tweede deel over wat ze *mag* doen. Ten eerste: ze *moet* alleen die taken vervullen die vrije en gelijke individuen niet onderling kunnen oplossen, de zogeheten *freerider* problemen, zwartrijder problemen: collectieve goederen die collectief betaald moeten worden, maar waarbij het voor ieder individu rationeel is betaling te ontdruken. Zulke problemen heten niet voor niets zwartrijderproblemen: het openbaar vervoer (OV) is de klassieke illustratie. We hebben collectief voordeel van het OV maar zwartrijden is individueel veel rationeler – alleen, als iedereen het deed kon het OV niet meer rijden. *Freerider* problemen zijn in de regel alleen oplosbaar door er een onafhankelijke macht boven te stellen. Alle andere problemen rond maatschappelijke samenwerking kunnen zonder zwaarmacht opgelost worden.⁴

Maar is dit ook alles wat de overheid *mag* doen? Dat ze niet meer *moet* doen dan *freerider* problemen bestrijden betekent niet dat *dus* alle andere goederen en diensten in de samenleving door het privé-initiatief tot stand gebracht moeten worden, en dat *dus* negentig procent van de huidige overheidstaken maar geprivatiseerd moet worden. Er zijn zeker liberalen die dat wel beweren, die in de vrije markt de wedergeboren Here Jezus zien. En het is waar dat de vrije markt extreem efficiënt kan zijn, maar soms is efficiëntie niet het enige of zelfs voornaamste doel in het leven. Soms wil je transparantie, betrouwbaarheid en effectiviteit, desnoods ten koste van efficiëntie. Denk aan het openbaar vervoer, denk ook aan onderdelen van de zorg, denk aan het sociaal vangnet.

Dat neemt allemaal niet weg dat, als we de vraag stellen wat een rechtvaardige samenleving is, het klassiek-liberale antwoord niet is ‘een samenleving waarin de overheid het gemeenschappelijk product rechtvaardig verdeelt’ maar ‘een samenleving waarin vrije en gelijke partijen elkaar eerlijk behandelen en eerlijke ruil met elkaar bedrijven.’

Of een samenleving vanuit het perspectief van klassieke liberalen rechtvaardig is, meet je niet af aan verdelende of herverdelende rechtvaardigheid, want daar heeft de overheid noch een taak, noch heeft ze daar de middelen voor. Wat een samenleving rechtvaardig maakt voor de klassieke liberaal is of de ruilrechtvaardigheid er wordt gerespecteerd, waar echte

^B Een rationeel egoïst wordt gedefinieerd als een individu dat zo efficiënt en effectief mogelijk probeert zijn of haar doelen, belangen, wensen of preferenties te realiseren. Dat maakt hem of haar nog geen morele egoïst: die doelen kunnen evengoed platte genotzucht zijn als de wens jezelf totaal weg te cijferen voor lief of vaderland, of te leven in overeenstemming met de natuur of de categorische imperatief.

fair trade wordt bedreven. Respect voor individuele vrijheid, individuele verantwoordelijkheid, voor de individuele keuzes van eerlijke, hardwerkende mensen – respect voor mensen als doel op zich en niet als instrument, niet als middel tot een of ander esthetisch doel, dat is wat een rechtvaardige samenleving kenmerkt.

Laat ik ten slotte heel kort drie illustraties geven van gebieden waar de overheid niet hoeft op te treden maar dat wel mag, onder voorwaarde dat ze niet vergeet dat zij de dienstmaagd van de burger is en niet omgekeerd: internationale solidariteit, zorg, en burgergeld – alle drie populaire thema's onder sociaal-liberalen.

Voor wat betreft internationale rechtvaardigheid en solidariteit: er bestaat het misverstand dat lidmaatschap van een volk, natie of staat irrelevant is omdat het een product van toeval is, zoals geslacht, intelligentie en oogkleur ook toeval zijn. Het mag toeval zijn dat ik in deze samenleving ben geboren en niet in een andere, maar dat maakt die samenleving, met haar gedeelde taal en concepten en cultuur en gebruiken, niet minder bijzonder voor mij: ze definieert in belangrijke mate wie ik ben, met wie ik in blind vertrouwen durf om te gaan (omdat ik weet wat 'it geat net' betekent, bijvoorbeeld), op wie ik denk te kunnen rekenen of wier gedrag ik denk te kunnen voorspellen. Mijn medeburgers zijn dieper en uitgebreider met mij verbonden, op mij vertrouwend, voor mij verantwoordelijk, van mij afhankelijk, en ik van hun – dan een willekeurige visser langs een Oost-Aziatische rivier. Waar ik een plicht kan (kan!) hebben om mijn medeburger overeind te helpen als het leven hem tegenzit, heb ik jegens leden van andere samenlevingen, andere *cooperative ventures*, hooguit de plicht ze te helpen zichzelf te helpen. We tonen ons respect voor onze hulpbehoevende medemensen in andere samenlevingen niet door ze om te kopen en koloniseren, niet door de *cooperative venture* die hun samenleving is, tot een mislukte poging tot *Alleingang* te degraderen; we tonen ons respect juist door ze op eigen voeten te laten staan en verantwoordelijk te laten zijn en blijven voor hun eigen gezamenlijk project. En ja, dat vraagt soms *tough love*.

De zorg is een prachtvoorbeeld van een terrein waar rechtvaardigheidsproblemen zijn ontstaan door het goede (de opheffing van schaarste) na te

streven: de nu bijna oneindige mogelijkheden om oeroud te worden in redelijke gezondheid worden onbetaalbaar. Even interessant als de vraag hoe we de zorg betaalbaar houden (een vraag voor een ander artikel) – is de vraag hoe we haar *rechtvaardig* betaalbaar houden: hoort bijvoorbeeld kraamzorg, een zelfgekozen risico, er wel in, en gaat onze tolerantie voor religieuze diversiteit zover dat we allerlei vormen van kwakzalverij tot homeopathie toe blijven financieren? Een antwoord op deze vraag is onmogelijk als we niet het principiële (en zeer netelige) debat aangaan over de rol die eigen verantwoordelijkheid voor gezondheid zou moeten spelen.

Ten slotte burgergeld, een moderne, neutrale omschrijving van wat vroeger in socialistische kring 'het universele recht op een basisinkomen' heette. Op het oog is burgergeld iets waar echte liberalen van zullen gruwen, of waar ze met homerisch gelach op zullen reageren: alleen Luilekkerland kan zich permitteren iedere werkschuwe losbol te subsidiëren. Maar toch, op het tweede gezicht... Zolang een overheid een sociaal vangnet biedt en geen hangmat, zolang parasitisme ontmoedigd wordt, is een gegarandeerd minimum voor iedereen waarschijnlijk juist een van die collectieve goederen waar een liberale overheid verantwoordelijkheid voor zou moeten nemen. Zo wordt enerzijds een *level playing field* gecreëerd waarop iedereen, ongeacht onverdiende handicaps, zijn of haar talenten als vrije en gelijke burger aan kan bieden. En zo kan de overheid anderzijds voorkomen dat burgers afhankelijk worden van, of juist verstoten worden door, allerlei obscure religieuze organisaties die protectie beloven in ruil voor onderwerping.

Marcel Wissenburg is onder meer hoogleraar Politieke Theorie aan de Radboud Universiteit Nijmegen en redactielid van Liberaal Reveil.

Noten:

- 1) St. Augustine, *Concerning the city of God against the Pagans*, Harmondsworth, 1984, boek IV, hoofdstuk 4 'Remove justice, and what are kingdoms but gangs of criminals on large scale?'
- 2) J. Rawls, *A theory of justice*, Harvard, 1971.
- 3) M. Wissenburg e.a., *Eerlijk is eerlijk*, geschrift 111 Prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 2011.
- 4) D. Gauthier, *Morals by agreement*, Oxford, 1986.

– Caspar van den Berg en Matthijs Pars –

De Autoriteit Financiële Markten (AFM) houdt toezicht op de financiële sector en 'bevordert eerlijke en transparante financiële markten' zo staat op haar website te lezen. Zij is een onafhankelijk toezichthouder die niet wordt beïnvloed door politieke drijfveren. In de praktijk blijkt de AFM zich echter steeds vaker te mengen in politieke discussies, zoals de woningmarkt en het pensioenstelsel. Caspar van den Berg en Matthijs Pars constateren dat zij 'haar eigen rol als regelmaker zelfs lijkt te willen oprekken.' De vraag is in hoeverre deze rol 'rekbaar' is. In onderstaande bijdrage analyseren de auteurs de legitimatieproblematiek van de AFM. Daarbij richten zij zich in het bijzonder op de politieke profileringsdrang van de toezichthouder vanuit staatsrechtelijk en liberaal perspectief.

Samen met De Nederlandsche Bank (DNB) houdt de Autoriteit Financiële Markten (AFM) toezicht op de financiële sector. In die sector was er de afgelopen jaren sprake van flinke turbulentie, onder meer door de kredietcrisis. De AFM kwam zo geregeld in het nieuws: ze pakte onder andere aanbieders van woekeerpolissen en aandelenleaseproducten met stevige boetes aan.

Maar de AFM houdt zich niet alleen bezig met boetes uitdelen. Meer en meer neemt de AFM duidelijk stelling in politieke discussies, bijvoorbeeld als het gaat om de huizenmarkt. Verder vervult de AFM feitelijk de rol van medewetgever: zij werkt de abstracte wettelijke normen eerst tot in detail uit, en gaat pas daarna over tot de toepassing. Over de *principle based* norm tot verantwoorde hypotheekverstrekking meent de Nederlandse Vereniging van Banken (NVB) bijvoorbeeld dat 'de toezichthouder vaak feitelijk de regels bepaalt.'¹

Het lijkt alsof de toezichthouder haar eigen rol als 'regelmaker' zelfs wil oprekken. Recent pleitte de AFM voor een 'über' open norm waarmee financiële instellingen die over de schreef gaan, kunnen worden aangepakt. 'Gij zult handelen in het belang van de klant', zou die supernorm moeten gaan luiden.

Over deze activistische opstelling van de AFM rijzen inmiddels steeds meer vragen. Is de toezichthouder niet langzaamaan tot een vierde, ongecontroleerde staatsmacht aan het uitgroeien?² En (weer bij monde van de NVB) 'moet je sommige bevoegdheden, zoals hoeveel je mag lenen voor een huis, alleen al uit democratische legitimiteit, niet bij de wetgever laten?'

Kern hiervan lijkt de vraag wat precies de legiti-

matie is van het optreden van de AFM. Daar gaan wij in dit artikel nader op in. Ook vanuit liberaal perspectief is dat interessant, mede omdat in *Om de vrijheid*, het Liberaal Manifest van de VVD uit 2005, wordt gepleit voor een versterking van de positie van de (democratisch gelegitimeerde) wetgever teneinde verdere fragmentatie van de politieke macht richting democratisch ongecontroleerde bestuursorganen een halt toe te roepen.

Hieronder bespreken we eerst de aard van de AFM en schetsen we een beknopt kader waarmee we de legitimatieproblematiek van de AFM kunnen analyseren. Vervolgens kijken we naar de recente praktijk van het optreden van de AFM (de discussie over de huizenmarkt, het pensioenstelsel en de invulling van open normen), om te komen tot een afweging over de bijdrage die de AFM zelf levert aan haar legitimiteit als onafhankelijke toezichthouder. Wij concluderen dat de AFM zich op verschillende fronten een onwenselijk politiek profiel aanmeent, en daarmee haar eigen legitimiteit veronachtzaamt. Deze ontwikkeling moet weliswaar in de context gezien worden van de kritiek op toezichthouders voorafgaand aan en tijdens de bankencrisis, waardoor de roep vanuit politiek en samenleving om strakker toezicht is toegenomen. De vraag is echter hoe deze politieke profileringsdrang beoordeeld dient te worden vanuit staatsrechtelijk en liberaal oogpunt.

De AFM: een ZBO

De AFM heeft als taak toe te zien op de naleving van de Wet op het financieel toezicht (WFT) door banken, verzekeraars en andere aanbieders van financiële producten. De AFM doet dit naar eigen zeggen

omdat 'het belangrijk is dat het publiek, het bedrijfsleven en de overheid vertrouwen hebben in de financiële markten.³ Daarmee wordt dus een groot economisch en maatschappelijk belang gediend.

De AFM maakt gebruik van een stevig sanctiearsenaal, heeft 500 mensen in dienst en een begroting van 80 miljoen euro per jaar. Het belangrijkste wapen in het toezicht is een boete. De basisboete voor bijvoorbeeld onverantwoorde kredietlening is 500.000 euro en wordt verdubbeld bij recidive. Daar mag de imagoschade nog wel bij worden opgeteld: geen bank of verzekeraar wil immers met een boete in de krant staan.⁴

De AFM opereert als zelfstandig bestuursorgaan (ZBO) onafhankelijk van de minister van Financiën. Om politieke willekeur in het toezicht te voorkomen is de AFM namelijk bewust op afstand van de politiek geplaatst. Het lijkt dan ook geen toeval dat het kantoor van de AFM zich niet op de vierkante kilometer rondom het Binnenhof bevindt, maar in Amsterdam, dichtbij het financieel centrum op de Zuidas. Dus op afstand van Den Haag, maar bovenop de financiële sector.

De rechtsvorm ZBO wordt voornamelijk gebruikt voor organisaties die een belangrijke publieke taak vervullen, maar waarbij het niet wenselijk is dat de verantwoordelijke minister voor uitvoerende besluiten verantwoording verschuldigd is aan het parlement. De toezichtfunctie moet immers zoveel mogelijk neutraal worden uitgevoerd, dat wil zeggen zonder dat daarbij politieke overwegingen een rol kunnen spelen. Naast de AFM zijn toezichthouder DNB, kartelwaakhond NMa, de Onafhankelijke Post en Telecommunicatie Autoriteit (OPTA) en de Onderzoeksraad Voor Veiligheid (OVV) voorbeelden van ZBO's.

Een ZBO is een dus een soort 'gedepolitiseerd' staatsorgaan, dat *sine ira et studio*, zonder toorn of partijdigheid, zou moeten opereren.⁵ Als ZBO zou de AFM dan ook in alles wat zij doet moeten uitstralen dat zij objectief is, dat zij (boete)besluiten neemt op puur juridische en inhoudelijke gronden, en in geen geval verleid kan worden tot het nemen van beslissingen waarbij de regels in het ene geval anders toegepast worden dan in het andere geval. Die verhevenheid boven het politieke en het subjectieve is des te belangrijker omdat de AFM de (democratische) legitimatie mist van een (indirect) gekozen politicus (volksvertegenwoordiger of een bewindspersoon) of 'gewone' overheidsorganisatie, bij wie de verantwoording via de ministeriële verantwoordelijkheid en het parlement geregeld is.

Legitimatie van de rol van de AFM

Het gedepolitiseerde en onpartijdige karakter is een noodzakelijke voorwaarde voor goed functioneren van de AFM, en past bij de aard van haar taken. Tegelijkertijd betekent het feit dat de AFM min of meer buiten de gangbare directe democratische *checks and balances* opereert, dat de legitimiteit van de AFM op andere pijlers rust dan die van democratische voeding aan de voorkant of democratische controle achteraf. Waarop berust deze legitimatie dan wel?

Fritz Scharpf, hoogleraar in de politieke wetenschappen, biedt een analytisch kader voor legitimatie.⁶ Hij onderscheidt *input* legitimiteit, gemeten in termen van de mate waarin de overheid handelt naar de wensen van burgers die door middel van vertegenwoordigende democratie kenbaar worden gemaakt, en *output* legitimiteit, gemeten in termen van kwaliteit en effectiviteit van beleidsuitkomsten. *Input* legitimiteit bestaat uit de mate waarin de wil van het volk een plek heeft gekregen bij het besluiten over wetten, regels en besluiten. *Output* legitimiteit gaat over het probleemoplossend vermogen van die wetten, regels en besluiten. Een derde vorm van legitimatie is *throughput* legitimatie, die gemeten kan worden in termen van efficiëntie, transparantie en verantwoording over het proces van overheids-handelen.

De aanname van Scharpf is dat gebrek aan een bepaalde vorm van legitimatie kan worden gecompenseerd door een grotere mate van legitimatie op één van de andere dimensies. Voor de AFM als op afstand geplaatste toezichthouder, valt er weinig legitimiteit te ontfangen aan democratische *input* vooraf, en ook niet aan democratische controle achteraf. Voor de AFM komt het dus aan op legitimatie die ontleend kan worden aan het proces of de *throughput* (de neutraliteit, de onafhankelijkheid, de deskundigheid, de transparantie in haar handelen) en aan de kwaliteit en effectiviteit van haar optreden, die zorgen voor betrouwbare en eerlijk werkende financiële markten.

Op basis van het analytisch model van Scharpf, is het waarschijnlijk dat de AFM, wil zij haar legitimiteit behouden en vergroten, vooral investeert in (a) het neutrale, deskundige en transparante karakter van haar handelen en (b) de kwaliteit en effectiviteit van haar optreden. Hieronder gaan wij aan de hand van twee actuele voorbeelden, de hypotheekdiscussie en de invulling van open normen, na in hoeverre het functioneren van de AFM hiermee in lijn is.

Uitgesproken mening in de politieke discussie

De AFM neemt duidelijk stelling in de politieke discussies. Twee voorbeelden daarvan zijn de huizenmarkt en het pensioenstelsel. Zo pleitte bestuursvoorzitter Ronald Gerritse begin dit jaar voor een deltaplan waarmee de huizenmarkt wordt vlotgetrokken: voor de aflossing van hypotheekschuld moet een fiscale prikkel komen en de hypotheekrenteaftrek zou moeten worden afgeschaft. 'De fiscus stimuleert mensen zich maximaal in de schuld te steken. Dat moeten we niet doen', aldus Gerritse.⁷

Dat is een opmerkelijk politieke uitspraak voor een toezichthouder, helemaal gezien het toenmalige standpunt van de regering dat 'de aftrek een heel goed instrument is'⁸ en de weigering van de toenmalige gedoogpartner Wilders om aan de aftrek te tornen ('No way!').⁹ De AFM lijkt zich met *figurehead* Gerritse midden in de politieke arena te positioneren, tegenover bijvoorbeeld Elco Brinkman, voorzitter van Bouwend Nederland, die de aftrek wil behouden (afschaffen kan volgens hem namelijk alleen als 'je de belastingtarieven gigantisch naar beneden brengt').¹⁰

De oproep van de AFM voor een deltaplan is geen losse flodder en past binnen een langer lopende 'campagne' om de Nederlandse hypotheekschuld aan te pakken. Zo pleitte oud AFM-bestuursvoorzitter Hans Hoogervorst er in 2009 voor om de maximale waarde van een tophypotheek te beperken tot 100 procent van de waarde van het gefinancierde huis.¹¹ Hij werd meteen teruggefloten door minister De Jager. Ook veel Tweede Kamerfracties hadden kritiek op de plannen. Het CDA sprak van een 'slechte en ongewenste maatregel' en de PvdA noemde het voorstel van de AFM een 'botte bijl voor een delicaat probleem'.¹² Twee jaar later waarschuwde Theodor Kockelkoren, bestuurslid van de AFM opnieuw: 'De verhouding tussen de omvang van de hypotheekschuld en de aanschafwaarde van het huis lag begin jaren negentig ver onder 100 procent, maar inmiddels rond de 110 procent. We zijn dus nationaal flink "opgetopt". De keerzijde daarvan is dat we gevoeliger zijn geworden voor negatieve ontwikkelingen op de huizenmarkt. Anders gezegd: we hebben een hypotheek op de toekomst genomen.'¹³

Inmiddels heeft de AFM gedeeltelijk zijn zin gekregen: per 1 augustus 2012 is een begin gemaakt met 'aftopping' en mag niet meer dan 106 procent van de waarde van het huis worden geleend.^A En als

het 'Lenteakkoord', het recent gesloten begrotingsakkoord tussen VVD, CDA, D66, GroenLinks en de ChristenUnie, de komende verkiezingen overleeft, krijgt de AFM binnenkort nog meer haar zin. De hypotheekrenteaftrek wordt dan zeer fors beperkt en voor nieuwe huizen mag niet meer dan 100 procent van de woningwaarde worden geleend. Met name die beperking van het te lenen bedrag lijkt direct gebaseerd op de voorstellen van de AFM, waar in 2009 nog zulke felle kritiek op werd geuit.

Het woningmarktonderdeel van het Lenteakkoord is politiek en maatschappelijk omstreven. 'Dit is dodelijk. De woningmarkt gaat verder op slot' – hoogleraar Peter Boelhouwer van de TU Delft. 'Niet doordacht en niet slim' – Hans André de la Porte van de Vereniging Eigen Huis.¹⁴ 'Economisch ondoordacht' – hoogleraren Bovenberg en Jacobs.¹⁵ Onderdeel van de kritiek is dat met name starters de dupe zouden worden van de beperking van de leencapaciteit: ze moeten namelijk zelf geld gaan meebrengen om de kosten koper en een eventuele verbouwing te kunnen financieren.

Deze maatregel treft dus sommige groepen in de samenleving (starters op de koopwoningmarkt) beduidend harder dan anderen. We spreken daarom van een maatregel met asymmetrische effecten in de samenleving. Vanwege die asymmetrie stijgt een dergelijke ingreep ver boven het technische uit, en zou een apolitieke onafhankelijke toezichthouder zeer terughoudend moeten zijn om zich in deze discussie te mengen.

Met betrekking tot het pensioenstelsel gebeurt momenteel iets vergelijkbaars. De AFM maakt zich in haar *Jaarverslag 2011* druk over het generatieconflict dat zou sluimeren: 'Steeds meer jongere pensioendeelnemers hebben het idee dat zij [...] tekorten uit het verleden betalen en beter af zijn wanneer ze individueel een pensioen zouden opbouwen.'¹⁶ Afgezien van de vraagtekens die geplaatst kunnen worden bij de juistheid van deze stelling (op welk onderzoek is deze observatie gebaseerd?), is het suggereren van een generatieconflict om zo de eigen agenda voor de hervorming van de pensioenen kracht bij te zetten, bepaald niet vrij van een politieke inslag. De AFM wil de politieke discussie actief beïnvloeden. In een interview in *NRC Handelsblad* zegt Gerritse dan ook onomwonden: 'Wij willen zichtbaar zijn.'¹⁷

Invulling van open normen en voorstel voor een 'supernorm'

Het tweede voorbeeld aan de hand waarvan we kijken in hoeverre de AFM investeert in haar apolitieke karakter, gaat over de invulling van open normen die

A Die 'extra' 6 procent zijn doorgaans net genoeg om de kosten koper te financieren.

door de formele wetgever opgesteld zijn. In het toezicht is het werken met open normen gemeengoed geworden. Het gaat daarbij om *Ermessensbegriffen* als 'verantwoord' krediet verstrekken, het voeren van een 'beheerst' beloningsbeleid, en het uitsluitend in rekening brengen van 'noodzakelijke' bemiddelingskosten.¹⁸ Wat deze normen in de praktijk betekenen en welke concrete acties en besluiten de AFM moet nemen, is vooraf niet gesteld, maar wordt overgelaten aan de discretie van de toezichthouder. Deze open normen geven de AFM veel – volgens sommigen ongeregelde¹⁹ – vrijheid om te bepalen in welke richting de sprong naar concrete toepassing wordt gemaakt.

Deze open normen zijn echter wel door een democratische gelegitimeerd wetgevingsproces tot stand gekomen. Voor de wetgever heeft het werken met open normen namelijk het voordeel dat niet allerlei kennis in huis hoeft te worden gehaald om effectieve detailregelgeving uit te kunnen vaardigen. Bovendien hoeft niet meteen te worden ingespeeld op nieuwe ontwikkelingen en gebleken lacunes in de wet.²⁰

De toezichthouder (in dit geval de AFM) werkt deze open normen tot in detail uit in vuistdikke leidraden. Zo wordt de open norm door de uitvoerder 'gesloten'. De proliferatie van regels die daar het gevolg van is, heeft tot veel kritiek geleid vanuit de financiële sector. Sjoerd van Keulen, voorzitter van Holland Financial Centre, maakte bijvoorbeeld een vergelijking met 'benauwend' verkeersbeleid: door om de 100 meter een verkeerslicht te plaatsen vermijd je ongelukken, maar kom je tegelijkertijd ook geen stap vooruit. De AFM meent echter dat het op eigen wijze invulling geven aan de open normen door (kleinere) ondernemers als moeizaam wordt ervaren. Met een zeer concrete, gedetailleerde invulling doet de AFM als het ware een schot voor de boeg van het toezicht. Daarmee weten ondernemers waar zij aan toe zijn.²¹

Het behoeft weinig betoog dat hoe opener de norm is, hoe meer beleidsvrijheid de uitvoerder heeft, en hoe meer de uitvoerder op de stoel van de wetgever komt te zitten. Daar zou de Tweede Kamer zich ongemakkelijk bij moeten voelen, maar ook de toezichthouder zelf. Opvallend genoeg echter, pleitte de AFM er recent voor om een algemene 'superzorgplicht' te introduceren, een soort *golden rule*, die financiële bedrijven zou moeten verplichten altijd in het 'belang van de klant' te handelen. Zo zijn het uitkeringsgedrag van verzekeraars en de afwikkeling van financiële schadeclaims bij woekerpolissen nu niet op basis van de wet aan te pakken, terwijl direct

ingrijpen volgens de AFM toch echt noodzakelijk is. Die supernorm zou 'de impliciete doelstelling van de wet expliciet te maken'²² en de AFM daarmee ongekend veel manoeuvreerruimte geven om bedrijven te waarschuwen en druk uit te oefenen. Het risico van een al te *freies Ermessen* door *Sturm und Drang* bezield medewerkers is daarbij niet ondenkbeeldig.

De AFM langs de meetlat van de legitimatie

De gegeven voorbeelden laten zien dat de AFM anders handelt dan van een neutrale toezichthouder mag worden verwacht. In de hypotheekdiscussie begeeft de AFM zich op akelig glad ijs door zelf een politiek en normatief standpunt in te nemen. Daarmee ondermijnt de AFM het primaat van de politiek en riskeert zij haar legitimerende pijler van onafhankelijke deskundige te verliezen. In de rol van deskundige zou de AFM zich moeten beperken tot het aanleveren van feiten en risicoanalyses aan de verantwoordelijke minister ('Minister, de hypotheekschuld is gevaarlijk hoog opgetopt'), bij voorkeur binnenskamers. Vervolgens zou het aan de politiek moeten zijn om daar al dan niet wat mee te doen.

In het voorbeeld van de generieke normen ligt het iets anders. Daar zou je kunnen zeggen dat de AFM, of zij nu wil of niet, gedwongen wordt kaderwetgeving te interpreteren en nadere invulling te geven. Het 'richtinggevende besluit tot overheids-optreden'²² is in samenspraak tussen bestuur en parlement genomen: de details moet de AFM maar verder uitwerken.

Vanwege het gebrek aan democratische *input* is dat een vorm van onwenselijke politieke machtsuitoefening, maar de vraag is of dit te wijten is aan de AFM. De wetgever formuleert namelijk de wet zo losjes dat de toezichthouder niet anders kan dan de norm in te vullen, wil zij haar toezichthoudende taken naar behoren uitvoeren. Dit houdt ook weer verband met de terugtrekking van de wetgever ten gunste van het bestuur,²³ die parallel loopt aan de exponentiële toename van het aantal wetten en regels.

Zo lang de open normen niet zelf door de politiek worden geformuleerd, lijkt er een noodzaak dat iemand die concreet invult. Wanneer de AFM hecht aan haar eigen legitimatie op de korte en de lange termijn, zou zij zich echter wel moeten verzetten tegen deze vorm van opgedrongen invulling van de

B In dit laatste weerklinken de gedachten van de Duitse rechtsfilosoof Radbruch, die betoogde dat de 'wet beter is dan zijn makers' en de toepassers daarvan de wet 'ten einde moeten denken'. Aangehaald in: J.M. van Dunné, *De magie van het woord* (oratie), 1987, p. 43.

wet door de wetgever. De AFM zou in haar eigen belang de Kamer kunnen aansporen het gebruik van open normen binnen de perken te houden, omdat de legitimatie en de taakuitvoering van de AFM kan worden bemoeilijkt. En het door de AFM zelf actief bepleiten van een supernorm als 'handel in het belang van de klant' is op zijn zachtst gezegd merkwaardig.

Naar een sterker verankerde legitimatie van de AFM

Indien er in toenemende mate sprake is van een politiek optreden door de AFM, door zelf de normen voor toezicht te stellen en uit te spreken in politiek gevoelige kwesties, komt er een toenemende spanning te staan op de legitimiteit van de AFM. Dat is onwenselijk vanuit een democratisch en functioneel perspectief. Dan zou er een aanvullend mechanisme voor legitimatie gecreëerd moeten worden. Volgens het model van Scharpf kan die aanvullende legitimatie aan de *input*, *throughput* en/of *output* kant worden gezocht.

Meer *input* legitimiteit zou een oplossing zijn: het handelen van de AFM moet sterker gebaseerd zijn op de stem van de kiezer (of sterker: de wil van het volk, de 'volonté générale'), zoals verwoord door de volksvertegenwoordiging. Concreet zou dat betekenen dat die *input* vanuit het parlement zou moeten komen. In het voorbeeld van de hypotheekdiscussie moet het parlement de AFM ter verantwoording roepen en in het voorbeeld van de tot in detail uitgewerkte normen zou het parlement dit veel meer naar zich toe moeten trekken. Tegelijkertijd is er een reden voor de afstand tussen de politiek en de AFM, namelijk de noodzaak voor politieke onafhankelijkheid. Er is ook een reden dat het parlement in toenemende mate met open en gesloten normen werkt: complexiteit van het maatschappelijk probleem, overbelasting van het parlement, onvoldoende inhoudelijke en technische kennis over het onderwerp. Een versterking van de *input* legitimiteit via de parlementaire route lijkt dus niet het meest aangewezen.

Legitimiteit zou ook in de *throughput* gezocht kunnen worden. De depolitisering zou dan overeind blijven maar haar responsiviteit zou vergroot worden als in het kader van de invulling van open normen een overleg wordt ingesteld tussen de AFM en alle stakeholders (financiële sector, consumentenorganisaties, VNO-NCW). Dat overleg zou verder moeten gaan dan pure consultatie: de stakeholders zouden meer over de invulling van normen te zeggen moe-

ten krijgen.^C In een dergelijke 'belangenkring'^D zou ook specifieke kennis vanuit de stakeholders kunnen worden ingebracht, waarmee de kwaliteit van de regels wordt vergroot. Dit alles zou kunnen leiden tot een sterkere, 'associatieve' legitimatie van de AFM. Met een dergelijke oplossing kan de *throughput* versterkt worden, en mogelijk ook de *output* legitimiteit. Deelname van de stakeholders kan leiden tot beleid en besluiten die effectiever en van hogere kwaliteit zijn.

Echter, in hoeverre past deze oplossing bij de liberale opvattingen over democratie en de verhoudingen tussen staat en samenleving? Vanuit die optiek zijn nogal wat bezwaren te benoemen. Premier Rutte noemt daarbij al het risico van verzanden in 'vaag middenveldgedoe'.^{24,E} Het betrekken van bepaalde stakeholders past ook minder goed in de klassiek-liberale conceptie van de staat waarin de volksvertegenwoordiging soeverein is en deelbelangen via de politiek vertegenwoordigd worden, en niet rechtstreeks aan tafel meebeslissen.

Wanneer het parlement onvoldoende in staat is gedetailleerde regels voor de toezichthouder op te stellen en de sterke betrokkenheid van stakeholders onwenselijk is, zou de regering (in dit geval de minister van Financiën) een sterkere verantwoordelijkheid moeten nemen. In dit scenario is het niet de toezichthouder die de open normen invult, maar het departement, dat uiteindelijk politiek verantwoordelijk is. Het ministerie stelt de regels, het parlement controleert het ministerie, en de toezichthouder past de regels toe. Op die manier blijven de rollen zuiver, en kan de AFM op apolitieke en onafhankelijke wijze opereren in de richting van de financiële sector.

Ondanks dat de AFM nu heeft laten zien op korte termijn veel politieke invloed te hebben kunnen uitoefenen, is het een misvatting dat zij op lange termijn baat zal hebben bij een gepolitiseerde rol.

C Zoals de Europese Commissie op grond van (artikel 11 van) het Verdrag van Lissabon verplicht is ter wille van de samenhang en de transparantie van het beleid ruime schaal overleg te plegen met de betrokken partijen alvorens een regel tot stand mag komen.

D Zie ook: C.W. van de Pot, *Wet en Algemeene maatregel van bestuur in het Nederlandsche Staatsrecht*, Leiden 1916, pp. 370-371, waarin een lans gebroken wordt voor een decentralisatie van de rechtsvorming naar het model van de waterschappen.

E Zie verder het WRR rapport *Democratische vernieuwing. luxe of noodzaak?*, p. 33; 'Die Macht der Zwerge', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 21 juli 2011, waarin NGO's kritisch worden gezien, die vaak 'nicht durch ein öffentliches Mandat legitimiert sind, jedoch in demokratisch legitimierten Gremien als Vertreter "der Zivilgesellschaft" beratend vertreten sind' en Ferdinand Grapperhaus's kritische column, 'Over de legitimatie en rol van de vakbond', *Ondernemingsrecht*, september 2011.

Door politieke sturing en regelinvulling bij het ministerie van Financiën te laten, wordt een einde gemaakt aan de 'overstretch' van de AFM, waarmee de eigen legitimiteit op het spel wordt gezet.

Caspar van den Berg is universitair docent Bestuurskunde aan de Campus Den Haag, Universiteit Leiden. Tevens is hij redactielid van Liberaal Reveil. Matthijs Pars is als junior consultant werkzaam bij Meines & Partners.

Noten:

- 1) 'AFM zorgt voor nog meer onrust op de huizenmarkt', *NRC Handelsblad*, 14 januari 2012.
- 2) De Ru, *Heden geen toezicht*, Rondetafeldebat tussen markt en toezichthouder, 25 april 2006, p. 12. Zie verder: R. Crinice Le Roy, *De vierde macht. De ambtelijke bureaucratie als machtsfactor in de staat*, 1971.
- 3) <http://www.afm.nl/overafm/>.
- 4) 'AFM zorgt voor nog meer onrust op de huizenmarkt', *NRC Handelsblad*.
- 5) Zie: M. Weber, *Politik als Beruf*, 1919.
- 6) F. Scharpf, 'Legitimacy in the multi-actor European polity', in: M. Egeberg en P. Laegreid (red.), *Organizing political institutions. Essays for Johan P. Olsen*, Oslo, 1999, pp. 261-288; F. Scharpf, 'Legitimacy in the multi-level European polity', in: P. Dobner en M. Loughlin, *The twilight of constitutionalism?*, Oxford, 2009, pp. 89-119; F. Scharpf, 'Legitimacy in the multilevel European polity', *European Political Science Review*, volume 1, nummer 2, juli 2009, pp. 173-204.
- 7) 'We moeten verlies nemen, op kantoren en woningen', *NRC Handelsblad*, 23 december 2011.
- 8) 'Rutte komt niet aan de hypotheekrenteaftrek', *De Telegraaf*, 31 december 2011.
- 9) G. Wilders, *Twitter*, 16 februari 2012.
- 10) <http://www.vno-ncw.nl/>, 4 april 2012.
- 11) 'AFM: strenger toezicht op hypotheek', *NRC Handelsblad*, 21 april 2009.
- 12) 'De Jager: AFM kan tophypotheek niet verbieden', *NRC Handelsblad*, 23 april 2009.
- 13) Th. Kockelkoren, *Hypotheek op de toekomst*, speech op het SEH congres, 31 mei 2011.
- 14) "D o d e l i j k", de woningmarkt gaat zo verder op slot', *NRC Handelsblad*, 28 april 2012.
- 15) L. Bovenberg en B. Jacobs, 'Economische analyse van het wandelgangenakkoord', *ESB*, 11 mei 2012, pp. 294-297.
- 16) AFM, *Jaarverslag 2011*, p. 34.
- 17) 'Er sluimert een generatieconflict', *NRC Handelsblad*, 3 april 2012.
- 18) M.H.P. Claassen, 'Lcg oordeel financieel advies bij consument', *Het Financieele Dagblad*, 10 november 2011.
- 19) De Ru, *Heden geen toezicht*.
- 20) V. de Serière, 'Luiheid, opportunisme, of wijsheid? Principle based regelgeving in het financiële recht', *Ondernemingsrecht*, nummer 29, 2008.
- 21) 'Symposiumverslag: de effectiviteit van het financieel toezichtsrecht', *Ondernemingsrecht*, juni 2011, p. 247 e.v.
- 22) M. Scheltema, 'Legaliteit als middel tot een doel', *NJB*, 2011.
- 23) A.A.H. Struycken, *Administratie of recht*, Arnhem, 1910, pp. 17-18.
- 24) *Het Financieele Dagblad*, 7 april 2011.

VOORWAARDE VOOR RUIMTELIJKE KWALITEIT OF BETUTTeling?

– Perjan Moors –

Nederland wordt gekenmerkt door een sterk gereguleerd welstandsbeleid. Voor bijna elke verbouwing aan de eigen woning is een vergunning nodig. De aanvraag voor dergelijke vergunningen is vaak een langdurig proces. In onderstaande bijdrage stelt VVD'er Perjan Moors dat mensen zelf de verantwoordelijkheid moeten (kunnen) dragen voor aanpassingen aan hun woning. Het welstandsbeleid is volgens hem betuttelend, bureaucratisch en een (te) grote inperking van de vrijheid van het individu. Hij pleit dan ook voor gehele afschaffing van het beleid of beperking tot een zogenaamde excessenregeling.

Burgers en bedrijven die een verbouwing willen uitvoeren krijgen te maken met voorschriften met betrekking tot de degelijkheid van de constructie en de veiligheid. Het is een belangrijke taak van de overheid deze veiligheid te waarborgen en met het bouwbesluit wordt hier een goede invulling aan gegeven. Naast het bouwbesluit zijn er echter nog veel meer regels.

Zo bepaalt artikel 12 van de Woningwet dat er welstandstoezicht is.¹ Welstandstoezicht biedt de overheid de mogelijkheid de ruimtelijke kwaliteit te controleren. Het kan een platform vormen waar projectontwikkelaars en andere initiatiefnemers in het openbaar verantwoording afleggen over bouwinitiatieven die van belang zijn voor de ruimtelijke kwaliteit van de gemeente. De vraag is of de overheid hier een bepalende rol in moet spelen. De overheid dient dienstbaar aan de burgers en hun vrijheden te zijn. Doorgesloten bureaucratie en bemoeizucht zijn een niet te onderschatten bedreiging voor de vrijheid van mensen.²

Regelgeving en vergunningverlening behoren dan ook tot de grootste bronnen van zorg en irritatie bij een verbouwing. Zij vertragen procedures en verlengen daarmee de bouwtijd. Overbodige regels zijn niet alleen slecht voor de economie; ze irriteren burgers en ondernemers en jagen zowel hen als de overheid zelf op kosten.

Welstandsbeleid is een inbreuk op de individuele vrijheid en onafhankelijkheid van burgers. Men zal tegenwerpen: de overheid heeft een taak in het beschermen en bewaken van de vrijheid van andere burgers door regels te stellen aan welstand. Burgers hebben echter een eigen verantwoordelijkheid in het behouden van de kwaliteit van hun leefomgeving.

Er staat weinig zo dicht bij hun leefomgeving als hun eigen huis. De zorg dat burgers deze verantwoordelijkheid niet nemen is daarom niet op zijn plaats. Waarom zou de overheid deze verantwoordelijkheid dan van de burger overnemen? Daar waar de burens hun huis net iets anders bouwen dan je zelf zou doen, is enige verdraagzaamheid op zijn plaats. Men dient de keuzes van de burens in beginsel te respecteren. Ook de burens zijn vrije mensen met hun eigen unieke keuzes.

De overheid dient slagvaardig, daadkrachtig en vooral compact te zijn. Dat bereik je met minder regels. Daarom dit pleidooi voor afschaffing van het welstandstoezicht.

De geschiedenis van de welstand

Welstandstoezicht is ruim een eeuw geleden ontstaan. Schoonheidscommissies, zoals ze in eerste instantie werden genoemd, adviseerden gemeentebesturen over de uiterlijke verschijningsvorm van bouwplannen. Sinds 1962 zijn gemeenten verplicht in hun bouwverordening een welstandsbepaling op te nemen en daaraan gekoppeld een welstandsc commissie aan te wijzen. Elke bouwaanvraag moest sindsdien om advies aan deze commissie worden voorgelegd.³

Tot 2003 was de welstandsc commissie een wat geheimzinnige commissie die bepaalde of een bouwplan mooi of lelijk was. Een ondemocratisch, subjectief systeem, dat tot rechtsonzekerheid, vriendjespolitiek, machtswellust en willekeur leidde en daarom ook geen enkel draagvlak had. Met de invoering van de nieuwe Woningwet in 2003 is hieraan een einde gekomen. Modernisering en vermaatschappelijking van het welstandstoezicht was een belangrijke doelstelling van deze wet. Men wilde het toezicht

objectiveren en transparant maken. Artikel 12 van de Woningwet is toen uitgebreid met een nieuw artikel 12 A, dat bepaalt dat de welstandsbeoordeling alleen nog maar kan worden gebaseerd op door de gemeenteraad in een welstandsnota vastgestelde welstandscriteria. Vergunningaanvragen dienen getoetst te worden door een onafhankelijke commissie, die daartoe voor drie jaar door de gemeenteraad benoemd wordt. Ook de vergadering van de welstandscommissie is openbaar geworden. Daarmee is de welstandsadviesing meer openbaar en afrekbaar, transparanter en democratischer geworden.⁴

Tegelijkertijd kregen gemeenten ook de mogelijkheid om af te zien van het opstellen van een welstandsnota. Daarmee ontstond ook de mogelijkheid om bouwaanvragen niet meer op welstand te toetsen of geen welstandseisen te stellen in bepaalde gebieden in de gemeente. Diverse gemeenten zijn er dan ook toe overgegaan delen van de gemeente welstandsvrij te maken.⁵ De gemeenten Boekel en Houten zijn zelfs geheel welstandsvrij.

Welstandstoezicht in de ons omringende landen⁶

Ieder land kent zijn eigen tradities op het gebied van de instandhouding en bevordering van ruimtelijke kwaliteit. De wijze waarop in Europa met ruimtelijke kwaliteitszorg wordt omgegaan, verschilt dan ook van land tot land.

In België is de ruimtelijke kwaliteitszorg aan de drie gemeenschappen toebedeeld. In Vlaanderen is vooral het Decreet op de Ruimtelijke Ordening van belang. De ruimtelijke kwaliteit is niet wettelijk geborgd, waardoor adviezen aan het college van burgemeester en schepenen^A gemakkelijk aanvechtbaar zijn in beroepszaken. In gemeenten wordt bij bouwplannen toch gelet op de kwaliteit door de ambtelijke dienst. In Antwerpen komen daar nog de stadsbouwmeester en de welstandscommissie bij.

Ook in Duitsland is de term 'ruimtelijke kwaliteit' niet juridisch verankerd. Wel is voor veel bouwwerken een bouwvergunning nodig, waarbij men rekening dient te houden met de algemene eisen die worden gesteld aan de 'Gestaltung' van bouwwerken. Bouwwerken mogen qua vorm, schaal, verhouding van massa en bouwdelen tot elkaar, als ook ten aanzien van materiaal en kleur niet ontsierend zijn, de zogeheten 'objectrelatie'. Bouwwerken mogen ook het totaalbeeld van de omgeving niet verstoren, de zogeheten 'situatierelatie'.

A In België worden wethouders schepenen genoemd.

Om dit te toetsen zijn er op lokaal niveau welstandscommissies, die onderling zeer verschillen. Hun taken en bevoegdheden zijn vastgelegd in gemeentelijke verordeningen. Over het algemeen adviseren deze commissies slechts bij grote bouwplannen. De vergaderingen zijn niet openbaar.

In Engeland wordt hier en daar iets gedaan aan 'aesthetic control' of 'spatial quality'. Op Rijksniveau bestaat een positieve houding tegenover ruimtelijke kwaliteit, maar op lokaal niveau is er sprake van een praktijk die varieert van grote interesse tot volkomen onverschilligheid. Er zijn geen wettelijke eisen iets aan ruimtelijke kwaliteit van bouwplannen te doen. 'Design control' is een bevoegdheid van de gemeenteraad, maar veel raadsleden zijn terughoudend om aan te dringen op 'better design', omdat ze bang zijn dat nieuwe investeringen daardoor niet van de grond komen.

In de meeste andere Europese landen bestaan eveneens vormen van overheidstoezicht op ruimtelijke kwaliteit, meestal op lokaal niveau. Monumenten zijn in alle landen beschermd.

Samen met Zwitserland is welstandstoezicht echter nergens zo grondig gereguleerd als in Nederland. Positief punt daarbij is wel dat het toezicht in Nederland veel transparanter is dan in andere Europese landen. Een schrale troost.

De Wet algemene bepalingen omgevingsrecht

Met de invoering van de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo) op 1 oktober 2010 heeft de Rijksoverheid al flink gesnoeid in het oerwoud van regeltjes rondom vergunningverlening en zijn 26 (!) vergunningen voor bouwen, wonen, monumenten, ruimte, natuur en milieu geïntegreerd tot één vergunning en dus één integrale (digitale) vergunningsaanvraag bij één loket. Ook is het aantal vergunningvrije bouwwerken met de Wabo flink toegenomen. Een goede zaak!

De meeste gemeenten hebben de onliberale welstandscommissie echter nog wel in stand gehouden⁷ en dat valt te betreuren.

Nu in het kader van de Wabo en het bijbehorende Besluit omgevingsrecht (Bor) vele bouwwerken vergunningvrij zijn geworden, kunnen aan deze bouwwerken sowieso geen welstandseisen meer worden gesteld.⁸ We zitten nu dus in een situatie dat aan bouwwerken van bepaalde afmetingen geen enkele welstandseis kan worden gesteld terwijl aan een bouwwerk dat een halve meter hoger of breder is ineens allerlei eisen worden gesteld met betrek-

king tot vorm, kleur of materiaalgebruik. Dat valt natuurlijk niet uit te leggen.

Vernieuwing

Welstandstoezicht is vaak gericht op behoud van het bestaande en remt daarmee architecturale vernieuwing. Welstand kan de omgeving daarmee ook saai maken. Over smaak valt niet te twisten, maar veel mensen zijn niet gecharmeerd van wijken met massale rijen exact dezelfde gebouwen. Te rigide bestemmingsplannen en de welstandsnota werken dit in de hand. Een gevarieerd, speels straatbeeld is natuurlijk ook moeilijk in een welstandsnota vast te leggen. Dat ontstaat organisch, door meer vrijheid te laten aan de creativiteit van architecten. En daar waar architecten behoefte hebben aan een sparring-partner, is geen wettelijke regeling nodig.

'Verrommeling'

Een meerderheid van wethouders Ruimtelijke Ordening onderschrijft het belang van het tegengaan van 'verrommeling' van Nederland.⁹ Ook de Federatie Welstand vreest dat de verruiming van vergunningvrij bouwen zal leiden tot verrommeling en een toename van burenruzies.¹⁰ Maar ja, als je een kalcoen vraagt om een suggestie voor het kerstdiner, zal deze ook voor konijn pleiten. Verrommeling wordt veel meer veroorzaakt door slecht onderhoud, het niet repareren van schade aan bouwwerken en het plaatsen van allerhande materiaal en grof afval dan door kwalitatief slecht bouwen. Sterker nog, allerlei welstands- en bouweisen kunnen zelfs verrommeling veroorzaken! Het niet mogen bouwen tot aan de erfgrens nodigt bijvoorbeeld uit tot het dumpen van allerhande rommel op het stukje grond tussen het bouwwerk en de erfgrens.

Huiverigheid

Toch zijn de meeste verantwoordelijke wethouders¹¹ en burgers¹² huiverig om het welstandsbeleid los te laten. Opmerkelijk hierbij is dat veel burgers aan de ene kant denken dat hun droomhuis alleen te verwezenlijken is zonder welstandstoezicht, maar aan de andere kant menen dat wanneer de burens zonder welstandsregels gaan (ver)bouwen dit kan bijdragen aan een lagere waarde van het eigen huis en aan een vermindering van het woonplezier.¹³ Enige hypocrisie kan hen dus wel verweten worden.

Welstandscommissies zien zelf wel mogelijkheden regelgeving te beperken en welstandstoezicht te versoepelen, maar vinden dat de overheid invloed dient te behouden op de verschijningsvorm van gebouwen. Zonder deze betutteling komt volgens hen

de kwaliteit van onze leefomgeving in gevaar.¹⁴

Die invloed op kwaliteit van de leefomgeving kan echter prima op een informelere manier plaatsvinden. Door communicatie en vooroverleg kan de gemeente in een vroeg stadium met initiatiefnemers overleggen over hun bouwplannen, zelfs als het om vergunningvrije bouwwerken gaat. Daarbij kan ook gesproken worden over de kwaliteit van vergunningvrije bouwwerken in relatie tot gemeentelijke ambities voor ruimtelijke kwaliteit en de identiteit van het gebied. Daarmee kan een controlerende, regelgevende overheid een dienstverlenende, inspirerende overheid worden en dat is wat burgers willen.

Wat kan de gemeente dan nog doen om monumenten te beschermen en excessen te voorkomen?

Voor (Rijks- en gemeentelijke) monumenten en Rijksbeschermd stads- en dorpsgezichten is wel altijd een omgevingsvergunning voor het bouwen nodig.¹⁵ Het beschermen van monumenten hoeft dus niet via welstandsbeleid. Rijksmonumenten hebben een monumentenvergunning nodig op grond van de Monumentenwet. Gemeentelijke monumenten kunnen worden beschermd door middel van een gemeentelijke erfgoedverordening of monumentenverordening.

Vergunningvrije bouwwerken, ook de kleine, mogen 'niet in ernstige mate in strijd zijn met redelijke eisen van welstand',¹⁶ geen welstandsexcessen vormen. Een exces is een 'evidente en ook voor niet-deskundigen duidelijk kenbare buitensporigheid van het uiterlijk van een bouwwerk'. De excessenregeling uit de welstandsnota is een instrument om een absolute ondergrens aan wanstaltigheid te handhaven. Wanneer een bouwwerk leidt tot een ernstige aantasting van de beeldkwaliteit (door armoedig materiaalgebruik, door verval en verloedering, of door schreeuwende, contrasterende kleuren of vormen) dan kan de gemeente op grond van de welstandsnota via een handhavingsactie eisen dat aan het exces een eind gemaakt wordt.

Hiervoor dient er dus wel een welstandsnota te zijn als toetsingskader. Er kan daarom eventueel gekozen worden de welstandsnota niet volledig af te schaffen, maar deze te beperken tot de excessenregeling.

Ook kunnen in bestemmingsplannen nog de nodige waarborgen worden gesteld om zaken niet uit de hand te laten lopen. Over het algemeen kan echter gezegd worden dat een bestemmingsplan bedoeld is om ordening van de ruimte tot stand te brengen, in functies en bouwmassa, en niet voor de

beeldkwaliteit of de monumentenzorg, al is er een kentering in het denken gaande.¹⁷

Gemeenten houden dus nog controle op de ruimtelijke kwaliteit, daar waar dat echt nodig wordt geacht. Bescheidenheid in de controle is hier echter op zijn plaats!

Boekel en Houten, welstandsvrije gemeenten

De gemeente Boekel heeft er in 2004 als eerste gemeente voor gekozen het welstandsbeleid en de welstandsnota geheel af te schaffen. 'Als u wilt bouwen of verbouwen kan dat in Boekel zonder welstandscommissie. Er worden geen eisen aan het uiterlijk van bouwwerken gesteld, maar verantwoordelijkheid ligt bij de burgers zelf. Dit zorgt er voor dat inwoners zelf hun leefomgeving inrichten en leefbaar houden', zo valt te lezen op de gemeentelijke website.¹⁸ Boekel kan daarmee als voorbeeld worden genomen voor andere gemeenten.

In eerste instantie had de afdeling Bouwen en Wonen van de gemeente er wat zorgen over wat Boekel aan misbaksels van bouwwerken te wachten stond, zo blijkt uit een gesprek met een medewerker. Het bleek echter honderd procent mee te vallen. Er is geen verschil te zien tussen de bouwwerken van voor en na de afschaffing. Vergunningsaanvragen die in het verleden nogal eens tot twaalf weken konden duren als gevolg van herhaalde afwijzingen door de welstandscommissie, verlopen tegenwoordig vele malen sneller. Vergunningen voor bepaalde bouwwerken kunnen tegenwoordig zelfs in een dag worden afgehandeld met een 'baliebouwvergunning', mits een gecertificeerde architect verklaart aan eisen in bouwbesluit en bestemmingsplan te voldoen. Bij steekproefsgewijze controles achteraf blijkt dit prima te werken. Boekel stimuleert aspirant-bouwers vooraf met hun burens te overleggen. Dit creëert betrokkenheid en voorkomt procedures achteraf.

De gemeente Boekel is zeer tevreden over de resultaten van acht jaar welstandsvrij bouwen. Het enige exces in die zeven jaar is een tekst die iemand op zijn gevel had geklad. Hiertegen kon niet worden opgetreden zonder welstandsnota. Overigens is de tekst inmiddels overgeschilderd.

In Houten is de welstandsnota een jaar geleden teruggebracht tot een excessenregeling. In het eerste jaar van welstandsvrij bouwen in Houten heeft geen enkel exces plaatsgevonden. Daar waar bouwwerken afwijken van de voormalige welstandsnota heeft dat geen klachten opgeleverd en is de beeldkwaliteit niet geschaad. De doorlooptijd van een vergunningaanvraag is bovendien vele malen korter dan voorheen.

Conclusie

Burgers dienen de vrijheid te krijgen hun huis te (ver)bouwen zoals zij dat willen. Zij zijn heel goed in staat verantwoordelijkheid te dragen voor een passend aanzicht van hun huis. Een commissie die op basis van vooraf vastgelegde criteria plannen afkeurt is niet alleen een inbreuk op de vrijheid van de burger, maar zorgt er ook voor dat kwalitatief goede plannen niet uitgevoerd kunnen worden, omdat vooraf een ander beeld is vastgelegd.

De vrijheid van welstandsvrij bouwen voor de één vormt ook geen beperking voor de ander. Het gaat bij afschaffing van welstandstoezicht immers om een invulling op detailniveau. Burgers kunnen zelf – binnen de kaders van het bestemmingsplan – invulling geven aan de eigen verantwoordelijkheid voor de kwaliteit van hun woonomgeving. De overheid kan daarbij ondersteunen door bij de totstandkoming van een wijk gelijk standaarden mee te laten ontwerpen. Daar kunnen mensen dan gebruik van maken. Maar het hoeft niet.

Iedereen wil een mooi huis en daar waar welstandsbeleid de afgelopen jaren is afgeschaft blijken geen of nauwelijks excessen op te treden. En daar waar de burens hun huis een beetje anders bouwen dan je het zelf zou hebben gedaan, past enige verdraagzaamheid.

Gemeenten doen er daarom goed aan de betutteling te stoppen en het welstandsbeleid geheel af te schaffen of te beperken tot een excessenregeling.

Perjan Moors is kandidaat Tweede Kamerlid en raads-lid voor de VVD in Houten, waar het welstandsbeleid een jaar geleden is beperkt tot een excessenregeling.

Noten:

- 1) Woningwet, Hoofdstuk II, afdeling 3. <http://wetten.overheid.nl/>. [Online] BWBR0005181.
- 2) VVD, *Beginselverklaring van de VVD*, Rotterdam, 2008.
- 3) Federatie Welstand, <http://www.fw.nl/>.
- 4) F. ten Cate, 'Kwaliteitszorg en deregulering, een spagaat in het Haagse debat over welstandscommissies', in: Federatie Welstand, *Jaarverslag 2007*, Bunnik, 2008; D. Dukker, 'Het geneuzel voorbij', *NAW*, 21, zomer 2006.
- 5) TNS NIPO, *Beleid en uitvoering van lokaal opdrachtgeverschap 2006-2010*, 13 april 2010.
- 6) F. ten Cate en N. Nelissen, *Mooi Europa. Ruimtelijke kwaliteitszorg in Europa*, Amsterdam, 2009.
- 7) TNS NIPO, *Beleid en uitvoering van lokaal opdrachtgeverschap*.
- 8) F. ten Cate, *Vergunningvrij bouwen, een handreiking voor gemeenten en welstandscommissies*, Amsterdam, december 2010.

- 9) TNS NIPO, *Beleid en uitvoering van lokaal opdrachtgeverschap*.
- 10) Welstand en Monumenten Midden Nederland, *Nieuwsbrief*, nummer 2, juli 2010.
- 11) TNS NIPO, *Beleid en uitvoering van lokaal opdrachtgeverschap*.
- 12) R. van Beek en M. van Doornmalen, *Gemeente Houten: Bouwen zonder welstandsregels*, Den Dolder, 11 januari 2011; Welstand en Monumenten Midden Nederland, *Jaarverslag*, 2009.
- 13) Welstand en Monumenten Midden Nederland, *Jaarverslag*; Dukker, 'Het geneuzel voorbij'.
- 14) Welstand en Monumenten Midden Nederland, *Nieuwsbrief*.
- 15) Besluit omgevingsrecht. <http://www.wetten.nl>. [Online] BWBR0027464.
- 16) Woningwet, Hoofdstuk II, afdeling 3.
- 17) Ten Cate, *Vergunningvrij bouwen*.
- 18) <http://www.boekel.nl/>.

EEN CONCRETE AANZET TOT EEN LIBERAAL KUNSTBELEID

– Pim van Klink –

De voorgenomen bezuinigingen op kunst en cultuur hebben tot veel ophef geleid. Afgelopen zomer werd er zelfs een ‘Mars der Beschaving’ georganiseerd als protest tegen het zogenaamde wanbeleid van kabinet-Rutte. Maar zijn de bezuinigingen wel zo dramatisch voor de kunst- en cultuursector? En wat kan hier vanuit liberale optiek over gezegd worden? Kunsteconoom Pim van Klink analyseert het kunst- en cultuurbeleid in onderstaande bijdrage en stelt dat de bezuinigingen een eerste stap naar een liberaal beleid zijn.

Het kabinet-Rutte mag een korte levensduur hebben gekend, het heeft een schokgolf in de kunstwereld veroorzaakt. Het pakket aan maatregelen waarvan de bezuiniging van 200 miljoen euro en de verhoging van het BTW-tarief het meest in het oog springen, heeft ongekend felle protesten teweeg gebracht. Dat direct belanghebbenden in verzet komen, behoeft geen toelichting. Opvallender is dat ook in liberale kring gemengde reacties zijn waargenomen. Daaruit kan in ieder geval worden afgeleid dat er aanleiding is te komen tot een actualisering van de liberale ideeën omtrent kunstbeleid. De laatste studie van de Teldersstichting naar een liberaal kunst- en cultuurbeleid dateert al weer van 1974 dus komt de recente publicatie *Manifestaties van de vrijheid des geestes* als geroepen.¹ Wie deze studie ter hand neemt met de verwachting een concrete leidraad voor een liberale kunstpolitiek aan te treffen, komt echter bedrogen uit.

Het rapport beperkt zich in hoofdzaak tot een beschouwing van theoretische argumenten ten faveure van kunstsubsidiering. Dat is niet overbodig want wensdenken en selectieve inzichten voeren de boventoon rond dit thema. Aangezien dit te vaak onweersproken blijft, is het van groot belang dat deze mantras in een helder betoog weerlegd worden. Deze taak wordt door de onderzoekers voortvarend ter hand genomen. De claim op subsidie vanuit de in de economische theorie gemunte argumenten als publiek/collectief goed, *merit good*, positieve externe effecten worden alle met recht en reden afgewezen. Ook *cost disease*, tevens bekend als de Wet van Baumol, wordt doorgeprikt als rechtvaardiging voor subsidie. De meest hardnekkige redenatie pro subsidie vindt zijn oorsprong in de Keynesiaanse impactstudies welke veronderstellen dat kunstsubsidiering

leidt tot een veelvoud aan geïndiceerde bestedingen. Dit idee van kunstsubsidie als economische dynamo is in Nederland voor het eerst gelanceerd in 1985² toen beweerd werd dat een inzet van ruim 100 miljoen gulden (45,37 miljoen euro) subsidiemiddelen in totaal ‘meer dan 1 miljard’ aan bestedingen in de lokale economie zou genereren. Deze opzienbarende conclusie werd al snel naar het rijk der fabelen verwezen op grond van niet realistische aannames.^A Toch is de kerngedachte daarna in twee verschillende gedaantes weer opgedoken. Eerst in 2002 na de verschijning van het boek *The rise of the creative class* van de Amerikaanse econoom Richard Florida. Veel Nederlandse gemeentebesturen hoopten met dit boek op het nachtkastje door middel van kunstsubsidies hoogwaardige investeringen binnen hun stadsgrenzen te lokken. Naar verluidt heeft Florida hartelijk gelachen om dit oneigenlijk gebruik van zijn theorie, want in zijn hele boek wordt kunst niet genoemd. Nog recenter en van puur Nederlandse makelij is het onderzoek in het kader van de *Atlas voor Gemeenten* waarin onder meer de waardeinstijging van onroerend goed rond culturele accommodaties op conto van de gesubsidieerde cultuur wordt geschreven. Dit zal ongetwijfeld in incidentele gevallen opgaan maar er kan zeker geen economische wetmatigheid aan worden ontleend die een toeslag op de Onroerendezaakbelasting (OZB) rechtvaardigt, zoals de Amsterdamse wethouder Gehrels heeft overwogen. Maar de prijs voor de meest schromelijke overdrijving gaat naar Joop van den Ende die bij het uitspreken van de Mandeville Lezing 2011

^A PvdA-econoom Flip de Kam stelde bijvoorbeeld dat de aanname dat schouwburgbezoekers voorafgaand aan de voorstelling gaan dineren ook omgedraaid kan worden. Als men niet naar de schouwburg gaat, kan men dunder dineren. In deze redenatie is kunstsubsidie dus concurrentievervalsend.

aan de Erasmus Universiteit beweerde dat een impuls van 100 miljoen euro in de kunst bestedingen in den brede van 1,3 miljard euro zou opleveren. Niet alleen verkreeg hij hiermee een eredoctoraat, maar hij wist ook de minister-president te verleiden tot een dialoog die heeft geleid tot de stichting van een Blockbusterfonds.^B Het is in deze context prijzenswaardig dat de Teldersstichting formeel afstand neemt van deze argumentatie daarbij niet alleen verwijzend naar de onbewijsbaarheid maar ook naar de onwenselijkheid om kunstsubsidies te definiëren als economische hulpmotor. Ook met betrekking tot de overige argumenten geldt dat de onhoudbaarheid al eerder is aangetoond, maar herhaling van de contrabewijsvoering kan geen kwaad omdat 'maakbaarheids politici' zich hiervan blijven bedienen.^C

Na de constatering dat de legitimatie van kunstsubsidiering, zoals aangevoerd door protagonisten geen stand houdt, stagneert het betoog van de onderzoekers. Het ligt voor de hand te onderzoeken hoe het subsidiebudget zich heeft ontwikkeld en welke verklaring daarvoor gevonden kan worden. De antwoorden kunnen snel gevonden worden. In de periode van 1980 tot 2010 is het Rijkskunstabudget gestegen van 200 miljoen gulden (90,75 miljoen euro) tot 450 miljoen euro.³ Dit is een nominale toename van 500 procent in dertig jaar die uitstijgt boven de totale Rijksuitgaven. Voor de verklaring moet dus verder worden gekeken dan de plat betreden en inmiddels weerlegde argumenten. Wel toepasbaar lijkt te zijn de in Nederland ondergewaardeerde *public choice theory*. Dit is een stroming binnen de economie die zich richt op analyse van besluitvormingsprocessen binnen de overheid. Belangrijk inzicht vanuit deze hoek is dat politieke bestuurders, volksvertegenwoordigers (*public agents*) en ambtenaren (*civil servants*) niet handelen conform het algemeen belang, maar volgens een eigen agenda die hen persoonlijk zoveel mogelijk voordeel oplevert. Zo hebben ambtenaren er belang bij dat het budget dat zij beheren stijgt omdat daarmee hun invloedssfeer en promotiekansen toenemen. Bij politici dienen de perspectieven zich vooral aan na beëindiging van de politieke loopbaan. Door hun kennis en netwerk binnen het publieke domein zijn

zij veel waard voor private instellingen. Om de kans op lucratieve aanbiedingen te vergroten, is het zaak goede betrekkingen met private partijen aan te gaan. De *public choice theory* heeft het beeld van de belangeloos opererende politicus met slechts oog voor het algemeen belang vervangen door de politicus als een economisch handelend subject gericht op eigen voordeel. Door deze andere kijk op de motieven van politici en ambtenaren ondergaat de interactie tussen publieke en private sector een ingrijpende wijziging. Deze wordt niet meer gekenmerkt door een fundamentele belangentegenstelling, maar wordt gedomineerd door een fijnmazig netwerk van personele verstrengelingen per beleidsterrein, gedreven door een gezamenlijk doel van budgetmaximalisatie. Binnen dit theoretisch concept is de stijging van het Rijkskunstabudget te begrijpen in relatie tot het geringe draagvlak daarvoor binnen de samenleving.^D

Een historische beschouwing van de parlementaire behandeling van de kunstbegroting levert fraaie voorbeelden op van de *public choice theory*, overigens dwars door alle politieke gezindten heen. Zo wilde PvdA-minister Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur Hedy d'Ancona in 1990 alle kunstinstellingen met vijf procent korten om een afnamefonds te financieren waarmee een meer marktgerichte opstelling kon worden gefaciliteerd. VVD'er Hans Dijkstal, prominent kunstbestuurder, stemde tegen ondanks het officiële liberale partijstandpunt.

Zeer illustratief zijn ook de situaties waarbij budgettaire kaders al dan niet vanuit het regeerakkoord door politici in eendrachtige samenwerking worden opgerekt. In 1996 mocht Aad Nuis als staatssecretaris van Cultuur, Kunst en Media 'slechts' 32 miljoen gulden (14,52 miljoen euro) aan de kunstbegroting toevoegen terwijl 60 miljoen gulden (27,22 miljoen euro) was toegezegd. De Kamercommissie onder aanvoering van PvdA'er Jeltje van Nieuwenhoven en VVD'er Clemens Cornielje heeft dit vervolgens met twee amendementen van 16 miljoen gulden (7,26 miljoen euro) meer dan goed gemaakt. Staatssecretaris van Cultuur en Media Medy van der Laan kreeg in 2004 een bezuiniging van 19 miljoen euro uit het regeerakkoord opgedragen. Al bij de Algemene Beschouwingen werd er 10 miljoen euro afgeboekt op deze taakstelling door de fractievoorzit-

B Het is overigens een knap staaltje verleidingskunst van Mark Rutte om het venijn bij Van den Ende te transformeren tot de bereidheid dit fonds te stichten zonder directe overheidsfinanciering.

C Zo bediende minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap Ronald Plasterk zich in zijn cultuurnota *Kunst van Leven* uit 2007 – 'we moeten aannemen tegen beter weten in' – van dit jargon.

D Al in 1984 heeft het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) onderzoek gedaan naar de voorkeuren van de bevolking naar overheidsbezuinigingen. Als eerste werd defensie genoemd met 75 procent, terwijl kunst een goede tweede plaats innam met 73 procent. Een vervolgonderzoek van het SCP in 2008 leverde een vergelijkbaar beeld op. Ook recente onderzoeken in relatie tot verkiezingen bevestigden het geringe draagvlak voor subsidiering van kunst.

ters van de coalitiepartijen waarna het voor de Vaste Kamercommissie een koud kunstje was om het restant weg te amenderen. In het geval van minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) Plasterk hoefde de volksvertegenwoordiging er zelfs helemaal niet meer aan te pas te komen. Het regeerakkoord verordonneerde een bezuiniging van 50 miljoen euro op podiumkunsten maar een intensivering van 100 miljoen euro op erfgoed. De PvdA-minister had razendsnel door dat de bezuiniging hem heel wat meer reputatieschade zou brengen dan de beleidsintensivering zou opleveren zodat hij het een met het ander verrekende. Staatssecretaris van OCW Halbe Zijlstra lijkt de uitzondering op deze regel te worden door de bezuinigingstaakstelling uit het regeerakkoord onverkort over te nemen en ook te realiseren. Hij heeft zich immuun gemaakt voor de immense lobbydruk uit de sector en de onvermijdelijke karaktermoord in de media op de koop toe genomen. Is met het substantieel verlagen van het budget voor kunstsubsidies de liberale opdracht voltooid?

Het antwoord is een volmondig 'nee' omdat het beleidssysteem, de wijze waarop het budget verdeeld wordt, inefficiënt, ineffectief en zelfs irrationeel is.⁴ Dit beleidssysteem is jarenlang door volksvertegenwoordigers bekritiseerd maar die kritiek is naar de achtergrond verdrongen door de aandacht voor de bezuinigingen. Toch is het belang voor de kunst en de samenleving op de langere termijn groter om het beleidssysteem grondig aan te pakken, omdat het is gefundeerd op een zeer bureaucratisch opgetuigd planmethodiek met diffuse besluitvormingspatronen; met alle negatieve effecten voor kunstproductie en consumptie van dien. Deze laten zich op verscheidene terreinen voelen.

De open inschrijving van het kunstenplan heeft een enorme aanzuigende werking gehad (1). Het is voor een kunstinstelling de moeite waard een gokje te wagen daartoe aangemoedigd door de vaak uitnodigende beleidsvoornemens van bewindspersonen. In twintig jaar is het aantal subsidieverzoeken verviervoudigd. Naast de toegenomen druk op het ambtelijk apparaat is de gerichtheid op de overheid in de sector daardoor exponentieel toegenomen.

De explosie aan subsidieverzoeken heeft tot gevolg gehad dat het beheerssysteem op alle mogelijke manieren versterkt is (2). De beleidsprocedure met brieven, nota's, (pre)adviezen en bijbehorend overleg is zodanig uitgedijd dat staatssecretaris Medy van der Laan al in 2004 verzuchtte: 'In het land van de kunstenplansystematiek lijkt de zon nooit

onder te gaan.' Parallel daaraan zijn administratieve voorschriften opgetuigd. Vergelijkbaar met het Sovjetsysteem in de eindfase moet ook hier niet uitgesloten worden dat de activiteiten om het systeem in werking te houden de daarmee gefinancierde kunstactiviteiten inmiddels overtreffen.

De besluitvorming is niet transparant en naast een bron van irritatie ook oorzaak van veel lobbydruk (3). De overheid heeft het inhoudelijk oordeel over de subsidieaanvragen uitbesteed aan de Raad voor Cultuur die hiervoor commissies van telkens wisselende samenstelling heeft ingesteld. Dit leidt tot soms onnavolgbare adviezen omdat er geen geobjectiveerde criteria zijn opgesteld. De bewindspersoon stelt op basis van dit advies een voorstel samen dat ter besluitvorming aan de Tweede Kamer wordt voorgehouden.

De sector richt zich in de belangenbehartiging derhalve op drie partijen waarbij met name de volksvertegenwoordigers als finale budgetbepalers het belangrijkste doelwit vormen. Veel woordvoerders cultuur hebben zich beklaagd over de bijna intimiderende pressie van kunstinstellingen waardoor zij hun werk niet meer goed kunnen doen.⁵

Geconcludeerd moet worden dat het beleidssysteem dat in 1988 met veel enthousiasme en brede steun in werking trad, is verworden tot een bureaucratisch monstroom met een hoge *inefficiency* graad.

Daar komt bij dat ook de effecten van het kunstbeleid de wenkbrauwen doen fronsen. Als we de doelstellingen van het kunstbeleid over een langere periode kernachtig willen samenvatten dan is dat enerzijds het bevorderen van de totstandkoming van een zo hoog mogelijke kwaliteit kunst, de aanbodsdoelstelling, en anderzijds de ambitie dat zoveel mogelijk mensen kennis nemen van deze met algemene middelen voortgebrachte kunstuitingen, de participatiedoelstelling. Deze laatste doelstelling is eenvoudig in kaart te brengen en levert een ontluisterend beeld op: in 1980 kende de gesubsidieerde podiumkunsten een bezoekersaantal van 2,9 miljoen,⁵ terwijl in 2010 dit aantal gestegen is naar ongeveer 3,2 miljoen.⁶ Dit betekent dat de verviervoudiging van het Rijkskunstbudget een stijging van het bezoek heeft veroorzaakt van tien procent hetgeen nog minder is dan de bevolkingstoename in

^E Daar staat tegenover dat volksvertegenwoordigers het ook prettig vinden om zelf in de rol van Sinterklaas te kunnen optreden zoals het D66-Tweede Kamerlid Ursie Lambrechts zich heeft laten ontvallen.

^F Er zijn nog geen officiële cijfers, maar dit is gebaseerd op de geëxtrapoleerde cijfers van het ministerie van OCW.

die periode. Op basis van deze cijfers is het participatiebeleid jammerlijk mislukt.

Naar de aanbodsdoelstelling is het lastiger onderzoek te doen, omdat kwaliteit niet meetbaar is gemaakt maar gedefinieerd wordt door commissies van de Raad voor Cultuur. Kwaliteit in het kunstbeleid is daarmee de facto een tautologie geworden hetgeen op zichzelf al een reden voor beleidswijziging zou moeten zijn. Toch is onlangs een zeer interessante studie over dit onderwerp verschenen die licht doet schijnen op de correlatie tussen het Rijkskunstbeleid en het ontstaan van topkunst.⁶ Over een periode van bijna honderd jaar zijn de aantallen beeldend kunstenaars die bekend geworden zijn afgezet tegen de middelen die de Rijksoverheid ter beschikking heeft gesteld aan de beeldende kunst. De conclusie is onthutsend. In het interbellum wordt de top bereikt van achttien topkunstenaars en pal na de Tweede Wereldoorlog wordt dit met zeventien topkunstenaars bijna weer gehaald om na 1960 geleidelijk af te zakken naar een range tussen de acht en twee, waarbij dit laagste aantal sinds 2004 actueel is. Deze structurele daling van achttien naar twee topkunstenaars staat in flagrante tegenstelling tot de exponentiële stijging van de overheidsuitgaven aan beeldende kunst na 1960. Uit dit pionierend onderzoek kan slechts geconcludeerd worden dat de intensivering van het kunstbeleid na 1960 geen positieve invloed op het ontstaan van topkunst heeft gehad. Op basis van dit onderzoek kan voorzichtig verondersteld worden dat ruime overheidssubsidiering van kunst kan leiden tot verstikkingsverschijnselen; teveel kunst waaruit nauwelijks nog topkunst voortkomt. Dit staat haaks op het in de kunstsector veel gehoorde argument dat een brede, door de overheid gefinancierde, kunstpopulatie randvoorwaarde is voor het ontstaan van topkunst.

De conclusie dat het kunstbeleid in ernstige mate verbureaucratiseerd is, dient derhalve aangevuld te worden met de vaststelling dat het in kwalitatieve zin ook nog contraproductief werkt. Er is dus alle reden om een fundamentele koerswijziging in gang te zetten, niet om de overheidsfinanciën weer op orde te brengen maar om het kunstleven werkelijk te stimuleren. Het lonkend alternatief is in het verleden ontworpen door de vermaarde Engelse econoom John Maynard Keynes. In 1944 heeft hij in het Verenigd Koninkrijk een Arts Council het licht doen zien waarvan hij zelf als eerste de voorzittersrol op zich genomen heeft. De Arts Council is een onafhankelijk orgaan dat beleidsregie voert over de kunstensector en in belangrijke mate gefinan-

cierd wordt door de overheid. De overheid bepaalt slechts de hoogte van het budget dat uit algemene middelen beschikbaar gesteld wordt en hevelt dat bedrag met een politiek beleidskader over aan het fonds. De Arts Council ontwikkelt specifiek beleid en verdeelt op basis daarvan het budget over instellingen. Zijn beweegredenen voor deze constructie heeft Keynes als volgt samengevat: 'De kunsten zijn mij te dierbaar om ze over te laten aan de politieke willekeur.' Dit Council systeem wordt in alle Angelsaksische landen toegepast en heeft een superieure *performance* ten opzichte van het gouvernementele systeem dat op het Europese continent wordt gehanteerd. Met veel minder subsidie per hoofd van de bevolking wordt een veel grotere participatie bereikt.⁷ De verklaring vloeit eenvoudig voort uit de noodzaak voor kunstinstellingen om zich veel meer op publiek te richten door het aanvullende karakter van de financiering van de Arts Council. In dit verband kan niet voorbij gegaan worden aan de voortgaande dominantie van de overheidssubsidiering in Nederland: gemiddeld 75 procent van de inkomsten van kunstinstellingen komt van overheden. De eisen op het gebied van eigen inkomsten die staatssecretaris Zijlstra stelt (20 tot 25 procent), zijn in dat perspectief nauwelijks prikkelend maar zeker niet voldoende om een werkelijk publieksgerichte houding bij kunstinstellingen te creëren. In Engeland wordt gemiddeld 55 procent zelf verdiend door gesubsidieerde kunstinstellingen.

Afrondend kan opgemerkt worden dat de bezuinigingen van 200 miljoen euro op kunst en cultuur een eerste stap zijn op weg naar een minder grote rol van de overheid op dit beleidsterrein. Vanuit een liberale optiek is een verdergaande operatie noodzakelijk omdat het bestaande beleidssysteem verkeerde prikkels uitzendt met als gevolg een kunstensector die in overwegende mate van de overheid afhankelijk is en wil zijn. Dit vertaalt zich in lage bezoekcijfers, gering draagvlak onder de bevolking en een marginale rol van Nederlandse kunst op het internationale toppodium. Een verandering van het beleidssysteem in de richting van het Arts Council-model vormt een noodzakelijke voorwaarde om de kunstensector op organische wijze te begeleiden naar een veel zelfstandiger en meer ondernemende opstelling. Deze verschuiving van het vizier bij kunstinstellingen van overheid naar publiek past binnen de liberale principes en zal uiteindelijk tot een veel bloeiender actief en participatief kunstleven leiden. En dit perspectief zal de liberale kunstliefhebber meer overtuigen dan het gelegenhedsargument dat ook de kunsten hun

bijdrage moeten leveren aan gezondmaking van de overheidsfinanciën.

Pim van Klink is kunsteconoom en zowel actief in de praktijk als in de onderzoekssfeer.

Noten:

- 1) I. van Hilvoorde e.a., *Manifestaties van de vrijheid des geestes. Een liberale kijk op cultuur en sport*, geschrift 114 Prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 2012.
- 2) S. Hietbrink, F. van Puffelen en J. Wesseling, *De economische betekenis van de professionele kunsten in Amsterdam*, Amsterdam, 1985.
- 3) P. van Klink, 'Kaalslag of keerpunt', *Het Financieele Dagblad*, 16 november 2010.
- 4) P. van Klink, *Kunsteconomie in nieuw perspectief: Rijkskunstbeleid beoordeeld*, 'Conclusies', Groningen, 2005.
- 5) CBS Statline, muziek en theater 1984/1985.
- 6) E. Bos en A. Gaaff, 'Beeldende kunstbeleid en het ontstaan van topkunst', *Economisch Statistische Berichten* 4633, 13 april 2012.
- 7) A. van den Born, P. van Klink en A. Witteloostuijn, *Subsidiering van podiumkunsten: beschaving of verslaving?*, Brussel, 2011, p. 82.

Nu verkrijgbaar:

Geschrift 114 van de prof.mr. B.M. Teldersstichting

Manifestaties van de vrijheid des geestes Een liberale kijk op cultuur en sport

Het geschrift *Manifestaties van de vrijheid des geestes. Een liberale kijk op cultuur en sport* is op 7 maart gepresenteerd tijdens een persconferentie. Bij die gelegenheid werd het rapport overhandigd aan Joop Daalmeijer (voorzitter Raad voor Cultuur) en Jan Rijpstra (voorzitter van de Koninklijke Vereniging van Leraren Lichamelijke Opvoeding en voormalig woordvoerder Sport namens de VVD-fractie in de Tweede Kamer). In hun toespraken verwelkomden zij beide de bijdrage van de Teldersstichting aan het lopende debat over het cultuurbeleid en prezen zij het initiatief voor een discussie over het sportbeleid.

Namens de werkgroep vatte Mark van de Velde tijdens de persconferentie de hoofdlijnen van het geschrift samen. Het geschrift neemt een aantal legitimatiegronden onder de loep die vaak – maar lang niet altijd terecht – worden gehanteerd ter rechtvaardiging van overheidsbemoeienis met cultuur en sport. Daarnaast wordt vanuit de liberale beginselen een aantal specifieke ontwikkelingen in het cultuur- en sportbeleid kritisch besproken, zoals de Geefwet die doneren aan culturele instellingen aantrekkelijker moet maken en de toenemende maatschappelijke en politieke aandacht voor de leefstijl van burgers.

Bij de opstelling van *Manifestaties van de vrijheid des geestes* waren betrokken: Ivo van Hilvoorde (sportfilosoof aan de VU Amsterdam), Floor Ockers (docent Beeldende Vorming en kunstenaar); Charlotte Rommes (Commissie Cultureel Verdrag Vlaanderen-Nederland), Patrick van Schie (directeur van de Teldersstichting), Cas Smithuijsen (directeur Boekmanstichting) en Mark van de Velde (medewerker Teldersstichting).

Het rapport is nu verkrijgbaar bij de Teldersstichting voor € 15,75. Het is per e-mail te bestellen via info@teldersstichting.nl of telefonisch 070-3631948.

Teldersstichting

– Jeanine Hennis-Plasschaert en Marcel Wissenburg –

Er worden veelvuldig discussies gevoerd over de verhouding tussen het liberalisme en religie. Steeds meer liberalen lijken daarbij te pleiten voor het terugdringen van religie naar de private levenssfeer. VVD-Tweede Kamerlid Jeanine Hennis-Plasschaert en filosoof Marcel Wissenburg staan in onderstaande bijdrage stil bij deze ontwikkeling en vragen zich af of het liberalisme niet doorslaat in 'het herdefiniëren van de relatie tussen staat en kerk'.

Enige maanden geleden deed de vergoeding van 'homotherapie' of 'homohealing' bij de orthodox-christelijke stichting Different nogal wat stof opwaaien – ook VVD-minister Edith Schippers nam er openlijk afstand van. Het ongelooft over en verzet tegen homohealing staat niet alleen. Er zijn de laatste tijd nogal wat religieuze praktijken onder politiek vuur gekomen: denk aan het boekverbod, het ambtsgebed bij opening van raadsvergaderingen, de bede in de troonrede, het steeds harder knagen aan het bijzonder onderwijs en religieuze feestdagen, de poging het verbod op godslastering op te heffen, enzovoort. Opmerkelijk is dat de VVD daarin vaak pleit voor regulering en voor terugdringing van religie uit de openbaarheid. Vanuit een gematigd, klassiek-liberaal perspectief kan deze houding als intolerant en partijdig overkomen. Slaat het liberalisme niet langzaamaan door in het herdefiniëren van de relatie tussen staat en kerk/sjoel/moskee?

Het is waar dat de verhouding tussen liberalisme en religie aan heroverweging toe is – maar die heroverweging hoeft ons niet noodzakelijk de richting op te sturen van een heruitvinden van de status aparte van religie. Op het oog lijkt het dat de liberale vrijheid van religie impliceert dat religie haar eigen soevereine sfeer dient te hebben, beschermd tegen inmenging van intolerante betweters van buitenaf. Maar waarom religie beschermen en, pakweg, house muziek niet?

We willen in dit artikel een alternatieve lezing van tolerantie schetsen, een die misschien meer van deze tijd is, en zeker liberaler, dan de traditionele houding. In plaats van de bescherming van religie tegen a- en anti-religieuze posities, een uitzonderingspositie die juist andere visies op het goede leven blijkt te discrimineren, verdedigen wij een aan John Stuart Mill ontleend begrip van tolerantie, waarin religie geen voorkeursbehandeling krijgt ten opzichte van andere zingevende activiteiten – waarin religie echt een privézaak is geworden. Maar voor we dat doen verdient natuurlijk de klassieke visie op

religieuze tolerantie een eerlijke kans.

Klassieke tolerantie en de Schotse Verlichting^A

Veel van de wegbereiders van het klassieke liberalisme waren deel van een stroming die als de Schotse Verlichting bekend werd: Hutchinson, Smith, Hume. Recent heeft Jonathan Israel ze omgedoopt tot vertegenwoordigers van de 'gematigde Verlichting', tegenvoeters van de radicale Verlichting van Rousseau en daarvoor – ook een oerliberaal – onze eigen Spinoza.¹ De Schotse Verlichting definieerde de liberale visie op religie en – direct daaraan verbonden – tolerantie van de achttiende tot ver in de twintigste eeuw.

Voor deze gematigde Verlichters was individuele vrijheid de mens niet alleen aangeboren, het was ook een recht en (want) een plicht. Vrijheid is een noodzakelijke voorwaarde om tussen goed en kwaad te kunnen kiezen, om een moreel wezen te kunnen zijn en geen automaat of wild dier. Godsdienst kan helpen in het maken van die keuze, en – net als bij Spinoza – datzelfde geldt voor vrijheid van pers en opinie, en voor een zich op zo groot mogelijke afstand houdende overheid. De eerste Nederlandse Grondwet, de Staatregeling van de Bataafse Republiek van 1798, drukt dat in artikel 8 zo uit: 'De eerbiedige erkenning van een Albestuurend Opperwezen versterkt de banden der maatschappij, en blijft iederen Burger ten duursten aanbevolen.' Radicale Verlichters waren stukken sceptischer over de positieve rol van (vooral georganiseerde) religie en over de noodzaak van de hypothese God. Dat wordt mooi geïllustreerd door de gevleugelde woorden van Laplace, door Napoleon gevraagd waar God in zijn

^A Wij maken in deze paragraaf, met zeer veel dank en respect, gebruik van een nog ongepubliceerd stuk van dr. Hans van de Breevaart en drs. Arjan Deij CISSP, die een uitgebreider en veel subtieler visie op (en verdediging van) klassiek-liberale tolerantie ontwikkelen. We hopen dat dit stuk in een latere editie van *Liberaal Reveil* nog gepubliceerd wordt.

kosmologie was gebleven: 'Sire, je n'ai pas eu besoin de cette hypothèse.'

De politieke implicatie van de hoge waardering voor religie in de gematigde Verlichting is dat de overheid scrupuleus onpartijdig dient te zijn, dus ook geen enkel *engagement* met specifieke godsdiensten of dogma's mag tonen. Voor niet-verplichtende, niet-uitdagende verwijzingen naar religie en de voordelen van religie blijft wel plaats: in september Gods zegen vragen voor het kabinetsbeleid, een randschrift op de munt, de bescherming van reproductie van religieus bewustzijn via het onderwijs – dit alles past in een gematigde, klassiek-liberale opvatting van religieuze tolerantie. Twee heren kan men echter niet dienen. Het dragen van religieuze kleding of symbolen door overheidsdienaren, of de overheid en haar gebouwen op enige andere wijze 'in te zetten' om een religie uit te dragen, stuit de klassieke liberaal tegen de borst. De betweter uithangen of uit lijken te hangen, op welke wijze dan ook – dat behoort niet tot de taak van de overheid.

Homohealing

Toen enige maanden geleden gemeld werd dat de stichting Different een therapie tegen homoseksualiteit aanbood, vergoed uit de basisverzekering, was Den Haag te klein. Dat homoseksualiteit een ziekte of gebrek was, dat het genezen moest worden, sterker, dat het genezen kon worden, en dat uiteindelijk met overheidsdwang ingezameld geld gebruikt werd om wat de Heere een gruwel zou zijn, te bestrijden – dat alles leidde tot een felle polemiek waarin menig verwijt aan het adres van orthodoxe christenen kon worden gelezen als minachting en intolerantie. En ja, de VVD stond ook vooraan: minister Schippers kondigde aan dat, als homohealing inderdaad in het basispakket bleek te zitten, het er terstond uit moest – 'niet van deze tijd', luidde het oordeel.

Op het eerste, altijd snel bedrogen, oog is de commotie rond in het basispakket vergoede homotherapie niet de beste illustratie van het vermoeden dat hedendaagse liberalen al te minachtend en intolerant reageren op religieuze praktijken. Immers, de commotie ging in de eerste plaats over de vraag of homohealing uit de publieke ruif (het basispakket) gefinancierd werd en mocht worden, terwijl het een praktijk betreft waarvoor geen *medische* grond bestaat, een praktijk die in feite met de kennis van vandaag moet worden aangeduid als kwakzalverij.

Op het tweede gezicht, en daar komen we in de buurt van het vermoeden van intolerantie, ging het ook om een *religieuze* praktijk die werd gebaseerd op een andere definitie van ziekte dan een puur me-

dische – eerder, kennelijk, een morele ziekte. Het moet eenieder natuurlijk vrij staan om een verre van zeldzame, breed geaccepteerde seksuele praktijk met de term ziekte aan te duiden, zoals men een olifant ook tafel mag noemen. Het staat eenieder eveneens vrij de zieke op te roepen zich te genezen, zolang de zieke daarin werkelijk vrij wordt gelaten, en het staat eenieder vrij een kuur aan te bieden. De grens van liberale verdraagzaamheid wordt pas bereikt wanneer voor een morele ziekte een onvrijwillige kuur wordt aangedragen (in strijd met artikel 1 van de Grondwet) of erger, wanneer opgeroepen wordt de zieke met een 'klassieke kuur' te bestrijden – zoals een enkele imam wel eens wil doen, of zoals Leviticus (20:13) bepleit: 'Zij dienen zonder mankeren ter dood gebracht te worden.'

Proreligieuze critici zien dat liberale tolerantie in de klem raakt wanneer zij vermoeden dat homohealing verworpen wordt, niet als kwakzalverij, maar als onwenselijk, ook door een overheid (en een VVD) die partij kiest, die haar normen en ethiek probeert op te leggen aan een religieuze minderheid. Echter, zo eenvoudig ligt de zaak niet. Ten eerste is tolerantie het respecteren van een niet-willekeurige overtuiging die men, met redenen omkleed, *verwerpt* – anders is enkel sprake van desinteresse en daarmee eigenlijk misschien zelfs van disrespect. Belangrijker, het veroordelen van homohealing, en daarmee het verwerpen van een religieus perspectief op homoseksualiteit en van religieuze definities van immoraliteit, is *minstens* zo respectabel als het verdedigen ervan.

Religie als dimensie van menselijke identiteit

Belangrijk is dat het klassieke begrip van tolerantie van de gematigde Verlichtingsdenkers een tweedeling en tegenstelling creëert: zij vragen evenveel respect voor religie als voor niet-religieuze levensbeschouwingen (naar we mogen veronderstellen humanisme en vrijmetselarij, vermoedelijk ook agnosticisme en atheïsme). Het is juist deze gedachte, dat de wereld verdeeld is tussen religieuzen en niet-religieuzen, die 'niet meer van deze tijd' is, of om preciezer te zijn, die getuigt van een – bij gebrek aan een neutraler omschrijving – egocentrische blikvernauwing.

Er was een tijd – inderdaad die van de 'gematigde' Verlichting maar ook al daarvoor, in Erasmus' dagen – waarin tolerantie in de publieke sfeer inhield dat elke levensbeschouwing of geloofsovertuiging getolereerd moest worden, vaak niet eens zózeer vanuit het bewustzijn dat geen enkel geloof de ultieme waarheid kon claimen of zich zelfs maar in de verte kon bewijzen, niet dus uit besef van feilbaarheid en menselijke nederigheid, maar uit puur prak-

tische overwegingen: (burger)oorlog was duurder. Het denken van die tijd werd treffend uitgedrukt door de filosoof en in zijn vrije tijd vorst Frederik de Grote 'daß jeder auf sein Façon selig werden soll.'

Het was deze opvatting van tolerantie in de publieke sfeer die het niet-religieuzen uiteindelijk mogelijk maakte zich in de openbaarheid te wagen zonder te hoeven vrezen, gestenigd of levend verbrand te worden: humanisten, deïsten en theïsten konden zich eindelijk vrijelijk uiten – zo vrij dat de balans op een zeker moment doorsloeg toen Robespierre de deïstische cultus van het Opperwezen dwingend oplegde (overigens is uitgerekend deïsme een uitvinding van de gematigde en niet van de radicale Verlichting).

Tegelijk echter blijft in deze periode de niet-religieuze mens gedefinieerd worden vanuit het religieus perspectief, als ware dat de standaard en alsof de andere partij onder een gemis gebukt gaat: a-theïst, a-gnost, a-moreel, a-sociaal. Religie wordt gezien als een definiërende dimensie van de mens: ofwel men heeft het (of minstens een beetje: een levensbeschouwing, een zingevend en identiteit vormend allesverklarend perspectief), of men heeft het niet. Opmerkelijk is dat de religieuze dimensie belangrijk is, dat het een punt van overheidszorg is, dat het expliciet vorm moet geven aan wetten en grondwetten en samenleving en wat dies meer zij – dat we, met andere woorden, *gedwongen* worden positie te kiezen, *gedwongen* worden onszelf te vragen of we religieus zijn of niet, en *gedwongen* worden te vragen of er een opperwezen en een hiernamaals is.

'Jenseits' van geloof en ongeloof: John Stuart Mill
Diversiteit in levensbeschouwingen respecteren, zelfs aanmoedigen, is tolerant – zeker – en het lijkt liberaal en onpartijdig, maar dat laatste is het dus echt niet. Dat wordt voor het eerst duidelijk in het werk van de liberale aartsvader John Stuart Mill (1806-1873), bijvoorbeeld in zijn essay 'On the utility of religion' uit 1874.² Dat essay baande de weg voor latere liberale denkers om menselijke 'visies op het goede leven' zó onpartijdig te karakteriseren dat de religiedimensie er niet meer noodzakelijk deel van uitmaakt. Het bekendste voorbeeld is John Rawls, die tolerantie zoekt voor 'plans of life' en 'redelijke doctrines', niet alleen religies; zelfs Robert Nozick adopteerde het begrip 'plan of life'. Andere bekende postreligieuze liberalen zijn Will Kymlicka, die lansens breekt voor culturele 'contexts of choice'; de klassiek-liberale Chandran Kukathas, die liberalisme ziet als een archipel voor levensvisies; en Brian Barry die Frederik de Grote verbeterde met de eis dat een liberale samenleving toelaat 'that each should go to

hell in his own way.'³

Mills perspectief op religie is op het oog *antireligieus* – dat is althans hoe de religieuze lezer het zal ervaren. Wie verder kijkt, ziet dat het een pleidooi is om een stap verder te zetten dan het a-religieuze begrijpen als een gemis. Mill zoekt het 'jenseits' van religie en a-religiositeit.

Mill betwijfelt of religie wel bijdraagt aan de morele ontwikkeling van de mens tot een liberaal (autonoom, vrij) wezen. Hij kan zich voorstellen dat religie soms nuttig kan zijn – 'morally useful without being intellectually sustainable'⁴ – maar enkel in 'bepaalde' landen en voor 'bepaalde' mensen: de onvolgroeide producten van onvolwassen (katholieke en islamitische) samenlevingen.⁵ Noodzakelijk is godsdienst niet – zeker niet om, zoals vanuit religieuze hoek vaak gezegd wordt, moreel houvast te bieden.

Any one who fairly and impartially considers the subject, will see reason to believe that those great effects on human conduct, which are commonly ascribed to motives derived directly from religion, have mostly for their proximate cause the influence of human opinion. Religion has been powerful not by its intrinsic force, but because it has wielded that additional and more mighty power.⁶

Religie, stelt Mill, zal in een vrije en volwassen samenleving eigenlijk overbodig zijn, irrelevant. Het gaat Mill er niet om religie te bestrijden – ieder mag nog steeds op eigen wijze richting hemel of hel gaan, of elke andere richting inslaan, of geen – maar om te laten zien dat ze geen functie meer heeft, geen nut. We hebben geen magie meer nodig om natuurwetten te begrijpen, we zullen ook geen religie meer nodig hebben, geen dreiging met hel en verdoemenis, om ons moreel te gedragen:

But because, when men were still savages, they would not have received either moral or scientific truths unless they had supposed them to be supernaturally imparted, does it follow that they would now give up moral truths any more than scientific, because they believed them to have no higher origin than wise and noble human hearts? Are not moral truths strong enough in their own evidence, at all events to retain the belief of mankind when once they have acquired it?⁷

Een dergelijke karakterisering en waardering van religie is onverenigbaar met een echte totale 'onderwerping' á la islam of diep orthodox christendom, omdat dat vraagt om de regelrechte verwerping van

alle kritische en zelfkritische faciliteiten. Tegelijk sluit Mill geloof en religie *an sich* niet uit – maar het is nu een puur persoonlijke kwestie geworden. De hele religiedimensie, de eis dat we ons positioneren op een spectrum van verschillende typen ongeloof tot verschillende soorten geloof, die dimensie is voor de publieke sfeer irrelevant geworden.

Religie als RPG

De consequentie van Mills niet a- maar postreligieuze denken is dat religie (of levensbeschouwing of antireligiositeit) wordt beschouwd als een bezigheid die, enerzijds, diepe betekenis kan geven aan het leven, definiërend kan zijn voor de persoon en zijn identiteit, vervulling en geluk kan schenken, normen en waarden voorschrijft. Anderzijds is religie dan in de publieke sfeer even belangrijk, even waardevol, even relevant, en even noodzakelijk om een identiteit te ontwikkelen, als – zeg – sport, postzegels verzamelen of deelname in online Role Playing Games (RPGs) als *Warhammer* en *Star Trek*. En dat is even slikken voor de religieuze mens – het kan de grenzen van het verdraagbare en zelfs die van het voorstelbare overschrijden.

Desalniettemin, een onpartijdige overheid en een tolerante publieke sfeer kunnen niet gebaseerd zijn op de vooronderstelling dat religie relevant moet zijn – dat het er niet toe doet wat je gelooft, zolang je maar iets gelooft, desnoods dat je niets gelooft. Een dergelijke vorm van religieuze tolerantie is juist ten diepste partijdig. Ze schrijft voor dat een leven niet waardig is geleefd te worden als daarin niet de vraag of er een God is, gesteld wordt.

Stel u een leven voor waarin nooit de vraag gesteld wordt of Gandalf (Lord of the Rings, red.) hét rolmodel voor de rentmeester is, of waarin nooit gevraagd wordt of Real Madrid beter is dan NEC, of waarin nooit getwist wordt over de vraag of zelfklevende zegels blasfemisch zijn – is zo'n leven waardeloos? Is het waardelozer dan een leven waarin de vraag naar bovennatuurlijke krachten nooit opkomt? Moet een liberale overheid en een tolerante publieke sfeer zelfs maar suggereren dat het ene leven waardevoller is dan het andere?

Postreligieuze tolerantie is tolerantie die religie op een lijn stelt met elke andere RPG waaraan de vrije en autonome mens zin en een identiteit kan ontnemen. Zulke tolerantie past niet zozeer beter bij het liberalisme omdat het meer 'van deze tijd' is – het is meer van deze tijd omdat het zo lang duurde om het juk van het verplicht over religie moeten denken, af te werpen.

Godslastering

En zo komen we bij een ander heet hangijzer uit de tijd van Rutte-I: de campagne om het verbod op godslastering uit het Wetboek van Strafrecht (artikel 147) te verwijderen. De VVD steunde die campagne aanvankelijk, en trok die steun net voor de val van het kabinet in. Moet dit uitgelegd worden als een tot inkeer komen, een terugkeer naar de proreligieuze, partijdige tolerantie van de achttiende eeuw? Niet noodzakelijk.

Het verbod op godslastering is symbolisch. Het is niet meer ingezet sinds Gerard Reve in 1966 op christelijke tenen stapte toen hij suggereerde dat hij gemeenschap zou hebben met God wanneer die in de gedaante van een ezel aan zijn deur zou komen. Pas na een lange procesgang werd Reve in 1968 definitief vrijgesproken. Sindsdien is artikel 147 een dode letter, en in die zin is het totaal onschadelijk.

Symbolische wetgeving is onschadelijk precies omdat en in zoverre ze symbolisch is – maar symbolische wetgeving heet tegelijk ook zo omdat er een symboolwerking van uitgaat, en in die zin is artikel 147 onschadelijk noch onschuldig. Het zegt dat men religieuzen op een bijzondere manier kan beledigen door God te lasteren, maar dat een postreligieuze mens zich niet beledigd mag voelen wanneer hem naar zijn godsdienst gevraagd wordt. Het zegt dat Nederland een religieus land is, waar andere overtuigingen als afwijkend en minder beschermwaardig gelden.

Vandaar dat we het verbod op godslastering wel kunnen tolereren – maar het moeten blijven verwerpen, en moeten opheffen zo gauw het kan.

Jeanine Hennis-Plasschaert is lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal voor de VVD.

Marcel Wissenburg is onder meer hoogleraar Politieke Theorie aan de Radboud Universiteit Nijmegen en redactielid van Liberaal Reveil.

Noten:

- 1) J. Israel, *Radical engagement*, Oxford, 2001; J. Israel, *Enlightenment contested*, Oxford, 2006.
- 2) J.S. Mill, 'On the utility of religion', in: J.S. Mill, *Collected Works X. Essays on ethics, religion and society*, Toronto, 1969 (1874).
- 3) Zie hiervoor: J.B. Rawls, *Political liberalism*, Cambridge, Massachusetts, 1993; W. Kymlicka, *Multicultural Citizenship*, Oxford, 1995; W. Kymlicka, *Politics in the vernacular*, Oxford, 2001; C. Kukathas, *The liberal archipelago*, Oxford, 2003; en B. Barry, *Culture and equality*, Cambridge, 2000.
- 4) Mill, 'On the utility of religion', p. 405.
- 5) Ibidem, p. 408.
- 6) Ibidem, p. 411.
- 7) Ibidem, p. 416.

‘NIET DOOR KRACHT OF DOOR GEWELD, MAAR DOOR MIJN GEEST ZAL HET GESCHIEDEN’

DOMINEE PIERSON EN HET LIBERALE DENKEN VAN GELOVIGEN

– Niels de Leeuw –

In onderstaande bijdrage zet docent levensbeschouwing Niels de Leeuw de denkbeelden uiteen van dominee Hendrik Pierson, de jongere broer van de liberale oud-premier Nicolaas Pierson. Hij stelt daarbij dat dominee Pierson als een ‘oud-liberaal’ beschouwd kan worden en dat we nog altijd van zijn ideeën kunnen leren. Waarachtigheid wordt door hem als belangrijkste religieuze waarde in het denken van Pierson gekenschetst.

Liberalen worden continu geconfronteerd met problemen in de samenleving die vragen oproepen over de grenzen van individuele vrijheid. De nadruk op de term verantwoordelijkheid als grenswaarde van vrijheid is daarvan een begrijpelijk gevolg. Voor wie die verantwoordelijkheid moet worden afgelegd en waaruit die verantwoordelijkheid ontstaat, blijft echter steeds de vraag. Verantwoordelijkheid is als grenswaarde op zichzelf dus niet afdoende om vrijheid nader in te kaderen. Ook Friedrich Hayek hield zich bezig met deze problematiek en dan nadrukkelijk met de vraag wat een vrije samenleving nu daadwerkelijk in stand houdt. Hayek komt daarbij tot de volgende uitspraak: ‘The old liberal is in fact a much better friend of democracy than the dogmatic democrat, for he is concerned with preserving the conditions that make democracy workable.’¹

Het doel van deze tekst is te analyseren wat deze ‘oud-liberalen’ ons heden ten dage nog te zeggen hebben. Heeft de oud-liberaal immers andere grenswaarden die ook nu nog onze vrijheid kunnen waarborgen? In deze tekst zal ik de jonge dominee Hendrik Pierson (1834-1923) als exemplarisch voorbeeld nemen van een dergelijke ‘liberaal’, hetgeen minder gebruikelijk is in tegenstelling tot zijn liberale broer en oud-premier Nicolaas Pierson (1839-1909). Ik zal me daarbij voornamelijk baseren op het denken van Hendrik Pierson in zijn tekst ‘De Bossche schoolkwestie’ uit 1874.² Deze tekst heeft mijns inziens reden voor belangstelling vanwege de weergave van een onopgelost spanningsveld tussen twee concepten van vrijheid. In het ene concept is vrijheid gekoppeld aan de waarheid. In het andere concept is vrijheid gekoppeld aan neutrale verantwoordelijkheid. Eerst beargumenteer ik kort waarom Pierson als ‘oud-liberaal’ dient te worden

beschouwd. Daarna zal ik de historische context schetsen waarin Pierson tot zijn standpunten komt. Vervolgens zal ik de standpunten van Pierson op het vlak van onderwijs en opvoeding nader uiteenzetten. Uiteindelijk zal ik verhelderen of dat denken van de jonge dominee Pierson ons nog steeds iets kan leren over de invulling van verantwoordelijkheid voor het waarborgen van vrijheid.

Pierson als oud-liberaal

Wat is een oud-liberaal? Hayek geeft één essentieel kenmerk van een oud-liberaal, namelijk een grote bezorgdheid om de macht van ieder mogelijk type overheid, inclusief de democratische. Deze bezorgdheid strekt zich daarin zo ver uit dat ook de potentiële eigen democratische macht om de eigen waarheden verplicht te stellen voor het gehele volk op voorhand wordt beperkt.³ Hayek’s begrip van oud-liberalisme is slechts gedeeltelijk gelijk aan het begrip oud-liberalen, als benaming van de Vrije Liberalen, in het politieke landschap van Nederland in de 19^e eeuw. Ook andere 19^e-eeuwse personen en politieke stromingen naast de oud-liberalen in Nederland passen namelijk binnen het begrip van Hayek.

Zo geldt dit ook voor een persoon als Pierson. Doordat Pierson de bijbel nadrukkelijk als uitgangspunt van zijn denken neemt is hij op het eerste gezicht eerder te verbinden met het denken van andere (ethisch-hervormde) predikanten binnen de Christelijk-Historische Unie dan met de oud-liberalen. Wat echter rechtvaardigt om het door mij behandelde vroege denken van Pierson als oud-liberaal te categoriseren is zijn dubbele loyaliteit; enerzijds aan zijn eigen sterk activistisch en religieuze geweten en anderzijds aan het geweten van anderen. Het is bij

dat gewetensrecht van anderen waar Pierson zelf in praktisch opzicht de grens trekt voor het bereik van zijn eigen religieuze activisme, en individuele keuzeruimte huldigt ten voordele van het waarachtige handelen van anderen. Waarachtigheid bij Pierson is te kenschetsen als waarde van het herhaaldelijk zoeken naar een waarheid die nooit volledig kan worden gevonden. Individu, collectief en instituut zijn praktisch altijd feilbaar in het streven naar de waarheid. Waarheid is in dit kader continu onderwerp van (zelf)onderzoek. Waarachtigheid is de belangrijkste religieuze waarde in het door mij onderzochte denken van Pierson. Een religieuze waarde bepaalt hier dus de grenzen van vrijheid.

Voor de oud-liberalen in Nederland waren religieuze waarden evenmin vreemd, blijkens de overlap in potentiële achterban en (zeer) godsdienstige oud-liberalen zoals Van der Vlugt en De Bosch Kemper.⁴ Vruchtbare kruisbestuivingen hebben plaatsgevonden tussen beide politieke stromingen. Het is niet voor niets dat twee prominente historici van het liberalisme een onnodige en zelfs schadelijke verwijdering van het liberale kamp ten opzichte van grote delen van het religieuze kamp constateerden – juist op het vlak van het hierna te behandelen onderwijs.⁵ Veel politici en personen uit beide politieke stromingen – Pierson met hen – zouden binnen het begrip oud-liberaal van Hayek vallen. Ten opzichte van andere politici en personen in hun tijd waren hun standpunten veelal terughoudend ten voordele van de eigen besluitvorming van individuen. In de volgende paragrafen zal ik het denken van Pierson nader uiteenzetten, in het bijzonder toegespitst op het onderwijs. Het is in de strijd om het onderwijs waar waardenverschillen in de tweede helft van de 19e eeuw duidelijk naar voren komen.

De omgeving van Pierson

Het midden van de 19e eeuw was het hoogtepunt van het denken over nationaal burgerschap in Europa. Ook Nederland was in deze revolutionaire tijden op zoek naar manieren om de orde te bestendigen. Eén van de mijlpalen was de aanname van een nieuwe moderne grondwet in 1848. De inzet daarvan is door Thorbecke zelf duidelijk gemaakt. De grondwet bestaat niet voor de grondwet zelf en ook niet voor het bestendigen van een bepaalde gang van zaken, maar vormt de legitimatie voor het volk om zelf de staat mede vorm te geven.⁶ De nieuwe grondwet werd grotendeels gekleurd door de waarde van neutraliteit. Deze waarde van neutraliteit moest waarborgen dat iedereen voldoende publieke ruimte zou hebben voor het eigen geweten, om waardig

mens te kunnen zijn. De neutrale grondwet moest de politieke emancipatie van iedere burger mogelijk maken.

Eén uitwerking van die neutraliteit – niet in lijn met de oorspronkelijke intentie van Thorbecke⁷ – is het uitsluitend financieren van neutraal openbaar onderwijs dat tot doel had deze neutrale openheid in de harten van mensen te laten groeien. Verdraagzaamheid moest in deze gedachte van kinds af aan worden gekweekt om te zorgen dat de staat zou worden gesteund door vredelievende burgers. Dat onderwijs werd ingericht op basis van de veronderstelling dat scholing op algemeen christelijke basis door niemand als schadelijk kon worden beschouwd. Een versie van het schadebeginsel – vrijheid om institutioneel te handelen zolang niemand daar schade van ondervindt – lag mede ten grondslag aan deze stroming die vrijheid en neutraliteit nadrukkelijk met elkaar verbond.

Pierson en 'De Bossche schoolkwestie'

De nadruk op neutraliteit en verdraagzaamheid door het uitsluitend financieren van openbaar onderwijs heeft echter te maken met tegenstanders, ook vanuit liberale hoek.⁸ Onder de tegenstanders was Hendrik Pierson die het neutrale onderwijs toch schadelijk bevond. Verdraagzaamheid was volgens hem een noodzakelijk beginsel, maar de doorwerking van verdraagzaamheid in neutraal onderwijs was volgens hem in de praktijk onwerkbaar en schadelijk. Protestanten hadden, door teveel belang te hechten aan neutraliteit, verzuimd de waarheid na te leven en de daaraan gekoppelde vrijheid te verdedigen. Het was Pierson die besloot dat hij een vuist moest maken.

In 1874 liepen in 's-Hertogenbosch de spanningen hoog op nadat de gemeenteraad had gestemd voor de benoeming van een nieuwe rooms-katholieke hoofdonderwijzer op een openbare school. Door deze benoeming waren alle vier de posten van openbare hoofdonderwijzers door rooms-katholieken bezet. Wat Pierson en consorten – waaronder zijn vriend A.F. Savornin Lohman die destijds als rechter in 's-Hertogenbosch werkzaam was – tot woede dreef was dat bij deze laatste benoeming een meer geschikte protestantse kandidaat vanwege zijn geloof niet zou zijn benoemd.⁹ Zijn pamflet 'De Bossche schoolkwestie' is een uiteenzetting van voorgenomen conflicterende opvattingen van vrijheid, waarin Pierson zijn eigen achterban en de (lokale) overheid verwijt het verkeerde 'neutrale' concept van vrijheid te hanteren. Het pamflet besluit met een oproep om geld over te maken ter oprichting van een zelfstandige protestants-christelijke school. On-

danks alle goede intenties van neutraal openbaar onderwijs verwachtte Pierson er namelijk niets goeds meer van.¹⁰ De zwakte van waarachtige christenen moest met eigen middelen worden hersteld om de vrijheid van het gehele volk te verdedigen.¹¹

Deze praktische standpunten van Pierson sloten aan bij zijn persoonlijke beleving van een bredere stroming van ethische theologie. Deze beleving sprak hij ook uit.¹² Deze stroming was een van de vele 19^e-eeuwse protestantse stromingen die streefden naar versterking van het christelijke geloof in de samenleving. Voor hen was orthodox geloven niet voldoende om de samenleving van de zonde te redden. De mens moest in het publiek (kunnen) handelen naar zijn innerlijke geloof. Het gapende gat tussen het zijn van een publiek burger en gelovig mens moest worden gedicht.¹³ Niet verdraagzaamheid, maar waarachtigheid – ondanks de feilbaarheid van mensen in het onderzoek naar de waarheid – moest vrijheid dus begrenzen voor de mens die in de samenleving staat. Publieke en private zaken zouden niet radicaal kunnen worden gescheiden.

Pierson over het leren voor verdraagzaamheid

De vraag is of het wel terecht is om Pierson als oud-liberaal te categoriseren. Wat dit mijns inziens rechtvaardigt is zijn praktische denken op het vlak van onderwijs. Het domein waarin zorgen over de juiste invulling van onze vrijheid het sterkst zijn is het onderwijs. In de 19^e eeuw buitelde men over elkaar heen voor het zeggenschap over dit beleids-terrein. Enerzijds was de Nederlandse staat op zoek naar manieren om de orde te bestendigen. De staat was voor die orde afhankelijk van redelijke burgers. Orthodox religieuze burgers waren (en zijn) voor veel progressieve liberalen in dat plaatje stoorzenders, die door hun achterhaalde geloof de vooruitgang van de natie vertraagden. Anderzijds waren orthodoxe predikanten en zeer conservatieve rooms-katholieke priesters bezorgd over de verhoging van het opleidingspeil van leraren.¹⁴ De meer vrijzinnige leraren begonnen steeds meer de kerken 'voor de voeten te lopen'. Vanuit ieders gezichtspunt was het dus van groot belang het kwaad van het (bij)geloof te bestrijden en de zaken bij de wortel aan te pakken; bij de opvoeding van de kinderen.

Pierson leek de vrijzinnigheid van leraren – in tegenstelling tot veel orthodox-protestantse tijdgenoten – echter niet te betreuren. Hij zag het als een kans voor een meer waarachtige protestantse en katholieke godsdienstpedagogiek. Een godsdienstpedagogiek die niet zozeer gedomineerd werd door dogma's maar door religieuze ethische principes. Van

deze principes was verdraagzaamheid zeer belangrijk voor Pierson. Pierson vroeg zich daarbij af hoe je iemand kan opvoeden tot verdraagzaamheid. Kun je iemand leren om zijn (schadelijke) denken over waarachtige vrijheid af te leggen of niet door te geven aan zijn kinderen? Pierson beantwoordde deze vraag negatief. Ten eerste vanwege het feit dat de leraar niet zomaar een bepaalde visie aan zijn leerlingen kan overdragen. Hoezeer men ook onderwijs voor verdraagzaamheid zou willen, het 'ruwe materiaal' van de kinderen is niet neutraal. Leerlingen groeien voornamekelijk op met hun ouders en vrienden. De invloed van de leraar is daardoor in de praktijk beperkt. Ten tweede beantwoordde hij de vraag ook negatief vanwege het natuurlijke opvoedingsrecht van ouders. Dit recht rustte volgens Pierson op het ouderlijke instinct dat het kind in een veilige en zoveel mogelijk eensgezinde omgeving moet opgroeien.¹⁵ Het breken met dat ouderlijke instinct – dat ook heden ten dage een struikelblok lijkt voor verdraagzaamheid – is om die reden een onnatuurlijke ingreep in de mens en zijn natuurlijke recht. Waarachtig handelen naar het eigen geweten was voor Pierson dus van grote waarde, terwijl deze waarachtigheid feilbaar was en in de praktijk ook nog eens lastig bij te sturen viel.

Waarachtig handelen kan door de aanwezigheid van een dominante bevolkingsgroep dan ook leiden tot een inperking van de mogelijkheden tot vrijelijk waarachtig handelen van anderen. Vrijheid was volgens Pierson echter op praktische wijze te waarborgen. Die waarborg is gelegen in de individuele verantwoordelijkheid om gelijke ruimte te geven aan andere individuen om naar eigen geweten te handelen. Hierdoor ontstaat er een keuzeruimte voor individuen tussen 'instituten van geweten'. Deze keuzeruimte ontstaat door het bevorderen van een veelvoud aan dergelijke instituten, zoals scholen met verschillende statuten. Die keuzeruimte geeft een praktische vrijheid om te kiezen. Een waarborg om naar het eigen waarachtige geweten te handelen en leven.¹⁶

Slotbeschouwing

Het doel van deze tekst was het zoeken naar wat Pierson als oud-liberaal ons heden ten dage kan leren over verantwoordelijkheid voor het waarborgen van vrijheid. In de inleiding gaf ik aan dat verantwoordelijkheid als grenswaarde van vrijheid continu twee vragen oproept. Voor wie moet er verantwoordelijkheid worden afgelegd en waaruit ontstaat verantwoordelijkheid? Waarachtigheid in het oud-liberale denken van Pierson is mijns inziens een

aantrekkelijke waarde om behulpzame antwoorden te krijgen op deze vragen. Antwoorden die vooral wijzen op de klassieke fundamenteën van het liberalisme die in onbruik zijn geraakt.

Waaruit ontstaat verantwoordelijkheid voor vrijheid? In dit oud-liberale denken ontstaat het vanuit waarachtigheid. Verantwoordelijkheid ontstaat juist uit het feit dat niemand de beschikking heeft over de volle waarheid en daardoor ook niemand een onfeilbaar beleid kan voeren. De eigen feilbare waarachtigheid van mensen, samen met de praktische beperkingen om 'foute' mensen te veranderen, noodzaken vrijheidsrechten voor het waarachtige handelen van anderen.¹⁷ Ook de overheid – die het product van mensenwerk is – schiet door diezelfde feilbaarheid en praktische beperkingen tekort om de ideale samenleving – Rijk Gods – te creëren. 'Niet door kracht of door geweld, maar door mijn geest zal het geschieden', haalt Pierson Zacharia aan.¹⁸ Daarmee illustreert Pierson de oud-liberale idee dat het individu en de overheid in beginsel dusdanig feilbaar zijn dat zij geen verantwoordelijkheid kunnen dragen voor ingrepen in het geweten van mensen, zelfs als er een democratisch mandaat is. Dit inzicht in waarachtigheid en feilbaarheid is ook weergegeven door middel van het bijbelse 2 Samuel 11, 1-27 in de VVD brochure *Opgaande lijnen* uit 1955.¹⁹ Door vrijheidsrechten in plaats van beperkingen hoopt de oud-liberaal uiteindelijk tot beter beleid te komen.

Voor wie moet er tot slot verantwoordelijkheid worden afgelegd? Liberalen dienen verantwoordelijkheid af te leggen aan alle burgers. Zij moeten op een afgewogen manier verantwoordelijkheid nemen voor het waarborgen van praktische vrijheid ten bate van de ontwikkeling van waarachtig beleid door en voor alle burgers. Vanwege de individuele feilbaarheid wordt het best mogelijke beleid bevorderd door een zo groot als mogelijke praktische vrijheid voor burgers om voor zichzelf te kiezen, te falen en te leren. Hoewel de politieke praktijk dit uitgangspunt continu onder druk zet, is het juist in tijden waarin liberalen (de) macht hebben zaak om de eigen feilbaarheid en beperkingen te erkennen en

verantwoordelijkheden te geven aan burgers zelf.

Niels de Leeuw is eerstegraadsdocent levensbeschouwing te Tilburg. Tevens is hij lid van de VVD-afdeling in Tilburg.

Noten:

- 1) F.A. Hayek, *The constitution of liberty*, Londen, 2006, pp. 101-102.
- 2) H. Pierson, *De Bossche schoolkwestie*, Amsterdam, 1874.
- 3) Hayek, *The constitution of liberty*, pp. 90 en 100.
- 4) P.G.C. van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940*, Amsterdam, 2005, p. 74; S. Dudink, *Deugdzzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901*, Amsterdam, 1997, pp. 53-61.
- 5) K.E. van der Mandele, *Het liberalisme in Nederland. Schets van de ontwikkeling in de negentiende eeuw*, Arnhem, 1933, pp. 174 en 195; H. van Riel, *Geschiedenis van het Nederlandse liberalisme in de 19e eeuw*, Assen, 1982, p. 118.
- 6) L.W.G. Scholten, *Voetstappen van Thorbecke. Het eigen geestesmerk onzer staatsinstellingen blijvende beginselen*, Assen, 1966, p. 42.
- 7) Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, p. 180.
- 8) J.A.A.H. de Beaufort, *Vijftig jaren uit onze geschiedenis 1868-1918 I*, Amsterdam, 1928, p. 119; C.B. Spruyt, *De liberale partij en de schoolkwestie*, Amsterdam, 1886.
- 9) Pierson, *De Bossche schoolkwestie*, pp. 3-5 en 13; P.L. Schram, *Hendrik Pierson. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de inwendige zending*, Kampen, 1968, p. 43.
- 10) Pierson, *De Bossche schoolkwestie*, pp. 30-35.
- 11) *Ibidem*, p. 10.
- 12) *Ibidem*, pp. 38-39.
- 13) A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, Kampen, 2004, p. 132.
- 14) J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum, 2005, p. 283.
- 15) Pierson, *De Bossche schoolkwestie*, p. 39.
- 16) *Ibidem*, p. 43.
- 17) Schram, *Hendrik Pierson*, p. 32.
- 18) H. Pierson, *Het Piusfeest op 16 juni 1871 van protestantse zijde beschouwd*, 's-Hertogenbosch, 1871, p. 5.
- 19) Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Opgaande lijnen*, Den Haag, 1955, p. 5.

– Ivo ten Hagen –

Biodiversiteit is een populair onderwerp binnen de internationale en nationale politiek. Wereldwijd zijn er afspraken gemaakt 'voor behoud en duurzaam gebruik van biodiversiteit', maar ook in Nederland zijn verschillende initiatieven als 'Taskforce Biodiversiteit en Natuurlijke Hulpbronnen' (2009-2011) en de 'Coalitie Biodiversiteit' genomen ten behoeve van deze verscheidenheid. Maar wat is biodiversiteit nu eigenlijk? Is het van belang en waarom? En welke rol speelt de mens hierbij? In onderstaande bijdrage geeft Ivo ten Hagen, voormalig raadslid, wethouder en Statenlid voor de VVD, antwoord op deze en andere vragen.

De verscheidenheid aan soorten planten en dieren noemen we biodiversiteit. Een kreet die recent aan populariteit heeft gewonnen al was het alleen al omdat je niet 'tegen biodiversiteit' kunt zijn. Daarmee heeft het de status verworven van 'politieke correctheid'. De Verenigde Naties hebben 2010 dan ook uitgeroepen tot het jaar van de biodiversiteit en verschillende politieke partijen vullen er hun groene agenda mee.

Allereerst is de vraag of biodiversiteit van belang is. Ja. Er bestaat geen organisme in de wereld dat het zonder andere soorten kan redden. Waar we ook in de natuur kijken, altijd zien we grote verscheidenheid aan dieren en planten die met elkaar een zeer gewaardeerd samenspel geven. Over het algemeen geldt: hoe meer verschillende soorten, hoe leuker het er is.

Maar wat is nu de natuurlijke gang der zaken? Oftewel, hoe ontwikkelt de natuur zich? Om te beginnen bestaat er niet zoiets als een ideaalsituatie waar we naar toe moeten – of naar moeten terugkeren, 'want vroeger was het beter'. Natuurlijk evenwicht bestaat uit een steeds wisselende verhouding tussen voedsel en eters. Planten en dieren, prooien en jagers. Die verhouding schommelt en verandert permanent. Er komen soorten bij en er gaan soorten af door migratie, veranderingen van klimaat en milieu, toe- of afname van het voedselaanbod en mutaties of uitsterfte van een soort. Zo heeft stijging van de temperatuur invloed op de boomgrens en worden gebieden waar dieren voorkomen over het algemeen groter. Schone sloten herbergen bijvoorbeeld andere (niet betere) dieren en planten dan vervuilde sloten. Maar ook het beleid om menselijke mest in de buitengebieden niet meer op open water te lozen heeft invloed op de voedselrijkdom van het water en dus op de aanwezige planten en dieren.

Het menselijk handelen beïnvloedt dus de biodiversiteit. De vraag is hoe groot deze invloed is en of dit zo groot dat er steeds meer en steeds sneller soorten uitsterven. De Britse paleontoloog Michael Benton heeft in 1993 zijn onderzoek *The fossil record* gepubliceerd waarin hij aantoonde dat het uitsterven van dieren in de afgelopen miljoenen jaren een immer langzamer proces is geworden en dat er per eeuw steeds minder soorten verdwijnen. Uit gegevens van de International Union for the Conservation of Nature (IUCN), een internationaal instituut voor natuur en natuurlijke hulpbronnen, blijkt dat er in 2008 zeventien soorten uitgestorven zijn. Bij navraag bij De Groene Rekenkamer bleken dit slechts elf soorten te zijn: een boomkikker in Tanzania – door de aanleg van een stuwdam – en tien soorten Polynesische boomslakjes – waarbij men overigens niet zeker van uitsterving is. Toegegeven, het is een willekeurig jaarverslag. Maar de stelling dat er nu, dankzij de mens, meer dieren uitsterven dan vroeger, lijkt onjuist.

Overigens heeft het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) aangegeven dat we nog maar vijftien procent van de biodiversiteit uit 1900 over hebben. Zij hebben echter niet de soorten uit 1900 geteld en vergeleken met de soorten nu, maar hebben aan de hand van theoretische modellen aangenomen dat het veranderend landgebruik alleen negatieve consequenties kan hebben. Aan de andere kant hebben we wetenschappers die aangeven dat sinds de jaren zestig van de vorige eeuw het aantal soorten aanzienlijk toeneemt. Zo vertelde emeritus hoogleeraar Milieuwetenschappen Helias Udo de Heas op de biodiversiteitsdag 2009 'Het gaat beter met de natuur in Nederland': er zijn meer vissoorten, meer zoogdiersoorten, meer plantensoorten, meer amfibieën en reptielen en meer soorten broedvogels.

Een tweede vraag die gesteld kan worden, is of het voorkomen van dieren in de hele wereld nu maatgevend is of dat we Nederland moeten isoleren. Neem bijvoorbeeld de korenwolf. U herinnert zich vast wel de ophef toen bekende Nederlanders illegaal kampeerden op een bedrijventerrein in aanleg om aandacht te vragen voor het uitsterven van de korenwolf. Nog altijd staat op de website van Das en Boom, een stichting voor natuurbescherming, dat de korenwolf met acuut uitsterven wordt bedreigd! In Nederland moeten voor heel veel geld een habitat worden ingericht en speciale verbindingzones worden aangelegd. En of dat niet genoeg is: er komen fokprogramma's om de korenwolf opnieuw uit te zetten. Ook op de IUCN Red List, de lijst voor bedreigde diersoorten, komt de korenwolf voor, maar dan met de aantekening *least concern* wat betekent dat er geen bescherming nodig is. De korenwolf komt namelijk voor van Limburg tot Mongolië en wordt in verschillende landen als een ware plaag beschouwd.

De onlogische gedachte van organisaties als Das en Boom is dat dergelijke dieren allemaal in Nederland moeten voorkomen. Het is echter vrij logisch dat in de uithoek van het leefgebied van dier of plant, de soort af en toe wel en af en toe niet voorkomt. De korenwolf in Limburg is hier een voorbeeld van. Niets om je druk over te maken. Belangrijker is een soort dat juist hier in groten getale aanwezig is, bijvoorbeeld tijdens het broedseizoen en zo, als soort, van ons land afhankelijk is. Dus soms zou je veel voorkomende soorten in Nederland kunnen beschermen en zeldzame soorten negeren.

Maar eigenlijk zou je hier nog een stap verder moeten gaan. Als wij dieren gaan beschermen, ontnemen we ze hun natuurlijke ontwikkeling, want we verhinderen het natuurlijke proces van uitsterven. Daar kan je voor kiezen als je het 'gewoon leuk' vindt om een verscheidenheid aan dieren te behouden. Maar daar is niets natuurlijks aan en laten we niet de illusie hebben dat we wezenlijk invloed hebben op het uitsterven van soorten. De reuzenpanda is eigenlijk al uitgestorven (er zijn nog 1400 exemplaren die te kieskeurig zijn bij het eten en paren) en dus een fantastisch symbool voor de lobbyorganisatie het Wereld Natuur Fonds. Het uitsterven van de reuzenpanda of de biodiversiteit in het algemeen worden aangegrepen om u ervan te overtuigen dat het mis gaat. Los van het feit hoe de situatie nu is – voldoende of onvoldoende verscheidenheid –, u moet ervan overtuigd worden dat het minder soorten zijn dan in 1900 en dat de mens hiervan de oorzaak is. En zoals bekend is: na schuld volgt boete. Er

moet meer geld komen voor natuur en wat u ook geeft, niveau 1900 halen we nooit dus er is altijd meer nodig.

Er is geen wet die voorschrijft dat we de natuur met rust moeten laten. Als we dieren zo leuk vinden dat we ze willen beschermen is daar natuurlijk niets op tegen. Het zou toch jammer zijn als de reuzenpanda of bepaalde tijgers of neushoorns uitsterven en al helemaal als wij daaraan hebben bijgedragen. Nog los van de vraag of we het kunnen voorkomen. Dit is dan ook geen pleidooi om de handen af te houden van de natuur of natuurgebieden niet te beheren. Er is niets tegen om onze omgeving geschikt te maken voor een scala aan dier- en plantensoorten door natuurgebieden aan te leggen, verbindingzones te construeren en verstoring in het broedseizoen te verbieden. Maar laten we wel eerlijk zijn: dat doen we voor ons genoegen, niet voor de 'natuur'.

De natuur heeft een waarde in zichzelf en een waarde voor de mens; natuur hoeft niet de afwezigheid van de mens te betekenen, maar kan goed samengaan met recreatie, visserij of defensie (defensie-terreinen zijn vaak de mooiste natuurgebieden). De natuur kan zelfs door de mens worden aangelegd. Voor een gevarieerde, mooie en nuttige omgeving is natuur van groot belang en deze mag, nee *moet* beschermd worden. Hoewel het niet wetenschappelijk is bepaald, is een ondergrens van zes procent van de totale oppervlakte van Nederland bestemd voor natuur (huidige oppervlakte) een uitstekend richtlijn. Als we ergens natuur aantasten vanwege een weg of een wijk moeten we dat compenseren. Als we ergens een mooi nieuw natuurgebied aanleggen, kan misschien de eerstvolgende compensatie achterwege blijven.

Tot slot rijst de vraag of dieren nu toch een afzonderlijke positie in onze wetgeving moeten krijgen? Er gaan geluiden op om er in de Grondwet een passage aan te wijden, maar dat gaat naar mijn idee te ver. De Grondwet is een afspraak tussen overheid en burgers met name om de burger tegen de overheid te beschermen en zekerheid te geven omtrent de staatsinrichting. Richtlijnen over hoe mensen zich onderling moeten gedragen, horen daar volgens liberalen niet in thuis. Een richtlijn over hoe de burgers zich ten opzichte van dieren verstaan al helemaal niet. Wel lijkt het me goed om dierenbescherming in gewone wetten te regelen. Dan gaat het vooral om excessen te voorkomen en te bestraffen, zowel in onze omgang met huisdieren als in onze omgang met wilde dieren. Als we de dynamiek

van de natuur echt accepteren, dan stoppen we met het beschermen van diersoorten en kunnen we heel wat wetten en regels schrappen. Dan accepteren we dat een Polynesische slak of de Noordse woelmuis uitsterft.

Ivo ten Hagen is voormalig raadslid, wethouder en Statenlid. Momenteel is hij trainer bij de Haya van Somerenstichting en VVD Internationaal.

Nieuw verschenen:

Geschrift 115 van de prof.mr. B.M. Teldersstichting

Bevolkingskrimp: een liberaal antwoord In een klein land woon je al snel ver weg

Op regionaal niveau wordt Nederland geconfronteerd met bevolkingskrimp. Een werkgroep onder leiding van VVD-coryfee Ed Nijpels heeft zich vanuit liberaal perspectief gebogen over deze demografische ontwikkeling en daarbij autonomie – oftewel individuele verantwoordelijkheid – als uitgangspunt genomen. De bevindingen en aanbevelingen voor een liberaal overheidsbeleid zijn opgenomen in *Bevolkingskrimp: een liberaal antwoord. In een klein land woon je al snel ver weg*.

Het eerste exemplaar van het geschrift is tijdens een persconferentie op dinsdag 17 april overhandigd aan Liesbeth Spies, demissionair minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Zij heeft zich positief uitgesproken over het rapport en is verheugd te vernemen dat er steeds meer aandacht voor bevolkingskrimp komt. Spies onderschrijft dat krimp een complex fenomeen is en dat er daarom geen blauwdruk of handleiding 'Hoe om te gaan met krimp' bestaat.

Bevolkingskrimp: een liberaal antwoord is in werkgroepsverband tot stand gekomen. Naast Ed Nijpels (voorzitter van de werkgroep) bestond de werkgroep uit Peter Boerenfijn (directeur/bestuurder stichting Habion), Camilia Bruil (wetenschappelijk medewerker bij de Teldersstichting en scribent van de werkgroep), Bas Eenhoorn (onder meer waarnemend burgemeester van Alphen aan den Rijn), Martin van Hees (hoogleraar Ethiek en Politieke Theorie), Herre Kingma (onder meer voorzitter Raad van Bestuur Medisch Spectrum Twente), Arno Korsten (onder meer emeritus hoogleraar Bestuurskunde), Jan Lambooy (emeritus hoogleraar Ruimtelijke Economie), Henry Meijdam (onder meer voorzitter VROM-Raad), Frits Oevering (economisch onderzoeker Rabobank Nederland, heeft op persoonlijke titel deelgenomen aan de werkgroep), Patrick van Schie (directeur van de Teldersstichting) en Tom Smit (directeur Management Consultancy Royal Haskoning).

Bevolkingskrimp: een liberaal antwoord is per email of telefonisch te bestellen en kost € 15,00. info@teldersstichting.nl of 070 363 19 48.

Teldersstichting

PARTICIPATIE VAN ACHTERBLIJVERS

– Sadik Harchaoui en Lotte van Vliet –

Naar aanleiding van:

Fleur de Beaufort, *Van stigma naar sociale stijging. Een liberale toekomst voor 'achterblijvers'*, geschrift 112 van de prof. mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 2011.

Participatie^A is voor iedereen van belang. Het zorgt ervoor dat mensen een bijdrage leveren aan de samenleving, een inkomen verwerven en sociale contacten opdoen. Maar participatie is niet voor iedereen vanzelfsprekend. Dat blijkt ook in het rapport *Van stigma naar sociale stijging*, dat de Teldersstichting onlangs uitbracht. In het boek staan 'achterblijvers' in de samenleving centraal. De groep die (bewust) langs de zijlijn staat en moeite heeft met participeren. Hoe ook die mensen een actieve positie in de samenleving kunnen verwerven en behouden is al eeuwenlang onderwerp van debat. Participatie van burgers is ook één van de wettelijke adviesopdrachten van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO). In deze bijdrage zullen we het rapport *Van stigma naar sociale stijging* dan ook beschouwen vanuit het gedachtegoed van de RMO.

Deze beschouwing doen we aan de hand van drie observaties bij het rapport. Ten eerste vanuit waardering voor het aansnijden van de prangende problematiek van achterblijvers. Ook al is het misschien een grenzeloos ideaal dat iedereen participeert, het is onmogelijk om groepen in de samenleving op te geven. Enerzijds omdat iedereen een eerlijke kans verdient in het leven, anderzijds omdat het te kostbaar is voor de samenleving als geheel. De tweede lijn uit het boek die wij willen bespreken is de inherente spanning tussen menselijk handelen (of niet-handelen) en de context waarin zij zich bevinden. Beleid en regelgeving van de overheid kunnen mensen prikkelen om actief te worden, maar schieten het doel ook regelmatig voorbij. Het boek geeft aan dat beleidsinterventies die zich richten op

de onderklasse, hier ook niet aan ontkomen. We zoomen specifiek in op falende jeugdzorg, een beleidsterrein waar ook mensen aan de onderkant van de samenleving mee te maken krijgen. Een laatste observatie bij het boek komt voort uit verwondering over de gekozen aanbevelingen, die het probleem van sociale stijging vooral lijken aan te pakken via allerlei repressieve maatregelen. Wie zich bij lezing zou beperken tot de aanbevelingen, zou niet direct denken dat hij een boek in handen heeft over sociale stijging of een gebrek daaraan.

Aandacht voor achterblijvers

In *Van stigma naar sociale stijging* legt de Teldersstichting de vinger op een zere plek in de Nederlandse samenleving. Te veel mensen staan aan de zijlijn, zijn niet in staat of te weinig bereid om te participeren. Zoals het rapport terecht aanhaalt, is deze maatschappelijke opgave niet van gisteren. Al eeuwenlang bestaan er groepen in de samenleving die onvoldoende mee (kunnen) doen. En nu de reikwijdte van de verzorgingsstaat steeds kleiner wordt, is meedoen in de participatiemaatschappij een actuele opdracht voor iedereen.

De auteur brengt mooi in beeld dat het probleem van mensen die onvoldoende meedoen een gelaagd probleem is. Dit begint al bij de term 'onderklasse', een benaming die normaal gesproken al snel een stigmatiserende en weinig activerende lading krijgt door haar relatie met armoede. De auteur weet echter het begrip (maar vooral ook de werkelijkheid daarachter) in een bredere context te plaatsen door nauwkeurig onderscheid te maken in een sociaaleconomische, culturele en gedragsmatige dimensie. In het vierde hoofdstuk wordt dit op een informatieve wijze uitgewerkt aan de hand van thema's als financiële uitgaven, schooluitval, leefstijl en intergeneratieve overdracht van de onderklasse positie.

Bovendien maakt de schrijver duidelijk dat de onderklasse niet in een vacuüm handelt (of juist niet handelt). Problemen kunnen immers worden versterkt door de manier waarop wij daar als samenleving mee om gaan. De problematiek zit niet alleen in mensen zelf, maar ook in de systemen die de

A Participatie is een breed begrip dat vele interpretaties en uitingsvormen kent. In dit artikel vatten wij participatie breed op: zowel maatschappelijke, sociale en arbeidsparticipatie vallen binnen onze definitie. We laten politieke participatie buiten beschouwing.

overheid rond die onderklasse organiseert. Het rapport schetst onder meer hoe beleidsinterventies lang niet altijd de gewenste effecten hebben: 'Intensief en kostbaar overheidsingrijpen heeft onvoldoende antwoord kunnen geven op de problematiek van de echte achterblijvers', aldus de auteur.¹

Fouten van 1^e, 2^e en 3^e soort

Het is een bekend gegeven dat overheidssteun niet altijd positief uitpakt voor de groepen voor wie het oorspronkelijk bedoeld was. Dat is vaak te wijten aan systeemfouten. Beleid beoogt het een, maar bereikt het ander. Het vijfde hoofdstuk van het boek geeft hiervan diverse voorbeelden. De auteur schetst hoe overheidsinterventies sinds de negentiende eeuw er niet blijvend in geslaagd zijn om het bestaan van een te minimaal participerende onderklasse te voorkomen. Ook de RMO heeft hier in een aantal adviezen op gewezen. Zo benoemde hij in zijn advies *Verschil in de verzorgingsstaat* 'drie systeemfouten' waardoor de verzorgingsstaat, ondanks een toegenomen welvaartsniveau, steeds meer moeite heeft om de kwetsbaarste doelgroepen te bereiken.²

Een van de uitgangspunten van de verzorgingsstaat is dat de overheid een aantal basisvoorzieningen garandeert. Wanneer een deel van de maatschappij de toegang tot een dergelijke basisvoorziening mist, een 'fout van de eerste soort', dan is de logische reflex om het voorzieningenniveau op generieke wijze uit te breiden. Resultaat daarvan is echter dat niet alleen degenen die behoefte hebben aan voorzieningen ervan profiteren, maar ook mensen die eigenlijk best zonder kunnen. Dit noemt de RMO een 'fout van de tweede soort'. Wat tot stand kwam onder de vlag van solidariteit en rechtvaardige verdeling, leidt op dat moment in de praktijk tot overmatig gebruik, dat soms kan grenzen aan misbruik. Een generieke aanpak leidt in dat geval tot een continue uitbreiding van voorzieningen. En nog steeds blijft het dan de vraag of de beleidsinterventies in staat zijn om de problematiek van achterblijvers aan te pakken. Meer voorzieningen – het rapport van de Teldersstichting spreekt over 79 regelingen voor de onderklasse – is geen garantie voor succes, zo blijkt.

Vaak ziet de overheid dat ook in en probeert ze na de generieke uitbouw, de aanspraak op voorzieningen binnen de perken te houden. Die reactie heeft wederom een generiek karakter. Er worden afslankingprocessen, kaasschaafmethoden en andere bezuinigingen toegepast. De generieke terug-tred leidt tot wat we een 'fout van de derde soort'

kunnen noemen: 'om overmatig gebruik van voorzieningen te voorkomen, worden voorzieningen generiek gekort, waardoor juist de groepen die ze echt nodig hebben, niet genoeg hebben aan wat rest van die voorzieningen.'³ Door telkens een deel van de voorzieningen generiek af te romen en daarmee onvoldoende na te gaan wie aan de voorzieningen werkelijk behoefte heeft, komen de publieke middelen steeds minder terecht bij de groep voor wie ze oorspronkelijk bedoeld waren.

Het besef van deze beleidsreflexen is van groot belang wanneer er keuzes worden gemaakt in voorzieningen die de participatie van de onderklasse moeten bevorderen. De uitdaging is gelegen in het maken van *specifieke* keuzes. De oproep in *Van stigma naar sociale stijging* om de 79 regelingen te minimaliseren tot vijf is dus alleen relevant als de overgebleven regelingen doen wat ze moeten doen: achterblijvers stimuleren tot participatie en ondersteuning bieden waar nodig.

Verstikkende hulpverlening

De voorgaande analyse is behulpzaam als een overkoepelende gedachtegang bij de inrichting van verzorgingsstaatarrangementen. Echter, bij de activering van achterblijvers speelt een aantal specifieke beleidsterreinen een bijzondere rol. Een van deze beleidsterreinen is de jeugdzorg. *Van stigma naar sociale stijging* is kritisch over de effectiviteit van hulpverlening aan gezinnen met problemen. In veel gevallen draagt de organisatie van de hulpverlening niet bij aan een duurzame oplossing voor gezinnen. De jeugdzorg is te verkokerd, organisaties werken langs elkaar heen. Soms hebben gezinnen te maken met tien tot vijftien professionals, maar niemand neemt regie. 'Saneer en versimpel het woud van hulpverlenende instanties', stelt de Teldersstichting in het rapport.

Het is een mooie boodschap, maar roept wel de vraag op waar precies de mogelijkheden liggen om iets aan die verkokering en versnippering te doen. De afgelopen jaren heeft de RMO in verschillende adviezen aandacht besteed aan de organisatie van de jeugdzorg. Uit onze analyses blijkt onder meer dat bij ineffectiviteit van de hulpverlening het van belang is een onderscheid te maken tussen enerzijds organisatorische tekortkomingen en anderzijds tekortkomingen in de meer inhoudelijke aanpak. Dit onderscheid lijkt misschien dun, maar kan relevant zijn voor de keuze van veranderingstrajecten. We lichten beide – organisatie en inhoud – in het vervolg toe.

Verkokering en ontkokering als onderdeel van hetzelfde probleem

Organisatorische tekortkomingen zijn vaak terug te voeren op de algemene klacht van verkokerde organisaties. 'Het gezin' of 'het kind' staat onvoldoende centraal bij de hulpverlening en gebrekkige samenwerking van de verschillende actoren brengt een oplossing allerminst dichterbij. Andere kenmerken van verkokering zijn onder meer de versnippering van taken en bevoegdheden, gebrekkige coördinatie en afstemming en falende communicatie.⁴

Veelal wordt als oplossing voor deze verkokering automatisch verondersteld dat ontkokering dan wel de oplossing moet zijn. In het advies *De ontkokering voorbij* uit 2008 laat de RMO echter zien dat dit een te snelle conclusie is. Het streven naar ontkokering laat nieuwe problemen zien. Hoewel de overheid vanuit de beste bedoelingen wil streven naar het oplossen van maatschappelijke problemen, concentreert zij zich vaak meer op het veranderen van de eigen en andermans organisatie. Begrijpelijk overigens, want daar heeft zij grip op. Bestuurscentralisme ligt op de loer: er wordt naar bestuurlijke antwoorden gezocht op maatschappelijke problemen. Ontkokering brengt gevolgen met zich mee die lijken op de verkokerde situatie die men in essentie wil bestrijden. Het leidt tot nieuwe coördinatie (de zoveelste professional), die weer een koker op zich vormt. Het gevolg is dat veel energie opgaat aan sturings- en organisatievraagstukken. Ten slotte heeft ontkokering ook lang niet altijd de gewenste effecten op het uitvoeringsniveau, waardoor het streven naar ontkokering kan verzanden in een tekentafel-discussie over hoe het nieuwe systeem er nu uit moet zien. Kortom: ontkokering en verkokering zijn een gevolg van eenzelfde ideaalbeeld waarin beheersing van risico's dominant is.

Ontkokering *an sich* gaat een oplossing dus niet dichterbij brengen. Beter is het om een inhoudelijke koerswijziging door te voeren, die mogelijkheden biedt voor professionals om ruimte te nemen en tussen kokers door inhoudelijk samen te werken. In het advies *Ontzorgen en normaliseren* uit 2012 geeft de RMO een aanzet.

Ontzorgen en normaliseren

Het huidige jeugd- en gezinsbeleid is grotendeels gebaseerd op de angst voor incidenten. Die angst voedt de roep om ontkokering, maar leidt ook tot het uitdijen van de jeugdzorg. Gewone problemen verworden tot grootschalige zorgproblemen en de

zware hulpverlening – die bovendien sterk gemedicaliseerd is – ruikt op in het alledaagse leven. Het beleid van meten, monitoren en beheersen heeft de lichtere vormen van ondersteuning bovendien weggedrukt.⁵

De inhoudelijke koers van de jeugdzorg kan continue uitdijning van problematiek en aanspraak op zorg enkel afwenden wanneer zij zich baseert op de principes ontzorgen en normaliseren.⁶ Kwetsbaarheid kan weliswaar lastig zijn, maar hoort bij het dagelijks leven. Onnodig problematiseren en etiketteren dient te worden tegengegaan (normaliseren). Kwetsbare gezinnen hebben naast een veilige en stimulerende opvoedgeving ook een vorm van zorg nodig die de eigen kracht weet te versterken en de sociale omgeving kan activeren en benutten (ontzorgen). Bij de ondersteuning van kwetsbare gezinnen is het bovendien van belang om meer ruimte te bieden aan betrokken professionals en beroepskrachten en om een sterke eerstelijns jeugd- en gezinszorg vorm te geven. Een eerste lijn die praktische hulp biedt waar nodig, het sociale netwerk trekt en het aanknopingspunt vormt voor een gezin, zodat het woud aan hulpverlenende instanties ook daadwerkelijk wordt teruggedrongen.

Investeren in de toekomst

Hoewel we dus grotendeels kunnen aansluiten bij de aanbevelingen die zich richten op het aanpakken van de beleidsmatige context van de onderklasse, kunnen bij de aanbevelingen die zich richten op het gedrag van achterblijvende groepen vraagtekens worden gezet. Wanneer er strafbare feiten worden geconstateerd, is het toepassen van de wet logisch en passend – dat geldt in een rechtsstaat voor iedereen, niet alleen voor achterblijvers. Maar wanneer het gaat om sociale stijging zijn repressieve en restrictieve maatregelen te beperkt. Het rapport schiet daar in door met aanbevelingen als 'pak leerling, ouders en school aan bij spijbelen en schooluitval, maak bijstand voor nieuwkomers ontoegankelijk, introduceer "three strikes, maximum punishment" en maak groepsbestrafning mogelijk.'

Het rapport had aan kracht kunnen winnen als de aanbevelingen vervolg hadden gegeven aan de opmerking die de auteur op pagina 19 maakt: 'Iedere burger moet in principe voorzien zijn van een bestaansminimum en van voldoende ontwikkelingskansen. Op deze wijze zijn kinderen in ieder geval voorzien van de garantie dat zij – los van hun afkomst – de kans krijgen zich via goed onderwijs te

ontwikkelen en aldus zo optimaal mogelijk geëquipeerd aan de start van het volwassen leven te verschijnen.'

Enkele aanbevelingen over toegankelijk en kwalitatief goed onderwijs waren op zijn plaats geweest, onderwijs is immers de motor van sociale stijging.⁷ Een mogelijke aanbeveling: zet in op optimale talentontwikkeling. Voorwaarde is dan dat we ons als samenleving realiseren dat de context waarin kinderen van achterblijvers opgroeien hun kansen beïnvloedt. We weten bijvoorbeeld dat invloed van het ouderlijk milieu op de schoolkeuze en het schoolsucces nog altijd substantieel is.⁸ Extra ondersteuning van kinderen die een stimulerende sociale omgeving ontberen is daarom van groot belang. Dat kan bijvoorbeeld door extra ondersteuning in te schakelen die het sociale netwerk vergroot, kop- of voetklassen te realiseren en een leven lang leren mogelijk te maken. Aandacht voor individuele talentontwikkeling zou het liberale gedachtegoed, waar de vrijheid van het individu zo'n belangrijke plaats inneemt, meer recht hebben gedaan.

Sadik Harchaoui is voorzitter van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling en bestuursvoorzitter bij FORUM. Lotte van Vliet is senior adviseur bij de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.

Noten:

- 1) F.D. de Beaufort, *Van stigma naar sociale stijging. Een liberale toekomst voor 'achterblijvers'*, geschrift 112 van de prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 2011.
- 2) RMO, *Vershil in de verzorgingsstaat. Over schaarste in de publieke sector*, Den Haag, 2004.
- 3) Ibidem.
- 4) RMO, *De ontkokering voorbij. Slim organiseren voor meer regelruimte*, Den Haag, 2008.
- 5) D. Graas en D. de Ruitter, *Jeugdzorg: graag ontzorgen*, 2012. <http://www.socialevrraagstukken.nl/>
- 6) RMO, *Ontzorgen en normaliseren. Naar een sterke eerstelijns jeugd- en gezinszorg*, Den Haag, 2012.
- 7) RMO, *Nieuwe ronde, nieuwe kansen. Sociale stijging en daling in perspectief*, Den Haag, 2011.
- 8) J. Tolsma en M.H.J. Wolbers, *Naar een open samenleving? Recente ontwikkelingen in sociale stijging en daling in Nederland*, Den Haag, 2010; J.J. Latten, *Zwanger van segregatie. Een toekomst van sociale en ruimtelijke segregatie?*, oratie UvA, Amsterdam, 2005; K. van Eijck en G. Kraaykamp, 'De intergenerationele reproductie van cultureel kapitaal in belichaamde, geïnstitutionaliseerde en geobjectiverde vorm', *Mens en Maatschappij*, jaargang 84, nummer 2, 2009, pp. 177-206.

Nu verkrijgbaar:

Geschrift 112 van de prof.mr. B.M. Teldersstichting

Van stigma naar sociale stijging Een liberale toekomst voor 'achterblijvers'

In het rapport *Van stigma naar sociale stijging. Een liberale toekomst voor 'achterblijvers'* wordt uitvoerig aandacht besteed aan de liberale historie en filosofie ten aanzien van ontplooiing en verheffing. Wat werd er in het verleden gedaan om daadwerkelijk zoveel mogelijk gelijke startkansen voor individuen te bereiken? Daarnaast wordt gekeken naar de vraag waarom er in Nederland tegenwoordig toch nog steeds een groep achterblijvers bestaat die langdurig rondkomen van een bijstandsuitkering en daarbij met diverse andere problemen te maken hebben. Problemen die meer dan eens van generatie op generatie worden overgedragen, waardoor steeds opnieuw kinderen de kans op een beter leven wordt ontnomen.

Het rapport rondt af met diverse aanbevelingen die de vicieuze cirkel van armoede, achterstand en sociale uitsluiting moeten helpen doorbreken. Daarbij speelt voor liberalen naast het bieden van kansen ook het appelleren aan de individuele verantwoordelijkheid een belangrijke rol.

Het rapport is nu verkrijgbaar bij de Teldersstichting voor € 15,00. Het is per e-mail te bestellen via info@teldersstichting.nl of telefonisch 070-3631948.

 Teldersstichting

ONBETWISTBAAR RECHT?

– Joost Taverne –

Naar aanleiding van:

J.G.C. Wiebenga e.a., *Onbetwistbaar recht? Juridisering en het evenwicht tussen rechtsstaat en democratie*, geschrift 113 van de prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 2012.

In Nederland en Europa zijn er verschillende bewegingen die vraagtekens zetten bij de groeiende invloed van het recht in het algemeen en het internationaal en Europees recht in het bijzonder. Er wordt veelal geargumenteed dat er een overdaad aan wet- en regelgeving bestaat. Dit zou een beknellend effect hebben op de bewegingsvrijheid van ondernemers en burgers. Op het eerste gezicht voor liberalen een zorgelijke ontwikkeling. Maar wat is juridisering nu precies? Hoe wordt het geldend recht in de Nederlandse samenleving aangewend? En maken het openbaar bestuur en rechters op 'juiste' wijze gebruik van hun bevoegdheden – handelen zij met andere woorden ten dienste van de burger? Deze en andere vragen worden beantwoord in *Onbetwistbaar recht? Juridisering en het evenwicht tussen rechtsstaat en democratie*, een rapport dat begin dit jaar door de Teldersstichting is gepresenteerd. Op heldere en originele wijze wordt juridisering in nationaal en internationaal verband in kaart gebracht en worden aanbevelingen gedaan.

De auteurs van *Onbetwistbaar recht?* zijn bij het in kaart brengen van juridisering ambitieus te werk gegaan. Er is gekozen voor een alomvattende benadering van de problematiek, waarbij enerzijds is gekeken naar de groei van regeldichtheid, en anderzijds naar de mentaliteit van burgers, organisaties en overheden ten aanzien van het recht. De blik is bovendien, zoals reeds beschreven, gericht op het nationale, Europese én internationale niveau. Op alle terreinen wordt een culturele trend gesignaleerd 'om het geldende recht, met inbegrip van de rechterlijke uitleg daarvan, a) te verheffen tot doel op zich en daarmee niet langer op te vatten als instrumenteel in de verhouding tussen burgers en overheid; en b) steeds vaker als niet voor verbetering vatbaar door democratische besluitvorming te beschouwen, dan

wel als onaantastbaar daarbij.' Met andere woorden, het gaat bij juridisering niet alleen om het toegenomen aantal regels, maar ook om hoe we met die regels omgaan. Na iedere analyse volgen talrijke aanbevelingen, waarvan het aantal het onmogelijk maakt overal op in te gaan.

De titel *Onbetwistbaar recht?* is goed gekozen. De belangrijkste gedachte van het werk is dat het recht betwistbaar moet zijn. Sommige problemen zijn niet op te lossen met het recht en sommige risico's niet uit te sluiten. Een rechterlijke uitspraak markeert weliswaar het einde van een juridisch proces, maar niet per definitie het einde van een democratisch of maatschappelijk proces. Ook het parlement zou deze gedachte ter harte moeten nemen. Het dient zijn taken meer, wat ik zou willen noemen, 'rolvast' uit te voeren. Dit vergt zowel meer bescheidenheid, als een groter zelfbewustzijn. Bescheidenheid is nodig voor een kritische houding ten aanzien van de eigen wetgeving. Zelfbewustzijn is noodzakelijk om de verantwoordelijkheid voor de constitutionele toetsing te dragen. Eén van de beste aanbevelingen van het boek is dan ook dat het parlement vaker discussieert over rechterlijke uitspraken.

Andere bruikbare aanbevelingen zijn het permanent maken van delen van de Crisis- en Herstelwet, het toevoegen van horizonbepalingen aan nieuwe wetten en het overwegen van *mediation* tijdens bestuursrechtelijke bezwaarschriftprocedures. Al deze aanbevelingen zijn geschreven vanuit de gezonde gedachte dat het recht niet het enige middel is om problemen op te lossen. Sterker nog, het recht is in veel situaties juist bedoeld als laatste redmiddel. Het durven betwisten van het recht, maakt het mogelijk problemen sneller bij de horens te vatten en zo het wederzijds vertrouwen tussen burger en overheid te vergroten.

In *Onbetwistbaar recht?* wordt de nadruk gelegd op slagvaardig bestuur. De notie dat de rechtspraak een belangrijke functie heeft ten aanzien van de rechten van het individu had wellicht iets meer aandacht verdiend. De grote conceptuele uitdaging is namelijk hoe de rechten van het individu en democratisch

bestuur tegen elkaar moeten worden afgewogen. Een conceptueel kader kan als fundament dienen voor een coherente beoordeling van de juridisering en, in het bijzonder, de rol van de rechterlijke macht hierin.

Aardig is dat het boek laat zien dat juridisering bijna even oud lijkt als onze Grondwet. Thorbecke stelt namelijk in zijn narede: 'In beide gevallen stoort men, zoo handelende, door uitoefening van een formeel onbetwistbaar regt den regelmatigen gang der constitutionele regering.' Het gaat niet alleen om rechten en bevoegdheden, maar ook om hoe daarvan gebruik wordt gemaakt. Wat daarbij voor alle actoren van belang is, is wederom rolvastheid. Met de 'risico-regel-reflex' uit het boek wordt dit belang mooi onderstreept voor de parlementaire paniekpraktijk. Het gaat hierbij om de neiging van het parlement om na een incident een grote hoeveelheid nutteloze, maar dure Kamervragen te stellen en nóg strakkere regelgeving te willen maken. Natuurlijk moet voor fouten politieke verantwoording worden afgelegd, maar zelfbewuste politici hebben het niet nodig politieke munt te slaan uit incidenten. Een zekere mate van risico moet in de wet acceptabel zijn. Een interessante aanbeveling om het parlement hier een handje bij te helpen is de door de auteurs voorgestelde 'afkoelperiode'. Een periode van bezinning voordat met nieuwe wetgeving wordt gekomen.

Ook ten aanzien van het internationaal recht dient het parlement zelfbewuster op te treden. Te vaak worden democratisch tot stand gekomen wetten als een schending van de mensenrechten geoordeeld door de nationale of internationale rechters. Ook

door zijn eigen lijdzame houding is het parlement hierdoor te passief betrokken bij de ontwikkeling van mensenrechten. Mede als gevolg hiervan is de grondrechtenbescherming uiteindelijk aan inflatie onderhevig.

Als een van de weinige landen ter wereld kent Nederland, in deze artikelen, rechtstreekse werking toe aan internationaal recht, geeft het internationaal recht voorrang boven Nederlands recht en plaatst het internationaal recht zelfs boven onze eigen Grondwet. Fundamenteel in onze Grondwet is echter het uitgangspunt dat het parlement, en niet de rechter, het laatste woord spreekt over de grondwettelijkheid van wetten.

De auteurs van *Onbetwistbaar recht?* constateren deze bijzondere Nederlandse constructie, maar stellen geen grondwettelijke wijzigingen voor. Mijns inziens is een aanpassing wel degelijk op zijn plaats. Om beter invulling te kunnen geven aan het fundamentele uitgangspunt dat het parlement het laatste woord spreekt over de grondwettelijkheid van wetten, dienen artikelen 93 en 94 van de Grondwet zodanig te worden genuanceerd, dat de algemene regel dat internationale regelgeving boven de nationale staat blijft bestaan, maar dat de wetgever preciezer kan aangeven wat de doorwerking van internationaal recht in onze rechtsorde betekent. Op deze wijze kunnen wij er zorg voor dragen dat de staat en de wet ten dienste staan van de burger, en de rechtsstaat en democratie in evenwicht blijven.

Joost Taverne, is namens de VVD lid van de Tweede Kamer Hij is woordvoerder staatsrecht, bestuurs- en bestuursprocesrecht, auteursrecht, financiering politieke partijen, adoptie en vrijheid van meningsuiting.

Nu verkrijgbaar: Geschrift 113 van de prof.mr. B.M. Teldersstichting

Onbetwistbaar recht? *Juridisering en het evenwicht tussen de rechtsstaat en democratie*

Als gevolg van juridisering raakt het evenwicht tussen de wetgever en de rechter, tussen democratie en rechtsstaat, uit balans. *Onbetwistbaar recht?*, dat door een werkgroep onder leiding van Staatsraad Jan Kees Wiebenga tot stand is gekomen, biedt een serie aanbevelingen om dat evenwicht te herstellen.

Onbetwistbaar recht? is zowel telefonisch als per e-mail te bestellen bij de Teldersstichting voor € 16,50 via 070-3631948 of info@teldersstichting.nl.

 Teldersstichting

BEELDEN VAN EEN SOCIAALDEMOCRATISCHE NACHTMERRIE

WAARSCHUWING VOOR SOCIALISME ONVERMINDERD ACTUEEL

– Fleur de Beaufort –

Naar aanleiding van:

Eugen Richter, *Sociaaldemocratische toekomst-beelden. Vrij naar Bebel. Een politieke toekomst-roman uit 1891*, (vertaald en ingeleid door Patrick Stouthuysen), Brussel, 2012.

Wat de effecten zijn van een socialistische 'heilstaat' zou inmiddels genoegzaam bekend moeten zijn. Een totalitaire staat die iedere vorm van individualisme de kop indrukt in een poging absolute gelijkheid voor het volk te creëren. De machthebbers zelf vallen uiteraard niet onder het juk der gelijkheid. Voor hen gelden andere regels, zoals George Orwell in zijn werk *Animal Farm* treffend verwoordde: 'all animals are equal, but some are more equal than others'.¹ In 1891 toen de Duitse sociaaldemocraten in Erfurt bijeen waren om een nieuw partijprogramma vast te stellen – het *Erfurter Programm* – schetste de liberale politicus en publicist Eugen Richter in een toekomstroman hoe de socialistische 'heilstaat' er in zijn ogen uit zou zien.

Ruim een kwarteeuw voor de Russische Revolutie is Richter er in zijn werk *Sozialdemokratische Zukunftsbilder. Frei nach Bebel* in geslaagd duidelijk te maken wat voor de bevolking de gevolgen zouden zijn van een socialistische overheersing. Verrassend adequaat wist Richter in 1891 reeds inzichtelijk te maken wat in de twintigste eeuw voor teveel mensen werkelijkheid zou worden. Sinds kort is het boekje van Richter uit de vergetelheid gehaald dankzij een nieuwe vertaling en heruitgave door het Liberaal Archief te Gent.² De Brusselse hoogleraar Patrick Stouthuysen tekende voor de vertaling en voorzag het werk van een gedegen inleiding en de nodige voetnoten.

Eugen Richter (1838-1906) was een liberaal politicus en belangrijk tegenstrever van de Duitse rijkskanselier Otto von Bismarck. Binnen het Duitse liberalisme was er een tweedeling tussen enerzijds

de Deutsche Fortschrittspartei (later Deutsche Freisinnige Partei en de Freisinnige Volkspartij) en anderzijds de Nationalliberale Partei. Daar waar de *Fortschritts*-liberalen een principiële klassiek-liberale politiek nastreefden gingen de *National*-liberalen veel pragmatischer te werk. Zij steunden veelal de politiek van Bismarck in de hoop dat zij op deze wijze ook op een aantal liberale punten winst zouden boeken. Zo wensten de *Fortschritts*-liberalen geen concessies te doen aan de vrijhandel – ze werden door tegenstanders ook vaak Manchesterliberalen genoemd, naar de Britse vrijhandelsliberalen – terwijl de *National*-liberalen dachten dat ze door hun instemming met Bismarcks toltarieven uiteindelijk op andere punten meer winst zouden kunnen halen. Een stapje terug om later een forse stap vooruit te kunnen zetten, was de gedachte.³

De principiële koers van de *Fortschritts*-liberalen werd hen niet altijd in dank afgenomen. Richter ging de geschiedenisboekjes in als dogmatisch, onbuigzaam en rechtlijnig. Zijn beginselvastheid weerhield hem er soms zelfs van met politici die hem redelijk na stonden compromissen te sluiten.³ Toch werd er ook meer positief over hem gesproken in termen als consequent, principieel en standvastig. Zelfs zijn politieke tegenstander Bismarck was lovend over Richter als politicus. 'Richter war wohl der beste Redner, den wir hatten. Sehr unterrichtet und fleißig; von ungefälligen Manieren, aber ein Mann von Charakter. Er dreht sich [...] nicht nach dem Winde.'⁴

Als liberaal stond voor Eugen Richter de vrijheid altijd voorop. Daarbij gold 'die wirtschaftliche Frei-

A De uitspraak van de *National*-liberale voorman Rudolf von Bennigsen, 'besser in der Regierung ein geringes tun, als in die opposition ein Unbegrenztes fordern', is exemplarisch voor deze houding. Zie ook: F. de Beaufort, 'Een liberale Realpolitiker. Rudolf von Bennigsen (1824-1902)', in: P.G.C. van Schie (red.), *Liberaal leiders in Europa. Portretten van prominente politici in de negentiende en vroege twintigste eeuw*, Amsterdam, 2008, pp. 181-209.

heit hat keine Sicherheit ohne politische Freiheit, und die politische Freiheit findet ihre Sicherheit nur in der wirtschaftlichen Freiheit'.⁵ Vrijheid is niet iets wat ons komt aanwaaien, integendeel. We moeten ervoor vechten en ook de verworven vrijheden steeds opnieuw verdedigen en behoeden.

De ondertitel van de toekomstroman verwijst naar August Bebel (1840-1913), voorman van de Duitse sociaaldemocraten en tijdgenoot van Richter. Bebel stond in 1869, samen met onder andere Wilhelm Liebknecht, aan de wieg van de Sozialdemokratische Arbeiterpartei, die in 1875 gezamenlijk met de Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein van Ferdinand Lassale opging in de Sozialistische Arbeiterpartei. In 1891 tijdens het congres in Erfurt werd de nieuwe naam aangenomen Sozialdemokratische Partei Deutschland (SPD).

Bebel publiceerde in 1879 het werk *Die Frau und der Sozialismus*, waarin hij zich sterk maakte voor de gelijkberechtiging van mannen en vrouwen en de socialistische staat van de toekomst schetste. Daarmee was Bebel de eerste die zich aan zeer concrete beschrijvingen van een socialistische toekomst waagde. Het boek beleefde maar liefst 52 herdrukken gedurende Bebels leven en zou nog lang als standaardwerk gelden.

Richter had zich al eerder met de pen tegen Bebel gekeerd. In 1883 schreef hij het strijdschrift *Gegen Bebel. Die verwerflichen Ziele Bebels und der Sozialdemokratie*, waarna in 1890 *Die Irrlehrer der Sozialdemokratie* volgde. Met de publicatie van zijn toekomstroman voltooide de liberaal zijn kritiek op Bebel, ditmaal in romanvorm.

In de roman *Sozialdemokratische Zukunftsbilder. Freinach Bebel* maakt Richter pijnlijk duidelijk dat er van vrijheid weinig overblijft wanneer de overheid alle macht in handen heeft, zoals in de socialistische staat. We volgen August Schmidt die in een dagboek de lotgevallen van zijn familie vastlegt na de niet nader beschreven sociaaldemocratische machts-overname in Duitsland. Schmidt is zelf sociaaldemocraat en blijft dat tegen beter weten in. Al moet gezegd dat van de 'heerlijke nieuwe tijd' die Schmidt verwachtingsvol tegemoet ziet wanneer hij zijn dagboek begint, aan het einde weinig over is.

Zijn zoon Franz Schmidt, die met zijn verloofde naar Amerika is gevlucht, schrijft zijn vader tijdens de 'verkiezingen' en voorspelt de uitslag. 'In een sa-

menleving waar geen persoonlijke en economische vrijheid meer bestaat, [kan] zelfs de meest vrije staatsvorm geen politieke zelfstandigheid verzekeren. Wie, zoals vandaag voor iedereen het geval is, voor alles van de overheid afhankelijk is, zal slechts zeer uitzonderlijk de morele kracht vinden om, zelfs als de verkiezingen geheim zijn, tegen de zittende machthebbers te stemmen. Zo min als voor soldaten in een kazerne of voor gevangenen in de cel, heeft het stemrecht in een sociaaldemocratische staat enige betekenis'.⁶ August Schmidt stemt, tegen zijn aanvankelijke bedoeling in, voor de zittende machthebbers. Hoofdzakelijk uit angst dat hij en zijn vrouw anders van elkaar gescheiden zullen worden.

Dat laatste was een heel reële angst in de socialistische staat waar alle bedrijven waren genationaliseerd en de overheid plannen had opgesteld voor productie en consumptie. Iedereen kon een beroepskeuze aangeven, waarna arbeidsplaatsen werden toegewezen. Deze toewijzing geschiedde uiteraard niet naar kwaliteiten van medewerkers, doch op basis van willekeur en loyaliteit aan de partij. Zo kon het gebeuren dat zoon Franz, die op het punt stond te trouwen met verloofde Agnes, van haar gescheiden werd en tientallen kilometers verderop een baan kreeg toegewezen. Agnes zelf moest als naaister aan de slag, terwijl ze gediplomeerd en ervaren modeontwerpster was. Ook de hoofdpersoon zelf moet de stap terugzetten van leidinggevende naar gezelf. Daarbij kreeg iedereen hetzelfde loon.

Wat het effect is van deze gang van zaken beschrijft de auteur treffend. 'Men krijgt de indruk dat de werkplaatsen niet meer zijn dan lokalen om de tijd te doden. Het parool luidt: vooral niet harder werken dan de anderen. Stukwerk bestaat niet meer; het was niet te verenigen met het beginsel van gelijk loon en gelijke arbeidstijd. [...] omdat iedereen zeker is van zijn geld, is nu de regel: is het niet voor vandaag, dan is het voor morgen. Vlijt en ijver worden gezien als domheid en kortzichtigheid. Waarom zou men zich inspannen? De rappe brengt het niet verder dan de trage. Niemand is nog de smid van zijn eigen voorspoed, men wordt steeds meer verstrengeld in de ketenen die andere smeden'.⁷

Uiteindelijk leidt dit tot grote tekorten omdat vraag en aanbod op geen enkele wijze op elkaar aansluiten. Niet alleen blijft de productie ver achter bij de consumptie, ook is er een overvloed aan producten waar geen vraag naar is.

Wanneer de dagboekschrijver een zitting van de

Rijksdag bijwoont komt een afgevaardigde uit Hagen – i.c. Eugen Richter zelf – aan het woord. Deze keert zich fel tegen het overheersende socialisme. 'Had u zich destijds maar van uw dwaalleer bevrijd en een beter inzicht verworven in hoe de economie werkt! Het jaarlijkse begrotingstekort [...] betekent het failliet van de sociaaldemocratie. [...] Niet de omvang van de arbeid, maar de achteruitgang van de kwaliteit ervan, het vandaag alomtegenwoordige luilakken, draagt schuld aan de achteruitgang van de productie. Vandaag wordt arbeid, zoals in vroegere eeuwen, alleen nog maar als herendienst, als slavenij gezien. Het gelijke loon voor ongelijke inzet, de onmogelijkheid om zijn lot door eigen arbeid te verbeteren, dat alles vernietigt de arbeidsvreugde en de arbeidskracht.'⁸

Het gebrek aan arbeidsmoraal in een socialistische maatschappij werd door Bebel gebagatelliseerd in zijn werk *Die Frau und der Sozialismus*. Bebel meende naïef dat 'die auf voller Freiheit und demokratischer Gleichheit organisierte Arbeit, bei der einer für alle und alle für einen stehen, also die volle Solidarität herrscht, eine Schaffenslust und einen Wettstreit erzeugen [wird], wie sie in dem heutigen Wirtschaftssystem nirgends zu finden sind. Dieser schaffensfreudige Geist wirkt aber auch auf die Produktivität der Arbeit ein.'⁹

De afgevaardigde vervolgt zijn betoog in reactie op diverse voorstellen van de regering: 'Om de problemen, veroorzaakt door de sociaaldemocratische productiewijze, op te lossen, perkt u de persoonlijke en economische vrijheid dusdanig in, dat Duitsland één grote gevangenis wordt. [...] Gelijke arbeidsplicht, gelijke arbeidstijd, verplichte toedeling van beroepen: dat kenden we vroeger alleen maar in de tuchthuizen, maar zelfs daar werden de ijverige en vaardige werkers beloond. En zoals vroeger de gevangenen een cel, krijgen vandaag de mensen een woning toegewezen. Het voorstel van standaardhuisraad maakt de gelijkenis alleen nog maar treffender. [...] En zoals het met arbeid is, zo is het met de rest. In de sociaaldemocratische samenleving moet iedereen op de daartoe vastgestelde tijdstippen aantreden voor de voorgeschreven maaltijd. [...] Om de gelijkenis met de gevangenis volledig te maken, krijgen we nu ook de gelijke kledij. Cipers hebben we ook al, in de persoon van de talloze opzichters. En aan de grenzen staan de gevangenisbewakers die moeten verhinderen dat wie tot de sociaaldemocratie is

veroordeeld, ontsnapt. [...] Het enige verschil met de gevangenis is dat daar altijd nog genade mogelijk was, waardoor zelfs voor wie tot levenslang was veroordeeld, de deur naar de vrijheid altijd op een kier bleef staan. Maar voor wie tot de sociaaldemocratie is veroordeeld bestaat geen hoop op genade of ontsnapping: het enige wat nog rest is zelfmoord!'¹⁰

Het betoog van Richter getuigt van een opmerkelijk inzicht in wat de twintigste eeuw voor miljoenen mensen in petto zou hebben. Degene die het boek *We the living* uit 1936 van Ayn Rand heeft gelezen herkent zoveel terug van het trieste relaas dat Richter al in 1891 schetste. Rand verhaalt in *We the living* over haar jeugd in Sovjet-Rusland, hoewel niet autobiografisch, wel gebaseerd op ware gebeurtenissen. Indringend laat Rand zien wat het voor mensen betekent te moeten leven met een oppermachtige, allesdoordringende overheid boven zich die ieder detail van het leven probeert te plannen, gelijkheid oplegt en (keuze)vrijheid en individualiteit in de kiem smoort.

Na de Tweede Wereldoorlog kende ook een deel van Richters vaderland een socialistische overheersing. In de Democratische Duitse Republiek (DDR) in Oost-Duitsland eigende de totalitaire staat zich ook alle macht toe en bracht de bevolking onder het juk der gelijkheid. Ook daar was er na de bouw van de muur voor de bevolking vrijwel geen ontsnappen meer aan, precies zoals Richter al voorspelde. Vluchten stond veelal gelijk aan zelfmoord. Desalniettemin lieten wanhopige burgers zich niet weerhouden van pogingen de socialistische 'heilstaat' achter zich te laten.

Terecht merkt Stouthuysen in zijn inleiding over het reëel bestaande socialisme op: 'wie het had willen weten, had het dus kunnen weten'. Direct gevolgd door de vraag of mensen zich van hun illusies zouden ontdoen na lezing van het werk van Richter. Immers: 'wie begeistert wordt door een groot ideaal laat zich, leert de geschiedenis, niet gemakkelijk door de feiten ontmoedigen.'¹¹

Nu gelijkheidsdenken opnieuw in zwang raakt, individualisme nog steeds een besmet woord is en mensen vooral wordt geleerd niet met hun hoofd boven het maaiveld uit te steken, is het werk van Richter belangrijker dan ooit. Het is goed dat Patrick Stouthuysen de toekomstroman met een nieuwe vertaling uit het stof der vergetelheid heeft gehaald.

Fleur de Beaufort is wetenschappelijk medewerker bij de prof.mr. B.M. Teldersstichting en lid van de redactie van Liberaal Reveil.

Noten:

- 1) G. Orwell, *Animal Farm*, 1945: <http://www.gutenberg.net.au/ebooks01/0100011h.html>.
- 2) In de 'Blauwe Maandag Reeks – Klassieken, Reisverhalen, Cahiers' publiceert het Liberaal Archief vergeten parels uit het rijke liberale erfgoed. De reeks verschijnt bij uitgeverij ASP en is via de boekhandel of webwinkel te bestellen.
- 3) D. Doering, 'Een onbuigzaam liberaal, met het gelijk aan zijn zijde', in: P.G.C. van Schie (red.), *Liberale leiders in Europa. Portretten van prominente politici in de negentiende en vroege twintigste eeuw*, Amsterdam, 2008, pp. 211-238; 232.
- 4) Geciteerd in: P. Stouthuysen, 'Inleiding en situering', in: E. Richter, *Sociaaldemocratische toekomstbeelden. Vrij naar Bebel. Een politieke toekomstroman uit 1891*, (vertaald en ingeleid door P. Stouthuysen), Brussel, 2012, p. 8.
- 5) E. Richter, *Im alten Reichstag. Erinnerungen II*, Berlijn, 1896, p. 114.
- 6) Richter, *Sociaaldemocratische toekomstbeelden*, p. 118.
- 7) Ibidem, p. 90.
- 8) Ibidem, p. 134.
- 9) A. Bebel, *Die Frau und der Sozialismus*, Berlijn, 1973, p. 419.
- 10) Richter, *Sociaaldemocratische toekomstbeelden*, pp. 135-136.
- 11) Stouthuysen, 'Inleiding en situering', pp. 10-11.

Liberaal Reveil

DNPP

3

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEK
PARTIJEN

Oktober 2012

De positie van VVD, PvdA en CDA na de Tweede Kamerverkiezingen

De Amerikaanse presidentsverkiezingen in beeld

Dierenpolitiek vanuit liberaal perspectief

LR

INHOUDSOPGAVE

Column Het einde van het politieke midden <i>Jan Anthonie Bruijn</i>	121
---	-----

Thema: Tweede Kamerverkiezingen

De electorale positie van de VVD in 2012 <i>Kees Aarts</i>	123
Glazen bol onder de Hamer Analyse van het wel en wee van de PvdA <i>Patrick van Schie</i>	129
De potentie van de christendemocratie <i>Hans Vollaard</i>	133
De eenvoudige opdracht voor het CDA vasthouden aan kernwaarden en geduldig zijn <i>Rien Fraanje</i>	139

Thema: Amerikaanse presidentsverkiezingen

<i>All politics is local</i> De invloed van buitenlands beleid op de Amerikaanse presidentsverkiezingen <i>Bertjan Verbeek</i>	143
Niet etniciteit maar ideologie bepaalt de uitslag <i>Frans Verhagen</i>	149
<i>Microtargeting</i> Het nieuwe campagnevoeren in de Verenigde Staten <i>Hans Anker</i>	154
Rel rond fastfoodketen Chick-fil-A laat zien scheiding van kerk en staat niet langer grootste zorg in Amerika <i>Hans-Martien ten Napel</i>	159

Grenzen aan de democratie De hervorming van het Britse Hogerhuis en de herindeling van kiesdistricten in het Verenigd Koninkrijk <i>Mark van de Velde</i>	163
Dierenpolitiek Over de uitdijende cirkel van de moraal en politiek <i>Floris van den Berg</i>	167
Rechtsom of linksom? <i>Hans Labohm</i>	172

Boekrecensies

Bevolkingskrimp een liberaal antwoord <i>Leo van Wissen</i>	176
<i>What money can't buy</i> <i>What money can't fix</i> <i>Reinout Woutiez</i>	180
Het huis van de vrijheid <i>Ivo ten Hagen</i>	183

HET EINDE VAN HET POLITIEKE MIDDEN

– Jan Anthonie Bruijn –

‘Deze verkiezingsuitslag is het failliet van het politieke midden.’ Men vraagt zich wellicht af: gaat dit over de Tweede Kamerverkiezingen van 2012? Die waren toch juist de terugkeer van het politieke midden? Een oppervlakkige beschouwing van de verkiezingsuitslag ziet wellicht de terugkeer van de grote middenpartijen VVD en PvdA. Maar wie beter kijkt ziet dat niet het politieke midden heeft gezegevierd, maar de geprofileerde en ideologische politiek.

Laat ik ter onderbouwing van deze stelling het verhaal vertellen van het afgelopen verkiezingsprogramma en de doorwerking daarvan in de campagne. In april 2012 viel het kabinet, doordat de PVV geen verantwoordelijkheid wenste te nemen voor noodzakelijke bezuinigingen. Kort daarna werd door het Hoofdbestuur van de VVD een verkiezingsprogramma commissie ingesteld.

Die commissie moest vervolgens in zeer korte tijd een programma samenstellen. Dat betekent dat er weinig tijd was voor ideologische of filosofische beschouwingen. Als programmacommissie doe je dat overigens sowieso niet. Een goede commissie distilleert wat er leeft bij de partijleden, inclusief fractieleden en bewindspersonen. De commissie probeert dat vervolgens te verwerken tot een consistent en realistisch verhaal. Dat betekent ook dat het verkiezingsprogramma niet een document is waar grote koerswijzigingen worden aangekondigd. Dat gebeurt tijdens ‘de rit’. Beklijft zo’n wijziging, dan komt deze de volgende keer in het programma.

In het programma is daarom getracht de huidige, succesvolle, VVD-koers zo actueel, scherp en consistent mogelijk neer te zetten. Die koers is herkenbaar en duidelijk liberaal. De VVD gelooft in de kracht van vrije mensen. Juist als je mensen verantwoordelijkheid geeft om zelf en met elkaar vorm te geven aan hun leven, ontstaat een sterke samenleving. De VVD is daarbij van mening dat de overheid de laatste decennia de verantwoordelijkheid van mensen te veel heeft overgenomen en daarmee de samenleving heeft verzwakt. Om die reden is de VVD consistent voor een kleinere overheid. Op zo veel mogelijk terreinen moet de verantwoordelijkheid keuzes te maken bij mensen zelf worden gelegd. Of dat nou gaat

om het starten van een eigen zaak of zelfbeschikking op medisch-ethisch vlak.

Iedere bestuurslaag, dus ook de Europese Unie, wordt kritisch benaderd. Tegelijk moeten de kerntaken van de overheid met kracht ter hand worden genomen.

Deze koers heeft in het verkiezingsprogramma geresulteerd in de volgende vier speerpunten.

De overheidsfinanciën dienen in balans te zijn (1). Het geld dat de overheid beheert en uitgeeft is verdiend door ondernemers en werknemers. De overheid moet daar zuinig mee omgaan en niet meer uitgeven dan er binnenkomt. Op dit moment geeft de overheid, ondanks de maatregelen die het eerste kabinet-Rutte heeft doorgevoerd, dit jaar 23 miljard euro meer uit dan dat er binnenkomt. In het programma is daarom een omvangrijk pakket aan bezuinigingen opgenomen

Hervormingen gericht op vergroten van de economische vrijheid zijn noodzakelijk (2). Nederland bevindt zich in een economische crisis. Die is voor een belangrijk deel veroorzaakt door factoren van ‘buiten’ (schulden crisis en mondiale recessie). Dat neemt niet weg dat een economie met meer persoonlijke vrijheid er voor zorgt dat onze economie sneller zal aanhaken als de wereldeconomie straks gaat herstellen. Het programma is er daarom een van belastingverlaging, deregulering en het doelmatiger inrichten van sociale zekerheidsarrangementen.

Er dient geïnvesteerd te worden in veiligheid (3). Voor liberalen gaat de rechtsstaat voor alles. Van een rechtsstaat kan echter alleen sprake zijn als lieden die de wet overtreden, krachtig worden aangepakt. In het programma leidt deze redenering tot voorstellen voor meer blauw op straat, zwaardere straffen en meer geld voor veiligheid.

Integratie is van groot belang (4). De VVD sluit niet de ogen voor de nog steeds forse integratieproblemen. De VVD gaat die problemen op een liberale manier te lijf. Bij de VVD staat niet je afkomst maar je toekomst centraal, niet je geloof maar je gedrag. En niet de groep maar het individu. Integratie wordt het best bevorderd door de komst van kans-

arme immigranten te beperken en de immigranten die komen zelf verantwoordelijk te maken voor het leren van de taal en het vinden van een baan.

Wie naar bovenstaande punten kijkt zal niet snel zeggen dat hier sprake is van een middenpartij. Eerder van een duidelijk liberale of (centrum)rechtse partij. Bij de partij die uiteindelijk de grootste concurrent bleek van de VVD, de PvdA, is een beweging de andere kant op gemaakt. Met het aantreden van voorzitter Hans Spekman en partijleider Diederik Samsom tekende zich al een beweging naar links af. Toen de PvdA vervolgens liet weten dat een overheidstekort van drie procent te laag is als norm en er een links verkiezingsprogramma kwam was het duidelijk: bij de PvdA zijn de ideologische veren terug.

Dan de campagne. De programma's vormen daar de inhoudelijke basis voor. Lijsttrekkers gaan er de hort mee op tijdens debatten, en het is de basis voor de kieswijzers en de doorrekeningen van het Centraal Planbureau.

Tijdens de campagne bleek dat de VVD met een duidelijke boodschap weerwoord kon bieden aan politieke concurrenten aan alle kanten (en dat Mark Rutte en het campagne-team dat uitstekend konden verwoorden, maar ik focus mij nu op de inhoudelijke kant). Tegen D66 kon bijvoorbeeld worden gezegd dat zij de Nederlandse belangen uit het oog verliest met haar dogmatische pro-Europa standpunt. Maar tegen de PVV kon met dezelfde overtuiging worden gezegd dat zij de handelsbelangen van Nederland schaadt met haar voorstel de Europese Unie te verlaten.

Ook de kernthema's van de VVD, veiligheid (VVD investeerde meer dan welke partij ook), eco-

nomie ('VVD banenkampioen') en overheidsfinanciën (laagste tekort op de lange termijn) was duidelijk dat de VVD haar zaakjes op orde had.

De verkiezingsuitslag laat duidelijk zien dat de geprofileerde en duidelijke koers van zowel de VVD als de PvdA is beloond. Met afstand zijn zij de grootste partijen geworden. Deels waarschijnlijk omdat ze zich zo tegen elkaar hebben afgezet. Maar dat kan alleen als de ander een duidelijk profiel heeft.

De partijen op de flanken, SP en PVV, volgen op zeer respectabele afstand. Desalniettemin hebben zij in totaal dertig zetels binnengesleept, een aantal dat nog niet zo lang geleden ondenkbaar was. De partijen die bewust het politieke midden hebben opgezocht komen pas daarna. Dat laat de ineen-schrompeling van het politieke midden zien. D66 boekt nog een zeer bescheiden winst, maar blijft in wezen een kleine partij. ChristenUnie, CDA en GroenLinks verliezen fors.

De verkiezingsuitslag heeft de VVD en de PvdA tot elkaar veroordeeld. Eventuele alternatieven hebben een enigszins theoretisch gehalte. De partijen die zich – deels ten opzichte van elkaar – hebben geprofileerd, moeten nu gaan samenwerken. Dat betekent compromissen sluiten en elkaar dingen gunnen.

Het is zaak in die constellatie het eigen, liberale geluid te handhaven. Voor die uitdaging staat de VVD de komende periode gesteld.

Jan Anthonie Bruijn was voorzitter van de VVD-verkiezingsprogramma-commissies in 2010 en 2012. Hij is tevens redactielid van Liberaal Reveil.

DE ELECTORALE POSITIE VAN DE VVD IN 2012

– Kees Aarts –

Woensdag 12 september vonden de Tweede Kamerverkiezingen plaats. De VVD werd met 41 zetels wederom de grootste partij van Nederland. Een historisch hoogtepunt. De PvdA volgde, gezien de peilingen, verrassend met 38 zetels. De derde traditionele volkspartij, CDA, behaalde slechts 13 zetels wat een nieuw historisch dieptepunt betekende. Maar wat voor een gevolgen heeft deze verkiezingsuitslag voor de positie van de drie volkspartijen binnen het Nederlandse politieke speelveld? Kan worden gesteld dat de liberalen het beste aansluiting vinden bij de huidige en toekomstige maatschappelijke ontwikkelingen? Is Samsom de gedroomde PvdA-leider nu hij de partij naar zo'n onverwachte overwinning heeft geleid? En welke toekomst is er nog weggelegd voor het christelijke gedachtegoed van het CDA in een land dat zo gesecculariseerd is? In onderstaande vier bijdragen van Kees Aarts, Patrick van Schie, Hans Vollaard en Rien Fraanje worden deze en andere vragen beantwoord.

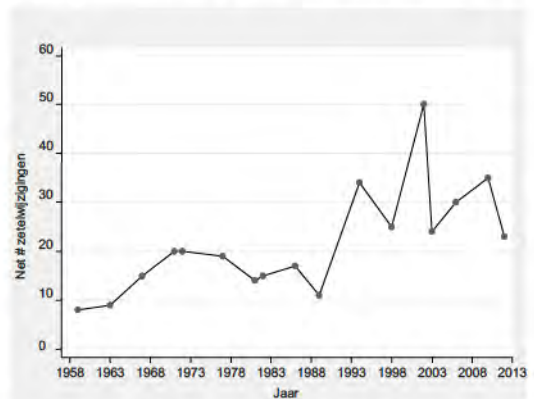
De VVD is onder leiding van Mark Rutte voor de tweede keer op rij de grootste partij van Nederland geworden, en heeft met 41 zetels in de Tweede Kamer een historisch resultaat geboekt. De behoefte aan reflectie op de electorale positie van de partij zal nu waarschijnlijk een stuk minder groot zijn dan bij een slechtere uitslag het geval zou zijn geweest. Een nederlaag is zuur, een overwinning zoet. Maar van overwinningen valt ten minste evenveel te leren als van nederlagen. In deze bijdrage plaats ik eerst de huidige electorale positie van de VVD in historisch perspectief. Hieruit blijkt dat ondanks enorme schommelingen in de zetelverdeling in de Tweede Kamer, het politieke landschap ook interessante constanten en trends laat zien. Er is meer orde in het electorale landschap dan vaak wordt beweerd. Na dit overzicht ga ik in op de drie belangrijkste maatschappelijke ontwikkelingen in Nederland. Ik betoog dat de VVD weliswaar bij alle drie ontwikkelingen in electoraal opzicht garen heeft gesponnen, maar tevens kwetsbaar is.

Zetelwisselingen in de Tweede Kamer

Het is inmiddels bijna een cliché dat de Tweede Kamerverkiezingen in Nederland sinds het begin van de jaren negentig ongekend grote schommelingen laten zien in de zetelverdeling over de partijen. Die schommelingen, begonnen met de grote verschuivingen in 1994 en geculmineerd in 2002, hebben ook internationale aandacht getrokken.¹ De roerige jaren zestig waren in electoraal opzicht een oase van rust vergeleken met de grote verschuivingen in de

afgelopen tijd.

Figuur 1. Volatiliteit van de Tweede Kamerverkiezingen 1959-2012.

In *figuur 1* is het aantal zetelwisselingen tussen politieke partijen in de Tweede Kamer vanaf de jaren zestig afgebeeld. Iedere zetel die van een partij naar een andere gaat, wordt hierbij één keer geteld. Duidelijk zijn de pieken in de grafiek in 1994, 2002 en 2010 te zien. Eveneens duidelijk is dat de verkiezingen van 2012, hoe verrassend de uitslag voor velen ook was, zeker geen aardverschuiving lieten zien zoals in de media soms werd beweerd. Het aantal zetelwisselingen was in twintig jaar juist niet zo klein geweest. Wel is de Tweede Kamer ondanks de winst voor VVD en PvdA nog steeds gefragmenteerd. Politicologen drukken die fragmentatie graag uit in een getal, het 'effectieve aantal partijen'. Dat

is het aantal partijen in de Tweede Kamer, gecorrigeerd voor hun relatief aantal zetels. Het effectieve aantal partijen is in Nederland na een stijging sinds de jaren zestig, eerst in 1977 sterk gedaald door de vorming van het CDA en het verlies van een aantal kleinere partijen. Hierna is het langzaam maar zeker weer toegenomen totdat in 2010 de hoogste waarde sinds 1972 werd bereikt. De verkiezingen van 2012 hebben geleid tot een iets minder, maar nog steeds sterk gefragmenteerde Tweede Kamer.^A

De electorale ontwikkelingen op de lange termijn

De verkiezingen van 2012 laten als geheel geen uitzonderlijke verschuivingen zien, maar hoe zit dat met de resultaten van de verschillende partijen en stromingen? Mijn beginpunt hierbij is een boekbijdrage uit 1980. Tweeëndertig jaar geleden bepleitte de politicoloog Hans Daudt de vorming van een kabinet van VVD en PvdA, zonder deelname van het CDA.² Daudt betoogde dat de confessionele middenpartijen sinds het einde van de brede samenwerking in 1959, toen VVD en PvdA gezamenlijke deelname aan een kabinet uitsloten, een overdreven sterke electorale machtspositie bezetten. De confessionele middenpartijen KVP, ARP en CHU hielden volgens hem onverkort vast aan de 'leer van de uiterste noodzaak' die in 1922 door de voorloper van de KVP, de RKSP was geformuleerd: samenwerking tussen katholieken en sociaaldemocraten is uit den boze op enkele uitzonderingen na, waaronder een situatie van 'uiterste noodzaak'.³ Die machtspositie kon alleen worden gebroken als VVD en PvdA hun taboe op samenwerking zouden opgeven. Veertien jaar later, in 1994, kwam het Paarse kabinet tot stand, waaraan voor het eerst sinds 1918 geen confessionele partijen deelnamen.

Daudts stelling dat de 'leer van de uiterste noodzaak' anno 1980 nog onverkort geldig was, veroorzaakte het nodige academische rumoer.⁴ Hierdoor is minder aandacht geweest voor twee andere stellingen afkomstig uit dezelfde publicatie, die Daudts pleidooi voor een kabinet zonder CDA schraagden. Hij constateerde een gestage electorale opkomst van

de VVD, en stelde tevens dat de linkse partijen in Nederland nog nooit een meerderheid in de Tweede Kamer hadden behaald en die binnen afzienbare termijn ook wel niet zouden behalen.

De electorale opkomst van de VVD was opmerkelijk, omdat daarmee een eerdere trend werd gebroken. Al rond de voorlaatste eeuwwisseling waren de liberale partijen langzaam maar zeker hun electorale machtspositie kwijtgeraakt. Dat hing deels samen met de opkomst van massapartijen als ARP, SDAP en RKSP, deels met de uitbreiding van het kiesrecht, en deels met de invoering van een stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Van een liberale parlementaire meerderheid tot tegen het einde van de negentiende eeuw, waren na de Pacificatie van 1917 nog maar 20 liberale zetels in de Tweede Kamer (die toen 100 zetels telde) over, en dit aantal nam verder af tot er in 1937 nog 10 zetels werden behaald. Direct na de Tweede Wereldoorlog behaalde de Partij voor de Vrijheid 6 zetels; in 1948 deed de nieuwe VVD het al iets beter met 8. Toen Daudt in 1980 over deze ontwikkeling schreef, had de VVD drie jaar eerder onder Hans Wiegel bijna 18 procent van de stemmen en 28 van de 150 zetels in de Tweede Kamer behaald.

De achteruitgang van de liberale stroming vóór de Tweede Wereldoorlog hing samen met de opkomst van confessionele en sociaaldemocratische emancipatiepartijen: politieke bewegingen die de belangen van min of meer duidelijke segmenten van de Nederlandse samenleving behartigden – rooms-katholieken, gereformeerden, arbeiders. Maar naarmate deze emancipatiepartijen politiek meer succes boekten, werden hun politieke ideologieën minder urgent. Bovendien leidden maatschappelijke en individuele moderniseringsprocessen (toenemende welvaart, toenemend opleidingsniveau, minder vanzelfsprekende aanvaarding van gezag) tot een proces van deconfessionalisering. Steeds minder Nederlanders gingen regelmatig naar de kerk. Steeds minder Nederlanders behoorden tot de traditionele arbeidersklasse.⁵

De PvdA was na de Tweede Wereldoorlog opgericht om een 'doorbraak' te bewerkstelligen in het Nederlandse vooroorlogse partijlandschap. Die doorbraak mislukte en de PvdA bleek toch vooral de erfopvolger van de SDAP te zijn. Net als de confessionele partijen had de PvdA aanvankelijk in de

A Onderstaande tabel geeft het effectieve aantal partijen (EAP) in de Tweede Kamer na elke verkiezing sinds 1959 weer: Gegevens van M. Gallagher, *Elections Indices Dataset*, op http://www.tcd.ie/Political_Science/staff/michael_gallagher/Elsystems/index.php/, geraadpleegd op 21 september 2012.

Jaar	1959	1963	1967	1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2006	2010	2012
EAP	4,15	4,51	5,71	6,40	6,42	3,70	4,29	4,01	3,49	3,75	5,42	4,81	5,79	4,74	5,54	6,74	5,70

jaren zestig te lijden onder electorale achteruitgang: van 50 zetels in 1956 naar 37 zetels in 1967. De polariserende maatschappelijke ontwikkelingen in de jaren zestig en de opkomst van Nieuw Links keerden dat tij. Maar hoe goed de PvdA en andere linkse partijen het ook deden, een linkse meerderheid in de Tweede Kamer was volgens Daudt nooit in zicht geweest en vooralsnog een droombeeld gebleken. 'Links' had nooit meer dan circa tweevijfde deel van het aantal zetels behaald. Juist daarom zou de PvdA er volgens hem goed aan doen om de VVD niet bij voorbaat uit te sluiten als coalitiepartner: daarmee zou een onevenredig grote machtspositie van het CDA worden voorkomen.

Trends zetten zich voort

Tegen deze achtergrond is het informatief om de ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen, in navolging van Daudt, door te trekken naar de verrassende verkiezingen van 2012. *Figuren 2 tot en met 4* geven weer hoe sinds 1959, toen VVD-voorman Oud samenwerking met de sociaaldemocraten uitsloot, de belangrijkste politieke stromingen in ons land zich hebben ontwikkeld.

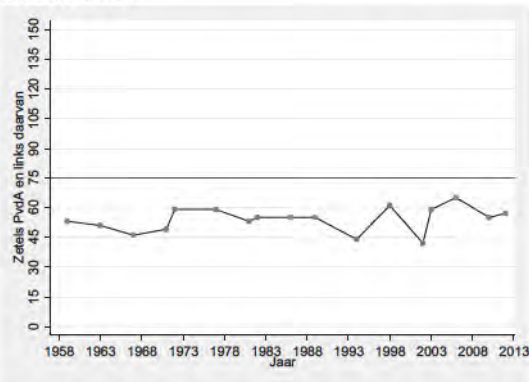
Figuur 2. Zetels in de Tweede Kamer voor de confessionele middenpartijen 1959-2012.

De eerste belangrijke trend is de gestage teloorgang van de confessionele middenpartijen. Op twee oplevingen na (in de jaren tachtig onder Lubbers en tien jaar geleden onder Balkenende) is de trend voor deze partijen onverbiddelijk neerwaarts. Veertig jaar geleden betitelden Van den Berg en Molleman⁶ de fusie van KVP, ARP en CHU tot CDA als 'sterven in elkaars armen'. De electorale oplevingen in de tweede helft van de jaren tachtig en aan het begin van de nieuwe eeuw leken een nieuwe lente aan te

kondigen, maar de trend over ruim vijftig jaar laat zien dat zulk optimisme iedere grond mist. Dit betekent niet dat er in Nederland geen ruimte is voor een grote middenpartij – die ruimte is er in wisselende mate wel degelijk. Maar een middenpartij op confessionele grondslag heeft van zichzelf geen sterkere marktpositie meer dan een niet-confessionele middenpartij.

Figuur 3. Zetels in Tweede Kamer voor PvdA en partijen links daarvan 1959-2012.

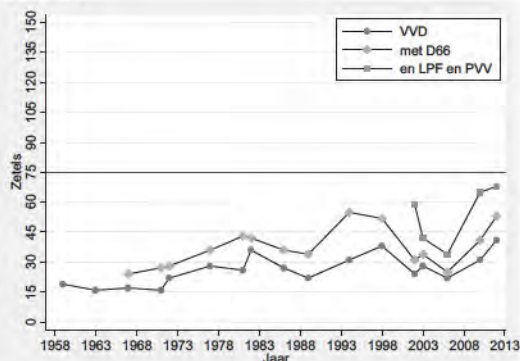
De tweede trend is het uitblijven van een meerderheid voor de linkse partijen – de PvdA en de partijen links daarvan (CPN, PPR, PSP, GroenLinks, SP). Tezamen behaalden deze partijen door de jaren heen tussen de 42 (2002) en 65 (2006) zetels. Dat is bij lange na niet genoeg voor een links meerderheidskabinet.

De verschuivingen tussen de linkse partijen zijn de laatste jaren wel opmerkelijk groot. Tot 2006 was de PvdA de enige grote partij aan de linkerkant van het spectrum, maar in dat jaar behaalde de SP een grote verkiezingsoverwinning. Sinds een jaar of tien is de SP een serieuze concurrent van de PvdA geworden.

De derde trend, die Daudt signaleerde, was de electorale opkomst van de VVD. *Figuur 4* laat zien dat deze trend na 1980, in tegenstelling tot de trends voor confessionele middenpartijen en linkse partijen, niet zonder meer heeft doorgezet. De VVD is in 2012 wel voor de tweede keer op rij de grootste partij geworden, maar het pad daarnaartoe was bochtig. De jaren tachtig lieten aanvankelijk een achteruitgang zien. Na de electorale successen in 1994 en 1998, valt de partij in 2002 weer ver terug, van 38 zetels naar 24 zetels, en in 2006 zelfs tot 22 zetels.

Figuur 4. Zetels in Tweede Kamer voor VVD, D66, LPF en D66 1959-2012.

Net als voor andere partijen, geldt ook voor de VVD dat haar electoraat dichtbij sommige andere partijen staat. In het geval van de VVD zijn de laatste jaren de alternatieve keuzen van de potentiële VVD-kiezers vooral CDA, D66, LPF en PVV. In absolute aantallen kiezers geteld, is de uitwisseling van kiezers met het CDA tot voor kort het belangrijkste geweest. Maar het CDA is in de afgelopen verkiezingen gereduceerd tot een middelgrote partij in de Tweede Kamer, en de uitwisseling met PVV en D66 is nu relatief veel belangrijker geworden.

Ter illustratie enkele cijfers uit het Nationaal Kiezersonderzoek van 2010 (de cijfers voor 2012 zijn op het moment van schrijven nog niet beschikbaar). In 2010 bestond het VVD-electoraat voor 20 procent uit kiezers die in 2006 nog op het CDA hadden gestemd, en voor 8 procent uit voormalige D66-stemmers. De PVV, die in 2010 met 24 zetels een groot succes boekte, haalde relatief de meeste stemmen (bijna 25 procent) op bij degenen die in 2006 niet, ongeldig of blanco hadden gestemd. Verder won de PVV vooral stemmen van VVD, PvdA, en CDA, in deze volgorde. Het CDA was in 2010 de grootste verliezer. 16 procent van de CDA-kiezers uit 2006 ging naar de VVD; 15 procent gaf aan in 2010 niet meer te hebben gestemd.

De VVD in 2012

Als enige van de drie grote naoorlogse politieke stromingen heeft het liberalisme de grote maatschappelijke veranderingen in de afgelopen vijftig jaar niet alleen goed doorstaan, maar er zelfs bij gewonnen. Dat is heel begrijpelijk wanneer men bedenkt dat vergroting van individuele vrijheid vrijwel steeds de gemeenschappelijke noemer van die veranderingen

was. Het is verleidelijk om de conclusie te trekken dat de VVD hierbij aan de goede kant van de geschiedenis staat. Elk van die veranderingen heeft echter ook ongewenste gevolgen die voor de VVD electorale risico's inhouden. Voor een partij met prestaties om Nederland de toekomst in te leiden lijkt het mij zaak om een duidelijke, herkenbare balans te vinden in de waardering van de positieve en de negatieve effecten van maatschappelijke veranderingen.

Het gaat om drie veranderingsprocessen waar sociale wetenschappers zich al ruim honderd jaar mee bezig houden:

Individualisering. In moderne samenlevingen zijn traditionele verbanden tussen burgers – kerken, vakbonden, verenigingen, politieke partijen – steeds minder belangrijk geworden terwijl steeds meer nadruk is komen te liggen op het individu en zijn vrijheid. Deze ontwikkeling is verbonden met de 'onttovering' van de wereld waarover Max Weber lang geleden al schreef,⁷ en wordt bevorderd door de opkomst van massamedia en moderne communicatiemiddelen. De VVD is een partij die de individuele vrijheid die hierdoor ontstaat, consequent heeft bevorderd en verdedigd.

De keerzijde van individualisering is dat mensen geen vanzelfsprekende binding meer hebben met hun sociale en politieke omgeving. Hierdoor dreigt die omgeving te verslechteren – zwakkere binding resulteert in zwakkere sociale en politieke instituties. Politieke partijen dreigen hierdoor hun wortels in de samenleving letterlijk kwijt te raken. Margaret Thatcher stelde in 1987 dat '...there is no such thing as society. There are individual men and women, and there are families.'⁸ Dit werd alom afgeschilderd als een bijzonder eenzijdige politieke stellingname. Te veel aandacht voor individuele vrijheid en verantwoordelijkheid miskent de nog steeds bestaande ongelijkheden tussen mensen als gevolg van onder meer afkomst, geslacht, en kwaliteit van leven. In de Nederlandse politieke verhoudingen is de VVD kwetsbaar tegenover sociaalliberalen die meer oog voor hebben voor de keerzijde van individualisering.

Cognitieve mobilisatie. Het opleidingsniveau van de bevolking in landen als Nederland is in de afgelopen honderd jaar zeer sterk toegenomen. Deze ontwikkeling wordt in de literatuur vaak aangeduid als de cognitieve mobilisatie van de burgers. Er zijn steeds minder mensen met alleen lager of lager voortgezet onderwijs. In vijftig jaar tijd is het aandeel van hogeropgeleiden in de beroepsbevolking toegenomen.

men van 5 procent (1960) tot 35 procent (2010). Bijscholing op latere leeftijd is van uitzonderlijk heel gewoon geworden. Goede opleiding en scholing stellen mensen beter in staat om verantwoordelijkheid te nemen voor hun keuzen en daden, en dat past uitstekend bij een moderne liberale partij.

De keerzijde van cognitieve mobilisatie is dat maatschappij en overheid er te gemakkelijk vanuit gaan dat iedereen nu ook alles kan begrijpen, en dat er geen speciale aandacht meer nodig is voor de nog steeds aanzienlijke groep mensen die *niet* hoog is opgeleid. Er zal in iedere samenleving altijd zo'n groep van relatief lager opgeleide burgers zijn, want mensen verschillen in hun verstandelijke capaciteiten. Het is wenselijk om de drempels voor deelname aan het maatschappelijk leven en aan de politiek af te stemmen op die relatief laagopgeleiden, wil men verscherping van de diplomademocratie (waarin politieke participatie feitelijk is voorbehouden aan een elite van hoger opgeleiden) voorkomen.⁹ De VVD is in dit opzicht aan de ene kant kwetsbaar tegenover partijen die hun politieke boodschap ongenueanceerd, maar daardoor juist wel voor iedereen begrijpelijk, naar voren brengen, zoals Wilders' PVV en eerder Verdonks Trots op Nederland. Aan de andere kant staat de VVD hier tegenover D66, die de nuance tot geloofsartikel heeft verheven.

Globalisering. In de afgelopen decennia is, gevoed door belangrijke technologische ontwikkelingen, een ongekende, wereldwijde herverdeling van arbeid en kapitaal op gang gekomen. Economische activiteiten worden verplaatst tussen landen en tussen werelddelen. De Europese Unie is in twintig jaar uitgegroeid van intrigerend idee tot alledaagse werkelijkheid. De huidige financiële en economische crisis laat de EU kraken in zijn voegen, maar een weg terug is nauwelijks voorstelbaar – we hebben geen idee waar zo'n weg zou uitkomen.

Europeanisering en globalisering bieden in Nederland geweldige mogelijkheden voor mensen en bedrijven in moderne industriële sectoren en in de dienstensector – Nederland heeft een hoogopgeleide bevolking en een enorm achterland. Als een van de traditionele voorstanders van Europese integratie én van ondernemerschap staat de VVD ook wanneer het om globalisering gaat, aan de goede kant van de geschiedenis. Maar de VVD is met name over de Europese Unie in de afgelopen tien jaar wel sceptischer geworden. Vanuit electoraal perspectief zijn daar ook goede redenen voor. Europese integratie en globalisering zijn juist voor mensen die indivi-

duële vrijheid belangrijk vinden, soms moeilijk te verteren. Hoe onterecht ook, 'Brussel' staat voor hen gelijk aan bureaucratie en regels, de EU betekent Polen, Roemenen en Bulgaren in Nederland, en globalisering betekent banenverlies. De VVD is kwetsbaar tegenover de PVV die zijn oorsprong vindt in het dissidente standpunt van Wilders over de toekomst van de EU, en tegenover D66 die de meest uitgesproken voorstander van verdere Europese integratie is. Een duidelijke en herkenbare balans tussen die twee politieke tegenstanders vermindert de kwetsbaarheid.

Deze korte schets van drie maatschappelijke ontwikkelingen en hun keerzijden laat zien waar de uitdagingen voor de VVD ook in de komende tijd zullen liggen. Het is verleidelijk om het goede verkiezingsresultaat van 2012 te zien als bewijs dat de juiste electorale balans nu is gevonden. In een dynamische omgeving waarin de VVD met uiteenlopende tegenstanders – van PVV tot D66 – concurreert om de kiezersgunst, zal de balans echter steeds weer opnieuw moeten worden gezocht. Zolang het Nederlandse partijstelsel zo gefragmenteerd blijft, liggen de uitdagers altijd dichtbij op de loer.

De uitdagingen komen er eigenlijk steeds op neer dat maatschappelijke ontwikkelingen op het eerste gezicht de individuele vrijheid van burgers om zelf te bepalen wie zij willen zijn, lijken te bevorderen. Het zijn echter meestal niet de burgers zelf, maar anderen – ideologen, politici – die voorschrijven hoe die vrijheid eruit moet zien, zonder rekening te houden met individuele omstandigheden en capaciteiten. De uitdaging voor een politieke partij die individuele vrijheid centraal stelt, is om zoveel gewicht te geven aan omstandigheden en capaciteiten waardoor zoveel mogelijk mensen in staat worden gesteld om hun lot in eigen hand te nemen – maar ook niet meer dan dat. Ondanks de grote veranderingen in de wereld om ons heen, is die uitdaging al heel lang onveranderd.

Kees Aarts is hoogleraar Politicologie aan de Universiteit Twente en wetenschappelijk directeur van het Institute for Innovation and Governance Studies aan die universiteit.

Noten:

- 1) P. Mair, 'Electoral volatility and the Dutch party system: A comparative perspective', *Acta Politica*, volume 43, nummer 2/3, 2008, pp. 235-253.

- 2) H. Daudt, 'De ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen in Nederland', in: J. Ellemers e.a., *Nederland na 1945: beschouwingen over ontwikkeling en beleid*, Deventer, 1980, pp. 178-197.
- 3) J. Bosmans, 'Historische twijfel aan de "uiterste noodzaak": de onzin van Daudt', *Acta Politica*, volume 32, nummer 2, 1987, pp. 227-233.
- 4) Onder meer: Bosmans, 'Historische twijfel aan de "uiterste noodzaak"'; J.Th.J. van den Berg, 'Democratische hervormingen, politieke machtsverhoudingen en coalitievorming in Nederland', *Acta Politica*, volume 31, nummer 3, 1986, pp. 265-290; J.Th.J. van den Berg, 'Model contra werkelijkheid: "politicalologen" contra "historici"', *Acta Politica*, volume 32, nummer 2, 1987, pp. 235-238; H. Daudt, 'Over partijpolitieke krachtsverhoudingen en coalitievorming', *Acta Politica*, volume 32, nummer 2, 1987, pp. 239-249.
- 5) K. Aarts en J. Thomassen, 'Dutch voters and the changing party space 1989-2006', *Acta Politica*, volume 43, nummer 2/3, 2008, pp. 203-234.
- 6) J.Th.J. van den Berg en H.A.A. Molleman. *Crisis in de Nederlandse politiek*, Alphen aan den Rijn, 1974.
- 7) M. Weber, *Wetenschap als beroep en politiek als beroep*, Nijmegen, 2012 (oorspr. 1919).
- 8) Interview met *Women's Own Magazine*, 31 oktober 1987.
- 9) M. Bovens en A. Wille, *Diplomademocratie: Over de spanning tussen meritocratie en democratie*, Amsterdam, 2011.

GLAZEN BOL ONDER DE HAMER

ANALYSE VAN HET WEL EN WEE VAN DE PVDA^A

– Patrick van Schie –

Is Mariëtte Hamer een waarzegster met de juiste glazen bol? Deze vraag is vreemd genoeg nog niet gesteld. Toch is de altijd met verontwaardigde blik de wereld in kijkende oud-PvdA-fractievoorzitter de enige die (bij mijn weten) in de periode tot een paar weken voor de Tweede Kamerverkiezingen publiekelijk aangaf het voor mogelijk te houden dat de PvdA de SP zou weten in te halen. Omdat geen enkele opiniepeiling tot half augustus de PvdA zelfs maar in de buurt van de SP – die ruim in de dertig zetels stond – liet komen, viel hoongelach Hamer ten deel toen zij op 7 augustus haar uitspraak deed. Ook schrijver dezes zag op dat moment haar uitspraak als een wanhopige poging de moed erin te houden. Maar op 12 september bleek de PvdA de SP niet alleen voorbij te zijn gegaan, zij had haar reële voorsprong (in feitelijke zetels) op de linkse concurrent zelfs uitgebouwd van 15 naar 23 (immers de PvdA steeg van 30 naar 38 zetels terwijl de SP op 15 bleef staan).

Na alle zenuwen waarin PvdA'ers maandenlang hadden gezeten, zetten zij zich voor hun doen erg snel heen over de teleurstelling dat de VVD de grootste partij was gebleven. Opnieuw twee was ook zo gek nog niet voor een partij die lange tijd naar de vierde of zelfs vijfde plek leek te worden teruggeduwd. Dat 'Diederik', zoals de nieuwe voorman door zijn aanhang meteen amicaal werd genoemd, erin was geslaagd de PvdA van 15 zetels in de peilingen naar 38 in de Kamer te brengen, werd als een ongekende prestatie gezien. Maar is de prestatie inderdaad ongekend? En, belangrijker: is de PvdA hiermee uit de problemen?

Heiland naar ieders hart?

De eindsprint van Diederik Samsom kan niet anders dan knap worden genoemd. Dat geluk daarbij een rol heeft gespeeld, doet daar niet aan af: geluk is wel vaker een onmisbaar ingrediënt van succes. Toch

is de prestatie van Samsom niet ongekend. Sterker nog, uitgerekend de PvdA heeft alle ervaring opgedaan met een nieuwe leider die de partij uit het peilingenslop trekt. In 2003 klom de PvdA, die acht maanden eerder onder Ad Melkert nog van 45 naar 23 zetels was gekelderde, onder de net na een interne strijd gekozen leider Wouter Bos peilsnel naar 42 zetels. Ook toen moesten de sociaaldemocraten in een andere partij – het CDA – hun meerdere erkennen (het CDA kwam twee zetels boven de PvdA uit). En, men zou het haast vergeten: in 2010 wist Job Cohen – jawel, die stamelende PvdA-leider die in februari 2012 als mislukt werd afgeschreven – als door Bos tevoorschijn getoverde 'verlosser' de PvdA van 15 zetels in de peilingen op 30 in de Kamer te brengen,^B slechts één zetel achter de grootste partij; dat was dit keer (voor het eerst) de VVD. Samsom treedt dus in de voetsporen van zijn directe voorgangers: alle drie zijn zij in het begin als 'heiland' aanbeden en trokken zij ook echt (en niet alleen in peilingen) kiezers aan. De grote vraag is of Samsom eraan kan ontkomen over een paar jaar aan het partijkruis te worden genageld.

Hoe indrukwekkend de uitslag voor de PvdA ook is, het beeld dat deze partij nu van 15 naar 38 zetels steeg is geflatteerd. Slechts bij één van de drie grote opiniepeilers, Maurice de Hond, leek de PvdA op één bepaald moment naar 15 zetels te zakken. De beide andere opiniepeilers gaven de sociaaldemocraten op dat moment 19 of 22 zetels.^C Voor de zomer schommelde de PvdA tussen 20 en 25 zetels.^D De VVD werd in diezelfde periode tussen 24 en 34 ze-

A De auteur heeft dit artikel op 2 oktober jl. afgerond.

B Toen Cohen plotseling als lijsttrekker naar voren werd geschoven stond de PvdA in Peil.nl (Maurice de Hond) van 14 februari 2010, 3,5 maand voor de Tweede Kamerverkiezingen, op 15 zetels.

C In Peil.nl van 12 augustus 2012 stond de PvdA op 15 zetels, de Politieke barometer van 10 augustus gaf 22 zetels aan, terwijl TNS NIPO het 14 augustus op 19 zetels hield.

D In de Politieke barometer van 25 mei stond de PvdA op 25 zetels, 15 juni op 24; in Peil.nl stond zij 27 mei op 21 zetels, 17 juni op 20.

tels geschat.^E Tegen de gemiddeldes daarvan afgezet bedraagt de winst van de PvdA 15,5 zetels en die van de VVD 12 zetels. Alle vergelijkingen met opiniepeilingen zijn natuurlijk hooguit virtuele successen. De enige reële winst- of verliesscore dient te worden gemeten aan de uitslag van de vorige Tweede Kamerverkiezingen. En dan bedraagt de winst van de PvdA gewoonweg 8 zetels tegenover 10 voor de VVD.

Beide partijen hebben geprofiteerd van de 'premiersrace' die strategisch stemmen in de hand heeft gewerkt. Daarbij gaat het om kiezers die 'eigenlijk' een andere partijvoorkeur hebben, maar op een van de twee in de peilingen aan de leiding staande partijen stemmen om te voorkomen dat de voornaamste concurrent de grootste partij wordt en dan (waarschijnlijk) de premier mag leveren. Op basis van een opiniepeiling (voor wat die waard is) zou de VVD 7 van haar 41 zetels aan strategisch stemmen hebben te danken, de PvdA 12 van haar 38 zetels.¹ Merk op dat beide partijen dan met 34 respectievelijk 26 zetels (zonder de 'strategische') erg dicht tegen hun bovenmarge in de peilingen van voor de zomervakantie aan zitten.

Hoewel VVD en PvdA zo bezien meer zetels in de Tweede Kamer hebben gekregen dan hun 'echte' aanhang in het land groot is, moet hieraan niet te veel betekenis worden gehecht. Enerzijds omdat het enige wat telt de uiteindelijk uitgebrachte stemmen zijn, ongeacht de nogal uiteenlopende motieven die kiezers daarbij kunnen hebben. Anderzijds, en daar zit de angel, omdat ook de niet-strategische kiezers niet meer zoals vroeger tot de vaste aanhang van een partij mogen worden gerekend. Op hun best hebben de (grotere) partijen tien zetels aan vaste achterban, dat wil zeggen aan kiezers die (bijna) wat er ook gebeurt op *hun* partij zullen stemmen. Voor alle zetels daarboven zal steeds opnieuw moeten worden gestreden, de ene keer misschien met meer inspanning dan de andere maar het overgrote deel van de kiezers mag niet voor lief worden genomen, noch door de PvdA noch door de VVD (noch door andere partijen). Met kiezers die op een partij *naar hun hart* stemmen, is tegenwoordig nog maar hooguit een kwart Kamer te vullen.

Winst PvdA is geen kiezersruk naar links

Veel kiezers bepalen op het laatste moment waarop

zij gaan stemmen: een derde doet dat in de periode van de dag voor de verkiezingen tot het moment dat hij/zij in het stembokje staat.^{F, 2} Dit aandeel is overigens de laatste paar verkiezingen constant. De meeste kiezers die niet hoe dan ook op één bepaalde partij stemmen – en nogmaals: dit betreft de overgrote meerderheid van de kiezers – zweven echter niet boven het hele partijlandschap, maar twijfelen tussen twee, drie of misschien vier partijen. Een deel van deze kiezers aarzelt tussen enkele partijen aan de rechterkant van het politieke spectrum – vaak tussen VVD, CDA en PVV –, een heel ander deel van de kiezers aarzelt daarentegen tussen enkele partijen aan de linkerkant van het politieke spectrum – vaak tussen PvdA, SP en GroenLinks. Overloop tussen het rechtse en het linkse kamp komt maar sporadisch voor, en dan meestal of via D66 of juist via PVV en SP.

Als we de drie meest linkse partijen die in de Tweede Kamer zijn vertegenwoordigd^G bij elkaar optellen, is het beeld dan ook opmerkelijk stabiel. In de peilingen schommelden deze partijen dit jaar tussen 54 en 61 zetels. De uitslag op 12 september van bij elkaar 57 zetels zit daar zo ongeveer tussenin. Die 57 zetels zijn twee zetels winst ten opzichte van de uitslag van de verkiezingen in 2010.^H Laten twee van de 38 PvdA-zetels nou direct afkomstig zijn van... de PVV.^I Die 57 zetels voor de drie meest linkse partijen samen blijven trouwens nogal achter bij de 65 zetels die deze partijen in 2006 haalden. Geen denderend resultaat na (in de woorden van Samsom) twee jaar van 'rechts rotbeleid'....

F De 33 procent is opgebouwd uit 13 procent die zijn/haar keuze de dag voor de verkiezingen maakte, 13 procent die dat op de dag van de verkiezingen deed voor de gang naar de stembus en 7 procent die pas in het stembokje zijn/haar keuze maakte. Slechts 34 procent geeft aan 'al heel lang' (dat wil zeggen: meer dan twee maanden voor de verkiezingen) te hebben geweten wat hij/zij zou gaan stemmen.

G Op grond van sommige programmaonderdelen – op sociaaleconomisch terrein en voor wat betreft defensie – zou de PVV tegenwoordig hieraan kunnen worden toegevoegd, maar noch in haar eigen beleving noch (wat hier de doorslag geeft) in de ogen van de kiezers geldt deze partij als links, zodat ik het toch maar houd op PvdA, SP en GroenLinks.

H De SP bleef gelijk, de PvdA won 8 zetels en GroenLinks verloor er 6.

I Opmerking van UvA-onderzoeker Philip van Praag tijdens een presentatie voor een PvdA-kaderleergang op 19 september 2012 in Amsterdam. Zelf was ik daar aanwezig als lid van een debatpanel. Overigens is het beeld achter de cijfers vaak onrustiger dan het oogt. Zo merkte Van Praag tevens op dat de SP dan wel haar 15 zetels in de Tweede Kamer had vastgehouden, maar dat de helft van hiervan aan nieuwe kiezers was te danken (en dus de helft van de aanhang uit 2010 niet kon worden vastgehouden).

E De Politieke barometer gaf de VVD 30 zetels op 25 mei en 34 op 15 juni; Peil.nl gaf de VVD 24 zetels op 27 mei en 28 op 17 juni.

Het meest opvallende aan de linkerkant is dus niet dat links het zo goed deed – de score is historisch bekeken middelmatig – maar dat GroenLinks bijna is weggevaagd en vooral dat de rollen tussen SP en PvdA *leken* te worden omgedraaid zonder dat dit uiteindelijk is gebeurd. Er is al veel geschreven over het (eerste) ‘premiersdebat’ tussen Rutte, Roemer, Samsom en Wilders waar Samsom goed uitkwam ten koste van Roemer. Het is lastig objectief te bepalen of Samsom het nu werkelijk zo geweldig deed en Roemer zo belabberd als nadien nogal eens is beweerd, of dat het drietal toevallige ‘commentatoren’ in de uitzending en de *social-media*-ende achterbannen wellicht een onevenredige invloed op de stemming in het land hebben uitgeoefend. Wat men daarvan ook moge denken, vastgesteld kan worden dat Samsom aantrekkingskracht heeft weten uit te oefenen op *linkse* kiezers, maar afgezien van een PVV-broekje nog geen deuk in de rest van het kiezersveld heeft kunnen slaan.

Twee achilleshielen

Dat brengt mij op de vraag hoe de PvdA er structureel voor staat. Daarmee doel ik niet zozeer op de volgende verkiezingen: als gezegd zal elke (grotere) partij steeds opnieuw moeten vechten voor een goede uitslag. Indien VVD en PvdA samen een kabinet vormen, zullen zij bovendien kwetsbaar zijn omdat hun kiezers uit 2012 het in geval van opkomend ongenoegen over bepaalde beleidsmaatregelen voor het uitkiezen hebben naar welke concurrent zij de volgende keer zullen uitwijken. Er zal uit zo’n regeerperiode voldoende positiefs voor de eigen potentiële achterban moeten vloeien, willen beide partijen hun goede uitslag van dit keer bij de eerstvolgende Tweede Kamerverkiezingen evenaren. Met structureel doel ik eerder op verschillende volgende verkiezingen op een rij.

Dan gaan onder de fraaie score die de PvdA op 12 september behaalde, toch twee fundamentele zwaktes schuil. Je zou kunnen zeggen dat de PvdA loopt op twee benen die *beide* een achilleshiel bevatten. Zowel het been van het potentiële electoraat als het been van de inhoud staat – of loopt – wankel, meer dan de VVD-benen (wat een toekomstige slechte score voor de VVD dus niet per se uitsluit, daar geen enkele partij meer zeker kan zijn van een vaste achterban¹).

J De SGP vormt wellicht nog een uitzondering op deze regel.

Minachting voor het gewone volk

Voordat de PvdA uit het peilingendal opklom, bleek uit een analyse van de samenstelling van haar kiezers – dat wil zeggen: van die gepeilde burgers die *op dat moment* aangaven van plan te zijn om op de PvdA te stemmen – dat zij onder de kiezers met een beneden modaal inkomen lager scoorde dan gemiddeld, ook beduidend slechter dan de VVD.^{K,3} Dit was natuurlijk de weerspiegeling van de op dat moment goede positie van de SP, die het onder deze groepen juist buitengewoon goed deed (en doet). Uiteindelijk is dit voor de PvdA op 12 september recht getrokken, al moet het voor een partij uit de socialistische familie bedenkelijk heten dat zij onder de relatief minder bedeelde zo aan positie heeft ingeboet.^{L,4} De electorale achilleshiel van de PvdA bevindt zich waar juist haar kracht zou moeten zitten.

De ‘onderkant’ van de samenleving herkent zich niet meer in de PvdA en weet zich door die partij niet langer gewaardeerd. Dat heeft de partij grotendeels aan zichzelf te wijten, niet alleen doordat maar al te vaak sociaaldemocratische bestuurders volstrekt niet leven naar wat zij prediken (het middenveld puilt uit van bestuurders die een salaris boven de Balkenendenorm combineren met een lidmaatschap van de PvdA), maar vooral doordat in de partij de laatste jaren met veel dedain wordt gesproken over het gewone volk en de daarin levende sentimenten. De term ‘populisme’ waarmee alles wat deze kiezers bezig houdt maar wat niet in het politiek-correcte PvdA-denken past wordt afgeserveerd, verraadt een minachting voor de eigen potentiële achterban die daar niet onopgemerkt blijft.⁵ Indien de PvdA blijft weigeren zich oprecht te verdiepen in de zorgen van haar eigen potentiële kiezers, en invloedigheid te tonen voor wat onder hen leeft, is de kans groot dat de SP bij een van de volgende verkiezingen alsnog de leidende positie ter linkerzijde zal kunnen overnemen.

De vogel blijft kaal

De andere blijvende zwakte van de PvdA ligt op in-

K De PvdA scoorde op dat moment 8 procent onder kiezers die minder dan modaal verdienen tegen 11 procent onder kiezers met een boven modaal inkomen. De VVD scoorde op dat moment onder kiezers met een beneden modaal inkomen 16 procent.

L De PvdA scoorde onder de laagste inkomensgroepen uiteindelijk 28 procent en onder de mensen met een beneden modaal inkomen 25 procent, licht beter dan gemiddeld. Maar de SP scoort daar respectievelijk 17 procent en 12 procent, beduidend beter dan haar gehele score van bijna 10 procent.

houdelijk terrein. Eigenlijk is de partij op dat gebied al meer dan twintig jaar stuurloos. In 1995 maakte toenmalig PvdA-leider Wim Kok dat expliciet door in een befaamde rede te spreken over het afschudden van de ideologische veren. Het probleem is dat er nooit andere veren voor in de plaats zijn gekomen. Uit het partijbeest zelf zijn zulke veren niet gegroeid; de rode verentooi waarmee de PvdA dit jaar de verkiezingen in ging was naar eigen zeggen *SP-light* en is dus geen weergave van een eigen, onderscheidend sociaaldemocratisch gedachtegoed. Het beginselprogramma is wel in 2005, na een moeizaam proces, herzien maar dat heeft weinig helderheid gebracht. Het was meer een oefening in het zo min mogelijk mensen voor het hoofd stoten; het streven onder de toenmalige partijvoorzitter Ruud Koole was een *catch all party* te worden. Wie het echter te veel mensen naar de zin wil maken, komt niet bekend te staan als karaktervol.⁶

Het zou verkeerd zijn uit de afgelopen verkiezingen de conclusie te trekken dat een partij het wel af kan zonder zo'n onderscheidend gedachtegoed. Zeker, er is een 'markt' voor het linkse basisgevoelen dat inkomens, vermogens en wat dies meer zij gelijk moeten worden verdeeld, en voor de misvatting dat meer gelijkheid hetzelfde is als 'eerlijker'.⁷ Maar daarin is de PvdA niet uniek, en de SP beschikt in dit opzicht over minstens zo geloofwaardige papieren. Indien de PvdA de grootste partij ter linkerzijde wil blijven dan zal zij duidelijk moeten maken wat de sociaaldemocratie vandaag de dag kan betekenen, zowel op ideologisch niveau als wel voor wat betreft de uitwerking naar bepaalde thema's en bijbehorende oplossingen die de gewone kiezer onmiddellijk met deze partij kan associëren.

Misschien zal de PvdA mij als buitenstaander wantrouwen rond dit advies, maar de eigen potentiële achterban zou zij wel serieus moeten nemen. Die gaf in februari, toen de PvdA er in de peilingen nog slecht voor stond, aan dat het de PvdA meer ontbreekt aan visie dan aan een goede leider. Van degenen die toen aangaven PvdA te zullen stemmen, noemde 31 procent het gebrek aan visie het belangrijkste probleem, 21 procent de leider (Cohen was net afgetreden). Maar onder de potentiële PvdA-kiezers lag de verhouding op 46 procent die visie miste tegen 15 procent die een leiderschapsprobleem zag, onder ex-PvdA-kiezers lag dat op 33 procent tegen 9 procent.^{M, 8} Wellicht heeft Samsom

een aanzienlijk deel van deze kiezers ditmaal nog tot een stem op zijn partij weten te bewegen, echter niet omdat hij een heldere eigen PvdA-visie heeft ontvouwd. Als een PvdA-visie achterwege blijft, is het onvermijdelijk dat die partij bij een van de volgende verkiezingen alsnog in zwaar weer belandt.

Conclusie

Mariëtte Hamer heeft op 7 augustus een voorspelling gedaan die is uitgekomen. Toch valt het te betwijfelen of zij de uitslag echt heeft voorzien of dat haar wens toevallig een schot in de roos was. Zelf heeft zij als partijbestuurder (in de jaren vanaf 1995) de brug van de partij naar de 'volkse' kiezers niet intact weten te houden, en als fractievoorzitter in de Tweede Kamer (tussen 2008 en 2010) heeft zij evenmin faam verworven met verhalen vol visie. Op de schouders van Samsom rust nu de taak te bewijzen dat hij geen eendagsvlieg is. Daarvan zal het afhangen of de PvdA stevig op haar benen komt te staan of op krukken verder de toekomst tegemoet moet strompelen. Misschien wil Hamer binnenkort al onthullen wat zij waarneemt in haar glazen bol?

Patrick van Schie is directeur van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting en lid van de redactie van Liberaal Reveil.

Noten:

- 1) Peil.nl van 16 augustus 2012.
- 2) Nameting van TNS NIPO gedateerd van 21 september 2012.
- 3) Peil.nl, *Nieuw Haags Peil* van 26 februari 2012.
- 4) Peil.nl, uitslag TK 2012 naar demografische kenmerken.
- 5) Dit aspect heb ik onlangs uitgewerkt in: 'Het echte probleem van de PvdA', in: P. Bootsma, B. van den Braak en L. Verhey (red.), *Kringen in de Hofvijver. Liber amicorum voor Joop van den Berg*, 's-Hertogenbosch, 2012, pp. 68-71.
- 6) Zie ook mijn bespreking destijds van het concept-Beginsel-program van de PvdA: 'Partij van de Brave Beginselen', *Socialisme & Democratie*, zomer 2004, pp. 37-40.
- 7) Dat dit een onjuiste gelijkstelling is, in ieder geval in liberale ogen, wordt betoogd in: M. Wissenburg e.a., *Eerlijk is eerlijk. Wat een liberaal van de staat mag verwachten en van zichzelf moet vergen*, geschrift 111 van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 2011.
- 8) Peil.nl van 20 februari 2012.

---

onder potentiële PvdA-kiezers lag dat op 33 procent, onder ex-PvdA-kiezers op 52 procent. Dit betekent dus dat gebrek aan visie volgens respectievelijk 70 procent, 79 procent en 85 procent van de voor de partij relevante kiezers (mede) het probleem van de PvdA vormt.

M Van de PvdA-kiezers noemde 39 procent beide een probleem,

DE POTENTIE VAN DE CHRISTENDEMOCRATIE

– Hans Vollaard –

Toen het CDA in 1994 na een stevig zetelverlies naar de oppositie verdween, werd de teloorgang van de christendemocratie hier en daar betreurd. Wie zou immers nog stilstaan bij de bezielende en bindende waarden van de samenleving, die deels geworteld zijn in het christendom?¹ Het CDA kwam echter in 2002 plotsklaps terug als grootste partij. CDA-premier Jan Peter Balkenende wist vervolgens het onderwerp waarden en normen op de politieke agenda te zetten. In 2010 en 2012 verloor het CDA weer fors in de verkiezingen. De dertienkoppige fractie koerst nu af op de oppositiebanken. Heeft de partij nu alsnog zijn wervingskracht verloren in een verder seculariserend Nederland? En is daarmee ook het lot van het christendemocratisch gedachtegoed over waarden en normen van de samenleving bezegeld? Een analyse van het verband tussen secularisering en de wisselende successen van christendemocratische partijen verschaft inzicht in de electorale potentie van het CDA. Ook al blijven goede uitslagen mogelijk, die potentie krimpt wel. Dat hoeft echter nog niet het einde van het christendemocratische gedachtegoed te betekenen.

Is secularisering wel zo bepalend voor het electorale lot van het CDA?

Het einde van het CDA is al vaak aangekondigd, ook recentelijk weer.² Dergelijke aankondigingen zijn veelal gebaseerd op de verwachting dat een partij met religieuze wortels door het secularisatieproces haar electorale wervingskracht verliest. Een snelle blik over de grens laat echter al zien dat het verband tussen secularisering en de wervingskracht van religieuze partijen niet zo eenduidig is. De Duitse CDU is bijvoorbeeld in staat gebleven in het sterk seculiere Oost-Duitsland ruim dertig procent van de stemmen in verkiezingen te behalen. Daarentegen is de voorheen machtige Italiaanse christendemocratie verschrompeld, ook al beschouwt bijna negentig procent van de Italianen zich katholiek. Op hun beurt hebben de Deense christendemocraten nooit een grote omvang gehad en slagen er de laatste jaren zelfs niet meer in om de bescheiden kiesdrempel van twee procent te passeren, terwijl nog steeds zo'n

tachtig procent van de Denen lid is van de Lutherse kerk.

Ook het wisselende succes van het CDA geeft te denken of met secularisering het hele verhaal van zijn wervingskracht verteld is. Dat komt niet in het minst omdat van origine religieuze partijen zelf veranderen. Politicoloog Kees van Kersbergen gebruikte hiervoor de metafoer van een feniks, een mythische vogel die zichzelf in brand steekt en vervolgens in staat is uit eigen as te herrijzen.³ De herrezen feniks veranderde in dit geval wel telkens van gedaante: het CDA was niet hetzelfde als zijn drie voorlopers, en met de herbronning in de jaren negentig oriënteerde het CDA zich meer op gemeenschapsdenken.⁴ Een veranderde partij kan een andere of zelfs grotere wervingskracht hebben dan op grond van secularisering zou worden verwacht. Bovendien is de electorale potentie van een partij niet alleen afhankelijk van de partij zelf. Ook de omstandigheden doen ertoe: zijn er (nieuwe) concurrerende partijen die voor kiezers een geloofwaardig, stabiel of betrouwbaar alternatief vormen of niet? Kortom, secularisering betekent niet zonder meer dat het electoraal perspectief van van origine religieuze partijen slecht is. Secularisering maakt de wervingskracht van het CDA wel anders, maar hoe?

Secularisering is een veelzijdig proces. Dat betreft allereerst het ontkoppelen van de institutionele verbanden tussen kerk en staat. In deze vorm kan secularisering juist tot grotere politieke activiteit van christenen leiden. Dat bleek wel in de Nederlandse politieke geschiedenis. Toen de formele staatsbemoeienis met kerken afnam in de negentiende eeuw, verzetten sommige protestanten zich fel tegen het vieren van de banden tussen hun kerk en de staat, terwijl andere protestanten en katholieken meer van hun vrijheid genoten om in politiek en maatschappij van zich te laten horen. Hier leidde secularisering tot andere en meer politieke activiteit van christenen.⁵

Tot het proces van secularisering behoort verder de teruglopende beleefde relevantie van religie in

alle aspecten van het maatschappelijk leven. Vanaf de jaren vijftig maakte de inzet om de christelijke zuil te handhaven en Nederland naar christelijke beginselen in te richten plaats voor een bezield inzet voor de onderbedeelde medemens in Nederland en de rest van de wereld. De opbouw van de welvaartsstaat en ontwikkelingssamenwerking bleek vervolgens ook zonder christelijke motivatie te kunnen. Dat gold eveneens voor vakbonden, werkgeversverenigingen, scholen, omroepen, landbouworganisaties en kranten. Professionele normen kregen voorrang boven christelijke identiteit. Dat ondergroef de mogelijkheden voor de politiek der bemiddeling, waarin de christendemocratie zo had uitgemunt. Toen het CDA steeds minder makkelijk op grond van het christelijke netwerk maatschappelijke coalities tot stand kon brengen, verloor de partij structureel aan politiek-bestuurlijk gewicht.⁶ De secularisering van het maatschappelijk leven maakte het daarnaast onmogelijk de bemiddelende machtspositie van het CDA electoraal uit te buiten.

Secularisering toont zich ook in de mate waarin individuen steeds minder of enigerlei wijze aan religie doen. Het lastige daarbij is om te definiëren wat religie is. In dit artikel wordt dat opgevat als een vraag naar hoeveel kiezers nog op het CDA zouden kunnen stemmen, wanneer het appelleert aan het christendom zoals dat in Nederland vorm heeft gekregen. Ruim de helft van de Nederlandse bevolking blijkt zich nog verwant te voelen met het christendom, terwijl bijna de helft het christendom als enigszins tot heel belangrijk ziet voor de Nederlandse en Europese identiteit.⁷ Als een dergelijk 'cultuurchristendom' een indicatie zou zijn van het potentieel van het CDA en geen andere partij daarop een beroep op zou doen (*quod non*), dan zou dat momenteel dus ongeveer 75 van de 150 zetels betekenen. Als het aantal kerkleden onder kiezers bepalend is voor het CDA-potentieel, dan is dat geslonken van zo'n 100 zetels (1977) naar grofweg 55 zetels (2010).⁸ Als het van het aantal wekelijkse kerkbezoekers onder de kiezers afhangt, dan is dat potentieel gekrompen van 39 (1977) naar ruim 10 zetels (2010).⁹ Aangezien ook de ChristenUnie en de SGP gericht werven onder christelijke kiezers, moeten bovengenoemde zetelaantallen lager zijn. Naar een recente schatting is het CDA in ieder geval tussen 1970 en 2010 structureel zo'n 9 zetels kwijtgeraakt door ontkerkelijking.¹⁰

A Cijfers zijn gebaseerd op het Nationaal Kiezersonderzoek.

Kerkleden stemmen echter niet automatisch op christelijke partijen. De beleefde relevantie van religie voor politieke organisatie slinkt namelijk. Het aantal kerkleden dat een partij op religieuze grondslag wenst, is gedaald van 40 procent (1980) tot 26 procent (2002).¹¹ Niettemin kunnen kerkleden wel meer bevattelijk zijn voor politieke standpunten die een partij inneemt in antwoord op het christelijke evangelie. Terughoudendheid met betrekking tot euthanasie is een voorbeeld van zo'n standpunt. Deze medisch-ethische kwestie is daarom gebruikt in kiezersonderzoek om te bepalen hoe groot de traditionele christendemocratische visvijver is: die blijkt gekrompen van 17 procent (1994) tot 8 procent van het electoraat in 2010.¹² Waarden en normen kunnen eenzelfde soort functie vervullen. Meer nog dan andere Nederlanders beschouwen protestanten dat als een groot probleem.¹³ Bovendien wordt het CDA met geen enkel ander onderwerp zo nadrukkelijk geassocieerd.¹⁴ De vraag blijft wel of een probleem dat vooral als een maatschappelijke kwestie wordt beschouwd, ook mensen tot een politieke keuze verleidt.¹⁵

Of het nu vanwege religieuze identificatie of standpunten is, wekelijkse kerkbezoekers stemmen duidelijk vaker voor het CDA, ook in 2010. In dat verkiezingsjaar waren er echter nog nooit zo weinig trouwe kerkbezoekers die het CDA steunden. Waar in 2006 nog 83 procent van de trouwe katholieke kerkbezoekers een stem op het CDA uitbracht, was dat in 2010 gezakt naar 50 procent. Bij hun protestantse tegenhangers beliep de terugval van 45 procent in 2006 naar 31 procent in 2010. Bij kerkleden die minder geregeld de kerk bezoeken, deed zich hetzelfde patroon voor. Daar was de stem voor het CDA in 2010 weggezak tot 22 procent van de katholieke en 24 procent van de protestantse minder geregelde kerkbezoekers.¹⁶ Het is de vraag of het CDA die terugval in 2012 heeft weten te keren. Volgens een peiling overwoog nog maar 21 procent van alle protestanten en 11 procent van alle katholieken op het CDA stemmen.¹⁷

De religieuze scheidslijn is niettemin nog altijd van belang in Nederland, want kerkleden en zeker wekelijkse kerkbezoekers stemmen eerder op het CDA dan seculiere kiezers. Ook maakt trouw kerklidmaatschap uit voor standpunten over kwesties als waarden en normen, euthanasie en zondagsrust. Wel boet het CDA structureel aan electorale kracht in. Het aantal (trouwe) kerkleden is immers gedaald. Ook seculiere kiezers met een christelijke

opvoeding blijken veel minder op het CDA te stemmen dan (trouwe) kerkleden.¹⁸ Met ontkerkelijking verliest het CDA dus voorgoed potentiële kiezers. Christenmigranten en hun nakomelingen hebben daarin weinig verandering gebracht. Deze groep omvat volgens schattingen 516.000 tot 842.000 personen.¹⁹ Zij zijn orthodoxer en bezoeken vaker de kerk dan andere christenen.²⁰ Waar het CDA eerder al had geprobeerd Hindoeestaanse en islamitische Nederlanders te werven, heeft het onder meer met Tweede Kamerlid Kathleen Ferrier naderhand ook gepoogd deze potentiële stemmenbron aan te boren. Als christenmigranten en hun nakomelingen al (mogen) stemmen voor Tweede Kamerverkiezingen, blijken ze evenwel vooral linkse partijen te steunen. Dat is niet alleen te verklaren vanuit hun sociaal-economische positie. De standpunten van het CDA over vraagstukken als euthanasie en homohuwelijk golden vaak als te weinig christelijk. Daarnaast kon samenwerking met de weinig migrantenlievende LPF en Rita Verdonk op weinig waardering rekenen.²¹ Na het gedoogakkoord met de PVV zal de electorale wervingskracht van het CDA onder (christen)migranten en hun nakomelingen waarschijnlijk niet gegroeid zijn.

De pieken en dalen van het CDA

Secularisatie op individueel niveau is een geleidelijk proces, waarbij meer religieuze generaties plaatsmaken voor meer seculiere generaties.²² Als alleen secularisering bepalend zou zijn geweest voor de electorale resultaten van het CDA, dan zou het dus stap voor stap stemmen en zetels moeten verliezen. De pieken en dalen in de verkiezingsuitslagen voor het CDA geven echter aan dat er meer aan de hand is. Weliswaar zijn de pieken lager en de dalen steeds dieper, de electorale potentie van het CDA is afhankelijk van meer dan secularisering alleen. Tot en met de verkiezingen van 1998 stond religie nog in de top 3 van meest genoemde motieven om op het CDA te stemmen, maar sindsdien hebben kiezers dat motief veel minder genoemd.²³ Het CDA kon kiezers dus op andere dan expliciet religieuze gronden werven. Vooral in de verkiezingsjaren 1986, 1989, 2002, 2003 en 2006 wist het CDA een deel van de groeiende groep van seculiere kiezers aan te trekken. In 2006 bestond zelfs 31 procent van de CDA-aanhang uit seculiere kiezers.²⁴ Zij maakten dus grofweg 13 van de 41 zetels uit.

In de verkiezingen van 2002, 2003 en 2006 gold het partijprogramma als het belangrijkste motief

van kiezers om op het CDA te stemmen. Met premier Ruud Lubbers had het CDA in de jaren tachtig al laten zien dat het met zijn economisch programma ook seculiere kiezers kon trekken. Nadat de paarse regeringscoalities (1994-2002) wetgeving inzake kwesties als euthanasie en homohuwelijk liberaliseerden, legde het CDA zich daar goeddeels bij neer. Dergelijke onderwerpen verloren daarmee niet alleen aan partijpolitiek belang, steeds minder kiezers achtten ze nog van belang voor hun keuze op het CDA.²⁵ Nadruk op eigen verantwoordelijkheid in het gedachtegoed van het CDA verschaftte vervolgens de ideologische ruimte om verdere vermarkting en inkrimping van de publieke sector nog verder te accepteren of aan te moedigen.²⁶ Met zijn ontwikkeling naar een liberaal-conservatieve partij onderscheidde het CDA zich steeds minder van de conservatief-liberale VVD.²⁷ Het verschil werd alleen nog gemaakt doordat het CDA zich positiever uitsprak over het belang van de samenleving. Ondertussen beschouwden zowel CDA- als VVD-kiezers zichzelf altijd al als rechts en duiden zij het CDA als een partij rechts van het centrum.²⁸ Dat het CDA steeds meer gelijkenissen vertoonde met de VVD was echter nog geen garantie voor succesvolle concurrentie onder (ook seculiere) rechtse kiezers. Sinds 1986 achtten namelijk steeds meer CDA-kiezers het waarschijnlijk dat ze in de toekomst een stem op de VVD zouden uitbrengen.²⁹ Ondanks dat veel VVD'ers een toekomstige stem op het CDA als mogelijkheid zagen, leek het CDA in de jaren negentig in de VVD de groeiende meerdere te moeten erkennen. Afgemeten naar de toename van secularisering op individueel niveau en de groei in het inkomen zag de electorale potentie voor de VVD als partij van de seculiere, hogere middenklasse er ook veel zonniger uit.

De stormachtige opkomst van Pim Fortuyn in de verkiezingscampagne van 2002 verschaftte het CDA echter plots de mogelijkheid terug te komen als grootste partij. Fortuyns kritiek op de multiculturele samenleving verschoof de aandacht naar culturele kwesties in plaats van de economische prestaties van de paarse regering. De VVD wist weliswaar haar verkiezingsprogramma snel in nationaal-conservatieve richting bij te stellen, zo'n programma geloofwaardig uitdragen was lastig zolang de VVD ook nog het multicultureel liberalisme aanhing. Het begrippenpaar waarden en normen dat dankzij de groeiende invloed van het gemeenschapsdenken in het CDA was opgekomen, bevatte juist een veel gro-

tere flexibiliteit om zowel een christelijke, christen-democratische, nationale, niet-islamitische, liberale als fatsoensinvulling te krijgen.³⁰ De moord op Fortuyn pal voor de verkiezingen versterkte bovendien nog fors de steun om op een relatief stabiele oppositiepartij te stemmen: het CDA. Ook al wist de VVD vervolgens een krachtig stempel te drukken op het regeringsbeleid van de kabinetten-Balkenende-I, -II en -III, zij bleek beperkt in staat om een geloofwaardig, stabiel alternatief te bieden voor kiezers die een zo rechts mogelijk kabinet wensen. In 2006 beschouwden de kiezers van het CDA die partij zelfs rechtser dan de VVD.³¹ Het toenmalige succes van het CDA kon daarom deels worden verstaan als het onderpresteren van de VVD.

Dat bleek in de verkiezingen van 2010 ook andersom op te gaan. De VVD had organisatorisch de zaak weer op orde en kon het CDA verwijten al teveel met het linkse PvdA te zijn meegegaan in het kabinet-Balkenende-IV. Het CDA verloor uiteindelijk vooral aan de VVD en wist nog slechts voor bijna vier zetels stemmen van seculiere kiezers te behalen. De gedoogconstructie die de nieuwe VVD-CDA-regering vervolgens met de anti-islamitische PVV vormde, lag niet gemakkelijk binnen het CDA. Het christendemocratische ideaal van het vredig samenleven van mensen met verschillende achtergronden kwam in de verdrukking. De vraag is of het voor de aanhangers van dat ideaal afdoende is geweest dat het CDA zich afzette van de PVV door zich te afficheren als middenpartij. Voor hen was er op de rechter- en christelijke flank echter weinig andere keus. Daar bevinden zich immers geen partijen die zich het ideaal van vredig samenleven ook met islamitische Nederlanders ronduit omarmen. Kiezersonderzoek moet het nog uitwijzen, maar wellicht zijn de aanhangers van dat ideaal deels thuisgebleven in de verkiezingen van 2012. Ook zou een deel ervan de overstap naar de PvdA kunnen hebben gemaakt. Er is immers altijd een stevig aandeel CDA-kiezers geweest dat een voorkeur had om met de PvdA te regeren (in 2010 36 procent van de CDA-kiezers), ook al prefereerden meestal meer CDA-kiezers een coalitie met de VVD.³²

In het licht van de voortdurende strijd om de rechtse kiezer tussen CDA en VVD is het de vraag of het CDA in 2012 onder strategische rechtse kiezers überhaupt als alternatief gold. Daar komt bij dat de VVD met meer organisatorische rust, een uitgesproken rechts profiel en hogere scores in de peilin-

gen over betere papieren beschikte om die kiezers te trekken. Het CDA had verder weinig kaarten uit te spelen om zich betekenisvol te onderscheiden van de VVD. Lijsttrekker Sybrand (van Haersma) Buma was nu eenmaal minder bekend dan VVD-premier Mark Rutte. De poging om verschil te maken op het vlak van Europese samenwerking was ook lastig. Het CDA had in de loop van 2011 ervoor gekozen zich weer eenduidig positief uit te spreken voor Europese samenwerking. Dat deed het deels om aan de achterban te laten zien dat het niet volledig meeging met de kritiek op Europese integratie van gedoogpartner PVV. Het bracht echter weinig mogelijkheden tot profilering ten opzichte van de VVD, omdat vooral CDA-minister van Financiën Jan Kees de Jager nadrukkelijk medeverantwoordelijkheid droeg voor de kritische houding van de regering ten opzichte van het economische en financiële beleid van de Europese Unie. Bovendien is Europa eerder een onderwerp dat de achterban van de PVV en D66 in beweging brengt, dan die van het CDA. Ook liet Buma zich in de campagne opeens weer uit over moraal, nadat het CDA in 2010 dat verkiezings-thema goeddeels had laten liggen. Door CDA'ers als typisch christendemocratisch gekenmerkte waarden als 'verantwoordelijkheid nemen', 'trouw', 'zuinigheid' en 'oog voor het algemeen belang' waren echter met groot gemak ook door andere partijen zoals de VVD op te eisen.

Het falen van het CDA is dus deels het succes van de VVD geweest en vice versa. Dat betekent dus ook dat als de VVD weer minder presteert, de kans op succes bij het CDA weer stijgt. Door secularisering op individueel niveau zullen de electorale pieken wel steeds lager en de electorale dalen steeds dieper zijn. In 2012 viel het CDA terug tot dertien zetels. Alleen in de meer landelijke gebieden had het nog redelijke kiezerssteun. Voor stemmengroei heeft het CDA weinig aan steun uit gebieden met relatief weinig inwoners of zelfs een krimpende bevolking.³³ Voor het overleven van de partijorganisatie is het echter van levensbelang. Zonder vertegenwoordigers in raden en staten heeft de partij geen kweekvijver voor het partij kader meer. Zonder vertegenwoordigers in raden en staten zal het CDA bovendien gemakkelijker in de vergetelheid raken. Partijen zoals de PVV zijn weliswaar in staat om een tijd lang te functioneren zonder (veel) vertegenwoordigers in raden en staten, maar het overleven van die partij hangt veel meer af van de partijleider. Dat maakt een partij kwetsbaar-

der dan een partij die nog een uitvalsbasis heeft in de landelijke gebieden.

Zou het CDA willen groeien in de Tweede Kamer, dan moet het hopen op onderpresteren van de VVD en zichzelf klaarmaken om de strijd om de rechtse kiezer (ervan uitgaande dat de politieke oriëntatie van het electoraat min of meer hetzelfde blijft). Wel dient het CDA zich rekenschap te geven van het feit dat het steeds minder hoog zal pieken. Het moet zich daarom afvragen waar zijn prioriteiten liggen. Nederland heeft al enige tijd een meerderheid van seculiere partijen die ook in staat is de Grondwet te wijzigen. Publieke ruimte voor allerlei vormen van (christelijke) religie is daardoor niet vanzelfsprekend meer. Mocht het CDA zich willen inzetten om vrijheden van religieuze groepen en individuen te verdedigen, dan is regeringsdeelname de gemakkelijkste weg om (constitutionele) inperkingen daarvan te voorkomen. Om voor regeringsdeelname in aanmerking te komen zou de partij met ChristenUnie en SGP zijn politiek gewicht kunnen vergroten door een kartel te vormen. De drie partijen blijven dan hun zelfstandigheid houden, maar vormen een gezamenlijke kieslijst. Zeker in het gefragmenteerde partijpolitieke landschap, is zo'n christelijk kartel moeilijker te vermijden bij coalitievorming.

Het christendemocratisch alternatief voor het CDA

De wens om de religieuze vrijheden te beschermen, is echter vooral bij ChristenUnie en SGP te horen. Binnen CDA-kringen klinkt eerder de roep het eigen verhaal te revitaliseren. Dat is niet voor het eerst. Ook na het verlies van 1994 en 2010 was dat te horen. Daarbij wordt er vaak verwezen naar het feit dat het CDA zich goed kan onderscheiden met zijn visie op de samenleving, waarbij niet alleen materie maar ook moraal van belang is. Ook buiten de partij wordt dat erkend. Toenmalig VVD-leider Frits Bolkestein verweet regeringspartij CDA al in de aanloop naar de verkiezingen van 1994 zich te weinig te hebben bekommerd om de christelijke traditie.³⁴ Waar liberalisme vooral de randvoorwaarden voor het goede leven van een politieke gemeenschap kan aangeven, verschaft het christendom evenals het humanisme daar immers ook een belangrijke bezie-lende basis voor, zo stelde hij.³⁵ Op zijn beurt stelde PvdA-ideoloog René Cuperus dat morele noties van belang zijn voor binding in de samenleving. Doordat die noties naar zijn smaak te weinig aandacht kregen, kreeg hij 'heimwee naar het CDA' toen die

naar de oppositie was verdwenen in 1994.³⁶

Het is echter de vraag of het veel uitmaakt wat het CDA doet, hoe groot het is, en of het in de regering of oppositie zit, om het belang van de samenleving en morele noties aan te tonen. De nadruk op de samenleving geeft al aan dat er voor politiek en bestuur slechts een beperkte rol is weggelegd voor het gedachtegoed van het CDA. Het is daarom geen wonder dat in de beleidspraktijk de partij zich weinig onderscheidt van de VVD. Beide partijen zijn immers voor een kleinere overheid ten gunste van de verantwoorde samenleving dan wel markt en individu. Het is daarom wel begrijpelijk, maar niet fair het CDA te verwijten te weinig invulling te geven aan zijn samenlevingsidealen. Het CDA kan zich immers alleen maar uitspreken over de kracht van de samenleving en het belang van een verbindende moraal. Het bewijs daarvan zal elders geleverd moeten worden, namelijk in de maatschappij zelf. Deels is dat bewijs er al. Binnen kerken bieden mensen elkaar troost en financiële ondersteuning. Vrijwilligers blijken vaak van christelijke huize te komen. Christenen hebben voedselbanken opgezet. Kerken en christelijke stichtingen hebben daklozen en illegalen opgevangen. Dit laat zien dat gemeenschappen op basis van een (christelijke) moraal een voorbeeld kunnen zijn hoe vredig samenleven van mensen met verschillende achtergronden mogelijk is. De christendemocratie heeft dus geen (succesvolle) politieke partij als het CDA nodig om haar inhoudelijke potentie aan te tonen. De uitdaging van de christendemocratie ligt daarom niet zozeer om de politieke marginalisatie van het CDA te voorkomen, maar om te bewijzen dat de samenleving en een verbindende moraal essentieel zijn voor Nederland.

Hans Vollaard is universitair docent Nederlandse en Europese Politiek aan de Universiteit Leiden.

Noten:

- 1) R. Cuperus, 'Heimwee naar het CDA', *Socialisme & Democratie*, nummer 3, 1996, pp. 198-201.
- 2) J. van den Berg, *Alsnoeg: 'sterven in elkaars armen?*, 2012. <http://www.parlement.com/>. Bezocht op 5 oktober 2012.
- 3) K. van Kersbergen, 'De christendemocratische feniks en de moderne, niet-seculiere politiek?', in G. Voerman (red.), *De conjunctuur van de macht: het Christen Democratisch Appèl 1980-2010*, Amsterdam, 2011, pp. 197-216.
- 4) H. Vollaard, 'De flexibele formules van het CDA', in: H. Pellikaan en S. van der Lubben (red.), *Ruimte op rechts: conservatieve onderstroom in de Lage Landen*, Utrecht, 2006,

- pp. 107-133.
- 5) Vergelijk: P. van Rooden, 'Secularization and dechristianization in the Netherlands', in: H. Lehmann (red.), *Dechristianisering und Rechristianisierung im neuzeitlichen Europa und in Nordamerika: Bilanz und Perspektiven der Forschung*, Göttingen, 1997, pp. 131-153.
  - 6) K. van Kersbergen, 'Hopen op macht: de neergang van de Nederlandse christen-democratie in vergelijkend perspectief', *Jaarboek DNPP 1995*, 1995, pp. 92-112.
  - 7) T. Bernts, G. Dekker en J. de Hart, *God in Nederland 1996-2006*, Kampen, 2007, pp. 68, 86.
  - 8) Zie: R. van der Hulle, 'The CDA and the Dutch election in June 2010: The declining influence of religion on voting behaviour revisited', ongepubliceerd paper, 2010.
  - 9) Ibidem.
  - 10) M. te Grotenhuis, R. Eisinga, T. van der Meer e.a., 'Tanend appel: de bijdrage van ontkerkelijking en ontzuiling aan het aantal CDA-zetels in de Tweede Kamer, 1970-2010', *Religie & Samenleving*, 7 (1), 2012.
  - 11) SCP, *Godsdienstige veranderingen in Nederland*, Den Haag, 2006, p. 60.
  - 12) G. Irwin en J. van Holsteyn, 'Scientific progress, educated guesses or speculation? On some old predictions with respect to electoral behavior in the Netherlands', *Acta Politica*, 43, 2008, pp. 180-202.
  - 13) H. Schmeets, 'Religie en nationale problemen', in: H. Schmeets en R. van der Bie (red.), *Religie aan het begin van de 21ste eeuw*, CBS, Den Haag, 2009, pp. 83-88.
  - 14) 'Stemmen gelovige kiezers nog wel op het CDA?', *EenVandaag*, 2012. http://www.eenvandaag.nl/politiek/40908/de_stemming_stemmen_gelovige_kiezers_nog_wel_cda/. Bezocht op 26 juli 2012.
  - 15) SCP, *COB burgerperspectieven 2012/3*, Den Haag, 2012.
  - 16) Van der Hulle, 'The CDA and the Dutch election in June 2010'.
  - 17) 'Stemmen gelovige kiezers nog wel op het CDA?', *EenVandaag*.
  - 18) Van der Hulle, 'The CDA and the Dutch election in June 2010'.
  - 19) J.E. Castillo Guerra en M. Steggerda, 'Migrantenkerken', in: M. ter Borg e.a. (red.), *Handboek religie in Nederland: perspectief, overzicht*, Zoetermeer, 2009, pp. 173-188; H. Stoffels, 'A coat of many colours: New immigrant churches in the Netherlands', in: M. Jansen en H. Stoffels (red.), *A moving God: Immigrant churches in the Netherlands*, Zürich, 2008, pp. 13-30.
  - 20) L. Arnts, 'De Migrantenkerken', in: J. Becker en J. de Hart (red.), *Godsdienstige veranderingen in Nederland*, SCP, Den Haag, 2006, pp. 11-19 (appendix B3).
  - 21) H. Vollaard, 'Re-emerging Christianity in West European politics: The case of the Netherlands', *Politics & Religion*, nog te verschijnen.
  - 22) R. Dassonneville, 'Ontzuiling van kiesgedrag: een proces van generationale vervanging gedreven door cognitieve mobilisatie?', *Res Publica*, 54 (3), 2012, pp. 331-360.
  - 23) Van der Hulle, 'The CDA and the Dutch election in June 2010'.
  - 24) J. van Holsteyn en G. Irwin, 'Slechts de wereld van gisteren? Over de achtergrond en opvattingen van de kiezersaanhang van het CDA, 1977-2010', in: Voerman (red.), *De conjunctuur van de macht*, pp. 155-179.
  - 25) K. Aarts en J. Thomassen, 'Dutch voters and the changing party space', *Acta Politica*, 43, 2008, pp. 203-234.
  - 26) Vergelijk: B. de Vries, *Overmoed en onbehagen: het hervormingskabinet Balkenende*, Amsterdam, 2005.
  - 27) A. Lucardie en H.-M. ten Napel, 'Van confessioneel naar liberaal-conservatief?', *DNPP Jaarboek 1992*, 1992, pp. 53-72.
  - 28) H. Pellikaan, 'The impact of religion on the space of competition: The Dutch case', *Politics and Religion*, 2010, pp. 1-26; Van Holsteyn en Irwin, 'Slechts de wereld van gisteren?', p. 169.
  - 29) Van Holsteyn en Irwin, 'Slechts de wereld van gisteren?', p. 175.
  - 30) Vollaard, 'De flexibele formules van het CDA'.
  - 31) Pellikaan, 'The impact of religion on the space of competition'.
  - 32) Van Holsteyn en Irwin, 'Slechts de wereld van gisteren?', p. 171.
  - 33) CDA, *Verder na de klap: rapport Commissie-Frisen*, Den Haag, 2010.
  - 34) 'Bolkestein: herstel christelijke waarden', *NRC Handelsblad*, 5 maart 1994.
  - 35) F. Bolkestein, 'Hoe verkondigt de liberaal zijn moraal?', in: P.H. Steenhuis (red.), *Het debat over de moraal*, Amsterdam, 1996, pp. 26-30.
  - 36) Cuperus, 'Heimwee naar het CDA'.

DE EENVOUDIGE OPDRACHT VOOR HET CDA: VASTHOUDEN AAN KERNWAARDEN EN GEDULDIG ZIJN

– Rien Fraanje –

Daags na de verkiezingen publiceerden enkele kranten de uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen in een kleurenkaart van Nederland. Elke gemeente kreeg de kleur van de partij die er de grootste was geworden. Ons land kleurde blauw en rood van de twee winnende partijen VVD en PvdA.¹ Alleen twee Overijsselse gemeenten kleurden CDA-groen met het geluk dat beide gemeenten omvangrijk qua oppervlakte zijn, anders was nog een vergrootglas nodig geweest om die twee CDA-gemeenten op de kaart terug te vinden. Het verlies van deze machtsfactor van weleer was niet onverwacht, maar de kaarten visualiseren haarsfijn dat de val daarmee niet minder dramatisch en spectaculair is.

Nog voordat het verlies een feit was startten kranten, tijdschriften en programma's op radio en televisie al het debat over de oorzaken van het verlies. Daarbij kwam onvermijdelijk de vraag bovendrijven of het CDA nog wel toekomst heeft. 'Zelfs de dominee stemt niet meer christelijk' kopte *Trouw* het weekend voor de verkiezingen in een achtergrondverhaal om daarmee aan te geven dat als zelfs kerkgangers de christendemocratie de rug toekeren de partij geen lang leven meer beschoren kan zijn.

Al deze publicaties maken een impliciete koppeling tussen het bestaansrecht van het CDA en zijn electorale succes. Dat is ten onrechte. Het is niet de aantrekkingskracht bij kiezers die bepaalt of een partij nog toekomst heeft, maar in de eerste plaats het vermogen van haar politieke gedachtegoed om zich te onderscheiden. Een partij kan met een aansprekende leider of een reeks van populaire standpunten voor een bepaalde periode tot grote hoogten reiken in de gunst van de kiezer. Maar wanneer een partij een blijvende rol op het politieke speelveld wil vervullen, zal het een integrale en consistente mens- en maatschappijvisie moeten hebben.

Dit artikel beziet het toekomstperspectief van het CDA dan ook vanuit de vraag of de christendemocratie nog voldoende onderscheidend is. Het antwoord op deze vraag zal bevestigend zijn, waar-

uit ook kan worden geconcludeerd dat er voor het CDA – onder voorwaarden – kansen liggen. Het zal niet verbazen dat een van de voorwaarden is dat het CDA dan wel zijn rijke ideologische traditie trouw moet blijven.

Samenleving, het midden en religie

De christendemocratie onderscheidt zich op ten minste drie aspecten van andere politieke ideologieën. In de eerste plaats: de christendemocratie bekijkt de sociale werkelijkheid vanuit het perspectief van de samenleving en haar gemeenschappen. Bij het aanpakken van belangrijke vraagstukken kijkt een christendemocraat eerst naar wat mensen en hun sociale verbanden zelf kunnen, voordat hij vindt dat de overheid moet interveniëren of de markt zijn spel van vraag en aanbod erop los mag laten. Het moge bekend zijn dat de samenleving in het christendemocratische denken vooral zijn prominente plek heeft verworven door de protestantse en katholieke leerstellingen van 'sovereiniteit in eigen kring' respectievelijk het beginsel van de subsidiariteit. Van oorsprong bestaat er een subtiel en fundamenteel verschil tussen deze twee,² maar bij de totstandkoming van het CDA is dat verschil overbrugd door het principe te koesteren dat wat mensen en hun sociale verbanden zelf kunnen niet aan de overheid of de markt is.

Nu is het verhaal van de samenleving die taken van de overheid kan overnemen inmiddels ook aangeslagen bij partijen uit andere stromingen. Zo zegt de PvdA in haar recente verkiezingsprogramma ruim baan te willen maken voor burgerbetrokkenheid en maatschappelijke initiatieven. GroenLinks wil burgers meer zeggenschap geven over zorginstellingen, onderwijsorganisaties, woningcorporaties en hun buurt. En de VVD wil dat de overheid terughoudend is ten aanzien van nieuwe taken. De ontdekking van de samenleving als alternatief van overheid en markt komt echter vooral voort uit de noodzaak tot bezuinigen. Als de overheid wat pu-

blieke taken kan overlaten aan mensen zelf is dat immers een mooie mogelijkheid om te korten op de overheidsuitgaven. De christendemocratie heeft echter geen financiële motieven om vanuit de samenleving te denken, maar heeft de overtuiging dat mensen en hun verbanden tot meer in staat zijn dan de overheid en de markt.

De christendemocratie onderscheidt zich in de tweede plaats doordat zij altijd poogt het midden te zoeken tussen de ogenschijnlijk uiterste zienswijzen en belangen van mensen. Dat ligt min of meer historisch besloten in de oorsprong van de christendemocratie. Daar waar de liberalen vooral hun aanhang hadden onder werkgevers en ondernemers, konden sociaaldemocraten zich vooral verheugen op een grote populariteit bij werknemers. De christendemocratische partijen boden zowel ondernemers, werkgevers en werknemers politiek onderdak. Niet hun sociaal-economische positie was doorslaggevend in wat christendemocraten verbond, maar hun overtuiging dat zij een gemeenschap vormen en daarmee ook afhankelijk van elkaar zijn.

Nu zijn de sociaal-economische verschillen niet de enige, maar wellicht ook niet meer de belangrijkste politieke tegenstelling van deze tijd. Onze samenleving verdeelt zich op verschillende variabelen zoals de tanende solidariteit tussen jong en oud, de kunstmatig opgevoerde polarisatie tussen nieuwe en oorspronkelijke Nederlanders en het onbegrip tussen stad en platteland. De groeiende kloof tussen hoger en lager opgeleiden is echter de meest bedreigende voor onze samenleving. Tal van onderzoeken leggen het nieuwe schisma haarfijn bloot: lager opgeleiden leven aanzienlijk korter, hebben meer kans op werkloosheid, zijn benauwder over de toekomst, negatiever over de Europese Unie en hebben minder vertrouwen in mensen en de politiek.³ Hun somberte valt te begrijpen, omdat ander onderzoek heeft laten zien dat de sociale stijging in ons land tot stilstand dreigt te komen.⁴ Als je als dubbeltje bent geboren, word je in ons land niet zo snel meer een kwartje.

De verschillende generaties, nieuwkomers en autochtonen, stedelingen en plattelanders, en lager en hoger opgeleiden hebben wellicht op het eerste gezicht tegengestelde belangen, maar de christendemocratie meent dat zij uiteindelijk deel zijn van het grotere geheel van de samenleving en zich daarom afhankelijk van elkaar weten. 'De christendemocratie wil zich niet verliezen in de dogma's van zoge-

naamde uitersten, maar steeds een nieuwe werkelijkheid creëren door die schijnbare tegenstellingen met elkaar te verbinden', stelde het rapport van het Strategisch Beraad dat na het verkiezingsverlies van 2010 werd ingesteld om de christendemocratische visie voor de toekomst te formuleren.⁵

De christendemocratie onderscheidt zich in de derde plaats door haar christelijke wortels. Dat heeft verschillende consequenties. Allereerst schromen christendemocraten niet om de moraal onderdeel van het politieke debat te maken. Het ethisch reveil van de eerste CDA-voorman Dries van Agt, het door Jan Peter Balkenende geïnitieerde debat over waarden en normen en de poging van CDA-lijsttrekker Sybrand van Haersma Buma om bij de recente verkiezingscampagne 'de nieuwe moraal' te agenderen zijn daar uitingsvormen van.

Het is belangrijk hier de kanttekening te plaatsen dat christendemocraten de moraal niet willen monopoliseren, alsof zij als enige weten wat goed en slecht is. Daarvoor zijn ze te veel doordrongen van hun eigen feilbaarheid. Nee, het gaat hier veeleer over de overtuiging dat politiek niet alleen over de rechtvaardige verdeling van schaarse middelen, maar ook over morele vragen moet gaan.

Een ander gevolg van de christelijke wortels is dat de christendemocratie ruimte wil geven aan mensen om hun religieuze overtuiging en gebruiken tot uiting te brengen. Christendemocraten weten wat een geloof voor mensen betekent. Door de sterke secularisering wordt het steeds belangrijker en prangender dat de christendemocratie opkomt voor het recht van mensen ook in het publieke domein hun geloof te belijden. Partijen uit andere politieke tradities zeggen ook tolerant ten aanzien van godsdienst te zijn, maar zodra iemands religieuze overtuiging wordt geuit in gebruiken die als afwijkend of verwerpelijk worden gezien, blijkt die tolerantie hele strakke grenzen hebben. De gretigheid waarmee nota bene liberale politici gewetensbezwaarde ambtenaren van de burgerlijke stand van de loonlijst van gemeenten af willen krijgen is daarvan het wonderlijke bewijs. Het heeft iets grappigs en wrangs tegelijk dat christendemocraten aan mensen die zichzelf liberaal noemen moeten uitleggen dat vrijheid en tolerantie juist wordt gegund aan hen die er in jouw ogen een abjecte mening of afkeurenswaardige gewoonten op na houden.

Op dit thema heeft zich langzaam een ingrijpende politieke verschuiving voorgedaan. De liberale

partijen laten zich hier niet meer als liberaal, maar als egalitair kennen: ze prediken niet de vrijheid voor het individu, maar staan veeleer voor gelijkheid. Het is nu de christendemocratie die de ruimte voor pluriformiteit en diversiteit moet bevechten. Hier lijkt te gelden: *where you sit is where you stand*. Voorheen was de christendemocratische meerderheid terughoudend met ruimte geven aan gebruiken die tegen hun principes ingingen en bekritiseerde een seculiere minderheid die onwil. Sinds christendemocraten tot de minderheid behoren, zingen zij de lof over minderheidsrechten die door de nieuwe seculiere meerderheid niet zonder meer worden toegekend.

Het eigen gedachtegoed verwaarloosd

Wanneer we deze drie kernwaarden van de christendemocratie – samenleving, verbinden, religie – in ogenschouw nemen, wordt duidelijk dat het CDA als de voornaamste Nederlandse politieke vertolker van het gedachtegoed op alle drie de punten – op zijn zachtst gezegd – weinig consistent heeft geopteerd. In de vele jaren dat de partij regeringsverantwoordelijkheid mocht dragen heeft het CDA zeker pogingen ondernomen om de dominantie van de overheid in te binden, maar niet altijd met bedoelde uitkomsten. Het CDA heeft er bijvoorbeeld aan bijgedragen dat in de zorg niet de collectiviteit van de samenleving, maar de preferenties van het individu richtinggevend zijn geworden. Iedere zorgverzekering probeert klanten te trekken met de claim dat zij niet hoeven te betalen voor diensten die zij nooit zullen afnemen. Waarom betalen voor een ivf-behandeling als je de vijftig bent gepasseerd of verzekeren tegen prostaatcancer als je vrouw bent? Met de christendemocratische notie van ‘gespreide verantwoordelijkheid’ als inspiratie is dus de onderlinge solidariteit vervuild voor individuele keuzevrijheid. De afstoting van publieke taken heeft bovendien in veel sectoren niet zozeer de logica van de samenleving als wel die van de markt geïntroduceerd. Zo heeft de van oorsprong sterk als christendemocratisch te typeren Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) uiteindelijk niet de positie van vrijwilligersorganisaties, maar van commerciële welzijnsorganisaties versterkt.⁶ Hoewel het CDA daartoe weliswaar niet de intentie had, heeft het aldus bijgedragen aan de invoering van neoliberal beleid.

Zijn natuurlijke verbindende rol heeft het CDA ernstig verwaarloosd door met een beweging in zee te gaan die maatschappelijke polarisatie tot haar han-

delsmerk en kerncompetentie heeft verheven. Veel christendemocraten zagen het zonder twijfel als hun verbindende opdracht om de vele kiezers van deze populistische weer het politieke speelveld in te trekken. Daarbij verloren zij echter de heftige emoties uit het oog die dat bij een ander smaldeel van de Nederlandse bevolking opriep, omdat dat zich – met recht – door die beweging en zijn voorman buitengesloten voelt. Bovendien maakte het CDA met zijn deelname aan deze coalitie die beweging met zijn provocaties tot een geaccepteerde politieke fractie.

Deze politieke stap is strategisch gezien nog moeilijker te begrijpen vanuit het gezichtspunt van de derde kernwaarde ‘religie’. De politieke samenwerkingspartner polariseerde niet op zomaar een thema. Hij deed dat op het voor de christendemocratie wezenlijke thema van religie. Het CDA werkte samen met een politieke beweging die het geloof van een aanzienlijk deel van de bevolking als een afkeurenswaardige overtuiging wegzette. Op dit punt heeft het CDA niet zozeer een kernwaarde verwaarloosd als wel verloochend.

Maar ook los van deze omstrede politieke samenwerking heeft het CDA op het thema ‘religie’ stekken laten vallen. De partij leek op het toen heersende politieke klimaat te willen meeliften toen ze zich inzette voor een algeheel verbod op het dragen van gezichtsbedekkende kleding (lees: de boerka) en een beroepsverbod op religieuze symbolen voor bepaalde functionarissen. Dat laatste pleidooi was in de eerste plaats een loze oproep, omdat veel van de genoemde beroepsgroepen – geheel conform het principe van de soevereiniteit – al hun eigen regels hieromtrent hadden opgesteld. Maar zelfs als dat niet het geval was, was het niet aan het CDA om dit politiek te agenderen omdat het in strijd was met één van zijn kernwaarden.

Slot

Het lijkt geen twijfel dat de christendemocratie als politieke ideologie zonder meer onderscheidend is en daarmee nog een lange toekomst heeft. Het CDA heeft die onderscheidende boodschap echter uit het oog verloren en het is geen boude bewering dat daarmee zijn electorale neergang voor een deel valt te verklaren. Wanneer de partij de rijkdom van haar eigen politieke filosofie herontdekt, heeft het CDA een belangrijke functie te vervullen in de Nederlandse politiek.

Politiek-inhoudelijke consistentie is echter een noodzakelijke, maar zeker geen voldoende voor-

waarde voor electoraal succes. Er spelen natuurlijk meer factoren een rol. Zo maakt de maatschappelijke context van vergaande secularisering en individualisering dat het christendemocratische verhaal van gemeenschapszin en het belang van religie en moraal minder vanzelfsprekend op bijval kan rekenen dan voorheen. De partij kan kortom niet meer terugvallen op een stevige vaste achterban en zal daarom moeten accepteren dat ze geen vaste leidende positie in de Nederlandse politiek meer heeft.

Tegelijkertijd zijn de kiezersvoorkeuren zo volatiel dat ook het CDA in een veranderde politieke context weer fors aan kiezersgunst kan winnen. Daarbij moet je als partij net die aansprekende leider hebben die op het juiste moment op de juiste plek zit. Sybrand van Haersma Buma zit mogelijk wel op de juiste plek, maar nog niet op het juiste moment. Dat vraagt om vasthoudendheid zoals afgelopen jaren de sterke dalen en daaropvolgende piek in de politieke populariteit van de VVD en haar voorman Mark Rutte ons hebben geleerd.^A

Het CDA zal eraan moeten wennen dat het niet meer tot de leidende partijen van de politieke macht behoort. Eens in de zoveel tijd zullen zich wel

politieke kansen voordoen. Daar kan het CDA alleen van profiteren als het zijn eigen verhaal op orde heeft en trouw blijft aan zijn eigen kernwaarden. Tot die tijd rest het CDA niets anders dan het eigen onderscheidende verhaal uitdragen. En geduldig zijn.

Rien Fraanje was lid van het CDA Strategisch Beraad en auteur van het door het Beraad uitgebrachte rapport Kiezen en verbinden. Een politieke visie vanuit het radicale midden. Verder is hij lid van de redactie van Christen Democratische Verkenningen (CDV), het tijdschrift van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en fractievoorzitter in de deelraad van Amsterdam Nieuw-West.

Noten:

- 1) Zie bijvoorbeeld:
<http://www.nrc.nl/verkiezingen/2012/09/12/uitslagenkaart-tweede-kamerverkiezingen-2012/>.
- 2) Zie daarvoor: H.E.S. Woldring, *Politieke filosofie van de christen-democratie*, Budel, 2003.
- 3) Zie daarover in de eerste plaats het baanbrekende NWO-onderzoek van M. Bovens en A. Wille, onlangs in het Nederlands boekstaafd in: *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*, Amsterdam, 2011. Maar ook diverse onderzoeken van het SCP, zoals de tweemaaljaarlijkse uitgave van *De sociale staat van Nederland*, edities 2007 en 2009 en de *Continu onderzoek burgerperspectieven* die vier keer per jaar verschijnen. Of de oratie van G. Kuipers, onder de titel 'De fiets van Hare Majesteit' gepubliceerd in het tijdschrift *Sociologie*, nummer 3, 2010.
- 4) J. Tolsma en M.H.J. Wolbers, *Naar een open samenleving? Recente ontwikkelingen in sociale stijging en sociale daling in Nederland*, RMO, Den Haag, 2010.
- 5) CDA Strategisch Beraad, *Kiezen en verbinden. Politieke visie vanuit het radicale midden*, Den Haag, 2012, p. 51.
- 6) Zie: V. Lub e.a., 'Als meedoen een dogma wordt. De participatieparadoxen van de Wmo', in: I. Verhoeven en M. Ham (red.), *Brave burgers gezocht. De grenzen van de activerende overheid*, Amsterdam, 2010.

^A Het moment dat de houdbaarheid van Rutte is verlopen, gaat onherroepelijk komen. De huidige situatie van de VVD doet sterk denken aan de staat waarin het CDA zich in eind 2006 bevond. Het CDA was net voor de derde keer op rij de grootste partij bij de Tweede Kamerverkiezingen geworden. Op het eerste gezicht verkeerde de partij dus in volle bloei en op het toppunt van zijn macht. Wie verder keek zag dat de afbladdering onmiskenbaar was ingezet. Het behoud van de macht was het primaire doel geworden en daarvoor was zelfs een ongekend harde campagne jegens de voornaamste opponent geoorloofd. Politiek debat over heikele thema's werd vermeden (geen verdeeldheid!) en criticasters werden genegeerd of op een zijspoor gezet. Dat is altijd het begin van het einde gebleken in de natuurlijke cyclus van macht in een democratie. Hetzelfde is nu bij de VVD te zien: de inhoudelijke vernieuwing in de partij wordt nu niet bepaald gestimuleerd, liberale critici krijgen weinig ruimte voor een tegengeluid en bij de campagne moesten oneigenlijke beschuldigingen aan het adres van de voornaamste opponent er uiteindelijk voor zorgen dat de partij de grootste bleef.

ALL POLITICS IS LOCAL

DE INVLOED VAN BUITENLANDS BELEID OP DE AMERIKAANSE PRESIDENTSVERKIEZINGEN

– Bertjan Verbeek –

Op dinsdag 6 november worden de Amerikaanse presidentsverkiezingen gehouden. De Amerikanen zullen die dag hun stem uitbrengen op de huidige Democratische president Barack Obama dan wel zijn Republikeinse opponent Mitt Romney. In de aanloop van deze verkiezingen besteedt *Liberaal Reveil* in een viertal bijdragen aandacht aan deze belangrijke gebeurtenis. Allereerst zet Bertjan Verbeek uiteen in hoeverre het buitenlands beleid van invloed is op de verkiezingen. Vervolgens betoogt Frans Verhagen waarom niet zozeer de etniciteit van de kiezers, maar vooral de ideologie van invloed is. Hans Anker ontvouwt op heldere wijze de kunst van *microtargeting*, de nieuwe manier van campagnevoeren, en tot slot analyseert Hans-Martien ten Napel de scheiding van kerk en staat in de Verenigde Staten.

In regeringscentra over de gehele wereld worden de Amerikaanse presidentsverkiezingen doorgaans met grote belangstelling gevolgd. Het door Washington gevoerde buitenlands beleid kan immers grote gevolgen hebben voor vele landen, organisaties en individuen. Dat geldt overigens voor vele beleids-terreinen met internationale aspecten: monetaire zaken, veiligheid, milieu, handel, mensenrechten enzovoorts. Achter deze verheugde aandacht voor *Election Day* gaan verschillende visies schuil op de factoren die bepalend zijn voor het Amerikaans buitenlands beleid.

In de eerste visie wordt gesteld dat de persoon of politieke kleur (rood of blauw, Republikein of Democraat) van een Amerikaanse president grotendeels irrelevant is voor het buitenlands beleid. Aanhangers van deze stroming betogen dat het buitenlands beleid in grote lijnen gedicteerd wordt door externe omstandigheden. Bijgevolg reageren Amerikaanse leiders op vergelijkbare wijze op vergelijkbare omstandigheden. Deze visie werd treffend verbeeld door Arnold Wolfers: als een theater in brand staat, zo schreef hij, rent iedereen naar de uitgangen.^{A, 1} Na een gebeurtenis als 9/11 zou ook Al Gore als Amerikaanse president jacht hebben gemaakt op Al Qaeda door geweld te gebruiken in Afghanistan. Toch laat deze visie nog veel vragen onbeantwoord: wellicht

zou president Gore Afghanistan hebben aangevalen, maar zou hij een oorlog tegen Irak zijn begonnen? Externe omstandigheden geven niet altijd een sluitende verklaring voor buitenlands beleid. De overige visies benadrukken dan ook binnenlandse factoren.

In de tweede visie wordt verondersteld dat verschillende presidentskandidaten verschillende richtingen van Amerikaans buitenlands beleid vertegenwoordigen. Daaronder ligt de aanname dat de ideeën van de Republikeinse Partij en de Democratische Partij over buitenlands beleid sterk uiteenlopen. In deze visie is Amerikaans buitenlands beleid het product van ideologie: vanwege hun afkeer van overheidsbemoediging zijn Republikeinen doorgaans minder gericht op multilaterale oplossingen en meer voorstander van vrijhandel dan Democraten.² In de derde visie wordt gesteld dat de persoonlijkheid van een president en zijn kijk op de wereld doorslaggevend zijn: zo zou de nadruk op mensenrechtenbeleid onder president Carter (1977-1981) terug te voeren zijn op diens individuele opvattingen.³ Beide visies veronderstellen dat een Amerikaanse president een doorslaggevende rol speelt in het Amerikaans buitenlands beleid. Hieronder zal ik daar nog enige kanttekeningen bij plaatsen.

In de vierde en laatste visie wordt de Amerikaanse president(skandidaat) gezien als een speler die gevoelig is voor kiezers en georganiseerde belangengroepen. Uiteindelijk draait het om het verwerven

A. Wolfers is daarmee een vertegenwoordiger van de zogenaamde realistische school.

en behouden van politieke macht, niet noodzakelijk-kerwijs als doel op zichzelf, maar in ieder geval als middel om een visie in beleid om te kunnen zetten. In dit perspectief spelen verkiezingen een belangrijke rol. Dit roept twee belangrijke, met elkaar samenhangende, vragen op: is het Amerikaanse buitenlands beleid een relevante factor voor Amerikaanse kiezers wanneer zij hun stem uitbrengen? En houden Amerikaanse presidenten in hun buitenlands beleid rekening met de wensen van kiezers? In deze bijdrage wil ik met name deze laatste visie nader uitwerken.

Het effect van buitenlands beleid op verkiezingen: *All politics is local, even international politics*

Op het eerste gezicht is buitenlands beleid een irrelevante factor bij de Amerikaanse presidentsverkiezingen. Het beroemde adagium uit 1992 van Bill Clintons campagneleider James Carville, 'It's the economy, stupid', lijkt nog steeds te gelden. Werkgelegenheid domineert de wensenlijst van de Amerikaanse kiezer, zoals gerapporteerd door The Gallup Organization. 'Terrorisme en buitenlandse dreigingen' worden echter ook als belangrijke kwesties aangemerkt, vooral door aanhangers van Romney.⁴ Veel Amerika-deskundigen stellen echter dat binnenlandse issues voor de meeste kiezers uiteindelijk de doorslag geven. Op dit moment (zomer 2012) zijn dat thema's als corruptie bij de federale overheid, het begrotingstekort en de gezondheidszorg (*Obamacare*). Deze onderwerpen zouden zonder meer bepalend zijn, als de Verenigde Staten een kiesstelsel als het onze zou kennen waarin de nationale peilingen min of meer direct vertaald kunnen worden naar verkiezingsuitslagen. De precieze werking van het Amerikaans politieke systeem biedt echter goed georganiseerde en gemotiveerde belangengroepen de mogelijkheid om de verkiezingen te beïnvloeden – ook groepen die specifieke wensen hebben op het gebied van buitenlands beleid. Deze invloed kan zich direct doen gelden doordat deze kiezers de president kiezen, maar ook indirect via de verkiezing van 435 leden van het Huis van Afgevaardigden en van 33 senatoren: in de staten van sommige (kandidaat-)senatoren en de kiesdistricten van sommige (kandidaat-)afgevaardigden spelen buitenlandpolitieke kwesties een rol bij hun (her)verkiezing en beïnvloeden daarmee vanaf januari 2013 ook indirect het Amerikaanse buitenlands beleid (zie volgende paragraaf).

Bij de presidentsverkiezingen gaat het om 50 staten (plus Washington DC) die samen 538 kiesmannen aanwijzen die vervolgens formeel de president kiezen. Bevolkingsrijke staten leveren meer kiesmannen dan bevolkingsarme. Het Amerikaanse kiesstelsel is een meerderheidstelsel: de kandidaat met de meeste stemmen in een staat wint alle beschikbare kiesmannen in die staat. Voor het winnen van het presidentschap geldt daarom een aantal belangrijke vuistregels: ten eerste dat de kans om tot president te worden gekozen gering is indien een kandidaat minder dan vier van de volgende zes grote staten wint: Californië (55 kiesmannen), Florida (29), Michigan (20), New York (29), Ohio (20) en Texas (38). Een tweede vuistregel is dat men zijn inspanningen vooral moet richten op zogeheten *swing states*, waar de uitslag hoogst onzeker is. *Swing states* worden vaak gekenmerkt door een groot aantal kiezers dat zich als 'onafhankelijk' heeft laten registreren. Op dit moment zijn Colorado, Florida, Iowa, New Hampshire, Nevada, Ohio en Virginia (samen goed voor 87 kiesmannen) de belangrijkste *swing states*.⁵ Ten slotte moet men in de regel een enorme hoeveelheid geld bijeen sprokkelen om een effectieve campagne te kunnen voeren. In 2008 spendeerden McCain en Obama circa 1,6 miljard dollar aan hun campagnes (twee keer zoveel als Bush en Kerry in 2004).⁶ De verwachting is dat Romney en Obama dit jaar 2,5 miljard dollar zullen uitgeven.⁷ Deze drie vuistregels gecombineerd met *the winner takes all*-beginsel van het Amerikaanse kiesstelsel geeft bepaalde groepen invloed.

Het is dus zaak voor Obama en Romney om minimaal vier grote staten en zo veel mogelijk *swing states* te winnen. Dit betekent allereerst dat zij moeten proberen de eigen 'vaste' kiezers te behouden en de 'vaste' kiezers van de tegenstander los te weken. Tegelijkertijd moeten zij de onafhankelijke kiezers voor zich proberen te winnen. Romney probeert al geruime tijd de boodschap over te brengen dat president Obama de positie van Israël in gevaar heeft gebracht door zijn Midden-Oostenbeleid en zijn houding ten aanzien van de Arabische Lente. Niet voor niets maakte een bezoek aan Israël afgelopen juli onderdeel uit van Romney's *grand tour* buiten de VS.⁸ Het Amerikaanse kiesstelsel zorgt ervoor dat de presidentskandidaten gevoelig zijn voor goed georganiseerde kiezers die gemotiveerd worden door

buitenlandpolitieke kwesties^B en dat Obama en Romney extra open staan voor de positie van die groepen die het verschil kunnen maken tussen het winnen of verliezen van belangrijke staten en voor die groepen die bijdragen aan de verkiezingskas.

Elke staat kent zijn eigen groeperingen die gemotiveerd worden door buitenlandpolitieke motieven. Sommige staten kunnen worden gerelateerd aan klassieke vormen van buitenlands beleid. Een staat als Virginia, waar de lokale economie afhankelijk is van de aanwezigheid van militaire bases of aan defensie gerelateerde bedrijven, kennen traditioneel veel kiezers die vrezen voor afslanking van de militaire sector, maar ook kiezers die gekant zijn tegen de langdurige uitzending van Amerikaanse militairen naar Irak en Afghanistan. In andere staten speelt de Koude Oorlog nog steeds een rol, met name in Florida waar de Cubaanse gemeenschap, die traditioneel een harde lijn jegens communistisch Cuba voorstaat, een essentiële factor vormt.

Daarnaast spelen in veel staten economische issues, die een buitenlandpolitieke dimensie kennen. Al tientallen jaren betreft dat de belangen van de landbouw in het middenwesten en de staalindustrie in het noordoosten. Coalities van belanghebbenden keerden zich tegen de EU die lange tijd de landbouw- en staatsectoren afschermden van de wereldmarkt en verwachtten van hun president een krachtig optreden. De economische en financiële globalisering van de laatste twintig jaar heeft het aantal kiezers dat direct of indirect de gevolgen van globalisering ondervindt, sterk vergroot. Dit betreft zowel 'potentiële winnaars van globalisering' die om meer vrijhandel vragen als 'verliezers' die protectionistische maatregelen eisen. Voorbeelden van de eerste zijn wijnproducenten en mediabedrijven in Californië; voorbeelden van de laatste zijn bosbouwbedrijven in staten als Montana en citrusvruchtproducenten in Californië die lijden onder competitie uit respectievelijk Canada en Mexico.

Naast globalisering is er nog een reden waarom buitenlands beleid een rol speelt bij de kiezer: sinds het einde van de Koude Oorlog is etniciteit een belangrijk thema geworden in de Amerikaanse samen-

leving: sommigen menen dat de VS langzaam verandert van een *melting pot* in een 'etnisch mozaïek'. Daar heeft ook het verdwijnen van de communistische vijand aan bijgedragen: zonder gemeenschappelijke vijand voelt men zich minder verenigd. De strijd tegen het mondiale terrorisme heeft de plaats van het communisme als vijand niet volledig overgenomen. Dit alles heeft ertoe geleid dat er meer ruimte is voor groepen die wensen hebben op het gebied van buitenlands beleid gebaseerd op de band die zij voelen met hun land van herkomst en de (buitenland)politieke belangen van dat land.⁹ In staten waar dergelijke etnisch gemotiveerde groepen sterk georganiseerd zijn, moeten presidentskandidaten oppassen met hun uitspraken over internationale politiek. Voorbeelden hiervan zijn Amerikanen van Armeense, Georgische, Kroatische, Oekraïense en Poolse afkomst. De grote uitdaging vormt echter de 'Latino stem': *Latino Americans* nemen toe in aantal, registreren zich in toenemende mate als kiezer en, heel belangrijk, kunnen doorslaggevend zijn in staten als Arizona, Colorado, Nevada en New Mexico. De verhouding met Mexico, het Amerikaanse immigratiebeleid en de omgang met NAFTA zijn drie belangrijke buitenlandpolitieke kwesties die de 'Latino stem' ter harte gaan.

Ten slotte speelt uiteraard mee welke groepen daadkrachtig de presidentskandidaten ondersteunen met financiële middelen. Het *Center for Responsive Politics* houdt bij waar donaties vandaan komen. Interessant genoeg zijn veel geldschieters risicomijdend en geven zij zowel aan Obama als aan Romney. Dit geldt bijvoorbeeld ook voor de defensiesector. In veel sectoren doneren bedrijven ongeveer evenveel aan iedere kandidaat. Enkele bedrijfstakken wijken af; zo ontvangen de Democraten buitenproportioneel veel vanuit de staalindustrie en de vakbonden. In buitenlands beleid vertaalt zich dit in een roep om bescherming van door globalisering bedreigde economische sectoren. Daarnaast zijn er groeperingen die geld inzamelen met specifieke buitenlandse doeleinden, zoals de pro-Israëllobby, mensenrechtenorganisaties en vrouwenorganisaties. Zij steunen in overgrote mate de Democraten. Republikeinen ontvangen buitensporig veel vanuit de energiesector, met name vanuit de olie-industrie: dit kan gevolgen hebben voor onder andere het Amerikaanse internationale milieubeleid.¹⁰ Interessant is ook dat de Amerikaanse takken van buitenlandse bedrijven geld in mogen zamelen. Zij steunen in iets sterkere mate de Republikeinen. Zo stelt Heineken in totaal

B Het betreft hier natuurlijk de geregistreerde kiezers: het kan relevant zijn te proberen zo veel mogelijk kiezers aan te zetten tot registeren; omgekeerd kan het relevant zijn dat te voorkomen omdat ze voornamelijk op de tegenstander zouden stemmen. Op dit moment draait het vooral om registratie van kiezers van Latijns-Amerikaanse afkomst: dit kan gevolgen hebben voor Amerikaans buitenlands beleid (zie verderop).

25.000 dollar beschikbaar waarvan 17.500 voor de Republikeinen. Philips deelt ruim 70.000 van in totaal 88.000 dollar toe aan de Republikeinen.¹¹

De hierboven besproken vuistregels impliceren dat een Amerikaanse presidentskandidaat buitenlandpolitieke thema's niet kan veronachtzamen, zeker niet in die staten waar *swing voters* mede door dergelijke thema's worden gemotiveerd. In die zin geldt het oude adagium *All politics is local* ook voor buitenlands beleid. Dit is nog sterker het geval bij de strijd om bijna 470 Congreszetels. Met name Afgevaardigden hebben in hun kiesdistrict regelmatig te maken met goed georganiseerde belangengroepen, maar ook senatoren moeten rekening houden met de deelbelangen van hun achterban: een kandidaat voor een Senaatszetel in het middenwesten of in het zuiden van de VS kan het zich niet veroorloven de landbouwlobby of suikerindustriële lobby te negeren en zal worden afgerekend op zijn of haar stemgedrag inzake handelskwesties. In Fresno (Californië) vormt de Armeens-Amerikaanse minderheid al vele jaren de belangrijkste groep goed georganiseerde *swing voters*, waar geen kandidaat voor het Huis van Afgevaardigden omheen kan. Zij wisten in 2007 congresleden te bewegen een resolutie in te dienen waarin Turkije werd veroordeeld vanwege de wat vaak Armeense genocide van 1915 wordt genoemd, tot grote woede van Turkije. Ook de leden van het Amerikaans Congres moeten dus, hoewel sommigen meer dan anderen, rekening houden met buitenlandpolitieke kwesties. Ook presidentskandidaten moeten daarom uitkijken: wanneer zij de lokale kandidaat-congresleden van hun partij ondersteunen, kunnen ze tot buitenlandpolitieke uitspraken worden verleid en daar later op worden afgerekend. Tegelijkertijd moeten zij kandidaat-congresleden steunen omdat ze – ook voor hun buitenlands beleid – belang hebben bij een meerderheid in het Congres.

Het effect van verkiezingen op buitenlands beleid

Het belang van buitenlands beleid bij de presidentsverkiezingen kan ook blijken uit het feitelijke beleid dat een president voert: als belangrijke groepen kiezers buitenlands beleid niet alleen meewegen bij hun keuze voor een president, maar ook bij het uitbrengen van een stem voor een congreslid, dan ligt het in de lijn der verwachting dat een president daar in zijn buitenlands beleid rekening mee houdt. Aangezien er elke twee jaar verkiezingen zijn voor het volledige Huis van Afgevaardigden en voor een derde van de

Senaat, kan de Amerikaanse verkiezingskalender een verlamme werking hebben op het beleid van een Amerikaanse president, met name zolang hij streeft naar herverkiezing. William Quandt, zelf nauw betrokken geweest bij het buitenlands beleid van president Carter, beweert dat het buitenlands beleid van de VS in het tweede, vierde en zesde jaar van een president mede bepaald wordt door verkiezingen in de herfst van die jaren. Het beleid zal gericht zijn op het behalen van successen en het bedienen van electoraal belangrijke groepen. Daarnaast kwalificeert hij een president in de laatste twee jaar van diens tweede en grondwettelijk laatste termijn als een *lame duck*: omdat andere landen weten dat een nieuwe president onvermijdelijk is, zijn zij minder geneigd om toe te geven aan Amerikaanse wensen en druk.¹²

Deze conditie wordt nog eens gecompliceerd door de moeizame verhouding tussen de president en het Congres op het terrein van buitenlands beleid. Hoewel nogal eens wordt gesuggereerd dat een Amerikaanse president oppermachtig is op dit gebied, deelt hij formele competenties en feitelijke macht met het Congres. Dit heeft te maken met het feit dat internationale verdragen niet gelden zonder ratificatie door de Senaat en het feit dat Huis en Senaat beiden zeggenschap hebben over handel. Dit betekent dat de Amerikaanse president hard moet vechten om allerlei internationale afspraken aanvaard te krijgen. Daarnaast beslist het Congres over de financiering van het gehele beleid van de federale overheid – omdat veel buitenlands beleid, zoals het financieren van een oorlog, budgettaire aspecten heeft, oefent het Congres op vele deelterreinen van buitenlands beleid invloed uit. Gezien het feit dat veel congresleden zelf voor hun (her)verkiezing afhankelijk zijn van kiezers die gemotiveerd worden door buitenlandpolitieke issues, moet een Amerikaans president, om steun te verwerven onder congresleden, voortdurend deelbelangen behartigen. Deze houdgreep waarin de president en het Congres elkaar houden verklaart waarom de VS slechts met grote moeite multilaterale handelsverdragen, zoals NAFTA en CAFTA, afsluiten en ratificeren.

Vanuit electoraal oogpunt was het voor president Obama zaak de Amerikaanse kiezer uitzicht te bieden op het beëindigen van de intensieve betrokkenheid van de VS bij de oorlog in Afghanistan en het voltooiën van de Amerikaanse terugtocht uit Irak. Bovendien moest duidelijk zijn dat de VS niet weer bij een buitenlands conflict betrokken zou raken zonder duidelijk exit strategie. Obama lijkt in

deze missie geslaagd, maar niet zonder risico's: in het voorjaar van 2010 besloot Obama na lang wikken en wegen tot een tijdelijke intensivering van de Amerikaanse betrokkenheid bij het conflict in Afghanistan: tegelijkertijd kondigde hij het vertrek van de Amerikanen voor 2014 aan. In die tussentijd zou een Afghaanse leger- en politiemacht opgeleid worden die zelf voor de veiligheid zou moeten kunnen zorgen.¹³ In het geheim breidde Obama echter het door Bush begonnen *drone*-programma uit. In wezen voert de VS de oorlog nu vooral met op afstand bestuurde onbemande vliegtuigen. Mede daardoor daalde het aantal Amerikaanse slachtoffers in het conflict – een beeld dat men graag wil overbrengen in verkiezingstijd. De opsporing van Osama bin Laden in 2011 was bovendien een cadeau dat in de campagne van 2012 gebruikt kan worden. Ook is het niet toevallig dat Obama heeft aangekondigd dat een deel van Amerikaanse troepen al voor de verkiezingen in november naar huis zal komen.¹⁴

Tegelijkertijd bracht deze strategie wel problemen met zich mee: internationaal-politiek gezien draagt het *drone*-programma bij aan een verslechtering van de relatie tussen Pakistan en de VS en tot de desintegratie van de Pakistaanse staat, met als ultiem risico dat het Pakistaanse nucleaire arsenaal in verkeerde handen valt.¹⁵ Dit staat echter minder dicht bij de kiezer dan de dood van twee Amerikaanse burgers (Anwar al Awlaki en zijn zoon) door een *drone*-aanval. Deze burgers vochten weliswaar aan de zijde van de vijand, maar werden gedood zonder een *trial by his peers* zoals de Amerikaanse Grondwet voorschrijft. Dit voorval verontrustte vele Democratische aanhangers van Obama.¹⁶

Obama is er ook in geslaagd om de VS groten-deels buiten de internationale interventie in Libië te houden. Hoewel de VS achter de schermen een grote diplomatieke en logistieke rol heeft gespeeld, werd de interventie vooral door Europese NAVO-lidstaten uitgevoerd.¹⁷ Op deze wijze voorkwam Obama in een nieuw Afghanistan betrokken te raken. Dezelfde overwegingen doen vermoeden dat de VS – ondanks zijn diplomatieke inspanningen – terughoudend zal staan tegenover een interventie in Syrië en het werk liever overlaat aan bondgenoten als Saoedi-Arabië en Turkije.

Obama heeft zijn buitenlandse beleid dus mede vorm laten geven door de overweging dat in november 2012 verkiezingen worden gehouden. Romney

valt Obama dan ook niet wezenlijk aan op diens beleid ten aanzien van Afghanistan en Irak. Hij probeert Obama vooral af te schilderen als de president die Israëls positie verzwakte door Obama's ouverture naar de Arabische wereld en de gematigde islam. Tevens is hij voorstander van een strikter beleid ten aanzien van Iran dan Obama. Hoewel Romney veel tamboereert op zijn streven de VS weer een leidende positie in de wereld te bezorgen, is het voor hem lastig Obama op buitenlandpolitieke issues aan te vallen. Bovendien wist Obama Romney's onervarenheid met buitenlands beleid te benadrukken rondom de gewelddadige dood van de Amerikaanse ambassadeur in Libië en de escalerende betogingen bij de Amerikaanse ambassades in Egypte en Jemen in september. Obama toonde zich de staatsman met buitenlandervaring door kalm de situatie te overdenken en weliswaar krachtig, maar niet overhaast en buitensporig hard te reageren.

Conclusie

Hoewel binnenlandse, met name economische overwegingen een grote rol spelen bij de Amerikaanse verkiezingen van november 2012, speelt Amerikaans buitenlands beleid een grotere rol dan men vaak denkt. De belangrijkste oorzaak is de aard van het Amerikaanse politieke systeem dat goed georganiseerde en financieel krachtige groeperingen een grote invloed geeft. Zij hebben invloed op de presidentsverkiezingen, met name in essentiële *swing states*, maar ook op de verkiezingen voor het Congres. Door processen van globalisering worden vele beleidsterreinen, juist ook economische, geraakt door buitenlands beleid, waardoor er meer kiezers zullen zijn die buitenlands beleid in hun overwegingen mee zullen nemen dan voorheen. Dit is ook het geval door de toename van het gewicht van etnische groepen in de Amerikaanse politiek die meer dan tijdens de Koude Oorlog het Amerikaans buitenlands beleid ten aanzien van hun land van herkomst mee laten wegen. Het electorale belang van buitenlands beleid zien we terug in het beleid van Amerikaanse presidenten, ook van president Obama, die belangrijke beslissingen in buitenlands beleid, qua inhoud zowel als timing, mede nemen op basis van de electorale consequenties van hun keuzes. Obama's buitenlandpolitieke keuzes in 2010 en 2011 hebben het zijn uitdager Romney relatief moeilijk gemaakt om daarbij electoraal garen te spinnen.

Bertjan Verbeek is hoogleraar Internationale Betrekkingen aan de afdeling Politicologie van de Radboud Universiteit Nijmegen. Bezoek voor meer informatie: <http://www.ru.nl/fm/verbeek/>.

Noten:

- 1) A. Wolfers, *Discord and collaboration. Essays on international politics*, Baltimore, MD, 1957, p. 124.
- 2) Vergelijk: S. Patrick en S. Foreman (red.), *Multilateralism and U.S. foreign policy. Ambivalent engagement*, Boulder, CO, 2002.
- 3) Vergelijk: F. Greenstein, *The presidential difference. Leadership style from FDR to Barack Obama*, Princeton, NJ, 2009.
- 4) <http://www.gallup.com/poll/156347/Americans-Next-President-Prioritize-Jobs-Corruption.aspx/>. Bezoekt op 13 augustus 2012.
- 5) <http://www.centerforpolitics.org/crystalball/>. Bezoekt op 13 augustus 2012.
- 6) *Wall Street Journal*, 23 oktober 2008. <http://blogs.wsj.com/washwire/2008/10/23/cost-of-2008-election-cycle-53-billion/>. Bezoekt op 13 augustus 2012.
- 7) C. Habbethwait, 'US election: How can it cost \$6bn?', *BBC News*, 1 augustus 2012. <http://www.bbc.co.uk/news/maga->

- zine-19052054/. Bezoekt op 13 augustus 2012.
- 8) 'He's got a ticket to ride', *The Economist*, 28 juli 2012.
- 9) S.P. Huntington, *Who are we? Challenges to America's national identity*, New York, NY, 2004.
- 10) <http://www.opensecrets.org/pacs/list.php/>. Bezoekt op 13 augustus 2012.
- 11) <http://www.opensecrets.org/pacs/foreign.php/>. Bezoekt op 13 augustus 2012.
- 12) W.B. Quandt, 'The electoral cycle and the conduct of foreign policy', *Political Science Quarterly*, volume 101, nummer 5, 1986, pp. 825-837.
- 13) B. Woodward, *Obama's wars*, New York, NY, 2010.
- 14) http://articles.cnn.com/2011-06-22/politics/afghanistan.troops.drawdown_1_afghanistan-drawdown-surge-forces-president-barack-obama?s=PM:POLITICS/. Bezoekt op 13 augustus 2012.
- 15) J. Lelyveld, 'Obama abroad: The report card', *New York Review of Books*, 16 augustus 2012, pp. 18-21.
- 16) D. Rohde, 'The Obama doctrine. How the President's secret wars are backfiring', *Foreign Policy*, maart/april 2012, pp. 64-69.
- 17) M.S. Indyk, K.G. Lieberthal en M.E. O'Hanlon, 'Scoring Obama's foreign policy', *Foreign Affairs*, mei/juni 2012, pp. 29-43.

NIET ETNICITEIT MAAR IDEOLOGIE BEPAALT DE UITSLAG

– FransVerhagen –

De gouverneur van Texas Rick Perry flopte als presidentskandidaat. Zijn enige hoogtepunt was echter memorabel: tijdens een debat in Florida kwalificeerde hij tegenstanders van het geven van onderwijs aan kinderen van illegale immigranten als 'harteloos'. Mitt Romney haakte er direct op in en verkondigde met veel aplomb dat keihard zijn op het terrein van immigratie betekent dat je in dit geval inderdaad harteloos moest zijn. Het publiek applaudiseerde en het Obama-campagneteam maakte driftig aantekeningen. Want wat in de Republikeinse voorverkiezingen goed uitpakte voor Romney zal hem dit najaar de nodige problemen bezorgen. De discussie ging namelijk niet over abstracte illegalen maar over *Hispanics*, de grootste minderheidsgroep in de Verenigde Staten. In een aantal belangrijke *swing states* kan hun stem de doorslag geven en het Obama-campagneteam zal maar al te graag helpen om Romney neer te zetten als een vijand van *Hispanics* en, in één moeite door, als een harteloze Republikein die onschuldige kinderen geen onderwijs gunt.

De Verenigde Staten is nog steeds een land van immigranten. Zo'n twaalf procent van de bevolking is ergens anders geboren en alle Amerikanen hebben wel immigranten in hun stamboom. Meestal hoeven ze daarvoor niet ver terug te gaan en over het geheel genomen zijn Amerikanen zich bewust van hun etniciteit. Culturele en etnische wortels zijn deel van hun gelaagde identiteit, onder de overkoepelende paraplu van het Amerikaan zijn.

Etnische groepen zijn altijd belangrijk geweest bij verkiezingen, als stemvee, als zondebok, of als onderdeel van een brede coalitie. Zo werden Ierse immigranten vanaf 1850 in de politiek van New York en Boston ingeschakeld en beslisten ze vaak presidentsverkiezingen. Een mooi voorbeeld zijn de verkiezingen van 1884. De Republikeinse kandidaat James Blaine zat aan bij een dinctje waar een retorisch overgeagiteerde dominee de Democratische dreiging samenvatte als 'rum, romanism and rebellion', oftewel veel drinkende katholieken die de foute partij

steunden in de Burgeroorlog. De Democraten zagen hun kans schoon en mobiliseerden beledigde Ierse en Duitse kiezers. Zo verloor Blaine de staat New York met duizend stemmen op een totaal van een half miljoen en werd Grover Cleveland president.^A

In die tijd waren katholieken geliefd als vermeende oorzaak van elk denkbaar probleem. Tussen 1850 en 1860 profiteerde de anti-katholieke, anti-immigratie partij de Know Nothings ervan. Ook Chinezen, sinds de goudkoorts van 1849 aanwezig aan de westkust, waren geliefde zondebokken toen de economie kelderde en als *yellow people* werden ze decennia lang gediscrimineerd. Italianen werden geminacht tot ver in de twintigste eeuw. De treurige geschiedenis van zwarte Amerikanen en de demagogie van racisten en het weggijken van de rest hoeven geen nadere toelichting. Zo lang ze als één blok stemden en directe belangen hadden, waren etnische groepen onderdeel van grote politieke coalities. Franklin Roosevelt bouwde er zijn verkiezingsoverwinningen op, zoals Richard Nixon en Ronald Reagan dat later deden. Etnische groepen waren belangrijk in presidentscampagnes.

Hoe ligt dat in 2012? Voordat we dat analyseren, zijn drie preliminaire kanttekeningen noodzakelijk. De eerste is dat het een misvatting is te denken dat de politieke belangen of interesses van de gemiddelde burger sterk afwijken van de gemiddelde *etnische* burger.^B *Hispanics*, zwarten, Polen, Aziaten: ze willen allemaal goed onderwijs, goede voorzieningen en vooral economische groei. Net als alle Amerikanen. De meningsverschillen gaan over de manier waarop dat moet, ook binnen etnische of raciale groepen.

De tweede kanttekening is dat geleidelijk aan alle

A New York had toen 36 kiesmannen, bijna tien procent van het totaal van 401 en vrijwel altijd noodzakelijk voor het winnen van de presidentsverkiezingen.

B Voor zwarten en Aziaten geldt natuurlijk ook dat ze een ander ras zijn, maar voor de doeleinden van dit verhaal heb ik het over etnische groepen.

groepen in de Verenigde Staten minderheidsgroepen zijn geworden. In Californië en Texas zijn *caucasians*, westerse blanken, geen meerderheid meer. Landelijk is het nog niet zover maar de trend is duidelijk: binnen niet al te lange tijd is Amerika ook formeel een land van alleen maar minderheden.^C Politici die niet in staat zijn een overkoepelende boodschap te formuleren, kunnen het wel vergeten. Kandidaten moeten etniciteit overstijgen.

Een derde kanttekening heeft te maken met de Republikeinse kandidaat Mitt Romney. Hij kan dan wel niet in een traditionele etnische groep worden ondergebracht maar tegelijkertijd is hij nogal gedefinieerd. Romney is een rijke blanke man, opgegroeid in welvaart; een Mormoon, een nogal apart geloof met een zeer sterk groepsbewustzijn; en Romney heeft vijf zonen die allemaal net als hij jong getrouwd zijn en veel kinderen hebben. Romney heeft vier huizen, talloze auto's, buitenlandse bankrekeningen en andere tekenen van rijkdom. Qua achtergrond en uitstraling behoort Romney evenzeer tot een 'groep' als menig etnisch politicus dat zou doen: de oudere blanke welgestelde man met een vreemd geloof. Daarmee vertegenwoordigt hij een niet onbelangrijke doelgroep in het verkiezingsspectrum.

Het loont veel meer om te proberen deze talloze welomschreven groepen te bereiken. Groepen die op een bepaald terrein als groep benaderbaar zijn en soms wel maar soms ook niet samenvallen met etnische scheidslijnen.^D Denk aan *evangelicals*, tegenstanders van abortus, racisten, wapenliefhebbers, *soccer moms* of *Nascar dads* en in het Democratische kamp vakbondsleden, onderwijzers, vrouwen, intellectuelen en sociaalliberalen. De groepen zijn moeilijk uit te breiden, al of niet met overlap. De conclusie: niet etniciteit is de doorslaggevende factor bij groepsvorming maar dat zijn politieke standpunten, ideologie zo u wilt. Niettemin wil ik hier één etni-

sche groep uitgebreid belichten omdat die in deze verkiezingen wel degelijk belangrijk is: *Hispanics*.

De afgelopen veertig jaar werden *Hispanics* de grootste minderheid en daarmee werd een grote verandering in de etnische samenstelling van de Verenigde Staten gemarkeerd. De definitie van *Hispanic* is onduidelijk en bij de volkstelling mogen Amerikanen zelf beslissen hoe ze zich kwalificeren, maar je mag de groep determineren als iedereen die zijn eigen afkomst of die van zijn ouders traceert naar landen met een Spaanse taal of cultuur.^E Dat deden in 2010 vijftig miljoen Amerikanen, één op de zes. Omdat een groot deel van de *Hispanics* jong is, maken ze overigens een kleiner deel uit van het mogelijke kiezersbestand.^F De groei van 27 miljoen Amerikanen tussen 2000 en 2010 bestond voor de helft uit *Hispanics*.

Hispanics zijn katholiek en tamelijk conservatief in sociale waarden en in dat opzicht zou je ze verwachten bij de Republikeinen. Dat is niet het geval. Zelfs welgestelde, succesvolle *Hispanics* stemmen niet Republikeins. De belangrijkste reden is niet alleen de schrille anti-immigratiestoel die de Republikeinen hebben aangeslagen, maar vooral de retoriek van de anti-overheidszeloten in de partij. *Hispanics* zijn niet de meest welgestelde groep in Amerika en ze hebben meer vertrouwen in de overheid dan in de markt om hun lot te verbeteren. Dat ook succesvolle *Hispanics*, of in elk geval zij die het tot een middenklasse status behoren, niet Republikeins stemmen heeft met de schrille toon van de Republikeinen te maken tegenover de groep *Hispanics* als geheel. Bovendien weten zij, als recente immigranten, maar al te goed dat een actieve overheid van belang is om de *American Dream* te kunnen verwezenlijken.^G

De afgelopen jaren hebben de Republikeinen

C Dit betekent niet automatisch dat niet-*caucasian* kandidaten ook verkiezingen winnen. Veel kinderen van immigranten zijn jong en nog niet stemgerechtigd en, zoals verderop ook zal blijken, het complexe registratie systeem in de VS maakt de opkomst cruciaal. Die is onder groepen met lagere inkomens, en dat zijn de meeste immigranten van de eerste en tweede generatie, lager dan die onder hogere inkomens. Dit verklaart (deels) waarom de Republikeinen in een staat als Texas stevig in het zadel zitten. Bij de herverdeling van congresszetels na de volkstelling van 2010 bleek echter al dat er geleidelijk aan meer kiesdistricten komen waar de Democraten kunnen scoren.

D Katholieken zijn bijvoorbeeld een diffuse groep die lastig als geheel kan worden aangesproken. Zo zijn vicepresident Joe Biden en vicepresidentskandidaat Paul Ryan beiden katholiek zij het met heel verschillende standpunten over abortus.

E Vaak wordt de term *Latino's* gebruikt. Ik geef echter de voorkeur aan *Hispanics*, omdat de census die term gebruikt maar ook omdat *Latino's* als groepsduiding nauw verbonden is met de emancipatiestrijd van *Hispanic* arbeiders in het midden van de twintigste eeuw. Ik moet toegeven dat dit enigszins arbitrair is. Op het internet zijn hele discussies gaande over welke term beter is of meer mensen omvat.

F De top tien staten met de relatief grootste *Hispanic* bevolking. Tussen haakjes staat de groei van de *Hispanics* tussen 2000 en 2010: New Mexico 46,3% (+24,6%), Texas 37,6% (+41,8%), Californië 37,6% (+27,8%), Arizona 29,6% (+46,3%), Nevada 26,5% (+81,9%), Florida 22,5% (+57,4%), Colorado 20,7% (+41,2%), New Jersey 17,7% (+39,2%), New York 17,6% (+19,2%), Illinois 15,8% (+32,5%). De groei was overigens aanmerkelijk groter in staten met lage percentages, in South Carolina en Alabama steeg hun aantal met bijna 150%.

G De naam voor de immigratiewetgeving *Dream Act* kwam natuurlijk niet uit de lucht vallen.

elke ouverture verworpen om de meer dan tien miljoen illegalen, voornamelijk *Hispanics*, een meer stabiele basis te geven voor hun leven in Amerika (voor de goede orde: de Amerikaanse economie kan niet zonder hen). Zo sneuvelde de redelijke voorstellen die president Bush deed – weliswaar toen hij in zijn tweede termijn geen politieke macht meer had –, maar ook de *Dream Act* van de regering Obama die illegalen een traject geeft om hun positie te formaliseren en uitzicht geeft op *citizenship*. De boodschap van de Republikeinen is hard en onverdraagzaam, de praktijk van wetgeving in staten als Arizona en Alabama is discriminerend en agressief en treft in de dagelijks praktijk niet alleen illegalen maar alle *Hispanics*.

De Republikeinen betalen daarvoor een hoge electorale prijs. Niet alleen steunen *Hispanics* twee tegen één president Obama voor zijn herverkiezing, ook op lokaal niveau wenden ze zich massaal van de Republikeinen af. Zo leverde de herindeling van congreszetels op basis van de census van 2010 in Texas niet de door de Republikeinen gehoopte groei van hun zetels op en maken de *Hispanics*, die bijna veertig procent van het inwoneraantal uitmaken, het juist waarschijnlijker dat deze oorspronkelijk Democratische staat bij de volgende census in 2020 wederom naar de Democraten gaat. In Californië zitten de Republikeinen al sinds 1992 in de lappenmand, toen gouverneur Pete Wilson een opportunistische anti-immigranten campagne voerde onder het motto 'they keep coming'. In deze belangrijkste staat van Amerika negeren *Hispanics* de partij.

Romney zal moeite hebben zich los te maken van de scherpe standpunten die hij in de voorverkiezingen innam zoals zijn pleidooi voor een beleid dat het leven van illegalen zo onaangenaam maakt dat ze vanzelf zullen vertrekken, 'zelfdeportatie' noemt hij dat. Nog afgezien van deze onaangename terminologie kan deze houding tot wetgeving leiden zoals die in Arizona waar de politie iedereen kan aanhouden van wie ze kunnen denken dat hij illegaal in Amerika verblijft. Het laat zich raden dat ook legale *Hispanics* voortdurend lastig gevallen worden. Romney zou een eventuele *Dream Act*, voorwaar geen revolutionaire wetgeving, van een veto voorzien.

President Obama speelt het spel van de andere kant. Begin juni verleende hij een tijdelijke *waiver* op het uitwijzen van meer dan 800.000 illegale immigranten. Jonge mensen die naar de VS kwamen voordat ze 16 waren en nu nog jonger zijn dan 30, *high school* of een gelijkwaardige opleiding hebben

afgerond, geen strafblad hebben en de laatste vijf jaar in de VS hebben gewoond, mogen voorlopig blijven en een aanvraag indienen voor een werkvergunning. Na twee jaar kan die vernieuwd worden. Niet alleen *Hispanics* maar de meeste kiezers zijn hier voor, wat al iets zegt over de mate waarin de Republikeinen hier de boot missen.

Romney had het er maar moeilijk mee. Hij beschuldigde Obama van politieke spelletjes met immigratie. Maar wie geschokt is dat er politiek bedreven wordt is naïef of hypocriet, of allebei. Romney zou er beter aan hebben gedaan om zelf een visie te ontvouwen over immigranten, Amerikaanse economische belangen en langetermijnbeleid. In plaats daarvan probeerde hij zowel *Hispanics* als conservatieven ter wille te zijn, en slaagde hij erin beiden van zich te vervreemden.

Romney zei dat hij als president Obama's *waiver* zou terugdraaien, maar liet na om zijn steun uit te spreken voor een gelijksoortig voorstel van senator Marco Rubio van Florida dat amnestie zou geven aan kinderen van illegale immigranten die de middelbare school hebben afgemaakt. Rubio is een *coming man*, een van de beloftevolle Republikeinen en een van de weinige *Hispanics* met politieke statuur, maar Obama was Rubio een slag voor. De president deed het snel en effectief per *executive order*. Rubio pruttelde over het passeren van het Congres en trok zijn voorstel terug, terwijl Romney het in zijn toespraak enkel over een hightech 'elektronisch hekwerk' om Amerika had en geen afstand nam van zijn oproep tot zelfdeportatie.

Romney onderkent het probleem, maar lijkt zichzelf niet te kunnen helpen. Hij is politiek toonloos, maar ook bang conservatieve Republikeinen van zich te vervreemden met voorstellen die niet veel *Hispanics* zouden overhalen. Ondertussen heeft het Obama-campagneteam een heel leger aan vrijwilligers op de been gebracht om kiezers te registreren. Daarmee is een wereld te winnen want *Hispanics* zijn relatief apolitiek. Dat is een bekend verschijnsel in immigrantengroepen: nieuwkomers, legaal en illegaal, willen niet te veel aandacht trekken. In de Obama-campagne wordt er hard aan gewerkt om dat te veranderen. In Spaanstalige televisiecommercials in vier staten – Florida, New Mexico, Nevada en Colorado – werden verschillende teksten en scripts gebruikt, gericht op de diversiteit binnen de *Hispanic* gemeenschap. *Hispanics* als groep zullen zeker een rol spelen bij deze verkiezingen, zoveel is wel duidelijk.

Ook de enige andere serieuze etnische groep (in dit geval ook een raciale groep), de Afro-Amerikanen, bevindt zich stevig in het Democratische kamp. Mitt Romney ging in juni op bezoek bij de NAACP, de belangenbehartigers organisatie van zwarte Amerikanen, maar dat was vooral een opzichtige daad van 'politieke moed' gericht op de Republikeinse achterban. Zelfs de meest optimistische Republikein kan niet hopen dat Romney veel zwarte stemmen weghaalt bij Obama, al geldt voor zwarten een vergelijkbaar verhaal als voor *Hispanics*. Ook zij zijn sociaal conservatief, zeer gelovig en als ze succesvol zijn gevoelig voor een entrepreneurgerichte zelfhulpboodschap. Maar ook hier heeft de Republikeinse retoriek met zijn al dan niet verholde racisme veel kwaad gedaan.

Romney hield zijn gehoor voor dat de samenleving zoals Republikeinen die voorstaan aan zwarten meer kansen biedt dan de verzorgingssamenleving van de Democraten. Was dat al een dubieuze propositie, hij ging ook wild tekeer tegen de gezondheidswetgeving van president Obama die onevenredig veel zwarten helpt, simpelweg omdat ze onevenredig vaak onverzekerd zijn. Romney leek oprecht verbaasd dat hij werd uitgenodigd, wat misschien pleit voor zijn integriteit maar niet voor zijn bewustzijn van hoe Amerika in elkaar zit.

We kunnen kort zijn over de kans dat veel zwarte Amerikanen op de Republikeinen gaan stemmen: die is klein. Dat is niet omdat ze met hand en tand vastzitten aan de uitdeelsamenleving die de Democraten zouden verdedigen. Maar net als voor *Hispanics* geldt voor zwarte Amerikanen dat ze meer vertrouwen hebben in de rol van de overheid dan de gemiddelde Republikeinse kiezer. Ze merken direct de gevolgen van de toegenomen inkomensverschillen en ervaren de stagnatie van sociale mobiliteit in Amerika.

Zorgen over dergelijke ontwikkelingen worden samenlevingsbreed gedeeld. Voor de zwarte Amerikanen komt daar nog bij dat het racisme dat vroeger in het zuiden door Democraten werd gepraktiseerd nu *bon ton* is in Republikeinse kring, al of niet in licht verholde vorm door te twifelen aan Obama's 'Amerikaan-zijn' of gebrek aan begrip 'hoe Amerika in elkaar zit'. Mediaterroristen als Rush Limbaugh en Glenn Beck worden toegejuicht, en de door niemand erg serieus genomen Donald Trump die net als de zogenoemde 'birthers' blijft zeuren over Obama's 'Amerikaan-zijn' en de wel serieus genomen maar soms onaangenaam racistische Tea Party aanhangers

worden door de Republikeinen niet weersproken.

De Republikeinen doen geen moeite zwarte kiezers te winnen. Sterker, ze versterken hun dubieuze imago door kieslijsten op zo'n manier uit te wieden dat juist kiezers met lage inkomens, weinig identiteitspapieren en zonder al te vaste verblijfplaats niet kunnen stemmen. Zowel *Hispanics* als zwarten hebben hier last van, maar met name in het geval van de zwarten wordt het als een nieuwe vorm van segregatie ervaren. De tekenaar van de progressieve politieke commentaarstrip Doonesbury wijdde de nodige aandacht aan deze terugkeer van Jim Crow.¹¹

Asian-Americans zijn te diffuus om voor verkiezingsdoeleinden als groep te benaderen. Ze verschillen niet alleen qua achtergrond – Vietnamezen, Filipino's, Japanners en Chinezen hebben weinig gemeen –, maar zijn ook intern langs betrekkelijk normale lijnen verdeeld. Dankzij hun toegenomen aantallen, hun maatschappelijke macht en de nieuwe wereldrol van China, wordt er zelden meer in de discriminerende en minachtende termen gesproken die Chinees-Amerikanen sinds 1849 moesten ondergaan.

Een onderzoek van het Pew Research Center liet zien dat de meerderheid van de *Asian-Americans* zich identificeert met de Democratische Partij. Dat gold zelfs voor evangelische *Asian-Americans*, die minder vaak Republikeins blijken te stemmen dan blanke evangelische kiezers. De verklarende factor is dezelfde als die bij *Hispanics* en zwarten: ze denken anders over de rol van de overheid.

In een verhaal over etnische elementen in de verkiezingsstrijd komt bijna automatisch de vraag op wat voor rol joodse kiezers spelen in de Amerikaanse verkiezingen. In deze context past dat niet echt, er is immers geen sprake van een 'etnische groep' maar ik wil hem hier niet negeren. Joodse kiezers zijn voor het overgrote deel niet erg gelovig, maar cultureel joods en stemmen traditioneel Democratisch. Dat komt omdat ze hoog opgeleid zijn, een internatio-

¹¹ Met de Jim Crow-wetgeving wordt het geleidelijk aan verwijderen van zwarten uit kiessystemen aangeduid aan het einde van negentiende eeuw, het begin van de segregatie die tot begin jaren zestig van de vorige eeuw zou duren. In een interessante ommekeer van politieke allianties zijn het nu de Republikeinen die dit soort praktijken gebruiken, terwijl het toen de Democraten waren – die door de progressieve vleugel getolereerd werden zolang ze meestemden met progressieve wetgeving. Nu worden veel weinig salonfähige Republikeinen getolereerd zolang ze de anti-belasting, anti-overheidsagenda maar steunen.

nale blik op de wereld hebben en over het geheel genomen liberaal/progressief tegen die wereld aan kijken. Cruciaal is ook hier ideologie: de anti-overheidsretoriek van de Republikeinen stoot hen af.

Amerikaans beleid tegenover Israël is voor deze doelgroep van belang, maar omdat er op het gebied van tamelijk kritikloze trouw tegenover Israël tussen beide partijen geen verschil bestaat, heeft dat weinig invloed op het kiesgedrag. Het is waar dat de Republikeinen hopen te profiteren van Obama's slechte relatie met premier Nethanyahu, maar die is zelf zo impopulair dat valt te betwijfelen of kiezers dat Obama verwijten.

Joodse kiezers weten ook heel goed waarom Republikeinen hun Israëlliefde zo luidkeels belijden. Het is een belangrijk onderwerp voor een heel andere doelgroep: evangelische christenen. Veel joodse kiezers vertrouwen hen niet. Regelmatig duikt in evangelische kring een onfrisse onderstroom op van anti-semitische nonsens en hun onwrikbare steun voor Israël heeft meer te maken met Bijbelse verwachtingen over de *second coming* dan met oprechte steun voor de joodse staat. Ook in deze doelgroep hoeven Republikeinen zich niet rijk te rekenen: joodse kiezers stemmen in overgrote meerderheid Democratisch.

Misschien is het interessanter om het hengelen naar etnische stemmen op zijn kop te zetten en te kijken naar de steeds coherentere Republikeinse Partij. De Tea Party, een actiegroep binnen de Republikeinse Partij die door zijn succes in anti-Obama activisme de hele partij mee op sleeptouw nam, bestaat in overgrote mate uit oudere blanke kiezers. Zij zijn niet alleen conservatief in de traditionele zin en anti-overheid in de wat radicalere Amerikaanse zin, ze zijn vooral tegen immigratie en tegen investeringen in onderwijs en infrastructuur. Banken, verzekeraars en autobedrijven hadden van hen niet gered hoeven te worden.

Hun verzet tegen immigratie en onderwijs in brede zin (en tegen deelname aan onderwijs van kinderen van illegalen) heeft te maken met hun onwil

om zelf belastingen te betalen voor voorzieningen die jongeren ten goede zouden komen in een meer diverse, etnische en raciaal meer gemengde samenleving dan die zij gewend zijn of plezierig vinden. Met andere woorden, ouderen hebben geen zin om solidair te zijn met andere generaties en een van de redenen is dat die andere generaties zo anders zijn dan zichzelf. Zo wordt de Republikeinse Partij steeds blanker terwijl de Amerikaanse samenleving steeds diverser wordt.¹

Concluderend mag je, enigszins gechargeerd, zeggen dat etniciteit bij deze verkiezingen nauwelijks een rol speelt, in elk geval niet zodanig dat kandidaten etnische groepen van mening en stemgedrag kunnen doen veranderen. De cruciale factor in de vraag of mensen Democratisch of Republikeins stemmen is van ideologische aard: hoe zie je de rol van de overheid? Het is niet verrassend dat er zich dan een scheidslijn aftekent tussen een compacte lelieblanke Republikeinse Partij met extreme anti-overheidsstandpunten en een conservatieve sociale agenda, en een diverse en liberale Democratische Partij die wel degelijk een rol ziet voor de overheid in een samenleving, die steeds meer als los zand wordt ervaren. Niet *Hispanics*, zwarten of joodse kiezers gaan de uitslag bepalen, maar gemiddelde Amerikanen en wat die al dan niet verwachten van de overheid. Niet etniciteit maar ideologie bepaalt de uitslag.¹

Frans Verhagen is publicist en journalist met dertig jaar ervaring in het observeren van de Amerikaanse samenleving en Amerikaanse geschiedenis. Zijn meest recente boek is Lincoln. Een geniaal politicus. Van zijn hand verscheen in september Alle presidenten van Amerika. Van George Washington tot Barack Obama. De website van Verhagen is: <http://www.amerika.nl/>.

¹ Dit inzicht wordt op interessante wijze uitgewerkt in *The Tea Party and the Remaking of Republican Conservatism* door Theda Skocpol en Vanessa Williams (Oxford, NY, 2012).

² Plus natuurlijk de persoonlijkheid van de kandidaten, zoals altijd de doorslaggevende factor voor Amerikaanse kiezers.

MICROTARGETING

HET NIEUWE CAMPAGNEVOEREN IN DE VERENIGDE STATEN

– Hans Anker –

In de filmkomedie *Swing Vote* uit 2008 gebeurt het onmogelijke: de uitslag van de Amerikaanse presidentsverkiezingen blijft hangen op de stem van één kiezer. Die kiezer heet Bud Johnson; hij blijkt woonachtig in New Mexico. Bud, gespeeld door Kevin Costner, is een kluns die nog nooit eerder van zijn stemrecht gebruik heeft gemaakt. Dat hij dit keer wel die moeite neemt, is het gevolg van een actie van zijn twaalfjarige dochter Molly. Zij heeft de buik vol van de politieke passiviteit van haar vader. Molly sluipt het stembureau binnen om stiekem namens haar vader te gaan stemmen. Precies op het moment dat zij Buds stem wil uitbrengen wordt de stemmachine uitgeschakeld. De machine registreert nog wel dat Bud een stem heeft uitgebracht, maar niet op welke kandidaat.

Na het tellen van de stemmen blijken beide kandidaten in New Mexico exact hetzelfde aantal stemmen te hebben behaald. Doordat geen van de kandidaten in de rest van het land een meerderheid van de kiesmannen heeft gekregen wordt de stem van Bud bepalend voor wie de sleutels van het Witte Huis krijgt. Bud krijgt te horen dat hij zijn stem opnieuw moet uitbrengen. Deze wending vormt het startschot van allerlei cynische manipulaties van beide kandidaten om bij Bud in het gevlei te komen. Maar het werkt niet. Langzaam maar zeker begrijpen de kandidaten dat zij Bud en daarmee ook zichzelf serieus moeten nemen. Uiteindelijk organiseert Bud een speciaal verkiezingsdebat, met inhoudelijke vragen van kiezers uit het hele land. De film eindigt met Bud die opnieuw zijn stem uitbrengt. Op wie, dat blijft onduidelijk.

Onwaarschijnlijk? Het is maar hoe je het bekijkt. Het idee van een afgebakende groep in het electoraat die de sleutel van de verkiezing in handen heeft, spreekt zeer tot de verbeelding. Denk bijvoorbeeld aan de *soccer moms* die volgens de opiniepeilers de Amerikaanse presidentsverkiezingen van 1996 in hun greep hadden, of de *Nascar dads* die daar later weer op zouden volgen. Dikwijls heeft men ook

een geografisch gebied in gedachten, zoals Macomb County in Michigan. Deze regio in de buurt van Detroit vormde het thuishonk van de zogeheten *Reagan Democrats* – gefrustreerde Democraten die zich in 1984 meer in Ronald Reagan herkenden dan in Walter Mondale.¹ *Bellwethers* worden ze genoemd, geografische entiteiten die stevast met de winnaar meestemmen, barometers van de verkiezingen. In Nederland is met deze ogen wel eens naar Zoetermeer gekeken. Ook het oostelijk deel van Noord-Brabant is volgens campagnevoerders een goede indicator van de nationale electorale trend.

Als zich in november 2012 in de Verenigde Staten een nieuwe Bud Johnson aandient, dan is deze hoogstwaarschijnlijk woonachtig in Noord-Virginia, in het 2^e, 10^e of 87^e district om precies te zijn: ‘All eyes will be on the 2nd and two other Northern Virginia districts — the 10th and 87th — places that helped send Democrats Barack Obama to the White House and Mark Warner to the Senate in 2008, then turned around a year later and played a role in making Republicans Robert F. McDonnell and Ken Cuccinelli governor and attorney general, respectively. Freshly relocated — through redistricting — from dwindling downstate regions to the fast-growing Washington exurbs, these three swing districts cover territory crucial in next year’s races for president and U.S. Senate. As these seats go, some political observers say, *so goes the state*.’²

In 2008 won Barack Obama Virginia met zes procentpunten verschil. Obama was daarmee de eerste Democraat sinds Lyndon B. Johnson die deze zuidelijke staat aan zijn zegekar wist te binden. De peilingen van 2012 wijzen op een nog geringere marge tussen Obama en zijn Republikeinse uitdager Mitt Romney. Met de eindstreep in zicht richten beide kandidaten daarom een groot deel van hun aandacht op Virginia. Obama let in het bijzonder op zwarte militairen in Hampton Roads.³ Daarnaast concentreert hij zich op *Latino’s* in het uiterste noorden en progressieve jongeren rondom de hoofdstad

Richmond en Virginia Beach. Zeker in het licht van de meer dan 130 miljoen verwachte kiezers gaat het hier om piepkleine kiezerssegmentjes die zich in kleine afgebakende geografische gebieden ophouden.

Deze speurtocht naar de allesbepalende *swing voter* roept tevens herinneringen op aan de rol van Florida in de strijd tussen Al Gore en George W. Bush in 2000. Florida gold destijds als *must-win*. Nadat de media op de verkiezingsavond de staat eerst toewezen aan Al Gore, vervolgens aan George W. Bush en daarna weer aan 'undecided', brak een adembenemend spannende periode aan welke vijf weken zou duren. De impasse werd beëindigd door een hoogst ongebruikelijke interventie van het Hooggerechtshof, met als resultaat dat George W. Bush heeft gewonnen met slechts 537 stemmen verschil, op een totaal van meer dan 6 miljoen uitgebrachte stemmen. Bush werd president en Gore begon een verdienstelijke carrière als de *former next president of the United States*, met als hoogtepunten de film *An inconvenient truth*, de Nobelprijs voor de Vrede in 2007 en vele miljoenen dollars aan spreekgages.

Campagnespotjes

Als de sleutel voor de verkiezingsuitslag daadwerkelijk in handen ligt van zulke kleine kiezerssegmenten is het logisch om, gelijk de chirurg zich van zijn scalpel bedient, gebruik te maken van precisie-instrumenten bij het benaderen van kiezers. Dat nu, valt in de campagnepraktijk vies tegen. Ondanks de opkomst van de nieuwe media verloopt het grootste deel van Amerikaanse verkiezingscampagne nog altijd via campagnespotjes op televisie. Een oud adagium in de campagnewereld luidt dat tachtig procent van de dollars die aan dergelijke spotjes worden uitgegeven weggegooid geld is. Het probleem van campagnevoerders is dat niemand van tevoren weet welke tachtig procent dat is. Dat inzicht ontstaat vaak pas *nadat* het geld is uitgegeven. Mark Mellman, oud-pollster (opiniepeiler) van Al Gore, denkt daarom nog altijd met pijn in het hart terug aan Florida: 'If we're sitting here like we were in 2000, and we find ourselves in a situation where we're saying, "Geez, 500 votes made the difference in who is president and who is not ...", there's nobody who can say, "I know for certain that a 1.5-to-1 or 2-to-1 difference in that differential in spending didn't matter" in that difference of 500 votes.'⁴

Dit alles legt erg veel financiële druk op de verkiezingscampagnes in Amerika. Mede daardoor worden de fondsenwervingsrecords keer op keer

verbrijzeld – in elke verkiezingscyclus opnieuw. Vier jaar geleden gaf Obama het recordbedrag van 760 miljoen dollar uit aan zijn campagne. Dat bedrag ligt in 2012 voor zowel Obama als Romney hoger. Daar komt bij dat door een recente uitspraak van het Hooggerechtshof ook bedrijven ongelimiteerde hoeveelheden geld mogen bijdragen aan politieke meningsvorming. Dit heeft geleid tot de vorming van de zogeheten *super-PACs* – een verse injectie van vele tientallen miljoenen dollars in de campagne, bovenop de miljoenen afkomstig van reguliere *independent expenditures* zoals vakbonden, milieclubs en andere NGO's. Over en weer roepen Obama en Romney dat hun tegenstander dit jaar door de grens van één miljard dollar heen zal breken. De werkelijkheid zal hier niet ver van af liggen. Het gevolg: een ongekende hoeveelheid politieke commercials waarbij in een aantal gevallen zelfs het maximale aantal uitzendbare spotjes wordt benaderd, simpelweg omdat alle beschikbare zendtijd zal zijn opgekocht. Complete verzadiging, dus.

Mark McKinnon, de spotjesgoeroe van George W. Bush, denkt dat televisie nog steeds 'koning' is, maar dat er ook grenzen zijn aan het incasseringsvermogen van kiezers. Als de kandidaten het aantal spotjes maar blijven opvoeren ervaren de kiezers deze op zeker moment als 'witte ruis'. Kiezers raken dan verdoofd en sluiten zich af voor alle boodschappen van de kandidaten.⁵ Het torenhoge percentage verkwiste dollars loopt in dat geval nog verder op.

Microtargeting

De situatie is duidelijk: er is dringend behoefte aan meer doelmatigheid bij het bereiken van de doelgroepen en de boodschappen die daarbij worden gebruikt. Het goede nieuws is dat de *tools* daarvoor recentelijk beschikbaar zijn gekomen in de vorm van *microtargeting*. Met behulp van *microtargeting* kan een campagne haar doelgroepen niet alleen veel beter bereiken, waar ze zich ook bevinden, maar kan ook de boodschap en het platform (televisie, radio, huisbezoek, *direct mail*, telefoongesprekken, e-mail, enzovoorts) waarmee deze doelgroepkiezers worden bereikt veel optimaler worden ingericht. Dubbele winst dus.

Politieke *microtargeting* is het gebruik van segmentatietechnieken (ook wel aangeduid als *data mining*) door politieke kandidaten en partijen. Het gaat hier om clusteranalyses waarmee op grond van soms honderden zeer uiteenlopende variabelen kiezers kunnen worden geclassificeerd naar de hoogte

van de kans om op een bepaalde politieke partij te stemmen. Daarna worden kiezers zo direct mogelijk benaderd. Op deze manier kan de boodschap van een kandidaat optimaal worden afgestemd op de wensen en interesses van de kiezers. Joel Rivlin, verbonden aan een Amerikaans *microtargeting*bedrijf, windt er geen doekjes om: 'If you are not using these techniques you are at a major disadvantage. At the end of the day, it's the communication with voters that has the ability to change minds and behavior, and this is the best tool to find the right people to have that communication with. It would be wasting resources without it.'⁶

De Verenigde Staten kennen een lange traditie van het gebruik van kiezerslijsten. Deze worden vanouds gebruikt om de 'eigen' kiezers er op verkiezingsdag toe te bewegen om daadwerkelijk te gaan stemmen (*Get Out The Vote*). Maar lang niet alle staten hebben lijsten waarin alle kiezers zijn opgenomen. In die gevallen wordt het *microtargeting*-model gebruikt om een handzaam aantal kiezersprofielen af te leiden. Dat kunnen mensen zijn die graag koffie bij Starbucks kopen en regelmatig naar een museum voor moderne kunsten gaan. Stel dat driekwart van deze groep op de Democraten stemt, dan ligt het voor een Democratische kandidaat voor de hand om zo veel mogelijk van deze kiezers actief te benaderen. Dat kan door gebruik te maken van lijsten waarin in ieder geval deze twee kenmerken (koffiedrinken en museumbezoek) zijn opgenomen.

Microtargeting beperkt zich niet tot segmentaties van partijkeuze. De techniek laat zich net zo gemakkelijk gebruiken voor het opsporen van mensen die geld willen doneren aan de campagne of het identificeren van mensen die vrijwilliger willen worden. Er zijn inmiddels ook vele voorbeelden van domeinen buiten de politiek waar *microtargeting* haar toegevoegde waarde ruimschoots bewezen heeft.

Microtargeting beleefde haar grote doorbraak in 2004 wanneer de Bush-campagne met een uitgekende *microtargeting*-operatie de Democraten volledig verraste. Bush slaagde er zo in om met veel meer mogelijke Bush-kiezers direct contact te onderhouden dan vier jaar daarvoor het geval was. Waar de Bush-campagne in 2000 'slechts' met 50 procent van de Bush-stemmers direct contact had (kom er eens op in Nederland), zwol dat aantal in een luttele vier jaar aan tot liefst 84 procent. In zeventien andere swingstaten behaalde de Bush-campagne vergelijkbare spectaculaire resultaten. De De-

mocraten waren overklust. Het enige wat ze konden doen is zweren de achterstand zo snel mogelijk uit te wissen. Daarin slaagden ze met vlag en wimpel: in 2008 sloegen ze vernietigend terug met de beste online-campagne ooit.

Hoe het werkt

Microtargeting vindt zijn oorsprong in consumententoevoegingen, in het bijzonder de verwerking van creditcardgegevens door bedrijven als Visa en Mastercard. Op hoofdlijnen verloopt dit proces in vier stappen:

Stap 1: Aanmaak database. Met behulp van grote databases wordt zo veel mogelijk informatie over individuele kiezers verzameld en opgeslagen. Het opbouwen van deze databases is een tijdrovende en kostbare aangelegenheid. De Republikeinen noemen hun database liefkozend de *Voter Vault* (Kiezerskluis); de Democraten spreken graag over de *VoteBuilder*. Deze gigantische databases vormen het hart van de moderne campagne.

Stap 2: Voorspellingsmodellen (algoritme). Door middel van *data mining* wordt vastgesteld welke (combinaties) uit soms wel honderden variabelen de grootste voorspellende kracht bezitten voor de partijkeuze. Het gaat hier enerzijds om politieke achtergrondvariabelen zoals de 'langetermijnpartij-affiliatie', maar het kan ook gaan om variabelen die empirisch sterke predictoren blijken te zijn, maar waarvan je op voorhand geen causale relatie met het stemgedrag zou verwachten. Denk bijvoorbeeld aan kiezers die vaker een Honda Civic Hybrid hebben gekocht of online naar wijn hebben gezocht; zij blijken een veel grotere kans te hebben om op de Democraten te stemmen dan op de Republikeinen. Bezitters van een Ford Mustang Convertible, Audi A8 of Mercedes GL staan dicht bij de Republikeinse Partij.⁷ Op deze manier kunnen allerlei (micro)kiezerssegmenten worden onderscheiden die relevant zijn voor de campagne. Door het gebruik van 'cookies' kan ook het websitebezoek in de analyses worden betrokken.

Stap 3: Optimalisering boodschappen. Campagnes werken in de regel met een zogeheten boodschaphuis, waarbij de muren, vloeren en plafond voor alle doelgroepen hetzelfde zijn, maar waarbij variatie mogelijk is in, metaforisch gesproken, de schilderijtjes aan de muur of de bloemen op tafel. *Microtargeting* maakt het mogelijk om veel beter zicht te krijgen op welke schilderijtjes en welke bloemen de doelgroepen uit *stap 2* het meeste aanspreken. Dit

is een iteratief proces van vallen en opstaan waarbij de boodschappen steeds verder worden geoptimaliseerd. Ook de wijze waarop de boodschap het beste kan worden overgebracht (welke boodschapper, welk medium, welk moment) kan langs deze weg verder worden geëxploreerd. Dit alles doet een beroep op hoogwaardige expertise. Hieromheen ontstaan nu bedrijven en netwerken die wetenschappelijke experimenten verrichten om inzicht te krijgen in welke campagne-varianties wel werken en welke niet. Dit alles is goed vergelijkbaar met het testen van nieuwe medicijnen ten opzichte van placebo's (*clinical trials*), inclusief de vereiste alertheid op de mogelijkheid van onverwachte bijwerkingen. Op deze wijze wordt 'geïnformeerde besluitvorming' mogelijk, waarbij de campagne op voorhand de gevolgen van haar acties kent, nog voordat deze hebben plaatsgevonden.

Stap 4: Communicatie boodschappen naar (micro)doelgroepen. In de laatste stap worden geoptimaliseerde boodschappen gecommuniceerd naar de empirisch onderscheiden microdoelgroepen via de optimale kanalen (zoals televisie, radio en internet). Waar campagne teams vroeger volstonden met het uitzenden van een enkele boodschap (*one size fits all*) is het tegenwoordig zeer gebruikelijk om maatwerk te leveren met tientallen varianten van dezelfde boodschap, steeds toegespitst op de wensen en behoeften van een andere (micro)doelgroep. Vaak vinden deze interventies 'onder de radar' plaats waardoor zij niet opvallen en de tegenstander weinig in de gaten heeft. Wanneer deze ontdekt dat zij op het verkeerde been is gezet, is het vaak al te laat om nog maatregelen te treffen. *Microtargeting* helpt dus ook om de tegenstander te verrassen, precies zoals Bush dat in 2004 deed met John Kerry.⁸

Microtargeting in de praktijk

Tot slot een drietal illustraties van *microtargeting* om een beter gevoel te krijgen van hoe het proces in de praktijk gestalte krijgt:

Voorbeeld 1: Michael Bloomberg, burgemeester van New York City. In de burgemeestersverkiezing van 2005 heeft Michael Bloomberg een fors probleem: hoewel populair, is hij Republikein in een stad waar tachtig procent van de kiezers geregistreerd staat als Democraat.^A De traditionele benadering in een der-

gelijke situatie is om de campagneboodschap specifiek te richten op de klassieke doelgroepen van vrouwen, senioren, Democraten en *Independents*. Maar Bloomberg's strategen weten dat ze het met deze benadering niet gaan halen. In plaats daarvan ontwikkelt team-Bloomberg op basis van demografische gegevens, geografische data, historisch materiaal, leefstijldata, consumentgegevens en antwoorden op *surveys* een *microtargeting*-model waarmee een optimale boodschapsmix wordt vastgesteld voor alle ruim vier miljoen in de database opgeslagen kiezers. Bloomberg verspreidt deze boodschappen vervolgens via een mix van *direct mail*, *phone banks*, e-mail en uitnodigingen voor politieke bijeenkomsten. Het leidt tot ongebruikelijke stappen in de Bloomberg-campagne. Zo stuurde Bloomberg een identieke boodschap over criminaliteit naar blanke katholieken in Staten Island en oudere zwarte huiseigenaars in Queens. Zoiets zou hij nooit hebben gedaan op basis van een traditionele doelgroepenbenadering. De verkiezingsresultaten tonen Bloomberg's gelijk: hij wint met liefst 19 procentpunten verschil, waar hij vier jaar eerder nog een krappe marge van 2 procent genoot. Ook *The New York Times* is onder de indruk: '[Bloomberg developed] sophisticated psychological portraits of city voters – identifying never before identified voting blocs based on people's shared everyday interests and concerns, not their broader racial, cultural or ideological differences.'⁹

Voorbeeld 2: Belastingverhoging in Minnesota. In Minnesota gaan de kiezers eind 2008 mede naar de stembus om zich uit te spreken over een grondwettelijk amendement in hun staat over het verhogen van de *sales tax* (BTW) met 0,375 procent ten behoeve van natuur en cultuur. Met behulp van *microtargeting* worden potentiële supporters van de maatregel opgespoord, evenals mogelijke vrijwilligers en donoren. *Microtargeting* wordt eveneens ingezet om mensen te identificeren die gewoonlijk wel stemmen in volksraadplegingen, maar desalniettemin een verhoogde kans hebben om de referendumvraag op hun stemformulier onbeantwoord te laten. Tevens wordt inzicht verkregen in welke kiezers geneigd zijn om e-mails van het 'ja-kamp' ook echt te lezen, waardoor de doelmatigheid van deze inspanningen enorm wordt vergroot. Uiteindelijk wint het 'ja-kamp' het referendum afgetekend met een marge van 18 procentpunten. De ontwikkelde database vormt nu ook het vertrekpunt voor andere, toekomstige activiteiten op het terrein van natuur en cultuur.

A Twee jaar na de verkiezing gaf Bloomberg zijn lidmaatschap van de Republikeinse Partij op en ging hij verder als *Independent*.

Voorbeeld 3: Vroege stemmers. Een van de reacties op het op het verkiezingsdebat in Florida in 2000 is om kiezers meer flexibiliteit te gunnen voor het moment van het uitbrengen van hun stem. Het gevolg is dat twaalf jaar na dato naar verwachting één op de drie kiezers hun stem al vóór de verkiezingsdag zal hebben uitgebracht. Dat verandert de dynamiek van campagnes. Hoe vind je de kiezers met de grootste kans om eerder hun stem uit te brengen? Hoe zorg je dat ze ook echt gaan stemmen en met welke boodschap benader je hen? Mitt Romney worstelt in de Republikeinse voorverkiezingen van 2012 met exact dezelfde vraag en identificeert met behulp van *microtargeting* tienduizenden stemgerechtigden met een verhoogde kans om eerder te gaan stemmen. Door deze informatie te matchen met de publiekelijk beschikbare gegevens over de mensen die een vervroegd stembiljet hebben aangevraagd, weet Romney precies op wie hij zich moet richten in zijn vroege-kiezerscampagne. Vervolgens worden de boodschappen op basis van het 'reguliere' *microtargeting*-model voor partijkeuze losgelaten op deze bijzondere kiezersgroep. Romney dankt zijn Republikeinse nominatie voor een niet onbelangrijk deel aan deze slimme werkwijze.¹⁰

Implicaties voor het democratisch proces

Of dergelijke toepassingen van *microtargeting* een positieve bijdrage zullen leveren aan het democratisch proces valt op voorhand niet eenvoudig te zeggen. Veel hangt af van hoe politieke partijen en kandidaten deze middelen inzetten. Als die middelen er op gericht zijn om zo veel mogelijk mensen bij het politieke proces te betrekken is dat pure winst. Maar als *microtargeting* er vooral op gericht is om te zorgen dat elke kiezer in zijn eigen informatiewereldheid komt te leven – wat in principe kan – dan valt het oordeel over de bijdrage van *microtargeting* aan het politieke proces negatief uit. Het is als het gebruik van een hamer of een nijptang: in de handen van een meubelmaker kan dat de meest fantastische zaken opleveren; en in de handen van een inbreker juist de meest ellendige dingen.

Relevantie voor Nederland

Is *microtargeting* relevant voor Nederland of is het niet meer dan een leuk Amerikaans speeltje? Opnieuw, het is maar hoe je bekijkt. Als Bud Johnson

in Nederland zou wonen, is het de vraag hoeveel dat uit zou maken. Immers, in bijna een kwart van de Tweede Kamerverkiezingen sinds 1971 werd niet de leider van de grootste partij de premier, maar iemand van een kleinere partij. Tegelijkertijd heeft elke verkiezingscampagne een aantal doelgroepen. *Microtargeting* stelt partijen in staat om hun doelgroepen beter af te bakenen en met veel beter toegesneden boodschappen te bereiken. Zo bezien heeft *microtargeting* ook in Nederland een schone toekomst voor zich. Laten we hopen dat de kandidaten daardoor ook beter gaan begrijpen wat nodig is in de omgang met moderne, mondige kiezers. Net als in *Swing Vote*.

Hans Anker (banker999@gmail.com, @HansAnker) is politiek adviseur met ervaring in meer dan vijftig landen. Hij gaf strategisch campagneadvies aan meer dan tien regeringsleiders, onder wie Bill Clinton, Jens Stoltenberg en Wim Kok.

Noten:

- 1) S. Greenberg, *Middle class dreams. The politics and power of the new American Majority*, 1995.
- 2) L. Vozzella, 'Eyes on Northern Virginia's swing districts', *Washington Post*, 8 oktober 2011. http://www.washingtonpost.com/local/dc-politics/eyes-on-northern-virginias-swing-districts/2011/10/07/gIQAtRGWCWL_story.html/.
- 3) K.A. Brower, 'Obama "micro targeting" swing voters in Virginia Foray', *Bloomberg*, 13 juli 2012. Zie ook: *Virginia key battleground for 2012 election*, 27 mei 2012. <http://wj.la/JZill/>.
- 4) 'Analysts: Does more money matter anymore?', *USA Today*, 26 juli 2012.
- 5) Ibidem.
- 6) Geciteerd in: <http://www.usnews.com/news/articles/2012/05/22/the-data-wars-republicans-fight-to-stay-ahead-on-microtargeting/>.
- 7) <http://www.vanityfair.com/online/daily/2012/03/republican-democrat-car-buying-habits-new-study/>.
- 8) Zie: T. Agan, 'Silent marketing: micro-targeting', *A Penn, Schoen and Berland Associates White Paper*. <http://www.wpp.com/wpp/marketing/reportsstudies/silentmarketing.html/>.
- 9) *The New York Times*, 15 november 2005.
- 10) http://www.slate.com/articles/news_and_politics/victory_lab/2012/03/mitt_romney_s_early_voting_mastery_his_rivals_never_stood_a_chance_.html/.

REL ROND FASTFOODKETEN CHICK-FIL-A LAAT ZIEN: SCHEIDING VAN KERK EN STAAT NIET LANGER GROOTSTE ZORG IN AMERIKA

– Hans-Martien ten Napel –

Wat heeft de rel van afgelopen zomer rond de in kip-producten gespecialiseerde fastfoodketen Chick-fil-A te zeggen over de mate van godsdienstvrijheid in de Verenigde Staten? Nadat de eigenaar van de keten Dan Cathy zich in een interview had uitgesproken voor een traditionele, Bijbelse opvatting over het huwelijk, dreigden burgemeesters van verschillende grote Amerikaanse steden als Boston en Chicago nieuwe vestigingen van de keten in hun steden te zullen weren. Kennelijk geldt de godsdienstvrijheid niet of in mindere mate voor zakenmensen en doen deze er in elk geval verstandig aan niet teveel uiting te geven aan hun religieuze opvattingen buiten de samenkomsten van, in dit geval, New Hope Baptist Church in Fayetteville, Ga.¹

Deze rel van nationale proporties laat zien dat, anders dan in Europa wel wordt aangenomen, het waarborgen van de scheiding van kerk en staat niet langer de grootste bron van zorg vormt in de Verenigde Staten. Veeleer gaat het erom een nieuw evenwicht te vinden tussen een zestal zogeheten 'essentiële rechten en vrijheden' van godsdienst. Behalve de scheiding van kerk en staat, betreft dit de vrijheid van geweten, religieus pluralisme, religieuze gelijkheid, het verbod van de verlening van een voorkeursstatus aan religie en de godsdienstvrijheid zelf.² Het verdient bovendien opmerking dat de scheiding van kerk en staat volgens deze principes niet strikt hoeft of zelfs mag worden uitgelegd.

Het Eerste Amendement

De Verenigde Staten worden op godsdienstig terrein dikwijls geassocieerd met een strikte scheiding van kerk en staat. Helemaal ten onrechte is dat niet. De geschiedenis van het ontstaan van het land kan men immers ten minste gedeeltelijk interpreteren als de poging tot het maken van een nieuwe start van een heterogene groep vluchtelingen uit Europa, die met elkaar gemeen hadden dat zij te lijden hadden gehad onder de een of andere vorm van staatsreligie. Het

lag dan ook voor de hand dat zij aan de andere zijde van de Atlantische Oceaan allesbehalve deze situatie wilden continueren. De opstellers van de Amerikaanse Constitutie waren dan ook diep doordrongen van het feit dat 'the church could do wrong'.³

Toch beginnen hier direct reeds de complicaties. Onder degenen die zich nieuw in Amerika vestigden, bestonden namelijk de nodige verschillen van inzicht over de vraag hoe ver de scheiding van kerk en staat precies diende te gaan. Bepaalde stromingen, waaronder de evangelicalen en verlichtingsdenkers, wilden daarin beduidend verder gaan dan bijvoorbeeld de puriteinen en de civiele republikeinen die religie in het algemeen en het christendom in het bijzonder van fundamenteel belang achtten voor zowel het welzijn van de burgers als het goed functioneren van het democratische bestel.⁴

Uiteindelijk leidde deze tamelijk bonte cocktail van opvattingen in 1791 tot het befaamde Eerste Amendement bij de Amerikaanse Constitutie. Betreffend amendement zegt weliswaar, dat de federale staat op geen enkele manier mag bijdragen aan een *establishment* van religie. Tegelijkertijd beklemtoont het hoe belangrijk de vrije uitoefening van iemands godsdienst is: 'Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof [...].'

Uit deze formulering blijkt reeds dat de scheiding van kerk en staat niet het enige leerstuk is dat van belang is voor een goed begrip van de godsdienstige verhoudingen in de Verenigde Staten. Niet voor niets spreekt een gezaghebbend handboek van het eerdergenoemde samenstel van zes, nauw met elkaar samenhangende, 'essentiële rechten en vrijheden' van godsdienst.⁵ De vier hierboven onderscheiden groeperingen van civiele republikeinen, evangelicalen, puriteinen en verlichtingsdenkers onderschrijven weliswaar van oudsher in beginsel al deze principes, maar verschillen van mening over hun relatieve gewicht.

Verschuivende kerk-staatverhoudingen

Als gevolg hiervan is het niet verwonderlijk, dat over de juiste balans tussen met name het verbod van de verlening van een nationale voorkeursstatus aan religie enerzijds en de vrije uitoefening daarvan anderzijds door de hele geschiedenis van de Verenigde Staten heen discussie is blijven bestaan en dat de balans nu eens naar de ene kant, dan weer naar de andere kant is doorgeslagen. Globaal kunnen in de Amerikaanse kerk-staatverhoudingen ten minste drie fasen worden onderscheiden.⁶

Het verbod van de verlening van een voorkeursstatus aan religie dat in het Eerste Amendement is neergelegd, verhinderde niet dat er – mede onder invloed van de religieuze opwekkingsbeweging van de ‘Second Great Awakening’ (1790-1840), waaraan onder andere de naam verbonden is van de Presbyteriaanse predikant Charles Finney – gedurende ruim 150 jaar na de aanneming daarvan sprake zou zijn van een informele *establishment* van het (blanke) protestantisme. Dit kwam bijvoorbeeld tot uitdrukking in gebed en Bijbellesing op de *common schools* van de staat.

Aan deze periode van een informele voorkeursstatus kwam een einde na de Tweede Wereldoorlog. Dit valt onder andere af te lezen uit een serie uitspraken van het Amerikaanse Hooggerechtshof, waaronder *Engel t. Vitale* (1962) en *Abington School District t. Schempp* (1963). In deze twee beslissingen bepaalde het Hof met acht tegen één stemmen, dat noch een door de staat geschreven gebed noch het Onze Vader en een Bijbellesing onderdeel mochten uitmaken van het curriculum van door de overheid bestuurde en bekostigde scholen. In de eerste zaak oordeelde het Hof, dat als gevolg van het Eerste Amendement ‘in this country it is no part of the business of government to compose official prayers for any group of the American people to recite as a part of a religious program carried on by government’.⁷ Een jaar later stelde het Hof dat het bij het Onze Vader en een Bijbellesing ging om ‘religious exercises, required by the States in violation of the command of the First Amendment that the Government maintain strict neutrality, neither aiding nor opposing religion.’⁸ Het feit dat deelname aan de godsdienstoefeningen op vrijwillige basis ge-

schiedde, deed daarbij niet ter zake.

Voor deze – thans definitieve – *disestablishment* van religie was in feite reeds de toon gezet in de uitspraak in de zaak *Everson t. Board of Education* uit 1947, waarin het Hof in algemene zin verklaarde dat ‘[n]o tax in any amount, large or small, can be levied to support any religious activities or institutions, whatever they may be called, or whatever form they may adopt to teach or practice religion. [...] In the words of Jefferson, the clause against establishment of religion by law was intended to erect “a wall of separation between Church and State”.’⁹

In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw is vervolgens geleidelijk aan de vraag opgekomen of de constitutioneel op zichzelf gerechtvaardigde *disestablishment* van het protestantisme niet is doorgeslagen in een marginalisering van de publieke rol van het geloof in het algemeen.¹⁰ Daarmee zou er toch weer sprake zijn van de verlening van een voorkeursstatus, wat nu wel wordt aangeduid als het sektarisch secularisme. Het zijn bewegingen als de *Moral Majority* en *Christian Coalition* die er als geen ander in zijn geslaagd deze problematiek op de politieke agenda te krijgen en daarmee de derde fase in de Amerikaanse kerk-staatverhoudingen in te luiden. De titels van twee in de noten genoemde boeken geven de verschuiving fraai aan: respectievelijk *The naked public square* (1984) en *Religion returns to the public square* (2003).

De rel rond de fastfoodketen Chick-Fil-A kan enerzijds worden geïnterpreteerd als uitdrukking van deze nieuwe, vrijmoediger omgang met de rol van religie in het publieke domein, anderzijds als duidelijke indicatie van het ongemak waartoe dit aanleiding kan geven bij de waarschijnlijk mede als gevolg hiervan recentelijk eveneens in assertiviteit toegenomen seculiere stroming in de Amerikaanse samenleving. Ook de recente verontwaardiging onder Amerikaanse rooms-katholieke organisaties over de moeite die zij ervaren bij het verkrijgen van uitzonderingen op de aan te bieden pakketten in het kader van Obama’s zorgwetgeving voor onderdelen waartegen zij principiële bezwaren hebben, zoals abortus, sterilisatie en voorbehoedsmiddelen, vormt een duidelijke uitdrukking van de aanhoudende *culture war*.¹¹

Rechterlijke verdeeldheid

Gegeven deze gepolariseerde maatschappelijke constellatie, is het weinig verwonderlijk dat het Amerikaanse Hooggerechtshof er de afgelopen decennia

A Het gebed luidde: ‘Almighty God, we acknowledge our dependence upon Thee, and we beg Thy blessings upon us, our parents, our teachers and our country.’

een harde dobber aan heeft gehad om heldere lijnen uit te zetten op het terrein van de (onderlinge verhouding van de) 'essentiële rechten en vrijheden' van godsdienst. Op het traditioneel zo sterk in het oog springende onderwijsgebied is dat misschien nog relatief het beste gelukt. In elk geval heeft het Hof daar in zijn meest recente jurisprudentie enerzijds vastgehouden aan een relatief strikte interpretatie van de scheiding van kerk en staat gedurende schooltijd. Anderzijds heeft het voor, tussen en na lesuren juist ruimte gecreëerd voor vrijwillige godsdienstige activiteiten door zowel scholieren als hun ouders en andere betrokkenen, inclusief in voorkomende gevallen de financiering daarvan, met een beroep op het principe van religieuze gelijkheid.¹²

Ten aanzien van bijvoorbeeld religieuze symbolen in het publieke domein, is het beeld dat de jurisprudentie laat zien diffuser. Zo kreeg het Hoogerechtshof in de zaak *Stone t. Graham* (1980) een wet uit Kentucky voorgelegd die van openbare scholen vereiste dat zij de Tien Geboden zouden tonen in de klaslokalen. Net als de Italiaanse regering in de zaak *Lautsi* over kruisbeelden in klaslokalen van openbare scholen, trachtte Kentucky ter rechtvaardiging hiervan een 'secular legislative purpose' aan te tonen door te stellen dat scholen ertoe verplicht waren om onder de afbeelding in kleine letters te schrijven: 'The secular application of the Ten Commandments is clearly seen in its adoption as the fundamental legal code of Western Civilization and the Common Law of the United States.' Het Hoogerechtshof liet zich hierdoor niet overtuigen en bepaalde met vijf tegen vier stemmen dat de regering met deze maatregel in feite religie ondersteunde en dat deze daarmee inconstitutioneel was. Volgens het Hoogerechtshof schond de wet het verbod een religie te vestigen uit het Eerste Amendement. Een van de 'dissenters', toenmalig opperrechter Rehnquist, waarschuwde evenwel dat '[t]he Establishment Clause does not require that the public sector be insulated from all things which may have a religious significance or origin.'¹³ Vier jaar later bepaalde het Hof bovendien in *Lynch t. Donnelly* (1984) dat een kerststal die de stad Pawtucket, R.I. had geplaatst op een gemeentelijk plein constitutioneel door de beugel kon. Het Hof stelde dat de stal slechts de historische oorsprong tot uitdrukking bracht van de feestdag, die overigens zowel een seculiere als een religieuze betekenis kende. Onder deze omstandigheden viel het plaatsen van de stal in redelijkheid niet te beschouwen als een poging door de staat om het

christendom voor te trekken.¹⁴

Het Amerikaanse Hoogerechtshof heeft sinds deze twee beslissingen uit de jaren tachtig nog diverse andere deels conflicterende en inconsistente uitspraken gedaan. Telkens kende het daarbij het nodige gewicht toe aan de specifieke geschiedenis en context van het betreffende symbool. Het hieruit resulterende gebrek aan duidelijke richtlijnen weerspiegelt de diepe verdeeldheid binnen het Hoogerechtshof ter zake.¹⁵

Nu bestaat deze verdeeldheid op zichzelf ook binnen andere rechterlijke colleges, waaronder het Europese Hof voor de Rechten van de Mens, maar toch zegt het wel iets dat bijvoorbeeld de voormalige Canadese opperrechter Dickson van mening was dat de Amerikaanse jurisprudentie inzake godsdienstvrijheid in zijn land niet met de nodige terughoudendheid moest worden toegepast. Met name het verbod een religie te vestigen uit het Eerste Amendement achtte hij 'a principle which can only further obfuscate an already difficult area of the law'.¹⁶ Eveneens een teken aan de wand is dat in het eerdergenoemde handboek de internationale normen en jurisprudentie ten aanzien van de godsdienstvrijheid inmiddels ten voorbeeld worden gesteld aan de Verenigde Staten.¹⁷

Tot besluit

Meer in het algemeen lijken de Verenigde Staten, evenals tal van andere westerse landen waaronder Nederland, voor de keuze te staan tussen twee benaderingen van pluralisme die onder andere de Britse filosoof John Gray binnen het liberalisme heeft geschetst: 'In one, toleration is justified as a means to truth. In this view, toleration is an instrument of rational consensus, and a diversity of ways of life is endured in the faith that it is destined to disappear. In the other, toleration is valued as a condition of peace, and divergent ways of living are welcomed as marks of diversity in the good life. The first conception supports an ideal of ultimate convergence on values, the latter an ideal of *modus vivendi*.'¹⁸ Gray zelf voegde daar direct aan toe: 'Liberalism's future lies in turning its face away from the ideal of rational consensus and looking instead to *modus vivendi*.'¹⁹

Voor een dergelijk door het ideaal van *modus vivendi* gedreven liberalisme vormt in de Verenigde Staten niet langer de waarborging van de scheiding van kerk en staat de grootste bron van zorg, maar het bereiken van een nieuw evenwicht tussen het samenstel van zogeheten 'essentiële rechten en vrij-

heden' van godsdienst, waaronder de godsdienstvrijheid zelf. Onder meer de recente rel rond fastfoodketen Chick-fil-A laat zien dat Amerika nog niet zover is.

Toch heeft het land ten minste een punt voor op bijvoorbeeld Nederland. Een absolute constante door de Amerikaanse geschiedenis is tot op heden gevormd door de erkenning dat de godsdienstige rechten en vrijheden een dermate eigen karakter kennen, dat zij afzonderlijke constitutionele en andere bescherming behoeven. In Nederland is dit inzicht inmiddels aan duidelijke erosie onderhevig.²⁰ In de Verenigde Staten leeft het besef nog sterk dat het Eerste Amendement ook daadwerkelijk het *Eerste* en dus belangrijkste Amendement is. Pas recentelijk ontstaat ook in de Verenigde Staten enige discussie over de vraag of de godsdienstige rechten en vrijheden niet gevat kunnen worden onder de meer algemene vrijheden van meningsuiting en vereniging.²¹

Het eventuele doorzetten van deze tendens zou een historisch gezien zeer wezenlijk bestanddeel van het Amerikaanse constitutionele experiment in de waagschaal stellen, met vooraan onbekende gevolgen voor onder meer de niet onaanzienlijke invloed van het land op het terrein van de godsdienstvrijheid buiten de eigen landsgrenzen. De ontwikkeling valt evenmin bezwaarlijk als liberaal te kwalificeren. Immers, voor wie oprecht gelooft in vrijheid van eenieder, vormt het recht van eenieder om volgens zijn oprecht religieus of ander geloof in vrijheid te leven daar een onlosmakelijk onderdeel van. Wie de godsdienstvrijheid wil afschaffen of beperken, ondermijnt daarmee niet alleen het religieuze pluralisme en de religieuze gelijkheid, maar zet tevens de bijl in het fundament van de open samenleving in Nederland dan wel de Verenigde Staten.²²

Hans-Martien ten Napel is als universitair docent werkzaam bij het departement Publiekrecht, afdeling Staats- en Bestuursrecht, van de Universiteit Leiden.

Noten:

- 1) Vergelijk: R. Douthat, 'Defining religious liberty down', *The New York Times*, 28 juli 2012.
- 2) Voor de essentiële rechten en vrijheden zie: J. Witte Jr. en J.A. Nichols, *Religion and the American constitutional experiment*, Boulder, Colorado, 2011, hoofdstuk 3.
- 3) M.A. Hamilton, 'The calvinist paradox of distrust and hope at the constitutional convention', in: M.W. McConnell, R.F. Cochran Jr. en A.C. Carmella (red.), *Christian perspectives on legal thought*, New Haven en Londen, 2001, pp. 293-306, aldaar p. 301.
- 4) Voor de stromingen zie: Witte Jr. en Nichols, *Religion and the American constitutional experiment*, hoofdstuk 2.
- 5) *Ibidem*, hoofdstuk 3.
- 6) Vergelijk E.J. Dionne Jr., 'Foreword', in: H. Hecl en W.M. McClay (red.), *Religion returns to the public square. Faith and policy in America*, Baltimore en Londen, 2003, pp. xi-xvii, aldaar pp. xiii-xiv.
- 7) *Engel t. Vitale*, 370 U.S. 421, aldaar p. 425 (1962).
- 8) *Abington School District t. Schempp*, 374 U.S. 203, aldaar p. 225 (1963).
- 9) *Everson t. Board of Education*, 330 U.S. 1, aldaar p. 16 (1947).
- 10) Vergelijk R.J. Neuhaus, *The naked public square. Religion and democracy in America*, Grand Rapids, Michigan, 1984.
- 11) Vergelijk: United States Conference of Catholic Bishops, Ad Hoc Committee for Religious Liberty, 'Our first, most cherished liberty. A statement on religious liberty'. [Http://www.usccb.org/issues-and-action/religious-liberty/our-first-most-cherished-liberty.cfm/](http://www.usccb.org/issues-and-action/religious-liberty/our-first-most-cherished-liberty.cfm/).
- 12) Witte Jr. en Nichols, *Religion and the American constitutional experiment*, hoofdstuk 8.
- 13) *Stone t. Graham*, 449 U.S. 39, aldaar pp. 45-46 (1980).
- 14) *Lynch t. Donnelly* 465 U.S. 668 (1984).
- 15) Vergelijk H.-M.Th.D. ten Napel, 'Beyond *Lautsi*: An alternative approach to limiting the government's ability to display religious symbols in the public workplace', in: K. Alidadi, M.-C. Foblets en J. Vrielink (red.), *A test of faith? Religious diversity and accommodation in the European workplace*, Farnham, Surrey, 2012, pp. 87-99, aldaar pp. 93-95.
- 16) I.T. Benson, 'The freedom of conscience and religion in Canada: Challenges and opportunities', *Emory International Law Review*, 21, 2007, pp. 111-166, aldaar p. 126.
- 17) Witte Jr. en Nichols, *Religion and the American constitutional experiment*, hoofdstuk 12.
- 18) J. Gray, *Two faces of liberalism*, New York, NY, 2000, p. 105. Vergelijk ook I.T. Benson, 'The case for religious inclusivism and the judicial recognition of religious associational rights: A response to Lenta', *Constitutional Court Review*, 1, 2008, pp. 297-312, aldaar pp. 298-304.
- 19) Gray, *Two faces of liberalism*, p. 105.
- 20) Zie bijvoorbeeld: P. de Beer, 'De paradox van de godsdienstvrijheid', in: H.M.A.E. van Ooijen e.a. (red.), *Godsdienstvrijheid, afschaffen of beschermen?*, Leiden, 2008, pp. 5-10.
- 21) Witte Jr. en Nichols, *Religion and the American constitutional experiment*, p. xv.
- 22) Vergelijk: F.H. Karim Theissen en H.-M.Th.D. ten Napel, 'Oprecht geloven in vrijheid. Bloemlezing van een grondrecht onder vuur', *Ars Aequi*, 61, 2012, pp. 182-187.

DE HERVORMING VAN HET BRITSE HOGERHUIS EN DE HERINDELING VAN KIESDISTRICTEN IN HET VERENIGD KONINKRIJK

– Mark van de Velde –

Ondanks het feit dat de hervormingen van het Britse Hogerhuis onderdeel vormden van het regeerakkoord, hebben de *conservatives* afgelopen zomer tegen de hervormingsvoorstellen gestemd. Daarmee is de Britse regeringscoalitie onder druk komen te staan. Maar hoe zit het Britse politieke systeem nu precies in elkaar en hoe zijn deze ontwikkelingen te duiden? Mark van de Velde zet in onderstaande bijdrage de geschiedenis van het Britse politieke systeem uiteen. Hij analyseert daarbij de recente politieke ontwikkelingen in het Verenigd Koninkrijk en stelt dat het uitblijven van hervormingen vanuit liberale optiek teleurstellend is.

In *Considerations on Representative Government* beweert de Britse filosoof John Stuart Mill dat in een goed functionerende democratie het vraagstuk van een eenkamerstelsel of een tweekamerstelsel niet bijster relevant is. Specifiek over de situatie in eigen land schrijft hij: 'I cannot believe that, in a really democratic state of society, the House of Lords would be of any practical value as a moderator of democracy.'¹

Het is natuurlijk gissen naar wat Mill zou hebben gevonden van de kwaliteit van de tegenwoordige Britse democratie en of hij nog een rol voor het Britse Hogerhuis zou hebben gezien. Zo wel, dan was hij misschien niet eens zo ontevreden geweest over de huidige samenstelling van het Hogerhuis. Uit uitgebreide analyse van de expertise en de ervaring van de Lords kon namelijk geconcludeerd worden dat zij vaak behoren tot de beroepsgroepen die Mill graag in het Hogerhuis vertegenwoordigd zag, zoals rechters en prominente oud-politici. Alleen aan hoge legerofficieren is een groot gebrek.² Mill vond het belangrijk dat het Hogerhuis een andere samenstelling heeft dan het Lagerhuis: 'If one House represents popular feeling, the other should represent personal merit, tested and guaranteed by actual public service, and fortified by practical experience. If one is the People's Chamber, the other should be the Chamber of Statesmen; a council composed of all living public men who have passed through important political offices or employments.'³

Mill vond het bedenkelijk dat Hogerhuiszetels geërfd konden worden, maar suggereert nergens dat de leden van het Hogerhuis rechtstreeks door het volk gekozen moeten worden. En juist die directe

verkiezingen houden de Britse politieke gemoeden, en met name de Liberal Democrats onder leiding van Nick Clegg, bezig. Wat hun zorgen baart is niet zozeer de kundigheid van de Lords, maar de wijze waarop zij worden verkozen. Of beter: *niet* worden verkozen, want een meerderheid van de Lords is benoemd. Ongeveer 630 van de in totaal 750 Lords zijn zogeheten *life peers*: voor het leven benoemd door in theorie de kroon en in de praktijk de premier.⁴ Naast de *life peers* hebben maximaal 26 (aarts)bisschoppen van de *Church of England* zitting in het Hogerhuis, de zogenoemd *Lords Spiritual*. Tot slot zijn er 92 gekozen *peers* (*elected hereditary peers*), een resultaat van de ingrijpende Hogerhuishervorming uit 1999. Toen werd een einde gemaakt aan een gebruik dat velen onverenigbaar achtten met de essentie van democratie, namelijk de erfbaarheid van parlementszetels. Het aantal van 700 *hereditary peers* dat recht had op een zetel werd teruggesnoeid naar 92 *elected hereditary peers*, waarbij 'elected' slaat op de verkiezing door collega-leden van het Hogerhuis en geenszins op verkiezing door het volk. Hoe dan ook, het is een wonderlijk feit dat alleen deze 92 erfelijke Lords kunnen zeggen gekozen te zijn.

Historische missie

Al meer dan een eeuw doen de liberalen hun best om de leden van het Hogerhuis via directe verkiezingen gekozen te krijgen. In 1911 voerde de Liberal Party, in sommige opzichten de voorganger van de Liberal Democrats, de *Parliament Act 1911* in die het vetorecht van de Lords aan banden legde. In de inleiding op die wet staat dat het de bedoeling is dat het Hogerhuis op termijn wordt vervangen door 'a

Second Chamber constituted on a popular instead of hereditary basis, but such substitution cannot be immediately brought into operation.⁵

De indianen van de *Parliament Act 1911* waren zich als geen ander bewust van de traagheid die gepaard gaat met fundamentele hervormingen van het staatsbestel, deels het gevolg van het genoegen waarmee de (overwegend conservatieve) Lords het liberale Lagerhuis dwarszaten. Maar dat ruim een eeuw nog steeds gebakkeleid wordt over het Hogerhuis zou hun waarschijnlijk toch verbazen. De negentiende en vroeg twintigste eeuw was namelijk een bloeitijd van het Lagerhuis. Door de gestage uitbreiding van het (mannen)kiesrecht en de grondige hervorming van de kiesdistricten – die tegemoet kwam aan de drastisch gewijzigde bevolkingsspreiding – verschoof het politieke zwaartepunt naar het Lagerhuis. Het was aan het begin van de twintigste eeuw niet denkbeeldig dat de machtserosie van het Hogerhuis zou doorzetten, met grote gevolgen voor zijn functioneren of zelfs voortbestaan.

Dat het zo ver niet gekomen is, ligt niet aan een gebrek aan hervormingsdrang op papier. Het Hogerhuis houdt zelf nauwkeurig bij wat er zoal aan hervormingen is voorgesteld.⁶ Alleen al deze eeuw zijn er zeven parlementaire rapporten verschenen, die twee zaken gemeen hadden met voorgaande rapporten: ten eerste dat de voorstellen, op enkele marginale wijzigingen na, zijn verworpen; ten tweede dat elk 'nieuw' rapport voorstellen bevatte die al eens eerder zijn ingebracht. Inzake Hogerhuishervormingen is zelden iets nieuws onder de zon.

Ondanks de gerechtvaardigde scepsis over het zoveelste voorstel, waren er redenen om aan te nemen dat plannen van de coalitieregering Cameron-Clegg wel de eindstreep zouden halen. Ten eerste was de hervorming van het Hogerhuis onderdeel van het regeerakkoord, een hoogst ongebruikelijk document in de Britse parlementaire geschiedenis: 'We will establish a committee to bring forward proposals for a wholly or mainly elected upper chamber on the basis of proportional representation. [...] In the interim, Lords appointments will be made with the objective of creating a second chamber that is reflective of the share of the vote secured by the political parties in the last general election.'⁷ In de bewoordingen 'proportional representation' en 'share of the vote' is moeiteloos de inbreng van de Liberal Democrats te herkennen, wier politieke invloed door de eigenaardigheden van het Britse kiesstelsel steevast ver achterblijft bij hun stemmenaandeel.

Onder 'normale' parlementaire omstandigheden heeft één partij de absolute meerderheid in het Brit-

se Lagerhuis, maar de verkiezingen in 2010 maakten een coalitieregering noodzakelijk. Als enige regeringspartij was het voor Labour of de Conservative Party eenvoudiger om terug te komen op gedane beloftes dan in een coalitie met een partij (Liberal Democrats) die al decennialang strijdt voor kiesstelselhervormingen. Daarnaast hadden alle drie partijen in hun verkiezingsprogramma uit 2010 een passage opgenomen waarin zij pleitten voor een geheel of grotendeel gekozen Hogerhuis. Met wat goede politieke wil zou er dus 'Kamerbrede' steun kunnen zijn voor afschaffing van de benoemde Lords.

Gestrand in het Lagerhuis

Na nog weer een aantal rapporten en consultatierondes diende de coalitieregering in de laatste week van juni een wetsvoorstel in, met als belangrijkste punten: 80 procent van de Hogerhuisleden wordt gekozen, 20 procent wordt benoemd op onpartijdige basis; het aantal Lords wordt teruggebracht naar 450; elke vijf jaar wordt, gelijktijdig aan de verkiezingen voor het Lagerhuis, één derde (150) van de Lords gekozen in acht grote districten; het aantal Lords Spiritual (bisschoppen van de Anglicaanse kerk) wordt verlaagd van 26 naar 12; nieuwe Lords dienen maximaal één termijn van vijftien jaar; de bevoegdheden van het House of Commons en het House of Lords blijven ongewijzigd; en er komt geen referendum over de Hogerhuishervorming.

De inkt van het voorstel was nog niet droog of er brak een storm van protest los, ondanks het feit dat premier David Cameron de plannen zei te steunen en ondanks de verkiezingsbeloftes van Labour en de Conservative Party. Boris Johnson, de conservatieve burgemeester van Londen en vaak getipt als opvolger van Cameron, gebruikte zijn column in de *Daily Telegraph* om het voorstel belachelijk te maken: 'This plan is a bunch of tidy-minded Lib Dem nonsense. [...] Clegg's scheme needs to be liquidated, vaporized and generally terminated with extreme prejudice.'⁸ Een van zijn argumenten was dat politici zich in tijden van crisis maar beter kunnen bezighouden met de economie. 'However, it is doubtful whether the economy would benefit from the undivided attention of politicians', luidde het nuchtere commentaar van *The Economist* – groot voorstander van de Hogerhuishervorming.⁹

Tijdens de stemming in het Lagerhuis werd de wet over de Hogerhuishervorming weliswaar niet geliquideerd, maar tot grote woede van Cameron stemden maar liefst 91 Tories tegen, de grootste opstand in eigen gelederen sinds de coalitie in 2010 van start ging.¹⁰ Deze tegenslag aan het begin van

het parlementaire traject deed Cameron besluiten om het voorstel voorlopig van tafel te halen, wat als een mokerslag aankwam bij de LibDems. Na het voor hen rampzalig verlopen referendum over de kiesstelselwijziging ten behoeve van het Lagerhuis dreigt dit de tweede grote nederlaag van de Liberal Democrats te worden op het terrein van parlementaire modernisering.^{A, 11} Nick Clegg en David Cameron houden stug vol dat hun coalitie haar termijn gaat volmaken – de Conservative Party noch de Liberal Democrats staan er in de peilingen goed voor –, maar de stroom speculaties over de positie van LibDem-leider Clegg en de houdbaarheid van de coalitie zwelt aan.

Districtsgrenzen

Het is ironisch dat de wraakoefening van Nick Clegg kwam in de gedaante van een blokkade van een andersoortige kiesstelselhervorming. Het Britse districtenstelsel noodzaakt periodieke herzieningen van de districtsgrenzen om te voorkomen dat er in sommige districten te veel of juist te weinig kiezers wonen. De wet schrijft namelijk voor dat een district 72.810 tot 80.473 kiezers moet omvatten.¹² Het coalitievoornemen was om met de herziening van de districtsgrenzen tegelijk het aantal districten te verkleinen van 650 naar 600. Het Britse Lagerhuis is op dit moment, op de parlementen van China en Noord-Korea na, het grootste ter wereld. Het is tevens het enige Lagerhuis ter wereld dat minder leden heeft dan het Hogerhuis.¹³

De kiesdistricten met een te groot en een te klein electoraat zijn niet evenredig verdeeld over het Verenigd Koninkrijk. Van de 100 kleinste districten (in termen van kiezers) liggen er 36 in Wales, waarbij bedacht moet worden dat Wales in totaal slechts 40 districten telt. Wales is in het Britse parlement dus zwaar oververtegenwoordigd. Een punt van kritiek op de nog onvoltooide herziening is dat bij het trekken van de districtsgrenzen de bestaande electorale populaties als uitgangspunt worden genomen en niet wordt gekeken naar de bevolkingstrends in de districten. Het gevolg is dat er binnen relatief korte tijd opnieuw grote verschillen in de omvang van kiezerspopulatie per zetel kunnen ontstaan.¹⁴ Het herzieningsproces duurt bovendien zo lang (tot wel zeven jaar) dat tegen de tijd dat er voor het eerst verkiezingen worden gehouden in overeenstemming

met de nieuwe grenzen de electoraten al weer van omvang zijn veranderd. Sinds het begin van het voorgaande herzieningsproces en de eerstvolgende verkiezing was het electoraat in sommige districten met 16 procent gegroeid en in andere districten met 14 procent gekrompen.^{B, 15} Dat knaagt aan de democratische legitimiteit van het stelsel.

Het herindelen van districten is voor politieke partijen een risicovolle zaak, want het is alles of niets in de Britse enkelvoudige districten, die met een relatieve meerderheid kunnen worden gewonnen. De voorlopige rapporten van de *boundaries commissions* geven aanleiding om te denken dat de Conservative Party het meeste en de LibDems het minste garen zou spinnen bij de herziening. Op de 50 zetels die het Lagerhuis zou moeten inleveren, zitten naar schatting momenteel 15 leden van de Conservative Party, 18 van Labour en 14 van de Liberal Democrats.¹⁶ Omdat de laatsten op dit moment 57 zetels hebben (tegen 306 voor de Conservatieven en 258 voor Labour) kan de herziening, in relatieve termen, voor de LibDems dramatisch uitpakken. Dit is tevens de reden dat conservatieven, ondanks het dreigement van Clegg om tegen te stemmen, de herziening toch willen doorzetten. Het enthousiasme van de conservatieven voor de coalitie met de LibDems was immers nooit erg groot en velen zouden het van harte toejuichen als hun partij in de toekomst weer een 'normale' parlementaire meerderheid kan behalen.

Conclusie

Het verwijt dat Clegg een uit democratisch oogpunt wenselijke herziening van de districtsgrenzen blokkeert omwille van partijpolitiek gewin is niet helemaal ongegrond. Toch bleef hem weinig anders over. De succesvolle oppositie van prominente Tories tegen de Hogerhuishervorming volgt namelijk op hun keiharde campagne, vorig jaar, tegen een voorzichtige stap op weg naar een evenrediger kiesstelsel waarvoor de LibDems al sinds jaar en dag strijden. Het partijpolitieke spel rond de districtsgrenzen, waaraan zij nu dus volop meedoen, is voor voorstanders van de evenredige vertegenwoordiging het beste bewijs dat er iets niet deugt aan het Britse districtenstelsel. Natuurlijk is het geen goede zaak dat de omvang van het electoraat per kiesdistrict aanzienlijk kan blijven verschillen, maar de opwindende van de conservatieven over schade aan de democratie is vanuit Nederlands perspectief enigszins

A Formeel moet de Britse regering in september, na afloop van het zomerreces, nog een officieel standpunt innemen over de toekomst van de *House of Lords Reform Bill*, maar het staat vrijwel vast dat de *Bill* wordt ingetrokken.

B De grootste krimpdistricten liggen bijna allemaal in het noorden van Engeland. Het zeer snel groeiende district Manchester Central is een uitzondering.

vreemd. Zij verdedigden in 2011 namelijk te vuur en te zwaard het bestaande kiesstelsel, waarin een partij met soms slechts een derde van de stemmen een riant parlementaire meerderheid kan behalen.

Met het afschieten van zowel de hervorming van het Hogerhuis als van het kiesstelsel zijn niet alleen twee voor de LibDems wezenlijke punten uit het coalitieakkoord getorpedeerd. Ook voor aanhangers van het liberalisme in den brede is het een teleurstellende ontwikkeling. Een Hogerhuis dat grotendeels bestaat uit ongekozen, voor het leven benoemde leden staat haaks op het liberale denken over de representatieve democratie waarin de wetgevende macht verantwoording schuldig is aan de kiezer. Een ander pijnpunt, dat door de hervorming overigens niet zou worden weggenomen, is de aanwezigheid van de Lords Spiritual (bisschoppen van de Anglicaanse kerk). Het Verenigd Koninkrijk is de enige democratie waarin afgevaardigden van de staatskerk automatisch recht hebben op vertegenwoordiging in het parlement. Dat de Anglicaanse kerk vertegenwoordigers heeft in het Hogerhuis valt moeilijk te rijmen met het multireligieuze dan wel seculiere karakter van de Britse maatschappij en botst met het liberale vereiste dat de staat alle levensovertuigingen neutraal tegemoet dient te treden, zonder aan deze of gene religieuze groepering politieke privileges toe te kennen.

Mark van de Velde is wetenschappelijk medewerker van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting.

Noten:

- 1) J.S. Mill, *The collected works of John Stuart Mill, volume XIX – Essays on politics and society part 2*, 1859. <http://www.oll.libertyfund.org/>.
- 2) M. Russell en M. Benton, *Analysis of existing data on the breadth of expertise and experience in the House of Lords. Report to the House of Lords Appointments Commission*, maart 2010. <http://www.lordsappointments.independent.gov.uk/>.
- 3) Mill, *The collected works of John Stuart Mill*.
- 4) House of Lords Briefing, *Membership types of member routes to membership parties and groups*. <http://www.parliament.uk/>.
- 5) Parliament Act 1911. <http://www.legislation.gov.uk/>.
- 6) *Bibliography on Lords Reform*, 26 april 2012 (Library notes LLN 2012/014); *House of Lords Reform: Chronology 1900-2010*, 21 juli 2011 (Library notes LLN 2011/025).
- 7) *The Coalition: our programme for government*, p. 27.
- 8) *The Daily Telegraph*, 25 juni 2012.
- 9) *The Economist*, 14 juli 2012.
- 10) *The Guardian*, 11 juli 2012.
- 11) M. van de Velde, 'De kiezer heeft altijd gelijk (maar krijgt niet altijd zijn zin). Over de verworpen plannen voor hervorming van het Britse kiesstelsel', *Vrijpostig*, 6 (3), 2011. <http://www.teldersstichting.nl/>.
- 12) Boundary Commission for England. <http://www.consultation.boundarycommissionforengland.independent.gov.uk/>.
- 13) Kerncijfers over parlementen wereldwijd zijn te vinden in de database van de Inter-Parliamentary Union. <http://www.ipu.org/>.
- 14) R. McIlveen, *Local seats for local people? Reviewing the boundary review*, Policy Exchange research note, 2010. <http://www.policyexchange.org.uk/>.
- 15) McIlveen, *Local seats for local people?*, pp. 19-21.
- 16) *The Guardian*, 6 juni 2011.

OVER DE UITDIJENDE CIRKEL VAN DE MORAALEN EN POLITIEK

– Floris van den Berg –

Welke positie nemen dieren in binnen het huidige politiek-maatschappelijk discours? Bestaat er zoiets als dierenrechten? En zo ja, (hoe) moeten deze in de Grondwet verankerd worden? In onderstaande bijdrage geeft Floris van den Berg op prikkelende wijze vanuit liberaal perspectief antwoord op bovenstaande vragen. Hij stelt daarbij dat 'veganisme geen hobby is, maar een morele plicht'.

De intensieve veehouderij, die veel dieren leed veroorzaakt en die een grote bijdrage levert aan milieuvervuiling, is een urgent maatschappelijk, moreel en politiek probleem. Dat is de ongemakkelijke uitkomst van reflectie over de mens-dierrelatie. Er zijn ten minste twee argumenten tegen de (intensieve) veeteelt en consumptie van dierlijke producten: dierenleed en schade aan het milieu. De intensieve veehouderij levert een grote bijdrage aan een lange lijst milieuproblemen: uitstoot van broeikasgassen (methaan), ontbossing (landbouwgronden gaan bijvoorbeeld ten koste van immense stukken bos, zoals in Brazilië), vervuiling door mest, gevaar voor resistente virussen ten gevolge van overvloedig antibioticagebruik, een enorme hoeveelheid zoetwaterverbruik, concurrentie van voedsel voor dieren en mensen. Veeteelt brengt schade toe aan dieren, mensen in de derde wereld (die een groot deel van de negatieve gevolgen van de dierindustrie dragen) en toekomstige generaties. In deze bijdrage ga ik in op het argument van het dierenleed. Echter, wie dit niet overtuigend vindt rest nog altijd het andere probleem van de milieuvervuiling van de intensieve veehouderij. De conclusie dat intensieve veehouderij een groot moreel probleem is en daarom afgeschaft dient te worden, is hoe dan ook onontkoombaar.

'Politiek gaat over mensen, met name de mensen die in een bepaald land wonen en op een bepaald tijdstip: politiek gaat over burgers hier en nu.' Dat is het paradigma waarbinnen politieke en politiek filosofische discussies plaatsvinden. Althans zo was het tot voor kort. Sinds de Partij voor de Dieren in november 2006 met twee zetels in de Tweede Kamer vertegenwoordigd is, worden dierenrechten regelmatig op de politieke agenda gezet. Ook andere politieke partijen nemen soms diergerelateerde zaken op. Een fundamentele ethische en politiek filosofie-

sche vraag is: Wie vallen er binnen de morele cirkel?, of, anders gezegd: Wie horen er bij de morele club? En wat is het criterium om te bepalen wie er bij de morele club hoort? Het standaard antwoord is dat politiek en ethiek gaan over mensen, want mensen zijn met rede begiftigd en kunnen reflecteren over goed en kwaad. Dat is ook een van de redenen dat vrouwen lange tijd van de politiek uitgesloten waren, immers de consensus was dat vrouwen niet met rede begiftigd waren en zodoende ook geen (politieke) rechten konden hebben.^A Historisch gezien zijn ethiek en politiek een zaak van en voor witte christelijke heteroseksuele mannen met financiële onafhankelijkheid; dit was het standaard morele discours. Vrouwen, kinderen, homoseksuelen,^B armen, niet-blanken, hadden een lagere politieke en morele status en rechtspositie. Atheïsten en homoseksuelen waren zelfs helemaal uitgesloten van rechten. Sinds de Verlichting is in de achttiende eeuw een trend waarneembaar naar een uitdijende cirkel van de moraal. Die uitdijende cirkel heeft twee dimensies. Enerzijds is er de ideologische uitbreiding van de morele cirkel. Anderzijds is er de praktische en politieke uitbreiding van de morele cirkel, die traag achter de ideologische uitbreiding aankomt. Een belangrijke punt in de morele ontwikkeling van de mensheid is de *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* uit 1789 waarin voor het eerst werd verklaard dat alle mannen (inderdaad: mannen) moreel gelijkwaardig zijn. Dus niet alleen blanke mannen, maar ook de donker gekleurde mannen die in grote aantallen als slaven werden gehouden. Dit heeft uit-

A In Nederland mochten vrouwen voor het eerst stemmen in 1922.

B Sinds 2001 mogen homoseksuelen in Nederland huwen.

eindelijk geleid tot de afschaffing van de slavernij.^C Nu is het voor ons onvoorstelbaar dat ooit werd gedacht dat mensen met een andere huidskleur moreel inferieur waren aan blanke mensen en dat deze mensen daarom als slaven uitgebuit konden worden. Nu de morele cirkel groter is, is het bijna onmogelijk om je voor te stellen dat slavernij ooit moreel geaccepteerd was. Toch was het voor de meeste mensen een morele blinde vlek dat slavernij onethisch is. Door denkers uit de Verlichting is de morele cirkel eerst ideologisch en later ook praktisch verbreed. De Engelse filosoof A.C. Grayling beschrijft in zijn boek *Towards the light of liberty* morele vooruitgang. De uitdijende morele cirkel is geïnitieerd door de Verlichting ten gevolge van een autonome ethiek, los van de autoriteit van de kerk en de gevestigde orde, en gaat uit van de vrijheid van het individu. Die ontwikkeling ging moeizaam, alle vrijheden zijn bevochten op de gevestigde orde en met name het christendom was een constante rem op de morele vooruitgang, of het nu gaat om de emancipatie van slaven, vrouwen, homoseksuelen, vrijheid van expressie, democratie, stemrechtuitbreiding – het geïstitutionaliseerde christendom is altijd een rem geweest, zoals het dat nog steeds is, net als andere religies, en met name de islam.

De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (UVRM) uit 1948 is een gedenkwaardig monument in de geschiedenis der mensheid. Grote verschillen met de verklaring uit 1789 is, dat de UVRM universeel is, en niet nationaal, en dat er ook gelijkberechtiging is voor vrouwen.^D Artikel 1 luidt: 'Alle mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren.' Het is hartverwarmend dat dit document door een groot aantal landen is ondertekend. Echter, het document heeft maar beperkte juridische en politieke invloed.¹ Ideologisch gezien is het een magnifieke prestatie. Nooit eerder is het zo duidelijk verwoord dat alle mensen moreel gelijk zijn, en daarom rechten hebben en dat die rechten ook nog nauwkeurig zijn gespecificeerd.

De Engelse Verlichtingsfilosoof Jeremy Bentham heeft al in 1780 een belangrijke bijdrage geleverd over de vraag wat het criterium is voor morele sta-

tus. Het traditionele criterium voor morele status, zoals onder andere verwoord door Immanuel Kant, is het vermogen tot redelijk nadenken. Een groot probleem met dit criterium is dat dit een heleboel mensen uitsluit, zoals baby's, mentaal gehandicapten en dieren. Die kunnen immers niet of nog niet rationeel nadenken en hebben daarom geen morele status. (En vrouwen en niet-blanken dus ook niet, volgens de consensus van die tijd). Bentham zette zich hier krachtig tegen af. In een voetnoot van zijn werk *Principles of morals and legislation* schrijft hij de belangrijkste drie woorden uit de geschiedenis van de filosofie, namelijk: *Can they suffer?* Bentham stelt dat er moreel irrelevante eigenschappen zijn, zoals huidskleur, lichaamsbehaving, aantal poten, vermogen tot nadenken, en dat er één moreel relevant criterium is, namelijk het vermogen tot lijden, het kunnen ervaren van pijn en genot. Bentham werkte zijn idee helaas niet verder uit en het duurde nog tot ver in de twintigste eeuw voordat de filosoof Peter Singer het idee van Jeremy Bentham nieuw leven in blies. In 1975 publiceerde Singer het boek *Animal liberation* waarin hij betoogde dat het criterium voor morele consideratie het vermogen tot lijden is, ofwel sentientisme.

In de biologie wordt er onderzoek gedaan naar het lijden van dieren. De wetenschappelijke consensus is dat de meeste dieren kunnen lijden, al is dat vermogen gradueel. Er is een soort schaal van het vermogen om te kunnen lijden. Om te kunnen lijden is er een centraal zenuwstelsel nodig, dat ontbreekt bij planten en de meeste ongewervelde dieren. Sociale en cognitieve intelligentie vergroten het vermogen om te kunnen lijden en daarom scoren mensapen en dolfijnen hoog op deze schaal. De dieren die in de intensieve veehouderij gebruikt worden, hebben allemaal een vermogen om te kunnen lijden. Er wordt geëxperimenteerd met insecten als vleesvervangers, omdat insecten lager op deze schaal staan en de voedselomzetting veel efficiënter is (bijvoorbeeld omdat insecten hun lichaam niet verwarmen).²

Na de Tweede Wereldoorlog doet zich in de geïndustrialiseerde landen een metamorfose van de veeteelt voor. In ongekend tempo vindt er schaalvergroting en industrialisering plaats. Het aantal dieren in de veeteelt neemt toe, terwijl het aantal boeren afneemt. Dieren worden steeds meer als 'slechts een product' gezien. Dit leidt tot veel dierenleed in de intensieve veehouderij. Tegelijkertijd neemt de vlees- en zuivelconsumptie toe. Doordat het leed van de dieren in de intensieve veehouderij aan het zicht van de consument onttrokken is (door

C Frankrijk schafte in 1794 de slavernij af, maar Napoleon draaide dat weer terug. In 1848 werd het opnieuw afgeschaft. Wikipedia vermeldt over Nederland: 'In de indirect bestuurd delen van Nederlands-Indië bleef slavernij legitiem tot in de 20^e eeuw. Op het eiland Sumbawa werden de slaven pas vrijgelaten op 31 maart 1910.'

D Helaas wordt seksuele geaardheid niet expliciet genoemd en is de tekst van de UVRM niet duidelijk over rechten van homoseksuelen en het homohuwelijk. Hoe mooi de UVRM ook is, het is mensenwerk en er zijn mogelijkheden voor verbetering.

de verstedelijking komen steeds minder mensen met het boerenbedrijf in aanraking), is er ook geen mogelijkheid tot empathie.

Peter Singer is een filosoof die op zoek gaat naar waar het meeste leed is om vervolgens dat leed (trachten) te verminderen en liefst voorkomen. Zodoende stuit Singer op het dierenleed in de intensieve veehouderij. *Animal liberation* is een van de weinige filosofieboeken met illustraties. Singer neemt fotomateriaal op van dierenvriendelijke praktijken uit de intensieve veehouderij en (wetenschappelijke) dierproeven.³ Singer wijst op de blinde vlek in de moraal dat het leed dat dieren door mensen wordt aangedaan buiten de ethiek (en politiek) valt. Dat komt, betoogt Singer, omdat mensen zichzelf op een (moreel) voetstuk hebben geplaatst. Singer noemt dit speciesisme: mensen discrimineren op basis van de soort; alleen de soort mens heeft morele status, alle andere diersoorten hebben geen morele status, of een lagere morele status. Singer stelt dit gelijk aan discriminatie op basis van geslacht (seksisme), en op basis van huidskleur. Het ethische basisprincipe waar Singer voor pleit is: gelijke consideratie van belangen (*equal consideration of interests*). Ter illustratie: stel, ik heb één flesje water en ik kom een hond tegen die bijna dood gaat van de dorst en zelf heb ik ook best dorst (maar ik ga niet dood als ik het water niet drink, want ik kan straks weer ergens wat drinken). Aan wie geef ik dan het water? Volgens Singer gaat het om gelijke consideratie van belangen: wij beiden hebben belang bij het water. Echter, de hond heeft een veel groter belang, immers de hond gaat dood zonder het water, en ik niet. Daarom heb ik, volgens Singer, de morele plicht om het water aan de hond te geven. Het is moreel irrelevant dat ik een mens ben en de hond een hond, net als het moreel irrelevant zou zijn als het geen hond was maar een mens en dat het een homoseksueel, transseksueel, iemand met een andere levensovertuiging, een vrouw, of iemand met een andere huidskleur zou zijn. Het is moreel relevant of een wezen belangen heeft, en om die belangen te hebben moet je in staat zijn pijn en genot te voelen. En mensen zijn niet de enige wezens met belangen. Heel veel andere dieren kunnen ook pijn en genot voelen en hebben zodoende belangen. Onderzoek in de biologie toont aan dat veel dieren kunnen lijden, inclusief vissen.

In onze samenleving hebben we er voor gekozen om dieren buiten de morele cirkel te laten. Die morele cirkel is gekristalliseerd in de wetten van ons land, en met name in de Grondwet. Die Grondwet stelt duidelijk dat iedereen gelijk is voor de wet, en met iedereen worden alle burgers van het land be-

doeld. Artikel 1 luidt: 'Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.' Met 'allen' wordt blijkbaar mensen bedoeld, maar dat hoeft niet noodzakelijk zo te zijn. In de huidige Nederlandse wetgeving hebben dieren geen rechten. In de wetgeving zijn er wel wetten over dieren. Dirk Boon, hoogleraar Dier en Recht, heeft alle Nederlandse wetgeving over dieren bij elkaar gebracht in één boekwerk.⁴ Het is behoorlijk imponerend om te zien hoeveel wetgeving er reeds is omtrent dieren. Het gaat dan met name om dierenwelzijnswetten, dat wil zeggen dat er rekening moet worden gehouden met het welzijn van de dieren binnen de (intensieve) veehouderij. Helaas echter is deze wetgeving vooral dode letter.

Een belangrijk ethisch onderscheid is dat tussen morele *actoren* en zogenaamde morele *patiënten*. Morele actoren zijn actieve burgers die actief of passief participeren in de democratie, het zijn de mensen die stemmen en de parlementariërs en leden van de regering. Lang niet iedereen kan echter stemmen: mensen onder de achttien mogen niet stemmen, mensen met een geestelijke beperking kunnen of mogen niet stemmen, toekomstige generaties kunnen niet stemmen. Er zijn veel partijen die weliswaar belang hebben, maar die niet kunnen (of mogen) stemmen en zodoende geen morele actoren zijn: zij bepalen niet de politiek. Toch is het in de politiek gebruikelijk om met een aantal van die morele patiënten rekening te houden, met name met kinderen. Niemand zal zeggen: 'Baby's kunnen niet stemmen en daarom verdienen zij geen morele consideratie.' Evenmin wordt dat gezegd van mensen met een verstandelijke beperking. Desalniettemin wordt dat argument wel gebruikt als het gaat om toekomstige generaties en dieren. Hoe kunnen we wezens in de morele kring betrekken die er nog niet zijn (toekomstige generaties) en wezens die heel anders zijn dan mensen? Hier komt een eenvoudig moreel principe van pas, namelijk het *voorzorgsprincipe*: als je niet weet of een bepaalde handeling negatieve gevolgen heeft (in dit geval voor dieren of toekomstige generaties), dan moet je het niet doen.

Filosoof John Stuart Mill publiceerde in 1856 zijn beroemde opstel *On liberty* waarin hij de grondslagen van de liberale samenleving uiteenzet. De liberale samenleving is gebaseerd op een zo groot mogelijke vrijheid van het individu. Niet de groep staat centraal, maar het individu. Echter, hoe groot is die vrijheid van het individu? Mill zoekt naar de

grootst mogelijke vrijheid van alle individuen. Logischerwijs is die vrijheid zo groot totdat de vrijheid van een ander individu in het geding komt. Het is de taak van de overheid om te zorgen dat de vrijheid van individuen gewaarborgd wordt. Als een individu of een groep de vrijheid van een individu bedreigt dan dient de overheid dat individu te beschermen, zelfs al zijn die anderen zijn of haar ouders. De vraag is: wie zijn die individuen? Mill gaat nog uit van het Kantiaanse persoonsbegrip van de rede. Het is echter mogelijk om Mill te combineren met Bentham: dus om de morele cirkel van het liberalisme uit te dijen met het vermogen om het lijden: liberalisme = individualisme + sentientisme. Op deze manier wordt het speciesisme, de discriminatie op grond van de soort, op eenvoudige wijze voorkomen. Deze interpretatie van het liberalisme breidt de morele cirkel van de ethiek en politiek zeer uit, namelijk met alle wezens die kunnen lijden, dus ook niet-menselijke dieren.

De basale morele spelregel die Mill geeft als basisregel voor liberalisme is het zogenaamde niet-schadenprincipe, dat wil zeggen: je mag doen wat je wilt *zolang je anderen maar geen fysieke schade toebrengt*. Laten we deze regel toepassen op het eten van vlees. Vlees is, zoals filosoof Tom Regan⁵ zo pregnant zegt, *body parts*, afkomstig van wezens die kunnen lijden en die ten behoeve van de vleesconsumptie geleden hebben. Het is belangrijk om erop te wijzen dat voor een gezond, gevarieerd en bovendien smakelijk dieet, dierlijke producten niet noodzakelijk zijn (althans niet in Nederland anno nu). Volgens het liberale niet-schadenprincipe van Mill, uitgebreid met het Benthamiaanse lijden criterium (sentientisme), is het onethisch om (in Nederland anno nu) dierlijke producten te consumeren. Dit leidt tot de, wellicht onverwachte, conclusie dat het doordenken van het liberalisme leidt tot de morele plicht van veganisme. Veganisme is geen hobby, maar een morele plicht.^E

In Nederland wonen circa zeventien miljoen mensen en tevens honderden miljoenen dieren in de intensieve veehouderij. Het gaat om koeien, varkens, geiten, konijnen, kalkoenen, ganzen, nertsen en vooral heel veel kippen. Er is de laatste jaren veel documentatie verschenen over de wantoestanden in de intensieve veehouderij, bijvoorbeeld documen-

taires als *Meat your meat*,^F *FoodInc*, *Our daily bread*, *Earthlings*, en boeken van Johan Foer, *Eating animals*, en Singer en Mason, *The way we eat*. Niemand kan met goed fatsoen beweren niet te weten van de erbarmelijke omstandigheden van dieren in de intensieve veehouderij en de industriële slachterijen. Ondanks dat er in de media, in de ethiek en in de politiek aandacht is voor dieren, en ondanks dat er meer vegetariërs zijn en vegetarische mogelijkheden in restaurants zijn, neemt zowel de veestapel als de consumptie van vlees en zuivel toe. Er is weliswaar een kleine niche voor diervriendelijker veehouderij, de biologische boerderij, maar dat is slechts een fractie van het totaal. Dieren zijn, in ieder geval in onze dieetkeuze, een grote morele blinde vlek.

Wat moet de politiek doen? Er zijn twee strategieën: *verbetering* of *afschaffing*. Bij verbetering gaat het erom de veeteelt diervriendelijker te maken. Een groot probleem hierbij is de morbide relatie tussen economie en ethiek. De blinde dwang van de vrije markteconomie leidt tot een druk om zo goedkoop mogelijk te produceren, wat botst met het dierenwelzijn. De compromissen zijn niet een optimalisering van het dierenwelzijn. Een sterke vorm van dierenwelzijn zou zijn om de intensieve veehouderij geheel om te vormen tot biologisch/organische veeteelt. Hiervoor is echter veel meer grond nodig, wat zal leiden tot een veel lagere productie. Dierlijke producten zullen dan veel en veel duurder zijn dan thans het geval is. Dierlijke producten zullen luxe-producten zijn, waarbij mensen misschien één keer per week vlees eten, zoals in de jaren vijftig van de twintigste eeuw nog normaal was. De andere strategie is om de mens-dierrelatie grondig te herzien. Als vanuit het niet-schadenprincipe van Mill er geen schade toegebracht mag worden aan anderen – en wie die anderen zijn wordt bepaald door het vermogen of zij kunnen lijden – dan zal dat leiden tot de afschaffing van de veehouderij, visserij, dierentuinen en (bijna alle) dierproeven.

Rechten vormen tezamen een instrument om morele normen in een samenleving te effectueren. Het gaat erom dat dieren binnen de morele cirkel worden getrokken. In de Grondwet worden de morele subjecten benoemd en het zou goed zijn wanneer dieren daar ook bij betrokken worden. Als dieren morele status krijgen door hen in de Grondwet op te nemen dan is dat een duidelijk teken dat er veel belang wordt gehecht aan de morele status van dieren. Veehouderij, visserij, dierentuinen en dier-

^E 'Dieren eten elkaar ook op, waarom mogen mensen dan geen dieren eten?'. Dat is een vaak gehoord argument. Echter, mensen hebben een keuze om wel of niet anderen te schaden.

^F Video van 12 minuten van PETA over wantoestanden in de intensieve veehouderij in de VS.

proeven zullen dan (bijna) geheel verdwijnen.

Zoals discriminatie van homoseksuelen, vrouwen, gehandicapten door (bijna) geen enkele politieke partij wordt getolereerd, en er consensus is over wie er tot de morele club Nederland behoren, zo behoren dierenissues ook partijoverschrijdend te zijn. Dierenissues zijn niet links of rechts. Het bestaande speciesistische paradigma dient, met behulp van Benthams lijdenprincipe uitgebreid te worden. Hier blijkt een beperking van democratie te zijn: wat als de meerderheid van de mensen hun privileges (vlees eten) niet wil opgeven? Hier kan een parallel getrokken worden met slavernij; slavernij leverde de geprivilegieerde elite (katoenplantagehouders) veel voordeel op. Dus waarom zouden zij slavernij afschaffen of slaven een (politieke) stem geven? Het antwoord is natuurlijk: omdat het inherent onrechtvaardig en immoreel is om slaven uit te buiten. Waarom is dat slecht? Welnu, omdat slaven wezens zijn die pijn en genot kunnen ervaren en die lijden onder de slavernij. Analooq hieraan is dat de manier waarop wij met dieren omgaan inherent immoreel en onrechtvaardig is, zelfs als een meerderheid (stilzwijgend) instemt met de bestaande martelindustrie. Omdat het praktisch onmogelijk is om de democratische besluitvorming hieromtrent te omzeilen, dienen politici zelf het voortouw te nemen en een lans te breken voor dat wat rechtvaardig en moreel is. Het is te hopen dat toekomstige generaties terug kijken, zoals wij nu met ongeloof en schaamte terug kijken naar de periode van slavernij en dat wij aan de goede kant hebben gestaan, meegeholpen aan een betere wereld, zonder onnodige uitbuiting en marteling van dieren. En zolang we nog leven in een onrechtvaardige dieronvriendelijke samenleving heeft ieder individu de keuze – die tegelijkertijd een morele plicht is – tot veganisme.⁶

Floris van den Berg doceert milieuwetenschap aan de Universiteit Utrecht. Hij is auteur van onder andere Filosofie voor een betere wereld. Een lezing van Floris over milieu- en dierethiek is te vinden op Youtube o.v.v. 'Ethics poster'.

Noten:

- 1) Zie bijvoorbeeld: J. Donnelly, *Universal Human Rights in theory and practice*, Ithaca, NY, 2003.
- 2) V. Braithwaite, *Do fish feel pain?*, Oxford, 2010; M.S. Dawkins, *Animal suffering*, 1998; T.I. White, *In defence of*

dolphins. The new moral frontier, Londen, 2007; K. Margodt, *The moral status of great apes: An ethical and philosophical-anthropological study*, Gent, 2005. In mijn boeken *Filosofie voor een betere wereld* en *Harming others* wordt deze schaal van het vermogen tot lijden uitgebreid behandeld.

- 3) Voor (video)documentatie van de hedendaagse Nederlandse veeteelt zie: <http://www.achtergesloten.deuren.org/>.
- 4) D. Boon, *Nederlands dierenrecht*, Gouda, 1983.
- 5) T. Regan, *The case for animal rights*, Londen, 1983; T. Regan, *Empty cages. Facing the challenge of animal rights*, 2005.
- 6) M.A. Fox, *Deep vegetarianism*, Philadelphia, 1999; M.A. Fox, 'Why we should be vegetarians', *International Journey of Applied Philosophy*, volume 20, herfst 2006, pp. 295-310.

Literatuur:

- J. Bentham, *An introduction to the principles of morals and legislation*, Londen, 1789.
- F. van den Berg, *Filosofie voor een betere wereld*, Antwerpen, 2009.
- F. van den Berg, *Harming others. Universal subjectivism and the expanding moral circle*, Leiden/Utrecht, 2011 (dissertatie).
- D. Boon, *Nederlands dierenrecht*, Gouda, 1983.
- V. Braithwaite, *Do fish feel pain?*, Oxford, 2010.
- J. Donnelly, *Universal Human Rights in theory and practice*, Ithaca, NY, 2003.
- E. Eskens, *Democratie voor dieren. Een theorie van rechtvaardigheid*, Amsterdam, 2009.
- J.S. Foer, *Eating animals*, Brown, New York, 2009.
- M.A. Fox, *Deep vegetarianism*, Philadelphia, 1999.
- M.A. Fox, 'Why we should be vegetarians', *International Journey of Applied Philosophy*, volume 20, herfst 2006, pp. 295-310.
- A.C. Grayling, *Towards the light of liberty. The struggle for freedom and rights that made the modern western world*, New York, 2007.
- K. Margodt, *The moral status of great apes: An ethical and philosophical-anthropological study*, Gent, 2005.
- J.S. Mill, *On liberty*, Londen, 1985 (1859).
- T. Regan, *The case for animal rights*, Londen, 1983.
- T. Regan, *Empty cages. Facing the challenge of animal rights*, 2005.
- P. Singer, *Animal liberation*, Londen, 1995 (1975).
- P. Singer, *Practical ethics*, Cambridge, 2011 (1980).
- P. Singer en J. Mason, *The way we eat. Why our food choices matter*, 2006.
- P. Singer, *The expanding circle. Ethics, evolution, and moral progress*, Princeton, 2011 (1981).
- T.I. White, *In defence of dolphins. The new moral frontier*, Londen, 2007.

De Europese Unie bevindt zich in moeilijk vaarwater. Verschillende EU-lidstaten hebben steeds meer moeite om het hoofd boven water te houden. In onderstaande bijdrage wijst Hans Labohm op de achilleshiel van het Europese sociaal-economische model en concludeert hij dat dit model aan het einde van zijn Latijn is.

Met de benoeming van Paul Ryan als *running mate* van Mitt Romney heeft de Amerikaanse verkiezingsstrijd een grotere ideologische lading en scherpte gekregen. Paul Ryan is actief in de Tea Party-beweging en een van de boegbeelden van het Republikeinse conservatisme. Hij is voorstander van een drastische vermindering van de overheidsuitgaven, een reductie van de staatsschuld, een sanering van de verzorgingsstaat en een hernieuwd accent op individuele verantwoordelijkheid in plaats van collectieve (mede)verantwoordelijkheid.

Wat ons land betreft is het niet waarschijnlijk dat deze thema's in deze scherpte in onze verkiezingsstrijd en daarop volgende kabinetsformatie aan de orde zullen worden gesteld. Geconditioneerd door onze poldertraditie zal de discussie hier ongetwijfeld veel wolliger verlopen. Vanuit analytisch oogpunt is het echter altijd wenselijk om de zaken zo helder mogelijk te stellen. Daarbij dient natuurlijk een belangrijke plaats te worden ingeruimd voor de Europese dimensie.

Lange tijd gold dat 'Europa' aansprekende en gedurfde projecten nodig had om publieke en politieke steun te mobiliseren om het Europese eenwordingsproces te bevorderen. Binnen Europa gold het axioma: 'Meer "Europa" is beter'. Er was echter ooit eens één eurocommissaris die er bij zijn collega's op aandrong om uitsluitend actief te worden op terreinen die een duidelijke meerwaarde hadden, zodat ook de Europese begroting binnen de perken zou kunnen blijven. Maar zijn collega's waren niet te vermurwen. Hij kreeg van hen nul op het rekest. De begroting moest en zou omhoog, ook al had men er geen idee van waaraan het geld nuttig zou kunnen worden besteed.

Een groot en belangrijk project in de jaren negentig was de voltooiing van de gemeenschappelijke markt, onder meer door opheffing van de grensbelemmeringen. Dat was een groot succes. Een ander aansprekend voorbeeld was 'Europa 2000'. Maar

wie kan zich dat nog herinneren?

Ruim tien jaar geleden zag de economische toekomst van Europa er nog rooskleurig uit. Tijdens de Europese top in Lissabon van maart 2000 lanceerde de EU een ambitieuze strategie volgens welke Europa zich in tien jaar tijd zou dienen te ontwikkelen tot de meest concurrerende en dynamische kenniseconomie ter wereld, met een duurzame groei van drie procent per jaar, met een hoog niveau van werkgelegenheid. Het was het hartverwarmende, sociale Europese antwoord op het hardvochtige – althans in de ogen van vele Europeanen – Amerikaanse marktmodel. Daarvoor in de plaats kwam Europa met een kapitalisme met een menselijk gezicht. Maar wat is daar van terecht gekomen?

Een derde voorbeeld was de euro. Aanvankelijk met groot enthousiasme begonnen, is de laatste jaren duidelijk geworden dat de euro laboreert aan belangrijke 'weeffouten'. In ons land waren het Frits Bolkestein en Gerrit Zalm die al van het begin af aan hadden gewaarschuwd voor deelname van zwakke landen – zij hadden daarbij in eerste instantie Italië op het oog –, omdat deze een ondermijnende invloed zouden kunnen uitoefenen op de begrotingsdiscipline, die een voorwaarde was en is voor een stabiele euro. Hun waarschuwingen werden in de wind geslagen. André Szász heeft altijd gehamerd op strikte naleving van de voorwaarden voor deelname aan de euro: onder meer een begrotingstekort van niet hoger dan drie procent en een maximale staatsschuld van zestig procent. Maar het waren uitgerekend de grondleggers van de euro, Duitsland en Frankrijk, die daarmee voor het eerst gingen sjoemelen.

Thans moeten de beleidsmakers zich in allerlei bochten wringen om de euro overeind te houden. Of het ze zal lukken, wordt door velen betwijfeld. Wat ook de uitkomst van deze worsteling zal zijn, het zal veel geld kosten. Destijds was afgesproken dat er nooit sprake zou zijn van een *bailout* indien één van de deelnemers aan de euro in financiële

moelijkheden zou geraken. Deze voorwaarde was in steen gebeiteld. Maar in Europa is zelfs steen aan erosie onderhevig en de tekst is niet meer leesbaar.

Als men thans het sociaal-economische landschap van Europa bekijkt, is er maar één conclusie mogelijk: dit model is aan het einde van zijn Latijn. Het aanlokkelijke vergezicht van tien jaar geleden is uitgelopen op een *boulevard of broken dreams*. Vele economen verwachten een periode van langdurige geringe groei dan wel stagnatie. Uiteraard kan de huidige krediet- *cum* eurocrisis als zondebok worden aangewezen. Maar dat is lang niet het hele verhaal. Daarnaast zijn er tal van dieperliggende oorzaken, die samenhangen met de identiteitsbepalende kenmerken van het Europese sociaal-economische model ('verworvenheden' in het jargon van sommigen) en die als zodanig in de politieke discussie werden gemedend. Helaas kunnen we ons die luxe niet meer veroorloven.

Traditioneel werd het periodiek kwakkelen van de Europese economie toegeschreven aan een tijdelijke dip in de conjunctuur, waarna de economie zich weer zou moeten herstellen. De conjunctuur is een onlosmakelijk onderdeel van het dominante economisch denken. Zij wordt gezien als een soort natuurverschijnsel, zoals eb en vloed. De laatste tijd zijn de groeiverwachtingen van de Europese economie echter steeds verder naar beneden bijgesteld. Zou het misschien kunnen zijn dat Europa zoveel structurele verstarring heeft geaccumuleerd dat het er eindelijk in is geslaagd datgene te doen waar koning Kanoet faalde, namelijk het rijzend tij te keren?

De oorzaak van de stagnatie is de sluipende verschuiving van de balans tussen economische prikkels en antiprikkels – *incentives* en *disincentives* – waardoor de raderen van de markteconomie in Europa vol zand zijn geraakt. In de eerste plaats gaat het om de relatief hoge (marginale) belastingen, die worden geheven om steeds groeiende overheidsactiviteiten en overdrachtsuitgaven mee te bekostigen. Zij zijn de uitkomst van een democratisch besluitvormingsproces, dat wordt gekenmerkt door incrementele en partiële afwegingen. Hierbij blijft de invloed daarvan op het functioneren op ons totale sociaal-economisch stelsel vaak buiten beeld. Een strikt begrotingsbeleid zou als rem moeten fungeren. Maar ondanks plechtige afspraken in het kader van de EMU, dat het jaarlijkse begrotingstekort niet meer dan drie procent van het Bruto Binnenlands Product (BBP) mag bedragen, waart de geest van sint Augustinus rond, die in zijn jonge, wilde jaren bad: 'Heer, Geef mij kuisheid en onthouding, maar doe het niet meteen!'

De ervaring leert dat bezuinigen op overheidsuitgaven een heksentoer is. Kortingen op welke begrotingspost dan ook worden door belangengroeperingen gezien als aantasting van verworven rechten. Als bezuinigingen niet lukken, is lastenverhoging de enige uitweg om begrotingstekorten onder controle te krijgen. Maar dat heeft dan weer een negatief effect op de economie, want hogere belastingen werken remmend op de bereidheid van de economische subjecten om te ondernemen en risico te aanvaarden en vormen een belemmering voor mensen om zich aan te passen aan gewijzigde economische omstandigheden.

Daarnaast dient ook de macht van verschillende belangengroeperingen te worden genoemd, die er in slagen via de overheid bepaalde doelstellingen te verwezenlijken die zij niet via de markt kunnen bereiken. De vakbeweging en de landbouw vormen hiervan vanouds de meest bekende voorbeelden. Maar daar is de laatste decennia het 'klimaatcomplex' bijgekomen (waarover hierna meer).

Dan is er ook de slecht functionerende arbeidsmarkt met zijn vaak op elkaar afgestemde en verplicht verbindende cao's die soms meer doet denken aan een centrale planeconomie dan aan een markteconomie. Voorts is er de explosief groeiende regulering, die per saldo een beperking van de marktwerking tot gevolg heeft. Ook dient in dit verband het voorzorgbeginsel te worden genoemd als onuitputtelijke bron van regelgeving. Ten slotte is er het klimaatbeleid dat oorzaak is van, en voortvloeit uit het Kyoto-verdrag met zijn emissieplafonds ter beperking van de uitstoot van CO₂.

In Europa vormt het CO₂-emissiehandelssysteem (ETS = Emission Trading Scheme) de hoeksteen van het klimaatbeleid. Deze regeling werkt in eerste instantie remmend op de activiteiten van sommige energie-intensieve sectoren, terwijl de doorwerking daarvan ook negatieve effecten zal hebben op de economische activiteit en concurrentievermogen in het algemeen. Als uitvloeisel van het klimaatbeleid zijn er daarnaast nog de uitgaven voor de zwaar gesubsidieerde duurzame energie (wind en zon), die niet alleen het bedrijfsleven, maar ook de particuliere verbruiker op hoge kosten jagen – zelfs zodanig dat de lagere inkomens deze niet meer kunnen betalen. Onze Angelsaksische vrienden hebben daarvoor zelfs een nieuw woord bedacht: *energy poverty*.

Evenals de berekening van de kosten van immigratie in ons land een taboe vormen, lijkt dat voor de kosten van klimaatbeleid te gelden. Over allerlei aspecten van de klimaatproblematiek zijn dikke rapporten van de officiële instanties verschenen. Dat

geldt echter niet voor de kosten en opbrengsten van dat beleid. In zijn boek, *Klimaatbeleid in eurocrisis-tijd*, heeft Pieter Lukkes wél een poging daartoe gedaan. Hij kwam voor Nederland alleen op een jaarlijks bedrag van twintig tot dertig miljard euro! Daar staat geen enkele zichtbare bate tegenover. Immers, het klimaateffect daarvan is niet aantoonbaar. Daarover zijn de aanhangers van de menselijke broeikashypothese en klimaatsceptici het met elkaar eens! Maar dat kwartje is binnen de politiek nog niet gevallen.

Het klimaat- en decarboniseringsbeleid zijn broertje en zusje. Tijdens het hoogtepunt van de klimaathysterie hebben de EU-lidstaten de zogenoemde 20-20-20-doelstelling afgesproken: 20 procent minder CO₂-uitstoot dan in het peiljaar 1990, 20 procent duurzame energie in de energiemix en 20 procent vermindering van het energieverbruik. En dat zou allemaal in 2020 moeten zijn bereikt. Daarbij werd genegeerd dat de gemiddelde wereldtemperatuur, ondanks de stijging van de CO₂-concentratie in de atmosfeer, sinds 1998 een vrij vlak verloop vertoont, hetgeen door geen enkele klimaatmodel is voorspeld. Dat duidt er op dat de rol van CO₂ (door welke oorzaak dan ook: natuurlijke of antropogene) sterk is overschat. In de meer recente *peer-reviewed* klimatologische literatuur wordt deze constatering ook theoretisch onderbouwd.

Energieverbruik, uitstoot van CO₂ en economische groei hangen nauw met elkaar samen. Hoewel technologische vooruitgang ongetwijfeld nog *efficiency*verbetering in petto heeft, zodat de ratio tussen het energieverbruik en het BBP nog wat kan dalen, is het toch zeer onwaarschijnlijk dat de 20-20-20-doelstelling zonder economische krimp kan worden bereikt. Opnieuw zij beklemtoond dat dit beleidsvoornemen van Europa geen enkel aantoonbaar klimaateffect zal hebben. Daarover zijn de protagonisten en antagonistenvan de menselijke broeikashypothese het met elkaar eens. Het gaat hier dus om Europese getuigenispolitiek *pur sang*. En de rest van de wereld heeft andere prioriteiten. Voor landen als China en India staat economische groei voorop. Zij wensen zich niet te committeren aan een dergelijk beleid, dat zij als klimaatkolonialisme zien. In dat licht gezien verdient de afschaffing van het Europese klimaat- *cum* decarboniseringsbeleid de hoogste prioriteit. Hier zijn gigantische besparingen mogelijk zonder dat daar enig nadelig effect tegenover staat.

De hierboven beschreven ontwikkelingen bieden net zoveel verklaringen voor een permanent zwakke groei als voor stagnatie van de Europese economie.

In de economische modellen, waar economen zich bij voorkeur van bedienen, blijven zij echter meestal onzichtbaar.

De permanente hoge begrotingstekorten leiden tot voortdurend stijgende staatsschulden. Een stille hoop onder economen is dat het Westen uit de schulden zou kunnen/moeten groeien. Als er weer eenmaal groei is en het BBP omhoog gaat, wordt de schuldenlast, uitgedrukt in een percentage van het BBP, optisch meteen minder. De belastinginkomsten groeien dan ook, zodat de schuld geleidelijk kan worden afgelost. Maar is dit optimistische scenario waarschijnlijk?

Thans bedraagt de Nederlandse staatsschuld ruim 400 miljard euro, ruim boven het EMU-criterium van 60 procent van het BBP. Dat is bijna 25 duizend euro per Nederlander en bijna 50 duizend euro per werkzame inwoner. Elke dag moet de overheid 50 miljoen euro bijlenen. Voor de eurozone als geheel bedraagt de staatsschuld ruim 85 procent. Maar de grootste economie ter wereld troeft ons nog af. In de VS ligt de staatsschuld thans boven de 100 procent BBP!

Maar daarnaast is er ook de latente staatsschuld. Immers, de staat stelt zich ook garant voor risico's van anderen of gaat verplichtingen aan die in het begrotingsjaar nog niet tot uitgaven leiden, zoals het Internationaal Monetair Fonds (IMF) of – van recentere datum – de European Financial Stability Facility (EFSF). Deze garanties worden nog niet gerekend tot de staatsschuld, maar als er beroep op wordt gedaan wel.

Ten slotte zijn er nog de niet-gedekte toekomstige verplichtingen uit hoofde van verschillende sociale voorzieningen, waaronder de AOW bij ons en overeenkomstige voorzieningen elders.

Voor Nederland is het garantietotaal de laatste jaren fors opgelopen; begin 2008 bedroeg het nog 66 miljard euro (ongeveer 12 procent van het BBP). Inmiddels is het met honderden miljarden gegroeid en bedraagt het thans ruim 30 procent van het BBP. Of, en zo ja in hoeverre dit geld als verloren dient te worden beschouwd, ligt in de schoot der toekomst verborgen.

In maart 2010 bracht de Bank for International Settlements (BIS) een rapport uit onder de titel: *The future of public debt: Prospects and implications*. De BIS is een oud en eerbiedwaardig instituut, dat is opgericht in 1930. Thans speelt het instituut onder meer de rol van een soort denktank voor centrale banken en regeringen en houdt het zich onder andere bezig met het onderzoek naar de systeemrisico's van

de overheidsfinanciën en het moderne bankwezen.

Het rapport was erg somber over de toekomstige ontwikkeling van de staatsschulden in de belangrijkste westerse economieën. Dat is misschien ook de reden dat er nooit iets van is vernomen in de reguliere media. De BIS heeft scenario's opgesteld waarin de schuldenpositie van een aantal landen werd geëxtrapoleerd naar de toekomst. De uitkomsten zijn ontzettend. In het *baseline* scenario van de BIS bereiken bijvoorbeeld Frankrijk, Nederland, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten een staatsschuld van meer dan 400 procent van het BBP in 2040. En hierbij zijn de niet-gedekte verplichtingen uit hoofde van verschillende vormen van sociale zekerheid nog niet eens meegeteld! Zo'n hoge schuldquote was destijds, toen de scenario's werden opgesteld, nauwelijks voorstelbaar. En dat is het nog steeds niet. Lang voor die tijd zullen er onvoorziene ontwikkelingen plaatsvinden, die voorkomen dat deze scenario's werkelijkheid worden. Maar of deze een geleidelijke sanering dan wel een nóg diepere schulden crisis inhouden, is niet zeker. Dat neemt niet weg dat we ondertussen al aardig op schema liggen.

Het BIS-rapport concludeerde dat de schuldenproblematiek waarmee de ontwikkelde landen hebben te kampen, aanmerkelijk groter is dan uit de officiële cijfers blijkt. De snelle vergrijzing van de bevolking leidt tot verhoogde uitgaven voor pensioenen en zorg. Hiermee zou in de fiscale planning rekening moeten worden gehouden, hetgeen tot op heden te weinig of niet is gebeurd.

Ook de BIS verwachtte in de toekomst minder groei dan waarmee tot voor kort nog rekening werd gehouden. Het gevolg is dat de inkomsten en uitgaven van de overheid zullen tegenvallen. Als er niet snel wordt ingegrepen, loopt de zaak uit de hand.

Hoge overheidsschulden hebben een belangrijke invloed op de financiële markten en de reële economie. Het BIS-rapport verscheen begin 2010, maar waarschuwde al voor het gevaar van hogere risicopremies voor landen met grote en snel oplopende staatsschulden. Dat is inmiddels werkelijkheid geworden, in het bijzonder voor de Zuid-Europese landen.

Voorts waarschuwde de BIS er voor dat permanent hoge staatsschulden een negatieve invloed zullen hebben op de kapitaalaccumulatie, de productiviteitsgroei en de economische groei op lange termijn. Volgens recent economisch onderzoek dient rekening te worden gehouden met de mogelijkheid dat er non-lineaire effecten (kantelpunten) optreden indien de staatsschuld in de buurt van de

100 procent zou komen.

Ten slotte stelde de BIS dat de permanente hoge begrotingstekorten gevaar betekenen voor de monetaire stabiliteit. Zij beschrijven twee wegen waarlangs overheden het schuldenprobleem zouden kunnen aanpakken: het aanzwengelen van de geldpers en het bevorderen van hogere inflatie, waardoor de reële schuld daalt. Op het moment dat het rapport werd gepubliceerd (maart 2010) werd dat risico door de auteurs niet hoog ingeschat. Maar de vraag is hoe zij de huidige situatie zouden beoordelen. Zij concluderen: 'How to tackle these fiscal dangers without seriously jeopardising the incipient recovery is the key challenge facing policymakers today.' Hun beleidsaanbevelingen zijn kort en bevatten niets nieuws. Zij zullen hier verder buiten beschouwing blijven.

Slotopmerkingen

Het Europese sociaal-economische model is aan het einde van zijn Latijn. Het is niet of nauwelijks meer in staat om groei te genereren. De achilleshiel van het model wordt gevormd door de steeds maar oplopende staatsschulden. Sanering is onvermijdelijk. Maar het is tot dusver onmogelijk gebleken om daarvoor de benodigde politieke meerderheid te verwerven.

Het herstel van het welvaartscheppend vermogen van onze economieën vergt hervormingen over een breed front, ten einde de structurele verstarring terug te dringen.

Linksom of rechtsom? Dat was de vraag. Linksom betekent doorgaan met dansen op de rand van de vulkaan totdat een eruptie onze samenleving in een versteend Pompeii verandert. Met rechtsom is er een kans op een zachtere – maar nog steeds harde – landing.

Hans Labohm is onafhankelijk econoom en lid van de redactie van Liberaal Reveil. Hij is onder meer samensteller van De waterdragers van het Nederlandse Europebeleid uit 1997. Thans blogt hij regelmatig voor De dagelijkse standaard (DDS), <http://www.dagelijksestandaard.nl/author/hans-labohm/>.

Literatuur:

- P. Lukkes, *Klimaatbeleid in eurocrisistijd*, maart 2012.
- S.G. Cecchetti, M.S. Mohanty en F. Zampolli, *The future of public debt: Prospects and implications*, Bank for International Settlements, maart 2010.

BEVOLKINGSKRIMP: EEN LIBERAAL ANTWOORD

– Leo van Wissen –

Naar aanleiding van:

Ed Nijpels e.a., *Bevolkingskrimp: een liberaal antwoord. In een klein land woon je al snel ver weg*, geschrift 115 van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 2012.

De Teldersstichting heeft met het geschrift *Bevolkingskrimp: een liberaal antwoord. In een klein land woon je al snel ver weg* een opmerkelijke zet gedaan. Sinds wanneer maken liberalen zich druk over bevolkingskrimp? Een tocht langs de verschillende politieke partijen levert wel het een en ander op over bevolkingskrimp,^A maar het zijn uitgerekend de Teldersstichting van de VVD en de Mr. Hans van Mierlo Stichting van D66¹ die er diepgaande aandacht aan besteden. Het rapport van de Teldersstichting start daarbij op een veel fundamenteeler niveau dan het D66-rapport, dat een veel praktischer insteek kiest. Niettemin baseren beide rapporten zich op het uitgangspunt dat de individuele vrijheid leidend is. Wellicht is het voor een socialist of confessioneel geïnspireerd politicus zo vanzelfsprekend dat de overheid zich met dit onderwerp bemoeit, en zo overduidelijk wat die overheid dan moet doen, dat een achtergronddocument niet noodzakelijk is. Wellicht geldt het omgekeerde voor een liberaal: je bent geneigd te denken dat zij geen enkele boodschap aan dit onderwerp hebben en dus geen enkele rol voor de overheid weggelegd zien, en dat daarom aanvullende uitleg vereist is om duidelijk te maken dat liberalen hier wel degelijk over nadenken.

Bevolkingskrimp is een demografisch proces, met consequenties voor regio's waarin het plaatsvindt. Beleid kan gericht zijn op het aanpakken van de oorzaken van die demografische processen, of op de consequenties. Nu is er in de hele krimpdiscussie bijna niemand die een pleidooi houdt voor geboortepolitiek, en al helemaal niet uit de liberale hoek. Ik verwacht dat die discussie wel actueler gaat worden naarmate de krimp verschuift van een regionaal pe-

rifeer verschijnsel (zoals het op dit moment vooral in Den Haag en omstreken wordt opgevat) naar het nationale niveau. Wel gaan er – vooral in de meest betrokken regio's – vaak stemmen op om beleid te voeren dat het vertrek van jongeren uit die regio zou moeten beperken, en de vestiging van nieuwkomers bevordert. Ook dit soort beleid is niet wat je zou verwachten van een liberaal, die de nadruk legt op individuele vrijheid, en de werkgroep onder leiding van Ed Nijpels is daar dan ook helder over. Het ligt niet in de aard van liberalen om demografische ontwikkelingen te willen beïnvloeden met behulp van overheidsbeleid. De werkgroep heeft zich wel gericht op de vraag in hoeverre de overheid de mogelijke gevolgen van krimp moet beïnvloeden. Het antwoord van de werkgroep is dat die rol er wel is, maar bescheiden. Te bescheiden naar mijn mening.

Misschien moeten we, voordat we ingaan op de vraag hoe een liberaal omgaat met de gevolgen van regionale bevolkingskrimp, eerst kijken naar de vraag hoe hij (of zij) denkt over ruimtelijke ordening. Immers, de consequenties van krimp liggen vooral op het terrein van de ruimtelijke ordening, met inbegrip van de regionale woningmarkt, arbeidsmarkt, en voorzieningen. Bevolkingskrimp is in de eerste plaats een lokaal en regionaal maatschappelijk proces, en veel van de mogelijke overheidsinterventies die in het rapport van de Teldersstichting worden genoemd zijn impliciet of expliciet ruimtelijke ordeningsmaatregelen.

Het liberale gedachtegoed over ruimtelijke ordening staat goed verwoord in een bijdrage van Willem Buunk in het tijdschrift *Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening (S+RO)*, van maart 2006,² waaruit blijkt dat liberalen er niet veel mee op hebben. Vrijheid blijheid, ook in het gebruik van de ruimte. De rol van de overheid bestaat vooral uit het scheppen van de voorwaarden voor mensen om hun eigen leefruimte in te richten en het bieden van rechtszekerheid voor het gebruik daarvan. Een tweede argument is dat de overheid heel voorzichtig moet zijn met het opleggen van grootse vergezichten, zoals de 'compacte stad', of 'het behoud van de

A Op lokaal niveau is er juist weer heel veel geschreven over krimpbeleid door PvdA, SP en CDA.

open ruimte', omdat de werkelijkheid zich slecht laat sturen in die richting, en omdat in de huidige complexe werkelijkheid er geen consensus is over de wenselijkheid van dergelijke toekomstvisies. Daartegenover zet de liberale planoloog het concept van de *spontane orde*. Indien de overheid ervoor zorgt dat alle individuen en private organisaties zo veel mogelijk hun eigen mogelijkheden kunnen realiseren dan ontstaat als vanzelf een spontane ordening, die van tevoren nooit bedacht had kunnen zijn, maar wel het juiste antwoord op die complexe samenleving biedt. Kortom: ruimtelijke orde uit chaos, door de onzichtbare hand van het mechanisme van de individuele nutsmaximalisatie.

Een liberaal vertrouwt het individu en wantrouwt de overheid. Dat is ook de leidraad achter het denken over overheidsingrijpen bij bevolkingskrimp, zoals verwoord in het rapport. De autonomie van het individu en de onmogelijkheid of onwenselijkheid van een sturende overheid in een complexe samenleving zijn ook de uitgangspunten voor het denken over krimp. Toch is het in deze zienswijze mogelijk of noodzakelijk dat de overheid ingrijpt en daarbij baseert de werkgroep zich met name op het argument van de bescherming van de individuele autonomie. Sommige individuen zijn niet in staat hun doelen zelfstandig te realiseren, en kunnen daarom niet hun verantwoordelijkheid uitoefenen. Overheidsingrijpen kan dan noodzakelijk zijn om de voorwaarden te creëren om die autonomie te realiseren. Het gaat dan om publieke goederen die het individu zelf nooit zal kunnen verwerven, zoals veiligheid, onderwijs en gezondheidszorg, economische stabiliteit en een duurzame leefomgeving. In krimpregio's kunnen deze voorwaarden aangetast worden, en is overheidsingrijpen soms noodzakelijk. Zoals gezegd, dat overheidsingrijpen moet dan betrekking hebben op het opvangen van de negatieve *gevolgen* van krimp, niet op de demografische *oorzaken*. De vraag is dan relevant wanneer de overheid moet optreden, en wanneer het aan de verantwoordelijkheid van het individu moet worden overgelaten.

De werkgroep, sterk redenerend vanuit het filosofisch kader van de Groningse hoogleraar Martin van Hees,³ gebruikt daarvoor het onderscheid tussen 'sterke' en 'zwakke' rechten. Als de rechten van het individu door krimp worden aangetast gaat het om de vraag of het hier 'sterke' of 'zwakke' rechten betreft, naast aspecten als haalbaarheid en eigen verantwoordelijkheid. Bij 'zwakke' rechten heeft de

overheid geen plicht om er iets aan te doen, wel om verbetering te bevorderen. Bij 'sterke' rechten is het de verantwoordelijkheid van de overheid om die te garanderen. Zo moet de overheid het recht op een woning in deze redenering wel bevorderen, maar hebben mensen niet het absolute recht om een dak boven hun hoofd op te eisen. Dit is dus een 'zwak' recht. Hetzelfde geldt voor het recht op arbeid. Het recht op cultuur en sport is nog zwakker (het kabinet-Rutte heeft blijkbaar kennis genomen van de bijdrage van Van Hees). Onderwijs en gezondheidszorg zijn echter 'sterke' rechten, die door de overheid gegarandeerd moeten worden.

Dit is een helder kader, wat – misschien geen verrassing – past bij de heersende praktijk. Veel van wat er (niet) wordt gedaan door de Rijksoverheid aan krimpbeleid staat als liberaal gedachtegoed beschreven in dit rapport. Dat is zeker geïnspireerd door de liberale wens van een kleine overheid en de individuele verantwoordelijkheid van de burger, maar komt ook goed van pas bij een overheid die vele miljarden wil bezuinigen. Demissionair-minister van Binnenlandse Zaken Liesbeth Spies merkte in haar toespraak bij de ontvangstneming van het rapport van de Teldersstichting op dat er grote consensus bestaat onder de partijen in de Tweede Kamer over de aanpak van krimp. Die consensus is wellicht maar ten dele, en betreft het budget dat op dit moment aan krimpbeleid moet worden besteed. Wellicht is er consensus dat op dit moment de Rijksoverheid niet meer *kan* doen. Oud-minister Wonen, Wijken en Integratie Eberhard van der Laan had ook niet veel geld ter beschikking, maar zijn uitgangspunt was solidariteit tussen zwakkeren en sterkeren. Als je goed naar de oorzaken van het krimpprobleem kijkt, en die worden ook wel aangestipt in het rapport, dan bevat het ook een duidelijke dimensie van zwak versus sterk, of winnaars en verliezers. De winnaars, dat zijn vooral de vertrekkers uit de regio, die hun talenten elders, vooral in het westen, te gelde gaan maken. Zij vormen in zekere zin deel van het probleem, juist door hun vertrek. Lang niet iedereen die in de regio blijft wonen is natuurlijk een verliezer, maar juist de krimpproblemen concentreren zich vaak bij de zwaksten in de samenleving: bewoners in sociale huurwoningen waar de leegstand steeds groter wordt en waarvan de kwaliteit steeds meer achteruit gaat; werkzoekenden die niet weg kunnen omdat hun huis sterk in waarde is gedaald en zij hoge woonlasten hebben; ouderen met een steeds kleiner wordend sociaal netwerk, met steeds

minder voorzieningen in de directe omgeving.

De spontane ruimtelijke ordening die hieruit oprijst, is die van sterke regio's die steeds sterker worden en groeien, versus zwakke regio's die steeds meer krimpen. Vanuit het oogpunt van marktefficiëntie is dat een optimale ordening, maar vanuit het oogpunt van rechtsbescherming en behoud van de individuele autonomie is het niet acceptabel, ook niet volgens de beginselen van het liberalisme. De aanbevelingen van de werkgroep zouden dus daarop gericht moeten zijn, maar dat valt wel tegen. Veel aanbevelingen gaan juist over het verruimen van de mogelijkheden van degenen met de meeste kansen. De werkgroep beveelt bijvoorbeeld aan om de keuzevrijheid op de arbeidsmarkt te vergroten door aanpassing van het ontslagrecht, en het vergroten van de mogelijkheden van hoogopgeleide kenniswerkers uit het buitenland; maatregelen die niet direct vruchten zullen afwerpen in Delfzijl of Oude Pekela. Datzelfde kan gezegd worden van de voorstellen tot verregaande deregulering van de woningmarkt, en het bevorderen van de mogelijkheden van het tweede woningbezit. Op zich zijn dit zinvolle voorstellen, maar niet meer dan een druppel op een gloeiende plaat, waarbij de echte problemen ongenoemd blijven. Opvallend is bijvoorbeeld dat in de aanbevelingen voor de woningmarkt niets terug komt over de positie en rol van de woningcorporaties. Zij spelen een cruciale rol in de krimpgebieden, en vaak niet alleen in de woningmarkt zelf, maar ook in relatie tot zorg en andere voorzieningen. Door daar niets over te zeggen draait de werkgroep om de hete 'krimpbrei' heen. Ook de aanbevelingen voor de gezondheidszorg schieten tekort. Het voorstel om de aanrijtijden van ambulances aan te passen is ongetwijfeld zinvol als zodanig, maar niet het antwoord op de problemen in de krimpgebieden, die ook nog eens met een vergrijzingsprobleem kampen.

Op het punt van de relatie tussen de diverse overheidslagen, en de mogelijke verschillen in de rollen van die lagen is het rapport opmerkelijk stil. Krimp in Nederland is eerst en vooral een regionaal en lokaal probleem, en beleid moet ook op dat niveau worden bedacht en uitgevoerd. Er zijn daarbij verscheidene argumenten te bedenken waarom de Rijksoverheid ook bij dergelijk centraal beleid zou moeten bijspringen. Zoals wethouder Jacob Bruijntjes van de gemeente Borger-Odoorn recent

opmerkte: 'Bij krimp worden de wegen niet korter.⁴ Bij krimp schieten de middelen van gemeenten soms tekort om essentiële voorzieningen en infrastructuur in stand te houden. Het gemeentefonds, anders dan bij snelle groei, houdt hier geen rekening mee en erkenning van dit probleem houdt in dat er mogelijk geld vanuit het Rijk bij moet.

Het krimpbeleid wordt vooral in de provincie en de gemeente gemaakt, door lokale overheden, maar ook door corporaties, schoolbesturen en zorginstellingen, en door de inwoners. De liberale visie is dat vooral ruimte moet worden gegeven aan deze mensen, als bewoner, werknemer of ondernemer om hun leefomgeving op hun eigen manier vorm te geven. Dat is een prima boodschap, zeker in een land waar de overheid al te vaak verantwoordelijk wordt gehouden voor alle kwalen van het leven. Maar de problemen die met krimp gepaard gaan treffen vaak juist degenen die door de overheid geholpen moeten worden om hun autonomie te behouden, ook in de liberale visie. De aanbevelingen van de werkgroep-Nijpels helpen daarbij onvoldoende.

Op gemeenteniveau, maar vaker nog op het dorps- en wijkniveau, worden de moeilijke beslissingen genomen om de gevolgen van krimp op te vangen. Krimpbeleid is kleinschalig en maatwerk binnen bredere kaders. Sommige lokale gemeenschappen vinden daarin goed de weg naar een leefbare samenleving, bij anderen lukt dat minder goed. Wat de succesfactoren zijn is nog niet helemaal duidelijk, maar er zijn wel aanwijzingen.⁵ Ik durf op basis daarvan de stelling aan – maar ik ben een echte sociaalliberaal – dat de sleutel ligt in de aanwezigheid van een sterk sociaal kapitaal en een zekere mate van solidariteit binnen de gemeenschap. Met die begrippen hebben liberalen van nature niet zo heel veel op, maar de zelfredzame burgers die gedijen in een liberale omgeving, zouden ook in zo'n gemeenschap mogelijk een belangrijke rol kunnen spelen.

Zo komen we via het bevolkingskrimpprobleem uit bij zelfredzame solidariteit als oplossing voor maatschappelijke problemen. Misschien dat de Teldersstichting samen met de Wiardi Beckman Stichting daar eens een gezamenlijke studie naar zouden moeten doen. Dit zou vervolgens verplicht leesvoer voor Rutte en Samsom bij het formeren van hun VVD-PvdA-kabinet moeten zijn.

Leo van Wissen is hoogleraar Economische Demografie aan de Rijksuniversiteit Groningen en directeur van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) te Den Haag.

Noten:

- 1) Mr. Hans Van Mierlo Stichting, *Krimp op Eigen Kracht. Een D66 visie op bevolkingskrimp*, Den Haag, maart 2012.
- 2) Zie: W. Buunk, 'Ruimte voor spontane orde', in: *Stedenbouw*

en *Ruimtelijke Ordening*, maart 2006.

- 3) M. van Hees, 'Liberal politics and demographic decline', in: C. Bruil e.a. (red.), *The dynamics of demographic decline*, Den Haag, 2011, pp. 9-19.
- 4) Zie: *Dagblad van het Noorden*, 11 juni 2012.
- 5) Zie bijvoorbeeld de bevindingen over krimp in het rapport: *Adviezen van drie adviescommissies van het PlattelandsParlement*, thema: 'Krimp', in het PlattelandsParlement van 12 november 2011.

Persconferentie

Onderwijs: de derde dimensie

Dinsdag 20 november 2012

Op dinsdag 20 november wordt tijdens een persconferentie geschrift 117 van de prof.mr. B.M. Teldersstichting *Onderwijs: de derde dimensie* gepresenteerd in Novotel City Centre Den Haag (Hofweg 5-7, Den Haag). Aanvangstijd stipt 14u00.

Geconfronteerd met een veranderende wereld staat het onderwijs voor een volgende vernieuwingsslag. Daarmee wint de vraag aan urgentie wat het individuen kan aanreiken om hen blijvend in staat te stellen te participeren in de breedste zin van het woord. Is daarbij een rol weggelegd voor de ideeën van grote liberale denkers? Geven toekomstverwachtingen aanleiding om die ideeën af te schrijven of om ervan af te wijken? Of moet er, in combinatie met andere aspecten, juist hernieuwde aandacht voor komen? Een werkgroep onder leiding van Jan Anthonie Bruijn heeft zich vanuit liberaal perspectief gebogen over deze vragen. De bevindingen en aanbevelingen voor een toekomstbestendig onderwijsstelsel zijn opgenomen in *Onderwijs: de derde dimensie*.

Tijdens de persconferentie worden – onder voorbehoud van ontwikkelingen rondom de kabinetsformatie – de eerste exemplaren overhandigd aan Marja van Bijsterveldt-Vliegthart, de demissionair minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, en aan Geert ten Dam, voorzitter van de Onderwijsraad. Zij zullen een korte inhoudelijke reactie op het rapport geven. Leo Prick, columnist van onder andere *NRC Handelsblad*, zal in een gesproken column reageren op de bevindingen van de werkgroep.

U bent van harte uitgenodigd om bij deze presentatie aanwezig te zijn. Graag hiervoor aanmelden via info@teldersstichting.nl. Voor meer informatie kunt u contact opnemen met Stephan de Vries, via devries@teldersstichting.nl of 070-3631948, of terecht op de website van de Teldersstichting: <http://www.teldersstichting.nl/>. Hier vindt u tevens een uitgebreider programma van de presentatie.

 Teldersstichting

WHAT MONEY CAN'T BUY

WHAT GOVERNMENTS CAN'T FIX

– Reinout Woittiez –

Naar aanleiding van:

Michael J. Sandel, *What money can't buy. The moral limits of markets*, Londen, 2012.

Sandel snijdt in zijn nieuwste boek *What money can't buy. The moral limits of markets* een interessant en actueel thema aan met de vraag 'Wat is er niet koop?'. Eigenlijk is zijn vraag: 'Wat zijn de morele grenzen van het kapitalisme?'. Er komt steeds meer kritiek op het kapitalisme in zijn huidige vorm, dat de schuld zou zijn van de economische crisis, de maatschappelijke verharding, de deplorabele staat van de natuur, de vergroting van materiële ongelijkheid tussen mensen, enzovoorts. Het kapitalisme heeft in de ogen van velen gefaald. Het rapport *Inequality, you don't know the half of it* van het Britse onderzoeksbureau Tax Justice Network beschrijft de ongelijkheid die in de wereld bestaat. De onderste 50 procent van de wereldbevolking representeert met elkaar maar 1 procent van de wereldwelvaart, de bovenste 10 procent neemt 84 procent van de welvaart voor zijn rekening. Het rapport meldt ook dat honderden miljarden euro's onvindbaar zijn en vermoedelijk worden weggesluisd (naar de Kaaimaneilanden) of verdwijnen in ondoorzichtige constructies. Ook deze Engelse denktank draait er niet omheen: Er bestaan forse schaduwzijden van het kapitalisme.

Sandel gaat in zijn boek niet zozeer de cijfermatige kant op, hij brengt vooral een aantal sprekende voorbeelden uit de Amerikaanse context naar voren. Op zichzelf is het niet zo verwonderlijk dat deze communitaristische hoogleraar Politieke Filosofie van de Harvard University, in het gedachtenspoor van Charles Taylor en Amitai Etzioni een aantal vraagstukken over maatschappelijke inbedding uitwerkt. Vanuit zijn invalshoek is inbedding in de gemeenschap een belangrijke voorwaarde voor burgers om met elkaar tot een gedeeld en doorleefd stelsel van normen en waarden te komen. Communaristen leggen meer de nadruk op sociale individuen dan op onafhankelijk opererende individuen. Sandel laat

niet na in zijn boek de betekenis van sociaal en vooral sociaal marktgedreven gedrag goed uit te vergroten, en hij slaagt er op overtuigende wijze in de keerzijden van marktgedreven gedrag te beschrijven.

Een treffend voorbeeld over de ondermijnende werking van de markt speelt zich af in de wereld van de kinderdagverblijven, waar geldboetes geïntroduceerd zijn. Kinderdagverblijven in Israël worstelden met ouders die nogal eens hun kinderen te laat op kwamen halen. De verzorgsters waren de klos, die konden langer blijven omdat de ouders het niet op konden brengen om op tijd te komen. Wat te doen? Na rijp beraad werd besloten boetes uit te delen voor ieder half uur dat iemand zijn kind te laat kwam ophalen. Resultaat: het aantal ouders dat hun kinderen te laat ophaalden steeg! Reden: men was nu financieel gelegitimeerd om te laat te komen ('we betalen er toch voor'), betaling had schuldgevoel vervangen. De calculerende burger zouden wij zeggen. Zo bezien moet je dus zorgen dat betaling en boetes wel wat voorstellen en je ook echt raken willen ze werken. In dat verband meldt Sandel dat in Finland boetes voor te hard rijden inkomensafhankelijk zijn, zodat de overtreder de boete ook echt voelt. Nokia-multimiljonair Anssi Vanjoki liep aldus in 2002 tegen een boete op van 116.000 euro voor te hard rijden.

Er trekt een bonte stoet van voorbeelden langs in het boek, van de ontwikkeling van 'persoonlijke' cadeaus naar onpersoonlijke boeken- en platenbonnen, via de markt voor jachtlicenties op de *Big Five* (de koning van België laatstelijk), via bonussen voor bankiers (we weten waartoe dat geleid heeft) en bonussen voor kinderen die goede schoolcijfers halen vanuit de scholen zelf, tot aan LineStanding.com. LineStanding.com is een bedrijf dat studenten en werklozen inhuurt om in de rij te gaan staan om kaartjes voor welk evenement dan ook te bemachtigen, met jouw 06-nummer bij de hand voor het geval dat identificatie nodig is of het kaartje op naam gesteld moet worden. De rijksten bemachtigden via de goed betaalde *line standers* de kaartjes voor het

publieke festijn *Shakespeare in the park* in Central Park New York, een festijn dat nu juist bedoeld was om toegankelijk te zijn voor alle New Yorkers. En bij openbare hoorzittingen van het Amerikaanse Congres gebeurt het frequent dat de publieke tribune helemaal bezet is door betrokken lobbyisten, die via *line standers* hun kaartjes als eersten hebben weten te bemachtigen, waarmee het idee van openbare zittingen volledig naar de achtergrond geschoven is.

Sandel stelt in zijn boek als kernvraag: 'Waarom zouden we ons zorgen maken over de tendens in de maatschappij dat uiteindelijk alles te koop is?'. Het antwoord op deze vraag is volgens Sandel tweeledig: als alles in termen van markten te kopen en verkopen is, dan dreigt verdergaande maatschappelijke ongelijkheid en vooral ondermijning – corrosie noemt Sandel het – van waarden.

Waar doelt Sandel op als hij het heeft over de dreiging van verdergaande ongelijkheid? Over het kopen van politieke invloed, over het kopen van betere zorg in eliteziekenhuizen, over het kopen van beter onderwijs van elitescholen, over het kopen van meer veiligheid in *gated communities*. Allemaal voorbeelden die door deze Harvard-professor zo uit de Amerikaanse praktijk opgelepeld worden. Om te verbeelden waar we het over hebben in geval van corrosie gebruikt Sandel het voorbeeld van ouders die hun kinderen betalen voor ieder boek dat ze gelezen hebben. Zeker, de kinderen lezen misschien wel meer boeken, maar welke waarde kennen ze toe aan lezen, die van de verrijking van hun wereld of die van de verrijking van hun portemonnee? Het eerste was de bedoeling, het laatste valt te vrezen. Een tweede mooi voorbeeld van corrosie is de inzet van huurlingen in het leger. Dat mag dan het leven van 'onze jongens' sparen, het holt ook het begrip burgerplicht uit.

Sandels boek is een aaneenschakeling van uitstekende voorbeelden waarin hij laat zien dat kapitalisering en marktdenken in een groot aantal gevallen ook een ondermijnende werking heeft. Wanneer we beslissen dat sommige goederen of diensten gekocht en verkocht mogen worden, dan beslissen we daarmee impliciet dat deze goederen en diensten als koopwaar te behandelen zijn, waarop winst of verlies gemaakt kan worden. Dat was tweehonderd jaar geleden zo in het extreme maar wel realistische geval van de slavernij, waarbij mensen tot koopwaar gedegradeerd werden.

In zijn boek weet Sandel weliswaar een reeks van

pakkende voorbeelden neer te zetten over de maatschappelijke ongelijkheid en de waarden-ondermijning die het marktdenken met zich meebrengt, maar het boek zou aan evenwicht en rijkheid gewonnen hebben als ook de positieve zijde van markten en handel op de maatschappelijke waarden aandacht zou krijgen. Adam Smith omschreef in 1776 al dat markten tot spontane orde leiden: 'Ieder mens probeert in zijn handelen zijn positie te verbeteren.' Ieders wensen en mogelijkheden mogen verschillen, maar ieders streven is gelijk om van een minder naar een meer gewenste situatie te gaan door ruilacties in de markt.¹ We ontwikkelen in de markt respect voor elkaar als gelijkwaardige handelspartner (blind voor sekse, huidskleur en geloof) en we ontwikkelen in de markt een feilloos gevoel voor de betekenis van bescherming van ons private eigendom en voor het belang van eerlijke en open informatie (de kracht van een markt is vooral gelegen in open informatie-uitwisseling) en het belang van nakomen van gesloten contracten. Vrij elementaire waarden die aan het goed functioneren van markten ten grondslag liggen en er ook uit voortkomen. Jammer dat Sandel deze kanten zo weinig belicht in zijn boek, hij mist daarmee een van de twee kanten van de marktmedaille.

Sandel heeft gelijk wanneer hij stelt dat het kapitalisme een schaduwkant heeft en dat het kapitalisme in het algemeen en geld in het bijzonder niet zaligmakend is. Dit is echter maar één zijde van de medaille; kapitalisme brengt onder meer ook welvaart, innovatie en vrijheid met zich mee. Hoewel kapitalisme wellicht niet zaligmakend is, geldt dit vanuit liberaal oogpunt zeker ook voor vergaande overheidsbemoediging of vergaande bemoediging vanuit kerken en maatschappelijk middenveld. Uit het het verleden kennen we ook van de sociaaldemocratische en de christendemocratische systemen voldoende excessen. We weten heel goed dat ieder systeem schaduwzijden heeft, omdat de mens zelf nu eenmaal geen ideaal gedrag heeft. De democratisch liberale rechtsstaat kent in ieder geval een werkend mechanisme van *countervailing powers* en 'zelfcorrectie' via de politieke lijn, gedreven door verkiezingen en openbaarheid. Vertaald naar de Europese en Nederlandse situatie treft wat mij betreft Sandel wel een gevoelige snaar, omdat langzamerhand wel de vraag gesteld mag worden hoe we, ook en vooral als liberalen, de schaduwzijden van het marktdenken gaan pareren. Eerlijk is eerlijk, de banken moeten weer in het gareel gebracht worden, woningcorporaties en hbo-instellingen die speculeren met publiek

geld moeten tot de orde geroepen worden enzovoorts. Het wordt tijd dat ook de Nederlandse liberalen weer opkomen voor een sterke staat die zich laat gelden als strenge marktmeester.

Kortom: *What money can't buy* is een aangrijpend boek. Sandel zet met zijn voorbeelden aan tot (her-)overdenken van de optimale begrenzing tussen markt en overheid. Een tweede boek *What governments can't fix* zou echter een welkome aanvulling zijn.

Reinout Woittiez is *Kwartiermaker Regionale Uitvoeringsdienst Noordzeekanaalgebied (RUD NZKG)*. Tevens is hij *hoofdredacteur van Liberaal Reveil*.

Noten:

- 1) Zie bijvoorbeeld: A. Leen, 'De kern en kracht van de markteconomie: empirisch, theoretisch en ethisch', *Liberaal Reveil*, decembernummer 2011, pp. 195-200.

Conference:

Juridification in Europe. The balance of powers under pressure?

The Hague, Friday 9 November 2012

Doors open at 13h30

Working language: English

Juridification raises questions about the choices liberalism should make with respect to the balance between the executive, legislative and judicial powers and the separation of these. Is parliamentary controlled national public administration losing too much power to the judicial system? Are Europeanisation and internationalisation trends that enhance this process?

These questions will be discussed by various scholars during a conference on Friday 9 November 2012 in the city centre of The Hague. The event will be chaired by Prof.dr. Jaap de Zwaan, Professor of European Law at Erasmus University Rotterdam. At this conference, the first copies of the edited volume *Juridification in Europe. The balance of powers under pressure?* will be presented to Ms. Sophie in 't Veld MEP and Thierry Baudet, author of *The Significance of borders. Why representative government and the rule of law require nation states*. For more information about the program: <http://www.teldersstichting.nl/>.

You are cordially invited to this conference.

- Venue: Idazaal
Prinsestraat 37, The Hague (city centre)
www.idazaal.nl
- Entrance: € 12,50 per person. The price includes a copy of the book.
- Registration: Registration required, via info@teldersstichting.nl
In case you are unable to attend after having registered, please inform us as soon as possible.

Teldersstichting

Friedrich Naumann
STIFTUNG FÜR DIE FREIHEIT

navum
INSTITUT

HET HUIS VAN DE VRIJHEID

– Ivo ten Hagen –

Naar aanleiding van:

R. Claassen, *Het huis van de vrijheid. Een politieke filosofie voor vandaag*, Amsterdam, 2011.

Rutger Claassen levert met zijn boek *Het huis van de vrijheid. Een filosofie voor vandaag* een waardevolle bijdrage aan de gedachtevorming over het begrip vrijheid. Claassen is universitair docent Politieke Filosofie in Leiden en actief voor de Partij van de Arbeid, hij schrijft voor de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA, en geeft er workshops. Volgens hem proberen links en rechts het begrip vrijheid in te lijven voor eigen doeleinden. In het eerste hoofdstuk beschrijft hij de verschillende invalshoeken rondom vrijheid en besluit om in het vervolg van het boek te spreken van autonomie. In de verdere hoofdstukken onderzoekt hij heikele kwesties uit het recente politieke verleden en belicht ze vanuit zijn visie op deze autonomie.

In het begin van zijn boek duidt Claassen het verschil tussen negatieve en positieve vrijheid. Negatieve vrijheid is de vrijheid die we ondervinden als *niemand* onze activiteiten bemoeilijkt of verhindert. Een gevallen rotsblok op mijn pad schaadt mijn vrijheid niet, als een groep piraten mij de doorgang verhindert, schaadt het mijn vrijheid wel. Aanhangers van het negatieve vrijheidsideaal menen dat de staat ervoor moet zorgen dat onze medeburgers ons niet belemmeren, maar ook de staat mag bij de uitoefening van zijn taak geen bedreiging voor deze vrijheid vormen. Negatieve vrijheden kom je in de Grondwet tegen onder bijvoorbeeld de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van vereniging en vergadering en de vrijheid van godsdienst.

Aanhangers van de positieve vrijheid menen dat het negatieve vrijheidsbeginsel niet voldoende biedt. Er moet volgens hen niet alleen sprake zijn van afwezigheid van externe obstakels (negatieve vrijheid), maar ook van de aanwezigheid van vaardigheden en capaciteiten om je eigen beslissing te kunnen nemen – er moet met andere woorden sprake zijn van autonomie. In de Grondwet staan ook positieve vrijheden beschreven, zoals de vrijheid van onderwijs en

het recht op zorg. De overheid heeft de actieve taak deze vrijheden te realiseren.

Op dit punt haalt Claassen de waarschuwing van Isaiah Berlin aan: is iemand wel in staat tot het maken van de goede keuzes? Wie stelt vast of de keuze van mensen niet wordt bepaald door belemmeringen van binnenuit, zoals een handicap of een verslaving? Als dat oordeel door anderen moet worden geveld, staat de weg open naar de dictatuur waarbij de heerser stelt dat het volk in de waan is van verkeerde voorstellingen. Het beroep op positieve vrijheid slaat dan door in zijn tegendeel: indoctrinatie, gedwongen heropvoeding en straf van onwilligen.

Het onderscheid tussen rechts en links wordt door Claassen wat simpel gesteld, door het nastreven van de negatieve vrijheid rechts te noemen en het nastreven van positieve vrijheid links. De meeste liberalen zullen dat niet met hem eens zijn. Zo onderstreepte Mark Rutte in de beginselverklaring van de VVD nadrukkelijk het belang van onderwijs.

Claassen valt Rutte aan, wanneer de VVD'er links verwijt de staat als een geluksmachine te beschouwen. De auteur is van mening dat de staat gezien kan worden als een welzijnsmachine: de staat weet volgens hem hoe de burgers het best kunnen leven. Daarmee gaat hij nog een stap verder dan bij positieve vrijheid en bewijst hij schijnbaar onbewust het gelijk van Rutte: de staat die een oordeel heeft over het welzijn van de burgers en daaraan wil werken (welzijnsideaal), stelt zich op als geluksmachine. In mijn ogen zit het verschil tussen links en rechts dan ook niet in de negatieve en de positieve vrijheid. Links onderscheidt zich door een welzijnsideaal te hebben voor de burgers en het als taak van de overheid te zien om daaraan te werken. En dat verstaan liberalen nu juist onder de eigen verantwoordelijkheid.

In het boek wordt de vrijheid herbenoemd als autonomie waarbij er geen belemmeringen optreden (negatieve vrijheid) en de mens voldoende is ontwikkeld om in staat te zijn doordachte keuzes te ma-

ken (positieve vrijheid). Het derde aspect van autonomie is dat er voldoende keuze moet zijn. Zonder keuze is vrijheid betekenisloos. Een mooie quote van Claassen: 'negatieve vrijheid laat burgers vrij, positieve vrijheid maakt burgers vrij.' Om vervolgens te waarschuwen: 'na het vrijmaken, komt het vrij laten.' Gelijkheid is volgens Claassen een politiek ideaal en staat voor het in gelijke mate vrij zijn dus in gelijke mate autonoom zijn.

En passant herdefinieert hij het schadebeginsel van Stuart Mill zodanig, dat iemands vrijheid ophoudt zodra hij de autonomie van de ander aantast. Het oorspronkelijke schadebeginsel waar het gaat om schade toebrengen laat volgens hem teveel aan interpretatie over.

In het boek komt ook het begrip verantwoordelijkheid aan bod. Rechts legt de verantwoordelijkheid bij het individu, voor zijn eigen gedrag en de gevolgen van zijn gedrag en daden. Links legt voor een groot deel de verantwoordelijkheid bij de omgeving van de mensen. Mensen die niet deugen zijn het 'slachtoffer' van hun omgeving. Die heeft niet gezorgd voor veiligheid, de juiste opleiding, voldoende middelen van bestaan en zo draagt deze omgeving de verantwoordelijkheid voor het ontsporen van mensen. De overheid is dan de instantie die deze verantwoordelijkheid op zich moet nemen en dat leidt weer tot een uitdijende overheid.

Na deze inleiding werkt Claassen de balans en de spanning tussen de verschillende aspecten van vrijheid uit aan de hand van vele voorbeelden. Van roken en zondagsrust tot immigratie en integratie. Het voorbeeld van het roken in openbare gelegenheden, zal ik hier uiteenzetten.

Oorspronkelijk was het rookverbod een bescherming van de werknemer tegen het schadelijke meerooken. Een algemeen rookverbod ging tegen de geest van de maatregel in, want er zijn zaken waar de eigenaar de enige werknemer is en die kan voor zichzelf bepalen of hij de rook accepteert. Voor medewerkers in de horeca ligt dat anders, omdat zij niet zomaar voor een andere baan kunnen kiezen. Hier

wordt dus de vrijheid van de roker afgewogen tegen de (on)vrijheid van de medewerker bij het vinden van een andere baan. Omdat het wisselen van een baan (rookvrij in de horeca) uitermate moeilijk is, wint de vrijheid van de werknemer (afwezigheid van rook) het van die van de roker (roken waar hij wil). Een eigenaar van een horecaonderneming maakt de keuze voor een rookvrije omgeving alleen voor zichzelf, daar is die nadere bescherming niet nodig.

Je kunt de problematiek ook vanuit de klant bekijken. Mag je in de gelegenheid roken, dan wordt de niet-roker in zijn vrijheid beperkt, maar als je niet mag roken wordt de roker in zijn vrijheid beperkt. Hier is geen oplossing die voor beiden de vrijheid maximeert. Aangezien grote zaken een aparte rookruimte kunnen inrichten en zo een voordeel hebben boven kleine zaken, is het toestaan van roken in kleine zaken zonder personeel een oplossing die recht doet aan de verschillende mogelijkheden. Werknemers worden beschermd, klanten kunnen kiezen voor rookgelegenheden en niet-rookgelegenheden en kleine zaken ondervinden geen concurrentienadeel.

Het boek geeft een goed inzicht in de verschillende aspecten van vrijheid en hoe deze kunnen botsen. In de voorbeelden wordt de lezer gestimuleerd om niet te snelle conclusies te trekken, maar door te denken over wat de vrijheid voor de verschillende spelers in het maatschappelijk verkeer betekent. Hij benadert de maatschappelijke kwesties vanuit een filosofische invalshoek, maar op een zodanige wijze dat het boek erg toegankelijk is. Waarom hij het nodig vindt om het onderscheid tussen links en rechts te maken op een wijze die door liberalen niet zal worden gedeeld en daarbij Rutte te pas en te onpas betreft, is niet echt duidelijk. Het voegt niets toe aan het boek, maar lijkt een excuus om als PvdA'er over de vrijheid te kunnen schrijven. Het is echter gemakkelijk voor de lezer om daaraan voorbij te gaan en de uiteenzette filosofie te waarderen.

Ivo ten Hagen is trainer bij de Haya van Somerenstichting en VVD internationaal.

Liberaal Reveil

4

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

December 2012

De vrije wil en het liberalisme

De ontwikkelingen bij de politie vanuit liberaal perspectief

De bezuinigingen op Europees en nationaal niveau

LR

INHOUDSOPGAVE

Column Kapotnivelleren? <i>Hans Labohm</i>	185
---	-----

Thema: De vrije wil

Ten Geleide De vrije wil <i>Stephan de Vries</i>	187
Als hersenwetenschappers de vrije wil dood verklaren, moeten liberalen de vrijheid redden <i>Sebastien Valkenberg</i>	189
Kan het liberalisme zonder vrije wil, verantwoordelijkheid en schuld? <i>Jan Verplaetse</i>	194
De vrije wil in het strafrecht in relatie tot het liberalisme <i>Rinus Otte</i>	198
De plicht van leven, het recht van sterven? <i>Camilia Bruil</i>	206
'Er is een kompas voor innerlijke vrijheid' Een katholieke visie op vrije wil Interview met Kardinaal Eijk <i>Fleur de Beaufort en Patrick van Schie</i>	210
Geest en brein <i>Stephan de Vries</i>	214

Met het uithollen van de politiek wordt de liberale kerntaak verzuimd <i>Diewertje Kuypers</i>	218
Het Europese landbouwbeleid Oude wijn in nieuwe zakken <i>Mark van de Velde</i>	223
De tering naar de nering, ook bij de overheid <i>Fleur de Beaufort</i>	227

Boekrecensies

Koester de vrijheid! <i>Floris van den Berg</i>	230
Eigen keuze, samen sterk <i>Casper de Vries</i>	232
Hoe noodzakelijk, maar ook hoe realistisch? <i>Leo Prick</i>	238

Auteursregister 2012	242
----------------------	-----

KAPOTNIVELLEREN?

– Hans Labohm –

Zowel in den lande als binnen de VVD is er grote commotie ontstaan over de zorgparagrafen in het nieuwe (inmiddels weer verouderde) regeerakkoord, waarbij ziektepremies inkomensafhankelijk zouden worden gemaakt. Toepassing daarvan zou allerlei negatieve – ja zelfs desastreuze – inkomenseffecten hebben, niet alleen voor de hogere inkomenscategorieën, maar ook voor de middeninkomens. En in het bijzonder dat laatste was niet de bedoeling.

Het kan geen kwaad om enige afstand te nemen van de actualiteit. Wat is er in de (klassiek-)liberale gedachtegang tegen inkomensafhankelijke regelingen en tegen inkomensnivellering meer in het algemeen?

Nederland kent een groot aantal inkomensafhankelijke regelingen, zoals de huurtoeslag, de zorg- en kinderopvangtoeslag, het kindgebonden budget en de studiefinanciering. Inkomensafhankelijke regelingen hebben als voordeel dat zij beter kunnen worden toegesneden op individuele situaties. Maar er kleven ook (grote) nadelen aan. De toepassing is ingewikkeld en dus relatief kostbaar. En men dient te waken voor het gevaar van cumulatie van inkomensafhankelijke regelingen, mede in het licht van de bestaande reeds hoge marginale druk van belastingen en premies van sociale verzekeringen. Hierdoor kan de marginale lastendruk in sommige gevallen wel tot boven de honderd procent oplopen. Dat geldt niet alleen voor de hogere inkomenscategorieën, maar ook voor de laagste. In dat geval is er sprake van de zogenoemde armoedeval.

De armoedeval is het verschijnsel dat mensen die (relatieve) armoede lijden nauwelijks mogelijkheden hebben hun maatschappelijke situatie te verbeteren – bijvoorbeeld wanneer iemand met een uitkering er in inkomen op achteruitgaat als hij of zij een betaalde baan krijgt. Dit effect wordt veroorzaakt door een combinatie van marginale belastingdruk en diverse regelingen die meer kosten of minder opleveren naarmate men meer verdient. Indien nu ook de zorgpremie inkomensafhankelijk zou worden gemaakt, zal de complexiteit en ondoorzichtigheid van ons stelsel van inkomensafhankelijke regelingen toenemen, hetgeen gepaard kan gaan met onvoorziene

en onbedoelde effecten, die de burger gevoelig in de portemonnee kunnen raken en iedere prikkel om financieel op eigen benen te staan in de kiem smoren.

Wat nivellering betreft dient te worden bevestigd dat het welvaartscheppend vermogen van een samenleving in hoge mate wordt bepaald door het bestaande stelsel van positieve en negatieve prikkels (*incentives* en *disincentives*) en hun onderlinge verhouding. Inkomensnivellering brengt verandering in die verhouding. Als de positieve prikkels in de vorm van beloning voor werken, ondernemen, sparen, investeren en risico nemen, afnemen, zal dat in het algemeen een negatief effect hebben op het welvaartscheppend vermogen van de samenleving – anders gezegd: op de economische groei. In het huidige tijdsgewricht, dat door extreem hoge staatsschulden wordt gekenmerkt, betekent dit dat het langer zal duren voordat we 'uit de schulden zijn gegroeid'.

De wens tot inkomensnivellering vloeit niet zelden voort uit een statische visie op de inkomensverschillen, waarbij men slechts oog heeft voor het hier en nu. Beschouwt men de zaak echter op de langere termijn, dan kan worden vastgesteld dat landen met grotere economische vrijheid weliswaar grotere inkomensverschillen kennen maar ook een meer dynamische economische ontwikkeling, waarvan ook de laagste inkomenscategorieën profiteren.

De voormalige Sovjet Unie biedt een treffende illustratie van de schadelijke effecten van excessieve nivellering. Voor de rechtgeaarde 'nivellist' heerste daar uit het oogpunt van inkomensverdeling een paradijselijke toestand. Maar we weten dat dit gepaard ging met chronische economische stagnatie en armoede.

De nadruk op de statische visie leidt er ook toe dat wordt vergeten dat voor het gros van de mensen geldt dat zij stijgen of dalen op de inkomensladder. Na verloop van jaren zitten nog maar weinigen in de laagste en, omgekeerd, in de hoogste inkomensklasse. We moeten ons niet blind staren op voor velen slechts tijdelijke inkomensposities.

Al met al mag worden aangenomen dat toene-

mende nivellering in ons land het groeipotentieel zal aantasten en het economisch herstel en de toename van de werkgelegenheid zal vertragen, waarvan ook de laagste inkomenscategorieën de dupe zullen worden. Maar deze economische wetmatigheden passen niet in het linkse denkraam en blijven dus buiten beeld. De VVD heeft inmiddels ingestemd met enige nivellering. Het is de prijs die de VVD moet betalen voor samenwerking met de PvdA en het herstel van politieke stabiliteit in ons land.

Over de vraag of deze prijs niet te hoog is, zullen de meningen wel verschillen. Vast staat wel dat in de loop van de geschiedenis is gebleken dat hoge belastingtarieven geen hoge belastinginkomsten genereren. Integendeel, een verlaging van de hoge tarieven heeft altijd meer opgeleverd. Na een tariefs-

verhoging dragen de rijken altijd minder belasting bij. Zij hebben immers vele mogelijkheden om hun inkomen op een andere manier te laten uitkeren, dan wel uit te stellen tot betere tijden. Zij kunnen ook de hulp van adviseurs inroepen voor hun persoonlijke belasting'planning'. Een verlaging van de hoogste tarieven leidt er in de regel toe dat zij de hogere inkomenscategorieën niet alleen absoluut, maar ook procentueel meer aan de totale belastinginkomsten bijdragen.

Maar ja, peuter dat onze linkse vrienden maar eens aan het verstand.

Hans Labohm econoom en redactielid van Liberaal Reveil.

TEN GELEIDE

DE VRIJE WIL

– Stephan de Vries –

‘This is one of the two great labyrinths into which human minds are drawn: the question of free will versus predestination.’ Met die zin uit de roman *Quicksilver* van de Amerikaanse schrijver Neal Stephenson is het thema van deze editie van *Liberaal Reveil* kernachtig samen te vatten. Kunnen we ervan uitgaan dat de mens een vrije wil heeft en dientengevolge op autonome wijze tot gedrag en besluiten komt? Of wordt die vrijheid, zoals hersenwetenschappers als Dick Swaab en Victor Lamme beweren, in werkelijkheid vrijwel geheel beperkt door genetische kenmerken en omgevingsfactoren? Is, anders gezegd, de menselijke vrije wil niet meer dan een ‘plezierige illusie’? Voor liberalen is dat een elementaire vraag die de essentie van hun wereldbeeld raakt. Zonder het bestaan van een vrije wil staat het ideaal van een liberale samenleving immers op zijn zachtst gezegd op losse schroeven. Spreken over zelfbeschikking of vrijheid, laat staan er beleid op baseren, lijkt in dat geval opeens niet meer te zijn dan een van de realiteit losgekomen onderneming.

Vooraf na het in 2010 verschijnen van Swaabs *Wij zijn ons brein*, dat honderdduizenden keren over de toonbank is gegaan, en Lammes *De vrije wil bestaat niet* kan het thema rekenen op brede maatschappelijke interesse. Swaab, emeritus hoogleraar Neurobiologie, en Lamme, hoogleraar Cognitieve Neurowetenschappen, mochten in 2010 beiden aanschuiven bij het populaire avondprogramma *Pauw & Witteman* om hun theorieën aan het grote publiek kenbaar te maken. Hun visie werd in één klap zowel bekend als berucht in Nederland. Enerzijds is Swaabs boodschap aantrekkelijk gebleken voor diegenen die uit zijn betoog een gefundeerde, krachtige wetenschappelijke boodschap halen die ook nog eens relatief gemakkelijk is te doorgronden. Die boodschap heeft voor sommigen ook nog eens een heel aantrekkelijke kant: als men zelf niet verantwoordelijk kan worden gehouden voor de eigen gemaakte keuzes en daden dan valt niemand in geen

enkel geval persoonlijk iets te verwijten en draagt ook niemand schuld. Anderzijds is er sterk emotioneel gereageerd op de bevindingen van Swaab en zijn collega hersenwetenschappers. Zo kreeg hij reeds in 1989 te maken met dreigbrieven en -telefoontjes toen hij beweerde dat homofilie een aangeboren fenomeen is, genetisch vastgelegd in een bepaald deel van de hersenen. Maar ook zijn werk in 2010 deed de gemoederen hoog oplopen. Het niet bestaan van de vrije wil blijkt over het algemeen genomen een moeilijk verkropbare boodschap. Gevoelens van autonomie en eigenaarschap over het eigen handelen zijn stevig verankerd in het mens zijn en pogingen dergelijke gevoelens te ontwortelen stuiten op hevig verzet. Niet zelden wordt het ‘argument’ ten tonele gevoerd dat ‘er toch meer moet zijn’ dan een dergelijk vergaand voorgeprogrammeerd leven.

Zoals gezegd is het idee dat het meest complexe orgaan dat we bezitten in plaats daarvan wellicht juist ons bezit er één waar ook liberalen doorgaans de rillingen van krijgen. Niet voor niets spreekt Sebastian Valkenberg in zijn bijdrage aan ons thema over een nieuwe dreiging voor het liberalisme. Een bedreiging die ditmaal niet van politieke aard is, zoals grote ideologieën, totalitaire systemen en dictators, maar in plaats daarvan vanuit de hersenwetenschap komt. In een moedig betoog durft hij de vraag centraal te stellen of de VVD zich wellicht moet opmaken voor de opheffing van de partij.

Jan Verplaetse, auteur van onder meer *Het morele brein* (2006) en *Zonder vrije wil* (2011), spreekt in zijn bijdrage niet van een bedreiging voor het liberalisme. Integendeel. Zelfs als we afscheid nemen van de vrije wil en daarmee van verantwoordelijkheid is dat eerder een kans voor het liberalisme dan de naderende ondergang van de stroming, aldus Verplaetse. Hij durft zelfs de stelling aan te gaan dat het omarmen van een leven zonder vrije wil gepaard gaat met een bonus: het concept ‘vrijheid’ kan op die manier namelijk een heel andere invulling gaan krijgen.

Vice-president van het Gerechtshof Arnhem en hoogleraar Organisatie en Rechtspleging Rinus Otte kiest een meer praktische invulling van het thema door te kijken naar hoe het liberalisme zich verdraagt met de strafrechtelijke visies van wetenschappers als Swaab en Lamme. Hij tracht een antwoord te formuleren op de vraag hoe, vanuit het liberalisme bekeken, straffen en behandelen zich tot elkaar verhouden als men accepteert dat strafwaardig gedrag wordt aangestuurd door hersenfuncties waarover de mens wellicht geen (volledige) controle heeft. Kunnen daders in dat geval wel aangesproken worden op het door hen vertoonde gedrag en is dergelijk gedrag nog wel langer te beschouwen als strafwaardig?

Camilia Bruil gaat in haar artikel op zoek naar dilemma's die in de dagelijkse praktijk letterlijk over leven en dood gaan. Vanuit liberaal perspectief benadert zij de emotionele kwestie 'euthanasie'. Alle procedures, wetten en regelgeving in ogenschouw nemend vraagt zij zich af in hoeverre er in de huidige situatie sprake is van vrije wil bij sterven en of daar überhaupt wel sprake van kan zijn.

In dit themanummer is tevens ruimte gemaakt voor de nodige interactie en reflectie. In een vraagge-

sprek met kardinaal Willem Jacobus Eijk belichten Fleur de Beaufort en Patrick van Schie de rooms-katholieke visie op de vrije wil. In het interview wordt verkend in hoeverre die religieuze stroming invulling geeft en ruimte biedt aan het concept en hoe die visie zich tot het liberalisme verhoudt.

Het themanummer wordt afgesloten met een boekbespreking van *Vrije wil is geen illusie*, van Herman Kolk. Hij kruist in zijn betoog de degens met Swaab en de zijnen. Kan Stephan de Vries een definitief oordeel vellen over de vraag of er al iemand is aan te wijzen die zich de winnaar van dat 'duel' mag noemen? Bestaat er een weg die ons naar de uitgang kan leiden van het labyrint waar Neal Stephenson in zijn roman over spreekt?

Als u op zoek bent naar het antwoord op die vraag en naar duiding en verdieping betreffende het thema 'de vrije wil', leest u dan vooral verder. Als u dat wilt tenminste.

Stephan de Vries is politicoloog en wetenschappelijk medewerker bij de prof.mr. B.M. Teldersstichting.

ALS HERSENWETENSCHAPPERS DE VRIJE WIL DOOD- VERKLAREN, MOETEN LIBERALEN DE VRIJHEID REDDEN

– Sebastien Valkenberg –

'Niettemin, de roker is – het is en blijft een van de principiële aspecten van de discussie – baas in eigen buik en als hij die met nicotineresten wenst vol te storten, staat hem dit vrij.'

M. van Amerongen, *Rook doet leven!*

Elke tijd brengt nieuwe gevaren voor het liberalisme met zich mee. Vorige eeuw kwam de dreiging uit politieke hoek. Vooral de eerste helft van de twintigste eeuw werd beheerst door de strijd tegen het nazisme en het communisme, die beide uitgingen van een onbegrensde staat die zich overal mee bemoeit. Individuele vrijheden waren volgens deze ideologieën niet alleen weinig nastrevenswaardig, maar rondt bedreigend voor het voortbestaan van het collectief. Desalniettemin zou alleen de liberale democratie overleven. In 1989 verkruidde het communisme, reden voor de Amerikaanse politieke filosoof Francis Fukuyama (1952) om in dit wonderjaar 'het einde van de geschiedenis' uit te roepen, eerst in het gelijknamige essay en later in boekvorm.

Het is echter een vergissing om te denken dat de triomf van het liberalisme definitief is, voor zover dit überhaupt al het geval kan zijn. In de eenentwintigste eeuw is er opnieuw aanleiding tot zorg. Tegenwoordig komt de dreiging niet in de eerste plaats van machtsbeluste dictators en totalitaire systemen die lak hebben aan de rechten van hun burgers, maar vanuit de wetenschap. Preciezer: vanuit de hersenwetenschap. Nóg preciezer: van goedbedoelende politici die de laatste inzichten uit de hersenwetenschap aangrijpen om paternalistische maatregelen te legitimeren. De laatste jaren heeft deze wetenschappelijke discipline een geweldige vlucht genomen en gaandeweg wordt duidelijk hoe ingrijpend de gevolgen hiervan kunnen zijn.

De oprukkende hersenwetenschap kan niemand zijn ontgaan. De tafels in de boekhandel liggen vol met titels over dit onderwerp. Van *Wij zijn ons brein* (2010), van emeritushoogleraar Neurobiologie Dick Swaab, zijn honderdduizenden exemplaren verkocht en de teller loopt nog. Tegelijkertijd is de gulzigheid waarmee het publiek de informatie tot zich neemt meer dan begrijpelijk. Toen deze zomer het Higgs-

deeltje werd ontdekt, was dat even wereldnieuws, maar gevolgen voor het dagelijkse leven heeft deze ontdekking niet. Het hoge theoretische gehalte van deze kwestie – het Higgs-deeltje, welbeschouwd niet eens een deeltje, is alleen waarneembaar via een deeltjesversneller van 27 kilometer – maakt dat zij vooral interessant voor wetenschappers is.

Die distantie is daarentegen onmogelijk als het de resultaten van de hersenwetenschap betreft. Daarvoor staat er simpelweg teveel op het spel. Recente bevindingen lijken het liberale mens- en wereldbeeld aan het wankelen te brengen of wellicht zelf om zeep te helpen. Dit gaat tenslotte uit van het zelfbeschikkingsrecht van mensen. In hoeverre kan er nog sprake van zijn dat we over onszelf beschikken wanneer een groeiend leger hersenwetenschappers de vrije wil ontkennen? Een vermogen om vrij te kiezen wat we doen, waarom en hoe, zoals de Vlaamse filosoof en neurowetenschapper Jan Verplaetse haar definieert,² staat immers op gespannen voet met de constatering dat beslissingen voortkomen uit de causale netwerken in onze hersenen.

Meer dan enige andere politieke stroming moet het liberalisme zich er rekenschap van geven als de ooit zo hoog aangeslagen vrije wil van zijn voetstuk dreigt te vallen. Wat zijn de gevolgen van deze ontmaskering voor het uitgangspunt van het liberalisme? Devalueert de strijd voor meer individuele vrijheid tot donquichotterie? Moet de VVD zich wellicht opmaken voor de opheffing van de partij?

Wanneer is de devaluatie van de vrije wil begonnen? Ruim twee eeuwen terug stelde de Franse filosoof Julien Offray de La Mettrie (1709-1751) al dat mensen geavanceerde machines zijn die gehoorzamen aan natuurwetten. In dit opzicht was hij de Dick Swaab van de achttiende eeuw. Weliswaar liep hij met zijn consequent doorgevoerde materialisme

voortuit op de conclusies van hedendaagse hersenwetenschappers, maar anders dan zij kon hij zijn these nog niet met empirisch onderzoek onderbouwen. Dit kwam pas goed op gang toen in de loop van de twintigste eeuw technische hulpmiddelen, zoals het elektro-encefalogram (EEG), beschikbaar kwamen die inzicht boden in de werking van de hersenen. Hierdoor kon de Amerikaanse neurofysioloog Benjamin Libet (1916-2007) halverwege de jaren tachtig zijn befaamd geworden onderzoek doen naar de manier waarop beslissingen tot stand komen.

De onderzoeksvraag van Libet betreft het moment wanneer iemand zich bewust wordt van zijn besluiten. Daartoe werkte hij met proefpersonen die werden gevraagd om hun hand te sluiten op een willekeurig ogenblik. Er was niemand die hen zei wanneer ze dit moesten doen; dat mochten ze zelf beslissen. Ofwel: uit vrije wil. Of correcter is wellicht om te schrijven: uit 'vrije wil', want Libet vroeg zijn proefpersonen wanneer ze zich bewust werden van hun beslissing om hun hand te sluiten. Dit tijdstip duidde hij aan met het zogenaamde 'W- of wanting-moment'. Hij wilde weten of dit was terug te zien in het hersengolfpatroon van zijn proefpersonen. Betekende het W-moment ook een verhoogde hersenactiviteit? Daarvan was inderdaad sprake, maar niet op het verwachte moment. Er was, verrassend genoeg, al activiteit vóórdat de proefpersonen een besluit hadden genomen, soms bijna een seconde eerder. Deze activiteit noemt Libet 'de gereedheidspotentiaal'.

In zijn boek *Zonder vrije wil* (2011) gaat de Vlaamse filosoof en neurowetenschapper Jan Verplaetse uitvoerig in op het onderzoek van Libet. Hij wijst erop dat recente onderzoeken de gereedheidspotentiaal steeds verder in het verleden situeren. Inmiddels wijzen metingen uit dat de hersenactiviteit soms al tien seconden voorafgaand aan het wilsbesluit begint.³ Doen deze causale processen in de hersenen de vrije wil verdampen? Verplaetse sluit niet helemaal uit dat er dertig jaar na Libet toch sprake kan zijn van vrijheid. 'Maar naarmate onze wetenschappelijke kennis over het beslissende brein toeneemt,' zegt hij, 'wordt deze hypothese steeds minder waarschijnlijk.'⁴

Daar komt bij dat het onderzoek zich al lang niet meer beperkt tot eenvoudige processen als de aansturing van spieren, zoals in het experiment van Libet. Vorig jaar verscheen in *Current Biology* een studie naar de correlatie tussen iemands politieke voorkeur en zijn hersenstructuur.⁵ Het betoog

kwam erop neer dat progressieven een beter ontwikkelde cortex cingularis anterior zouden hebben, terwijl conservatieven meer activiteit vertonen in de amygdala. Naar welk deel van de hersenen de Latijnse termen verwijzen doet hier niet ter zake. Het gaat er om dat zelfs onze politieke overtuigingen (deels) voorgeprogrammeerd zouden zijn.

In het uiterste geval ondergraaft dit determinisme de democratie. Deze staatsvorm is immers gebaseerd op de aanname dat burgers argumenten pro en contra tegen elkaar afwegen zodat ze weloverwogen en in vrijheid een keuze kunnen maken in het stemhokje. Exit vrije verkiezingen – is dat de dystopie die opdoemt?

Tot zover de doodverklaring van de vrije wil in vogelvucht. De hersenwetenschap is volop in beweging en lang niet iedereen⁶ onderschrijft de ferme stelling van Verplaetse en collega's als de Amsterdamse hersenonderzoeker Victor Lamme⁷ dat de vrije wil een illusie is. Maar zelfs met alle mogelijke voorbehouden is het onvermijdelijk dat de bezorgdheid toeslaat. De dreigende afwaardering van de vrije besluitvorming is op zijn minst een hersenkraaker van de buiten categorie. Zowat de hele samenleving moet erdoor op de schop.

De contouren van zo'n nieuwe maatschappij probeert Verplaetse te schetsen in *Zonder vrije wil* (2011). Dit is de echte portee van zijn boek en de vraag naar het bestaan van de vrije wil vormt slechts de aanloop naar dit immense vraagstuk. Qua impact en dramatiek vergelijkt hij onze situatie met die aan het einde van de negentiende eeuw, toen de Duitse filosoof Friedrich Nietzsche (1844-1900) de dood van God signaleerde.⁸ Eeuwenlang had het christendom gefungeerd als de grondslag voor goed en kwaad, maar die functie brokkelde af in een seculiere samenleving. Hoe moest de moraal voortaan gefundeerd worden? Dezelfde vraag kan worden gesteld met betrekking tot de doodverklaring de vrije wil. Valt het begrip 'aansprakelijkheid', de hoeksteen van de rechtspraak, nog te gebruiken? Blijft het mogelijk om iemand misdragingen aan te rekenen als zijn gedrag voortkomt uit structuren in zijn hersenen? Vermoedelijk moet het begrip 'dader' maar helemaal uit het woordenboek worden geschrapt.

Verplaetse betoogt dat we ons maar beter kunnen voorbereiden op 'het verwijtloze leven'. Hoe buitennissig dit ook klinkt – wie lukt het om, laten we zeggen, de moordenaar van zijn kind, geen verwijten

te maken? –, het lijkt erop dat de gevolgen veel verstrekkender zijn dan hij veronderstelt. Moeten we volgens de redenering van Verplaetse niet ook stoppen met complimenten maken? Het compliment is tenslotte niets anders dan het fotonegatief van het verwijt en als we iemand zijn wangedrag niet kunnen aanrekenen dan is een schouderklopje vanwege iemands verdiensten net zo misplaatst.^A

Zo'n vaart zal het vermoedelijk niet lopen met het verwijtloze en complimentloze leven. Een reëler risico op de korte termijn komt van beleidsmakers als zij de uitkomsten van de hersenwetenschap gaan omarmen. Hoewel Verplaetse hier niet op in gaat, vormt de doodverklaring van de vrije wil een geweldige aanmoediging voor onder meer de antirooklobby, pleitbezorgers van meer sport en gezond eten, voorstanders van gemengde scholen. Totnogtoe werden ingrijpende maatregelen van hun kant, zoals verboden of de uitoefening van dwang, afgeremd doordat ze stuitten op het zelfbeschikkingsrecht.

De negentiende-eeuwse liberaal John Stuart Mill (1806-1873) definieerde dit recht als volgt in zijn essay/pamflet *On liberty* (1859): 'Over his own body and mind, the individual is sovereign.'⁹ Ofwel: wij – en alleen wijzelf! – hebben zeggenschap over ons lichaam en onze geest. Die behoren ons toe, óngeacht de manier waarop we hiermee omspringen. Zolang dit leidt tot groter lichamelijk en geestelijk welzijn is afstand houden geen kunst. Ingrenpen in de privésfeer zijn in dit geval immers onnodig. Die terughoudendheid wordt echter op de proef gesteld als blijkt dat we afwijkende keuzes maken en onszelf schade (zouden) toebrengen. Maar ook dan geldt: afstand houden. De geschiedenis heeft te veel voorbeelden laten zien van paternalisme dat desastreus uitpakte, óók – of misschien: juist – als deze bemoeienis voortkwam uit de allerbeste bedoelingen.

Heeft het zelfbeschikkingsrecht zijn langste tijd gehad? Het heeft er alle schijn van dat het tenminste onder druk komt te staan door de inzichten uit de hersenwetenschap. Want in welke mate beschikken we nog over onszelf als blijkt dat de vrije wil, in de woorden van Verplaetse, wordt onttroond als

besluitvaardige en doortastende CEO?¹⁰ Dit inzicht is koren op de molen voor iedereen die toch al vond dat het vlees zwak is. Eindelijk wetenschappelijk onderbouwd dat het vrije wilsbesluit een zeldzaamheid is, zo niet onmogelijk. Zie hier het perspectief dat lonkt: idealisme op wetenschappelijke grondslag dat zich niet meer hoeft te laten terugfluiten door het zelfbeschikkingsrecht.

De toekomst voorspellen is moeilijk, maar het is niet onwaarschijnlijk dat de hersenwetenschap in de nabije toekomst gaat fungeren als krachtvoer voor beleidsmakers. Nu al pleiten ze voor forse ingrepen in privésfeer en vermoedelijk zullen deze alleen maar talrijker worden naarmate hun zelfvertrouwen groeit. Zo deed Bert Kuipers, voorzitter van de Samenwerkende Gezondheidsfondsen, in *Trouw* zijn beklag over Edith Schippers, minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Zijn klacht luidde dat zij burgers onterecht verantwoordelijk maakt voor hun eigen gezondheid. Terwijl de overheid deze juist actief moet bevorderen. 'Leefstijlinterventies' noemt hij zulke ingrepen van overheidswege. Na deze oproep neemt Kuipers alvast een voorschot op het verwijt dat hij zich bevoogdend opstelt. 'Het stimuleren en actief ondersteunen van gezond gedrag is geen betutteling.'¹¹

Een vergelijkbare redenering volgt het Kenniscentrum Gemengde Scholen. Hier kunnen scholen, gemeentes en ouders terecht als ze een zwarte of witte schoolpopulatie willen voorkomen, maar niet precies weten hoe ze dit moeten doen. Daartoe kunnen ze kennis nemen van de ervaringen in twaalf pilotgemeenten, waaronder Nijmegen. Hier is een centraal punt ingesteld – schoolwijzernijmegen.nl – waar ouders een lijst indienen met de scholen van hun voorkeur. In het geval dat een school te veel aanmeldingen krijgt, is selectie noodzakelijk. Een uitgangspunt zou kunnen zijn om de aanmeldingen te behandelen in de volgorde van binnenkomst. In plaats daarvan weegt het centrale aanmeldpunt mee of leerlingen 'bijdragen aan een evenwichtige samenstelling van de schoolpopulatie'. Ondanks deze bemoeienis met het selectieproces blijft het Kenniscentrum Gemengde Scholen volhouden: 'De keuzevrijheid van ouders blijft overeind.'¹²

Opmerkelijk is dat zowel Samenwerkende Gezondheidsfondsen als het Kenniscentrum Gemengde Scholen zichzelf vrijpleit van de beschuldiging dat ze bevoogdende maatregelen voorstaat. Natuurlijk is het mogelijk dat hun opmerkingen – leefstijlin-

A. Maar ook anderszins blijkt het verwijtloze leven makkelijker gezegd dan gedaan. Op allerlei plaatsen in het betoog van Verplaetse sijpelen concepten door die eigenlijk verboden zijn. Zo haalt hij de volgende casus aan: kan iemand die dronken is en brokken maakt zich verschuilen achter het feit dat hij onder invloed was? Niet wanneer de dronkaard zichzelf eerst 'willens en wetens in een roesttoestand' heeft gebracht. Willens en wetens? Daar duikt zij dus toch weer op: de vrije wil.

terventies zijn 'geen betutteling' en de vrije schoolkeuze 'blijft overeind' – bedoeld zijn om eventuele critici voor te zijn. Wie hardop zegt dat hij de vrijheid aan banden legt, creëert geen draagvlak voor zijn plannen. Zo bezien kunnen de sussende woorden voortkomen uit strategische overwegingen. In dat geval zou er sprake zijn van kwade trouw. Maar kan het ook zijn dat ze oprecht geloven dat de vrijheid bij hen niet in het gedrang komt? Het zou niet voor het eerst in de geschiedenis zijn dat vergaande ingrepen in de privésfeer worden verkocht als maatregelen die de vrijheid juist vergroten.

Voor deze redenering waarschuwde de Engelse liberaal Isaiah Berlin (1909-1997) ruim een halve eeuw geleden al in 'Two concepts of liberty' (1958), een tekst die hij als inaugurele rede uitsprak toen hij hoogleraar in de politieke theorie werd in Oxford. De overtuiging dat dwang een bevrijdende werking zou kunnen hebben is al eeuwen oud. Berlin herleidt haar tot het werk van Plato (427 v. Chr.-347 v. Chr.) en ziet haar opduiken bij onder meer Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) en Immanuel Kant (1724-1804). De vrijheidsopvatting van deze filosofen is gebaseerd op dezelfde vraag: 'What, or who, is the source of control or interference that can determine someone to do, or be, this rather than that?'¹³

Uitgangspunt is namelijk dat we een 'hogere natuur' (groveweg: onze rationele wil) zouden bezitten en een 'lagere natuur' (onze irrationele impulsen en ongecontroleerde wensen, aldus Berlin). De eerste staat tot de tweede als een meester tot zijn knecht. Zo zou het althans moeten gaan volgens de pleitbezorgers van de positieve vrijheid. De traditie, die begon met Plato, stelt vrijheid gelijk aan zelfbepaling of meesterschap over onszelf. Hiervan is sprake als iemand letterlijk in de ketenen ligt en elke vorm van invloed op zijn eigen leven afwezig is. Maar Berlin benadrukt dat in deze visie ook geestelijke of figuurlijke ketenen kunnen bestaan. Verdedigers van de positieve vrijheid vragen zich af hoe groot het verschil is tussen iemand die zich als slaaf moet voegen naar de wensen van zijn meester en iemand die slaafse houding aanneemt jegens zijn 'lagere natuur'. In beide gevallen kan in hun optiek geen sprake zijn van zelfbeschikking.

Positieve vrijheid laat zich uitleggen aan de hand van het roken. Vermoedelijk zien veel mensen dit als het meest herkenbare voorbeeld van onze lagere natuur die de overhand heeft. Als vrijheid gelijk staat aan zelfbepaling, moet de conclusie luiden dat rokers onvrij zijn. Ze slagen er, in het schema van

de positieve vrijheid, niet in hun hogere natuur de doorslag te laten geven. Waar de rationele wil het voor het zeggen zou moeten hebben, bepalen irrationele en ongecontroleerde impulsen hier het gedrag. Via deze redenering, aldus Berlin, komt vrijheid gelijk te staan aan rationeel handelen. Vandaar ook de kwalificatie 'positieve vrijheid': alleen wie op de juiste manier invulling geeft aan zijn leven, mag zichzelf vrij noemen.

Deze redenering is een wolf in schaapskleren. Vrijwel iedereen zal zelfbepaling als iets nastrevenswaardigs zien. De kernvraag is echter: is ingrijpen toegestaan als we domme dingen (dreigen te) doen en onze zelfbepaling in gevaar komt? Berlin waarschuwt dat de positieve vrijheidsopvatting zulke ingrepen rechtvaardigt. Zij zet de deur open naar allerlei vormen van paternalisme – voor zover die term überhaupt nog van toepassing kan zijn. Verhelderend is opnieuw het roken. Van bovenaf opgelegde maatregelen die dit verhinderen zijn niet alleen goed voor de gezondheid, maar hebben zelfs een bevrijdend effect als rokers hun pakje sigaretten laten liggen. Hun hogere natuur bepaalt daardoor immers het gedrag in plaats van hun lagere natuur. Zie hier het risico van positieve vrijheid waar Berlin voor waarschuwt: ze rechtvaardigt maatregelen die diep ingrijpen in de privésfeer én belooft tegelijk dat deze maatregelen iemands vrijheid vergroten.

De redenering die Berlin blootlegt verklaart hoe de Samenwerkende Gezondheidsfondsen en het Kenniscentrum Gemengde Scholen oprecht kunnen geloven dat ze zich niet betuttelend opstellen. Vermoedelijk zijn beleidsmakers in de toekomst nog minder geneigd terughoudendheid te betrachten naarmate hersenwetenschappers de vrije wil verder uithollen. Ons beroepen op de zelfbeschikking waar Mill een lans voor brak wordt steeds lastiger. Dat wil zeggen: als zelfbeschikking duidt op het geestelijke vermogen waarmee we de regie voeren over onze handelingen.

Er is namelijk ook een andere interpretatie van dit begrip mogelijk die zich niets aantrekt van de ontwikkelingen in de hersenwetenschap. Het is dus voorbarig om van het liberalisme te verwachten dat het zijn necrologie alvast gaat schrijven. Opnieuw is het betoog van Berlin verhelderend. Zijn essay behandelt namelijk twee vrijheidsconcepten. Tegenover positieve staat negatieve vrijheid, onder meer verdedigd door filosofen als John Locke (1632-1704) in Engeland en Alexis de Tocqueville

(1805-1859) in Frankrijk. Opnieuw voert Berlin de definitie terug op een vraag: 'What is the area within which the subject – a person or group of persons – is or should be left to do or be what he is able to do or be, without interference by other persons?'¹⁴

Ook de negatieve vrijheidsopvatting zouden we kunnen beschouwen als een pleidooi voor zelfbepaling. Toch is de invulling van dit begrip totaal anders dan in het geval van de positieve vrijheid. Allesbessend is dat er een ruimte bestaat waar inmenging van buitenaf in beginsel verboden is – of een 'area of non-interference', zoals het in de literatuur heet. In deze opvatting staat zelfbeschikking gelijk aan de afwezigheid van externe dwang, waarvan slavernij het meest extreme voorbeeld is. Tegen deze achtergrond is geestelijke slavernij echter een betekenisloze kreet als ze een bevrijdingsoffensief van overheidswege zou rechtvaardigen. In weerwil van het standpunt van de Samenwerkende Gezondheidsfondsen en het Kenniscentrum Gemengde Scholen Verboden perken zulke maatregelen iemands vrijheid in en verdienen dus wel degelijk het predikaat 'betuttelend'.

Vrije wil of niet? Het is een discussie waarvan de uitkomsten alleen relevant zijn voor de positieve vrijheidsopvatting aangezien deze zich afhankelijk maakt van hetgeen zich afspeelt in onze binnenwereld. De negatieve benadering daarentegen bekomert zich niet om psychische processen en de duiding daarvan. Welke motieven ten grondslag liggen aan ons gedrag, en of dit de juiste zijn, doet niet ter zake. Het enige wat telt is de vraag of maatregelen iemands handelingsruimte wordt ingeperkt. Dus zelfs als de vrije wil een illusie zou blijken, blijft de negatieve vrijheid onverminderd van kracht.

Eindconclusie: ook in de eenentwintigste eeuw is er volop werk voor het liberalisme. Weliswaar is paternalisme is van alle tijden en maken ook liberalen zich hier schuldig aan, in sommige opzichten misschien wel meer dan andere partijen. Doorgaans zijn zij de pleitbezorgers van 'law and order'. Strenge wetten en de strikte naleving daarvan: het leidt noodzakelijkerwijs tot de inperking van vrijheden. Punt is alleen dat liberalen dit doorgaans ook erkennen – de klassiek-liberalen in de traditie van John Locke althans, niet de sociaal-liberalen à lá D66.^B

B Illustratief is het recente verschil in standpunt ten aanzien van verplichte orgaandonatie. De VVD was tegen, D66 voor. Ondanks dat de laatste partij zichzelf liberaal noemt, meende ze – bij monde van Tweede Kamerlid Pia Dijkstra – dat de zelfbeschikking onaangetaast blijft.

Zorgelijk is echter als dit besef ontbreekt. Dan bestaat het risico dat leefstijlinterventies, zoals de Samenwerkende Gezondheidsfondsen die bepleiten, en bemoeienis met de samenstelling van scholen, waar het Kenniscentrum Gemengde Scholen zich voor inzet, worden aangeprezen als een hogere vorm van vrijheid. En het risico neemt alleen maar toe naarmate de hersenwetenschap luider verkondigt dat er geen vrije wil bestaat. Het valt te vrezen dat beleidsmakers die het toch al niet zo nauw nemen met het zelfbeschikkingsrecht deze conclusie gretig aangrijpen. In het meest dramatische scenario leidt dit tot een overheid die zich opstelt als nationale opvoerder en daarbij geen enkele restrictie meer in acht neemt. Dit maakt krachtige tegenspraak noodzakelijk van het liberalisme als hoeder van de negatieve en enige echte vrijheid.

Sebastien Valkenberg is freelance journalist en publicist en schrijft onder meer voor Trouw en Filosofie Magazine.

Noten:

- 1) M. van Amerongen, *Rook doet leven*, Amsterdam, 2001, p. 68.
- 2) J. Verplaetse, *Zonder vrije wil*, Amsterdam, 2011, p. 30.
- 3) Ibidem, p. 111.
- 4) Ibidem, pp. 117-118.
- 5) R. Kanai e.a., 'Political orientations are correlated with brain structure in young adults', *Current Biology*, volume 21, nummer 8, pp. 677-680.
- 6) Waaronder de Amerikaanse filosoof Daniel Dennett (1942). Zijn visie zette hij recent uiteen in een interview: Peter Giesen, 'Geen vrije wil? Wat een denkfout!', *De Volkskrant*, 17 november 2012, p. 5.
- 7) V. Lamme, *De vrije wil bestaat niet*, Amsterdam, 2011.
- 8) F. Nietzsche, *De vrolijke wetenschap*, Amsterdam, 2007, p. 130.
- 9) J.S. Mill, *On liberty*. Londen, 1974, p. 69.
- 10) Verplaetse, *Zonder vrije wil*, p. 117.
- 11) B. Kuipers, 'Gezond gedrag stimuleren is geen betutteling', *Trouw*, 31 mei 2011, p. 19.
- 12) Zijn visie en werkwijze zet het kenniscentrum uiteen in: *Gemengd naar school. Aanamebeleid*. Deze brochure is downloaden via: <http://www.gemengdescholen.nl/content/pdfs/Aanamebeleid.pdf>.
- 13) I. Berlin, 'Two concepts of liberty', in: *Liberty*, Oxford, 2002, p. 169.
- 14) Ibidem.

KAN HET LIBERALISME ZONDER VRIJE WIL, VERANTWOORDELIJKHEID EN SCHULD?

– Jan Verplaetse –

In zijn recente boek *Vrije wil is geen illusie* verbaast de Nederlandse neuropsycholoog Herman Kolk zich erover dat Dick Swaab de pro-euthanasie Stichting Vrijwillig Leven steunt terwijl hij elders volhoudt dat de vrije wil niet bestaat. Kolk beschuldigt Swaab van gebrek aan consistentie of moeten we die steun 'soms zien als een tactische concessie aan de mensen die in hun denken nog niet zo ver zijn?'. Deze verbazing en kritiek is het zoveelste hardnekkige misverstand rond de vrije wil. Afscheid van de vrije wil houdt geen afscheid in van morele waarden zoals zelfbeschikkingsrecht, autonomie of vrijheid. Ook in een wereld zonder vrije wil moet je nog kiezen welke morele waarden het verdienen om ethisch en politiek verdedigd te worden. Je kunt perfect een liberale ideologie omarmen zonder dat je nog gelooft in een vrije wil.

Zelf ga ik nog een stap verder dan Swaab en Lamme die ik om heel andere redenen weinig consequent vind. Ik geloof dat afscheid van de vrije wil gelijkstaat met afscheid nemen van verantwoordelijkheid. Jawel, u leest het goed. Gooien we de vrije wil weg, dan zijn mensen niet langer verantwoordelijk voor wat ze (mis)doen. Maar ook dit radicale standpunt hoeft onze moraal niet aan te tasten. Ook in wereld zonder schuld en verantwoordelijkheid moeten we nog kiezen welke moraal we willen verdedigen. Opnieuw kun je liberaal zijn zonder vrije wil en verantwoordelijkheid. Er is zelfs een bonus. Het concept 'vrijheid' kan een nieuwe invulling krijgen. Zo wordt vrijheid niet alleen een ideaal dat mensen toestaat om te floreren, het ligt ook aan de basis van een filosofische houding om beter met negatieve ervaringen zoals conflicten, mislukkingen of frustraties om te gaan.

Enkele misverstanden

Dat is nogal wat. Hoe kan ik deze stelling op enkele pagina's verduidelijken? Eenvoudig wordt het niet want het vrije wildebat is geen gemakkelijke discussie. Misschien helpt het om eerst te vertellen wat de vrije wil niet is. De vrije wil valt niet samen met één

of ander mentaal vermogen waar geen discussie over bestaat. Mensen beschikken normaal gezien over bewustzijn, aandacht, taalvermogen, wilskracht, zelfcontrole, verbeelding, enzovoort. Wie dus de vrije wil ontkent, ontkent niet het bestaan of het belang van deze vermogens. Toch heeft niet iedereen dit goed begrepen. Lamme, Kolk, Swaab hebben het in hun boeken vooral over het (on)belang van ons bewustzijn als we beslissingen nemen. Maar hierdoor verlaat je de filosofische discussie over het bestaan van de vrije wil en open je een psychologisch debat over de werking van de bewuste wil. Hoe schitterend hun wetenschappelijke werk ook is van filosofie hebben ze weinig kaas gegeten. Ze hebben het grote publiek eerder op het verkeerde been gezet.

Ook heeft de vrije wil niets te maken met 'vrijwilligheid', al doet de Nederlandse taal het tegendeel vermoeden. Iemand doet iets 'vrijwillig' wanneer er geen druk of dwang van buitenaf is. Bijvoorbeeld: wanneer een overheid je niet verplicht om te blijven leven of een foetus te baren, ben je vrij om tot euthanasie of tot een abortus te beslissen. 'Vrijwilligheid' geeft ons het gevoel van vrijheid maar schenkt ons nog geen vrije wil. Hoe intens je gevoel van vrijheid ook mag zijn of hoe goed je beslissing ook spoort met wat je graag wilt, dit betekent nog niet dat je een vrije wil hebt. Het kost misschien wat moeite om dit in te zien, maar het helpt wanneer je beseft dat druk of dwang van buitenaf maar één soort oorzaken vormt die onze beslissingen of onze gedragingen sturen. Behalve deze 'externe' oorzaken zijn er ook 'interne' oorzaken. Ook je vrijheidsgevoel of je tevredenheid komen niet uit de lucht vallen maar worden veroorzaakt. Stel je nu het volgende voor: in een bepaalde situatie waar er geen druk of dwang van buitenaf is, ervaar je altijd een vrijheidsgevoel of ben je altijd tevreden omdat je koos wat je wilde. Maar eigenlijk liggen de 'interne' oorzaken zo dat je geen andere keuze hebt dan je vrij te voelen of tevreden te zijn. Je bent als het ware tot die ervaring gedetermineerd. Mijn vraag luidt dan: beschik je nu over vrije wil? Ik geloof het niet. Hoe aangenaam het

ook is om je vrij of tevreden te voelen, 'vrij zijn' in de betekenis dat je ook anders kon beslissen, reageren of handelen lijkt me nog wat anders.

Verantwoordelijkheid

Dit zijn slechts twee misverstanden. Er zijn nog vele andere. Wat meteen verklaart waarom filosofen de term 'vrije wil' het liefst vermijden. Je zaait alleen maar verwarring. Vandaar dat filosofen zich liever afvragen waarom we een vrije wil nodig hebben en wat die vrije wil moet inhouden om dat doel te bereiken. Een vrije wil hebben we niet nodig om ons vrij te voelen, zoveel is al duidelijk, maar – wie weet – hebben we haar wel nodig om verantwoordelijk te zijn, ons leven zin en betekenis te geven, een identiteit te hebben, enzovoort. Van al deze doelen is de vraag in hoeverre een vrije wil noodzakelijk is voor verantwoordelijkheid veruit de belangrijkste. Wie poneert dat recht, moraal en politiek zonder verantwoordelijkheid kan, klinkt even overtuigd als iemand die beweert dat geneeskunde niets met gezondheid en ziekte heeft te maken. Dit lijkt onvoorstelbaar. Hebben we dus een vrije wil nodig voor verantwoordelijkheid en hoe ziet die vrije wil er dan uit?

Ik heb de radicale overtuiging dat verantwoordelijkheid een vrije wil behoeft die je in dit universum niet kunt verwachten. Verantwoordelijkheid stelt eisen die niet stroken met een wetenschappelijk mens- en wereldbeeld. Zolang godsdienst of filosofie ons overtuigde van het bestaan van de geest, de ziel, het Ego was er geen probleem, maar naarmate we dit mens- en wereldbeeld achter ons laten, zien we ons steeds meer geconfronteerd met de harde gevolgen van ons wetenschappelijke denken. Vaarwel God, ziel, vrije wil en verantwoordelijkheid. Is de mens niet meer dan een uiterst complexe computer of een erg geavanceerd zoogdier, dan moeten we er ons bij neerleggen dat die mens, net als een computer of een dier, niet verantwoordelijk kan zijn voor wat hij goed of fout aanricht. Dit dwingt ons tot de volgende keuze: we doen het zonder vrije wil en verantwoordelijkheid of we doen alsof deze nog wel bestaan hoewel we eigenlijk wel beter weten. Omdat ik schijnheiligheid verfoei, ligt mijn keuze voor de hand.

Onze intuïties en traditionele opvattingen verteren dit radicale antwoord slecht. Nochtans valt die radicaliteit wel mee als je beseft dat er filosofisch maar drie antwoorden zijn. Sommige filosofen blijven hopen dat wetenschap in ons brein nog een soort geest of ziel zal ontdekken waardoor verantwoordelijkheid verzekerd is. Ik deel met die collega's

het besef dat verantwoordelijkheid inderdaad heel hoge eisen stelt, maar ik ben sceptisch over hun verwachting. Wetenschap zal dit niet vinden. Andere filosofen blijven argumenteren dat verantwoordelijkheid zulke hoge eisen niet stelt. Je hebt geen 'bovennatuurlijke' vrije wil nodig om verantwoordelijk te zijn. Een 'natuurlijke' vrije wil – die niet verschilt van de psychische vermogens die de meeste mensen hebben – zou volstaan. Deze sympathieke positie verenigt wetenschap en verantwoordelijkheid. Immers: over het bestaan van psychische vermogens als wilskracht, zelfcontrole of bewustzijn twijfelt niemand. Alleen werken die psychisch vermogens wezenlijk niet anders dan een automaat of een wekker. Ze laten geen alternatieve uitkomsten toe. Dit botst met onze intuïtie over verantwoordelijkheid. Iemand is maar verantwoordelijk als hij een andere keuze kon maken, wat die psychische vermogens niet toelaten. Zo kampt elke positie in het debat met problemen. De ene positie heeft het lastig met wat wetenschap ons over het beslissende brein leert, want geen enkele beslissing, hoe bewust ze ook is, valt zomaar uit de lucht. De andere positie heeft het lastig met onze intuïties over verantwoordelijkheid die wel degelijk een echte vrije wil veronderstelt. Mijn positie ten slotte heeft het lastig met opspelende gevoelens wanneer het fout gaat. Want heb ik het bij het rechte eind, dan neem je beter afscheid van schuld, verwijt en vergelding.

Opnieuw misverstanden

Met elke positie is er dus wat aan de hand, maar ik geef toe dat mijn positie niet evident is. Wanneer ik leken mijn positie uiteenzet, reageren ze nogal eens met onbegrip en kwaadheid. Goedbedoelde kwaadheid, daar niet van. Ze zijn kwaad uit bezorgdheid. Zij vrezen dat wanneer iedereen zou geloven wat ik geloof en dit vrijuit gaat verdedigen het een mooie boel wordt. Op moreel en sociaal vlak dan. Iedereen doet zijn eigen zin, leeft er op los en gaat vrijuit. 'Ik kon er toch niets aan doen' wordt een universeel excuus. Dit is opnieuw een misverstand. Bij nader inzien verandert het afscheid van vrije wil en verantwoordelijk bitter weinig aan onze moraal en ons recht. Dat is niet zo verwonderlijk aangezien elke samenleving, op welke filosofie ze ook steunt, nood heeft aan normen die je niet ongestraft kunt overtreden. Misdrijven pak je aan en schade dient vergoed te worden, of je nu wel of niet gelooft in vrije wil en verantwoordelijkheid.

De misverstanden zijn hardnekkig. Onze taal zit

daar terug voor iets tussen. Zo staat 'verantwoordelijkheid' enerzijds voor 'een geheel aan plichten die iemand, een burger, ouder, organisator, bestuurder, enzovoort heeft.' Wat iemand moet doen. 'Verantwoordelijkheid' in de betekenis van 'verantwoordelijkheden'. Een onbestaande vrije wil tast die 'verantwoordelijkheden' niet aan. Het is niet omdat je tot het inzicht komt dat 'verantwoordelijkheid' niet kan bestaan dat je plots geen plichten of verantwoordelijkheden meer hebt. Maar 'verantwoordelijkheid' heeft nog een andere betekenis. 'Verantwoordelijkheid' kan ook betekenen dat je verwijtbaar bent voor het overtreden van een norm, het verzaken aan een plicht, het niet naleven van een verantwoordelijkheid. 'Schuldverantwoordelijkheid' zo je wilt. Die 'verantwoordelijkheid' verdwijnt wel als er geen vrije wil is. Je kunt niemand verwijten maken. Want verwijten zijn alleen terecht als iemand over een echte vrije wil beschikt. Helaas bestaat die niet en is niemand verantwoordelijk voor wat hij goed of verkeerd deed. Dat je geen verwijten kunt maken betekent nu weer niet dat je alles blauw blauw moet laten. Dat je moet doen alsof er niets gebeurd is. Je kunt de overtreder op een niet-verwijtende wijze duidelijk maken dat hij een fout heeft begaan, dat je liever hebt dat dit niet gebeurt en dat je maatregelen overweegt zodat dit niet meer gebeurt. Indien effectief kan je ook straffen. Niet zozeer omdat de overtreder dit verdient, maar om hem bij te sturen, anderen af te schrikken of de samenleving te beschermen. Al decennia lang doen gedragswetenschappen onderzoek naar welke (hoeveelheid) straf of leedtoevoeging nuttig is om de boel bijeen te houden. Laat ons van hun kennis gebruikmaken. Niemand gaat vrijuit in een wereld zonder vrije wil en verantwoordelijkheid.

Al met al verandert er weinig en wat er verandert sluit overigens goed aan bij actuele evoluties. Conflicten tracht men nu al op een schuldloze manier op te lossen – denk maar aan bemiddeling of *mediation* – en normovertreders tracht men op een verwijtloze wijze aan te pakken – denk maar aan TBS of aan de aanpak van drugverslaving. Zelfs al zouden verwijten en beschuldigingen een filosofisch fundament hebben omdat een echte vrije wil bestaat, vanuit psychologisch oogpunt is het vaak beter om ze buiten het conflict en de behandeling te laten. Ze maken het alleen maar slechter.

Rationele vrijheid

De grootste verandering zit in een andere kijk op de

loop der dingen. Wie afscheid neemt van de vrije wil en verantwoordelijkheid, legt zich erbij neer dat de dingen gebeurd zijn omdat ze in nu eenmaal zo elkaar staken. Het heeft geen zin om het verleden met de vinger te wijzen. Je kunt het verleden hoogstens beter begrijpen om toekomstig leed te vermijden. Ik kan me voorstellen dat dit botst met een liberale vrijheidsopvatting waarbij je de illusie koestert dat de loop der dingen anders en vooral beter kon zijn. Mensen zouden immers de vrijheid hebben om fouten te vermijden en normen beter na te leven. Daarom zijn ze verwijtbaar en verantwoordelijk. Filosofisch is dit betwistbaar. Enerzijds levert ons gevoel van vrijheid nooit een echte vrije wil op en anderzijds botst een echte vrije wil (die noodzakelijk is voor verantwoordelijkheid) met wat wetenschap ons vandaag leert. Houd je vast aan die opvatting van vrijheid, dan komt mijn boodschap hard aan. Die vrijheid vind ik inderdaad een achterhaalde illusie.

Ik kan die harde boodschap verzachten door te laten zien dat ze lang niet zo ingrijpend is als aanvankelijk gevreesd. Ze heeft geen gevolgen voor het liberale ideaal. Ook in een wereld zonder vrije wil en verantwoordelijkheid blijven zelfbeschikking en autonomie verdedigbare morele rechten. En ze heeft geen gevolgen voor onze gedeelde moraal. Al leef je in een wereld waarin je nooit verantwoordelijk kunt zijn, je moet nog steeds 'verantwoordelijkheden dragen' en 'verantwoordelijkheid opnemen'. Onbestaande verantwoordelijkheid is nooit een excuus om je best niet te doen. Niettemin ondergraaft deze boodschap onze traditionele opvatting van vrijheid waarin iemand altijd de mogelijkheid had om betere beslissingen te nemen wanneer hij het maar wilde. Die vrijheid bestaat niet. De juiste beslissing is geen kwestie van verdienste maar van geluk. Je hebt het geluk dat je beslissende brein zo gevormd was dat je de goede beslissing nam. Nam je een verkeerde beslissing, dan kan niemand je dit kwalijk nemen. Mensen hebben geen superbrein, ziel, geest of Ik die een noodlottige beslissing kan 'overrulen'. Wie dus op die vrijheid vertrouwt, moet ik teleurstellen. Alleen als je geluk hebt, gaat het gezegde 'willen is kunnen' op. Voor wie pech heeft is dit gezegde een pijnlijke onwaarheid.

Ongetwijfeld is deze visie in strijd met de actuele kijk van heel wat liberalen op vrijheid. Hoe meer vrijheid en verantwoordelijkheid we mensen geven, ze worden nooit echt vrij en nooit echt verantwoordelijk. Wie dit wel blijft denken steunt op een achterhaald geloof in de vrije wil. Toch denk ik

dat we die echte vrijheid en echte verantwoordelijkheid ook niet nodig hebben. We hebben genoeg aan een bescheidener opvatting van 'vrijheid als recht' en 'verantwoordelijkheid als plicht'. Deze visie sluit ook aan bij een meer rationele invulling van vrijheid. Volgens deze opvatting beperkt vrijheid zich niet tot het zich bevrijden van externe factoren die je belemmeren om een florerend leven uit te bouwen. Er bestaat ook een andere vorm van vrijheid. Die bevrijdt ons van interne factoren die een rationeel oordeel en een morele beslissing in de weg staan. Dit niet alleen in gunstige omstandigheden, maar ook in situaties waarbij we iets kostbaars (dreigen te) verliezen. Bijvoorbeeld wanneer andere mensen je verwachtingen doorkruisen of je inspanningen of realisaties ongedaan maken. In zulke conflicten voedt boosheid verwijten en vertroebelt kwaadheid je rationeel oordeel en moreel handelen. Rationele vrijheid geeft je rust en wijsheid in deze moeilijke omstandigheden.

Veel ideologieën halen hun neus op voor deze rationele vrijheid. Voor het conservatisme zijn verwijten onvermijdelijk want diep in onze cultuur geworteld. Schuld en boete horen bij de *Volksgeist*. Het populisme juicht deze boosheid toe, slaat er politieke munt uit, maar wast zijn handen in onschuld zodra woede tot wreedheid leidt. Hoewel ze in principe wel een rationele politiek voorstaan, hebben socialisten en groenen het te druk met het invoeren van nieuwe wetgeving waardoor ze kwetsbaar zijn voor ontgoocheling, frustratie en nederlaag. Blijft deze wetgeving dode letter of treden burgers ze massaal met de voeten, dan zijn ze boos en verontwaardigd omwille van zoveel conservatieve tegenkracht. Van alle ideologieën is het liberalisme uitstekend geplaatst om een rationele politiek te verdedigen. Dit omvat niet alleen een politiek die zijn programapunten baseert op de beste argumenten, maar ook een politiek die de moed heeft om in moeilijke omstandigheden, tegen de wind van gevoelens, de voordelen van het eigenbelang en de waan van de

dag, de kracht van de rede te blijven verdedigen. Een liberaal politicus geeft de burger ongelijk als die strengere straffen eist wanneer is aangetoond dat die niet werken. Een liberaal politicus geeft de burger ongelijk als die weer eens beweert dat werkloosheid, armoede, verslaving en delinquentie door eigen toedoen zijn veroorzaakt en bijgevolg door eigen initiatief ongedaan moet worden gemaakt. Een liberaal politicus hecht veel waarde aan rechten zoals vrijheid en plichten zoals verantwoordelijkheidsbesef, maar wijst het simplisme 'eigen schuld, dikke bult' resoluut van de hand.

Hoe paradoxaal het ook klinkt, het liberalisme kan dus zonder vrije wil en verantwoordelijkheid. Misverstanden, maar ook diepe intuïties en oude tradities voeden die schijnbare tegenstelling ten onrechte. De liberale ideologie is goed verenigbaar met een filosofie die afscheid neemt van vrije wil en verantwoordelijkheid. Dit met dank aan het belang dat liberalisme hecht aan rationele argumentatie en vrij onderzoek. Voorwaarde is alleen dat het liberale discours voor meer vrijheid en meer verantwoordelijkheid niet uitmond in de illusie van een echte vrije wil en echte verantwoordelijkheid. Geloof in deze illusie staat haaks op een wetenschappelijk mens- en wereldbeeld dat sinds de negentiende eeuw aan de basis ligt van de liberale ideologie. Het liberalisme staat voor de volgende keuze: ofwel houdt het vast aan een overdreven notie van vrijheid en verantwoordelijkheid die wetenschappelijk onverdedigbaar is, ofwel draagt het een afgezwakte maar nog altijd rijke invulling van vrijheid en verantwoordelijkheid uit die goed spoort met de stand van zaken in het wetenschappelijke debat. Aan het liberalisme de (onvrije) keuze!

Jan Verplaetse is docent Moraalfilosofie aan de Universiteit Gent en auteur van Het morele brein (2006), Het morele instinct (2008) en Zonder vrije wil. Een filosofisch essay over verantwoordelijkheid (2011). Contactadres: jan.verplaetse@ugent.be.

DE VRIJE WIL IN HET STRAFRECHT IN RELATIE TOT HET LIBERALISME

– Rinus Otte –

In het strafrecht houden we de dader verantwoordelijk voor zijn keuze de wet te schenden en de samenleving en zijn medeburgers schade te berokkenen. Maar wat te doen als de dader zijn wil niet in vrijheid heeft kunnen bepalen, als hij leidt aan een psychische stoornis die hem verminderd of niet toerekeningsvatbaar maakt voor het gepleegde misdrijf?

Het liberalisme hanteert – grof gesteld – als tolerant uitgangspunt de vrijheid van de individuele burger zolang hij de vrijheid van anderen niet beperkt. Van oudsher heeft het liberalisme veel op met de bescherming van de burgerrechten die de macht van de staat beogen in te tomen. Meer conservatieve stromingen prefereren een strenge aanpak van criminaliteit, omdat zonder veilige samenlevingskaders geen vrije levensvervulling van het individu denkbaar is. Hoe verdraagt het liberalisme zich met de strafrechtelijke visies van wetenschappers als neurobioloog Dick Swaab die betogen dat de vrije wil niet bestaat en het menselijk en dus ook strafwaardig gedrag worden aangestuurd door de hersenfuncties? Hoe is het in dat verband gesteld met de verhouding tussen behandelen en straffen van misdadigers, en kiest een liberaal dan voor straf of voor behandeling?

De wortels van de vrije wil

Het thema van de vrije wil stamt uit de theologie, wordt in de psychiatrie indringend bestudeerd en staat sinds kort hoog op de neurobiologische agenda.

De bekende neurobioloog Dick Swaab meent dat morele verantwoordelijkheid en straf die gebaseerd zijn op de vrije wil, berusten op drijfzand.¹ Hij verwerpt het postulaat van de vrije wil als een illusie die veel ellende heeft veroorzaakt. Zo worden mensen verantwoordelijk gehouden voor hun gedrag zoals pedofilie, terwijl veel keuzen zijn ingegeven door breinprocessen (hoofdstuk 18). Gedragingen, waaronder dus strafbare misdagingen, vinden dan ook niet plaats uit vrije wil maar zijn rechtstreeks te herleiden tot breinprocessen. Het wekt dan ook geen verbazing dat Swaab grote moeite heeft met het klassieke straffen, omdat de straf stoelt op de vrije

wil op grond waarvan een misdrijf kan worden toegerekend aan de dader.

Ik ben neurobiologen erkentelijk voor de prille inzichten in de werking van het menselijk brein. Voor de morele dimensies van hun beschouwingen zou echter iets meer bescheidenheid gepast zijn, willen ze niet net als de theoloog onderhorig raken aan het motto: het 'breinologisch geloof' is het bewijs van de dingen die men niet ziet.

De gedragswetenschapper is met de neurobioloog een relatief nieuwe verhalenverteller die de strafrechter adviseert over de al dan niet gestoorde vrije wil van de strafbare dader. De psychologie en de psychiatrie onderzoeken de geestesgesteldheid van de verdachte en kunnen constateren dat deze de verantwoordelijkheid voor het misdrijf niet helemaal of helemaal niet kan worden toegerekend door een stoornis ten tijde van het misdrijf. Tot op heden zijn er veel stoornissen gedefinieerd die geheel of ten dele in de weg staan aan aansprakelijkheid voor het misdrijf.

De overeenkomst tussen neurobioloog en gedragskundige is dat zij menen dat veel misdadig gedrag te herleiden valt tot een neurobiologisch defect of tot een psychiatrische stoornis en daarmee geen sprake is van een vrije keuze voor het gedrag dat onder de loep ligt en waarvoor dus ook niet voluit juridische aansprakelijkheid gedragen kan worden.

Als strafrechter meen ik, in weerwil van de neurobioloog en de gedragsdeskundige, dat in geen enkele samenleving valt te ontkomen aan straffen. Ernstig onrecht valt meestal niet anders te normeren dan met vrijheidsbeneming van soms lange duur. Tot op heden zie ik nauwelijks wetenschappelijke onderbouwing dat ernstige misdrijven zijn te voorkomen met een ander pedagogisch en sociaal-emotioneel klimaat in gezinnen, scholen en andere samenlevingsverbanden. Natuurlijk werkt een criminogene leefomgeving strafbaar gedrag in de hand, maar grensoverschrijdend gedrag zal altijd bestaan waar mensen samenleven en normen stellen aan het sa-

menleven met elkaar.

Het schuldige of gestoorde gedrag en de strafrechter

Tot zover de drie disciplines die zich sterk bezighouden met het postulaat van de vrije wil, waarbij het strafrecht het meest gezichtsbepalend is. Het strafrechtelijk debat over causale verbanden tussen gebeurtenissen, ontwikkelingen, aanleg en menselijk gedrag enerzijds en de keuzevrijheid anderzijds is oud en vaak scherp van toon. Sinds mensenheugenis stut strafrechtelijke aansprakelijkheid op het postulaat dat de veroordeelde schuld heeft aan het begane misdrijf, dat hij anders had kunnen handelen en dat zijn misdrijving dus een vrije keuze inhield. Zonder keuzevrijheid geen strafrechtelijke schuld. Het recht tot straffen hangt dus af van zelfinzicht en beschikkingsmacht over het handelen. In het ene strafstelsel kiest men of voor een volledige verantwoordelijkheid voor de gemaakte criminele keuze of voor de afwezigheid daarvan. In Nederland daarentegen kan gedeeltelijke schuld leiden tot een gemengd vonnis van gevangenisstraf in combinatie met de maatregel van terbeschikkingstelling.

Of iemand (gedeeltelijk) verantwoordelijk kan worden gehouden voor zijn daden en dus (gedeeltelijk) schuldig is, is een moeilijk te beantwoorden vraag. Tussen het neurofysiologisch domein van hersenactiviteiten en de werking van de psyche bestaat namelijk een complexe relatie. Mijn stelling is dat de mens ondanks zijn sociale, psychische en niet te vergeten neurobiologische beperkingen verplicht en in staat is om een optimale gedragskeuze te maken. Ik fundeer dit met twee bouwstenen.

Mijn stelling berust in de eerste plaats op de moeizame causaliteit tussen opeenvolgende gedragingen en misdrijvingen. Bij meer kennis, bijvoorbeeld van de eigen gemaakte fouten, wordt de morele verantwoordelijkheid voor een andere gedragskeuze groter.^A Gebeurtenissen kunnen causaal aan een oorzaak gekoppeld worden, maar een *opeenvolging* van enkele min of meer causaal verbonden

gebeurtenissen verloopt niet volgens een bepaalde causale wetmatigheid. Ook menselijk gedrag bevat wetmatigheden, maar er is geen wetmatigheid voor de opeenvolging van al die onderdelen van gebeurtenissen. Deze gedachte mag toch geen verbazing wekken? Per definitie blikken we vanuit het heden terug in de hoop of de behoefte om het verleden te verklaren en vervolgens brengen we een regelmaat aan tussen opeenvolgende gebeurtenissen. Die ordening, die constructie van ons verleden, is ingegeven door projecties. Vanuit een onvermijdelijk eenzijdig waarnemersperspectief kunnen we de ander, maar ook onszelf en onze persoonlijke geschiedenis, niet optimaal doorgronden. Niettemin verklaart de drang om onszelf, de ander, de verdachte, de geschiedenis te begrijpen, de neiging om de onverklaarbaar ogende eindjes narratief te retoucheren. Een aangebrachte regelmaat tussen opeenvolgende gebeurtenissen wijst daarom eerder op een achteraf geprojecteerde volgorde vanuit het heden dan op een daadwerkelijke voorspelbaarheid of onontkoombaarheid van delinquent gedrag. De stelling die ik hierbij betrek is voor de verhouding tussen determinatie en wilsvrijheid van belang. De mens blijft vrij in zijn keuze, omdat de losse determinanten in zijn bestaan onvoldoende voorspellende kracht toekomen. Tussen de mogelijk neurobiologisch verklaarbare losse componenten zitten normatief bepaalde keuzemomenten die de vrije wil overeind houden. Dit leidt tot een grotere vrije wil dan neurobiologen, theologen en gedragsdeskundigen – met hun prille risicotaxatiemethoden – aannemen. Samenvattend, neurobiologisch determinisme en wilsvrijheid sluiten elkaar niet uit.

Een tweede bouwsteen voor mijn gedachteconstructie dat de mens niet snel gevrijwaard kan worden van strafrechtelijke aansprakelijkheid is de onkenbaarheid van de menselijke psyche. De mens is én ondeelbaar in zijn uniciteit én kan zichzelf en de ander moeilijk doorgronden en kennen. De psychische werkelijkheid is maar ten dele en bovendien slechts contextueel kenbaar. Het is de strafrechter echter alleen te doen om de feiten die nodig zijn voor het strafrechtelijke selectieproces. Dit reductionisme en deze selectiviteit hebben opnieuw met de onkenbaarheid van de mens te maken. Daarom is er – in tegenstelling tot de psychiatrie – in het strafrecht minder dialoog met de verdachte denkbaar maar volgt veeleer een serie van normatieve vaststellingen, waarvoor nu eenmaal geen optimale kenbaarheid van de persoon van de verdachte en

A Bestrijders van deze opvatting menen ten onrechte dat een geringere vrije wil het strafrechtelijk opzet elimineert. Een sterk psychotische dader die in een huis brand sticht door met lucifers gordijnen in brand te steken, heeft ondanks zijn psychotische toestandsbeeld immers noodzakelijkerwijs besef van de brandbaarheid van zwavel en gordijnstof en van de noodzaak de lucifers af te strijken om brand te stichten. Het is vast recht dat een ernstige psychische stoornis goed kan samengaan met aansprakelijkheid en daarmee ook met de oplegging van straffen.

diens psyche is vereist.

Het strafrecht kan slechts een bepaald facet van de mens belichten en beoordelen. In het strafproces staat niet de totale mens ter discussie. Het is voor de strafrechter onmogelijk de mens in al zijn facetten te betrekken bij zijn oordeel. De inhoud van de juridische schuld is niet bepaald veelzijdig en doet minder recht aan de dader dan deze vaak zelf ervaart. De strafrechter heeft te aanvaarden dat er vele onkenbare en fragmentarische oorzaken van het delict zijn die toch de toerekening van aansprakelijkheid niet verstoren.^B

Een tussenstand. Het menselijk bestaan kent vele voorbeelden waarin opeenvolgende gedragingen even zoveel keuzemomenten behelzen die een kwade afdrop in zich meedragen. Wanneer vervolgens het kwaad zich in de vorm van een misdrijf voltrekt, worden door de doorsnee mens en verdachte vaak persoonlijkheidskenmerken en ingrijpende gebeurtenissen aangevoerd die aan de vrije wil in de weg zouden staan. Maar elke repeterende gedragskeuze, zoals het opnieuw grijpen naar de dope of het opzoeken van dezelfde verkeerde vrienden, houdt een vrije keuze in tot omkeer of tot voortzetting van het gedrag. De determinanten, bestaande uit het keer op keer niet doorbreken van de criminogene keten maar die het oude gedrag continueren, maken de opeenvolgende gedragskeuzen en bijbehorende vrijheid moreel gewichtiger en groter. De mens ontstijgt immers aan andere creaturen door met moraal begiftigd te zijn. Deze klassieke gedachte staat haaks op neurologische modellen die de mens devalueren tot volger in plaats van leiderschap over zijn constitutie. Morele vrijheid zou hier in kunnen bestaan dat de mens in staat is een morele orde te handhaven zowel tegenover de 'lagere' impulsen in hemzelf als tegenover de belastende handicaps die in het leven zijn opgebouwd. Vanuit juridisch perspectief is de

wilsvrijheid dus gekoppeld aan waarden.² Bij meer kennis, bijvoorbeeld van de eigen, eerder gemaakte, fouten, wordt de druk van een morele verantwoordelijkheid voor een andere gedragskeuze groter. Kortom, deterministische verbanden in het menselijk bestaan verminderen niet de toegedeelde verantwoordelijkheid en bijbehorende aansprakelijkheid voor strafwaardig gedrag. Er is zelfs sprake van een grotere vrije wil dan regelmatig wordt aangenomen.

Een grotere wilsvrijheid leidt tot minder forensische zorg en TBS

Bij een grotere vrije wil zoals hiervoor bepleit, is meer scepsis op zijn plaats bij de intensievere behandelingen van gestraften in het kader van een terbeschikkingstelling. Het bestaansrecht van de TBS wordt regelmatig betwijfeld vanuit de kosten van de behandeling, vanuit de lange wachttijd voordat de behandeling een aanvang kan nemen of vanuit het niet altijd grote succes van de behandeling en het type behandeling. Ik voeg aan dit kritische palet nog een enkele kanttekening toe.

In de eerste plaats is bij een grotere vrije wil een (al dan niet gedeeltelijke) ontoerekeningsvatbaarheid minder opportuun. Daardoor valt meer strafrechtelijke verantwoordelijkheid toe te rekenen en de dader beter te vatten binnen het reguliere strafbegrip. Anders gezegd, bij een geringere invloed van een psychisch defect op de toerekeningsvatbaarheid van de dader is deze meer aanspreekbaar door het 'normale' sanctiepatroon van de vrijheidsstraf.^C Bovendien is het zo dat als de geestelijke blessures moeizaam zijn vast te stellen en af te bakenen, ook de invloed daarvan lastig kan worden vastgesteld. De strafrechter heeft terecht moeite met omlijnen van de stoornis, maar ook met de invloed van een mogelijke stoornis op de vrije wil.

Het spreekt bijna vanzelf dat er verschillende gevallen zijn waarin het – zelfs voor een niet psychiatrisch geschoold rechter – evident is dat de dader ten tijde van het misdrijf in een (acute) psychose verkeerde of aan zeer ernstige wanen leed. Het betreft hier een beperkt aantal delinquenten waarbij narekenbaar tot ontoerekeningsvatbaarheid of tot sterk verminderde toerekeningsvatbaarheid wordt geconcludeerd. In mijn betoog blijft de exceptie

^B Mijn benadering heeft ook betekenis voor de forensische psychiatrie. De mens is zoals gezegd slechts fragmentarisch kenbaar, maar deze kennis is bovendien afhankelijk van het gekozen onderzoekskader. Gedragskundig onderzoek heeft geen betrekking op een van het onderzoek onafhankelijke persoonlijkheid, maar op een persoon die afhankelijk is van het onderzoek. De doorwerking van dit onderzoekskader is radicaal: als de persoon van de verdachte wordt onderzocht vanuit psychoanalytisch perspectief dan is een biologisch-psychiatrische waarneming minder aan de orde en vice versa. De werkelijkheid van de forensische psychiatrie lijkt daarmee contextgebonden en slechts geldige onderzoeksresultaten op te leveren binnen de gekozen specifieke onderzoekskaders.

^C In de woorden van Nieboer: 'De toerekening is de dader gelijkstellen aan de rechtsgenoten.' W. Nieboer, *Aegroti suum*, dissertatie RUG, Groningen, 1970, p. 193.

van ontoerekeningsvatbaarheid intact, maar lichtere stoornissen en persoonlijkheidsstoornissen staan op grond van het eerdere betoog niet in de weg aan een volledige toerekenbaarheid van het misdrijf.

Voorts moet de strafrechter voortdurend voor ogen houden dat het strafrecht zich primair focust op de gepleegde daad (de gedraging) en de verantwoordelijkheid daarvoor door de verdachte. Alhoewel in de psychiatrie dit uitgangspunt zal worden onderschreven, lijkt de persoon van de dader en zijn leefomgeving sterker dan voorheen te worden gepsychologiseerd. In sommige gevallen wordt het vermeende ziektebeeld en de daarmee gepaard gaande vertakkingen naar de gezins- en familieomstandigheden van de patiënt zo uitvergroot dat de verantwoordelijkheid voor het delict uit zicht verdwijnen. De psychologisering van met name de leefomgeving van de persoon van de dader kan de jurist in bepaalde strafzaken teveel afleiden van de ouderwetse gedachte te worden geconfronteerd met het kwade in een mens. Misschien moet een verdachte juist niet tegemoet worden getreden met een pretentieve behandelingsaanbod maar met een langere gevangenisstraf, waarbinnen zich mogelijkheden tot behandeling voordoen.

Mij kan worden tegengeworpen dat ik verouderde denkbeelden aanhang en dat de behandeling meer en meer dienstbaar wordt gemaakt aan het doel van gedragsstructurering. Met die tegenwerping wordt vergeten dat zowel aan een ingrijpend behandelingsaanbod als aan een verstrekkende conditioneringsinzet vaak dezelfde psychiatrische diagnose ten grondslag ligt. Om de onderbouwing en houdbaarheid van de diagnose is het mij te doen. Kennisname van de vele psychiatrische scholen en bijbehorende verschillen in diagnosticering maakt veelvuldig een tijdgebonden diagnose zichtbaar. Daarmee is niets mis, de dogmatische instrumenten van de strafrechtsjurist zijn regelmatig hetzelfde lot beschoren. De remedie voor beide disciplines is bescheidenheid. De strafrechter moet waken tegen pretenties uit de psychiatrie om de patiënt desnoods tot zijn graf te behandelen of te verzorgen, zonder dat er een 'narekenbare' prognose over de stoornis en het delictsgevaar voorhanden is. Zowel strafrechter als gedragskundige past relativering. Het is nog niet zo lang geleden dat veelal vrouwen op grond van een maatregel jarenlang werden behandeld voor kleptomanie, om maar te zwijgen over recente publicaties over de betrekkelijkheid van de ADHD-diagnose.

In de tweede plaats is het strafrechtelijk behandelcircuit al jaren bezig om de aansluiting met de GGZ te verbeteren en deze mensen onder te brengen waar ze meer thuishoren, in de reguliere geestelijke gezondheidszorg. De aanstaande Wet Forensische Zorg zou hierin moeten voorzien. Hopelijk komt hiermee een einde aan een immens kostbaar en verdrietig rondpompen van menselijk leed. Ik heb alle variaties meegemaakt waarin men binnen het forensisch circuit de zorgniveaus definieert en herdefinieert. Van *long stay* naar *long care* en zo verder. Thans doet zich de situatie voor dat verlopen zo laat mogelijk worden aangevraagd voor lastige tbs'ers. Het is niet voor niets dat voor vrijwel de helft van de tbs'ers geen verlof wordt aangevraagd. Het is ook niet voor niets dat de reclassering al sinds vele jaren liever goedlopende en risicoloze klanten begeleidt omdat voor andere veroordeelden publicitaire risico's dreigen in het geval de veroordeelde opnieuw in de fout gaat. Het laatste leert dat ons strafbestel voor een deel lijdt onder het onzuivere vergrootglas van de publiciteit en te snelle meningen. Het ware verstandiger om de basis van het strafbegrip de vrije wil in relatie tot vergelding en beveiliging als strafdoelen te herijken en vanuit dat meer theoretische fundament tot wijzigingen over te gaan.

We moeten bij deze herijking in de derde plaats aanvaarden dat er niet altijd zorg in een strafrechtelijk kader mogelijk is, dat bekommerden en verloederden niet altijd in een strafrechtelijke zorginstelling kunnen zitten en dat we domweg minder naïeve maar uiterst kostbare forensische hoop moeten ontwikkelen. We moeten aanvaarden dat we bij wijze van spreken weer meer zwervers krijgen, die bij recidive van strafbare feiten klassiek worden opgesloten in een gevangenis. De menselijke handelingsvrijheid is groter dan we soms als jurist of als hulpverlener willen aanvaarden. Als mijn optiek betekent dat juristen het handboek met stoornissen nader relativeren, vaker een eigenstandig oordeel over toerekenbaarheid vellen, zich minder afhankelijk maken van de forensisch adviseur, de definitie van ziektebeelden meer arbitrair achten, minder persoonlijkheidsstoornissen aanvaarden, minder TBS opleggen, dan is de ultieme consequentie dat we mensen meer aan hun eigen keuze en lot moeten overlaten. Ook als dit een schuldig gevoel bij de voorbijganger van zwervers oplevert. De gevangenis is dan het kader waarbinnen aan de grensoverschrijdende gevallen structuur moet worden geboden, hetgeen regelma-

tig hulp inhoudt, maar dan wel hulp in het kader van detentie. Deze volgorde is van belang omdat de vergelding en de vrijheidsstraf voorop staan en de forensische hulp een onderdeel van de straf kan vormen.

Sinds de Verlichting wordt door vooruitgangsgelovigen gemeend dat we de werkelijkheid kennen. Dit fenomeen raakt ook het doorvorsen van de menselijke geest. Hoeveel desillusies moeten we echter nog verdragen voor we aanvaarden dat de mens geen recht heeft op geluk, maar het recht om in vrijheid zijn eigen ongeluk te dragen? Als dat besef nog eens doorbreekt bij zielzorgers en bij rechters, dan is er tijd voor een terugtred van de overheid. Wat houdt die terugtred in?

Een grotere vrije wil pleit voor de vrijheidsstraf

Een grotere vrije wil pleit tegen een overmatige oplegging van TBS en vóór de vrijheidsstraf. Hieronder volgen enkele argumenten.

In de eerste plaats zou de Nederlandse strafrechtspleging zich minder moeten fixeren op de persoon van de verdachte. Zoals bepleit is een grote fixatie op de eigenheid van de dader onnodig en onhaalbaar. Het recht biedt per definitie een selectief en normatief antwoord op de zinsbeleving van de verdachte. Ik hoop dat de burger zijn persoonlijke opvattingen aanpast aan het juridische wetsbegrip, ik respecteer zijn keuze voor crimineel gedrag, maar ik wijs een omgekeerde volgorde als uitgangspunt voor ons strafrechtelijk stelsel af. De vrijheidsstraf moet zijn strafkarakter niet verliezen, wat betekent dat niet het strafstelsel moet buigen naar de veroordeelde maar dat het uitboeten ten dele bestaat uit het zich overgeven aan de straf en aan de ten uitvoer leggende functionarissen.

In de tweede plaats is berouw van de verdachte meegenomen als katalysator voor ander gedrag, maar zonder berouw werkt de vrijheidsstraf ook. De effening van de schuld binnen het gevangenisregiem mag niet leiden tot een dwangmatig kader. Afgedwongen inkeer leidt tot lippendienst. Het strafrechtelijke systeem dient de gestrafte ruimte te bieden voor het werken aan de eigen deviaties maar die werkzaamheid niet af te dwingen. Ik wil de tegenwoordige opvatting verdedigen dat het houden van een zekere afstand tot de zinsbeleving van de verdachte meerwaarde heeft. In het nemen van afstand zit respect en een vrije keuze voor de veroordeelde om de straf al dan niet te benutten voor verandering. Een onderbenutting van de mogelijkheden diskwali-

ficeren echter niet het systeem en de straf.

In de derde plaats dient bij de afbouw van forensische klinieken meer behandeling van psychisch belaste veroordeelden binnen de gevangenis te vinden. Bij het minder vaak opleggen van de TBS kunnen de muren tussen de penitentiaire inrichting en de behandelinrichting worden verlaagd of geslecht. De gevangenis kent een dagstructuur en er wordt gestuurd op een basale vorm van samenleven. Bovendien functioneren sinds jaren zorgafdelingen voor psychisch gestoorde gevangenen die in de kern niet zouden hoeven af te wijken van het zorgklimaat in de tbs-klinieken en waar in verschillende opzichten een leefklimaat kan worden geschapen dat afwijkt van de doorsnee vrijheidsbeneming binnen de gevangenis. Bij de keuze voor een toereikend behandelaanbod binnen de gevangenis staat niets in de weg aan het uitbreiden van het voorzieningenniveau. Daarmee wordt het normale sanctiepatroon geschikt(er) gemaakt voor gevangenen met een psychisch defect, met inachtneming van mijn kanttekening dat we defecten niet te snel als stoornis moeten aanmerken.

In de vierde plaats dienen we de gedragsstructurende voordelen van de vrijheidsstraf beter over het voetlicht te brengen. Strafrechtsjuristen en gedragsdeskundigen betogen regelmatig dat de vrijheidsstraf funest uitpakt voor de persoonlijkheid van de veroordeelde. Ik heb die lijn ook lang aangehangen, maar ik ben van gedachten veranderd. Als de strafrechter van minder stoornissen hoeft uit te gaan, wordt hij geconfronteerd met een verdachte die in veel opzichten een gekneusde mens is. Het strafrechtstelsel wordt bevolkt door veel verslaafde en minder begaafde verdachten die een structureel bestaan leiden en ronddobberen in een even ongestructureerd netwerk van soortgenoten, vaak zonder huis, werk of relatie. Indien de vrijheidsstraf wordt gedefinieerd als het ontnemen van de vrijheid om het (criminogene) leven in een reguliere samenleving door te brengen, kan de gevangenis ook de structuur bieden die veel veroordeelden zo node missen. Mijn voorkeur heeft ook van doen met het besef dat beperkte overheidsmiddelen beter besteed zijn aan een iets meer uitgebouwd gevangenisregiem dan aan de vele forensische ambulante kostbare programma's die stoen op een behandel- en conditioneringsaanbod dat teveel bijstelling van het reguliere leefpatroon van veel veroordeelden pretendeert. De structuur van een gevangenisbestaan hoeft de dagstructuur van een klinische opname niet per defini-

tie te ontlopen.^D In de meeste forensische klinieken spreekt een terbeschikkinggestelde nauwelijks een psychiater. In dat opzicht kan beter het goedkope gevangenis-klimaat met gevangenispsychiaters worden aangekleed.

De vrije wil en het liberalisme: Afwaardering van de forensische zorg en opwaardering van de vrijheidsstraf

Het liberalisme is te veelzijdig om in een enkele zin geforceerd samen te vatten. Op één punt komen liberalisme en bijvoorbeeld conservatisme samen. Dat is de opvatting dat rechtshandhaving van groot belang is om het publieke domein en de particuliere vrijheden van burgers te beschermen tegen publieke normschendingen als misdrijven. De beveiliging van de samenleving is dan ook een belangrijk doel van bestraffing. Hedendaagse liberale opvattingen over het strafrecht gaan veelal uit van strenger straffen teneinde een veiliger samenleving te scheppen. Daar passen minimumstraffen voor de zware misdrijven bij. Tot zover is de politieke lijn nog wel narekenbaar. Daarna wordt het in conservatieve en liberale stromingen stil. Want een pleidooi voor langer straffen hangt in het luchtledig zolang er geen samenhangend beeld is van de verhouding tussen de vrijheidsstraf en de maatregel van terbeschikkingstelling in verschillende varianten. Waar meer socialistisch georiënteerde strafrechtspolitiek nog immer het antwoord zoekt in de rol van de reclassering en verbeterprogramma's komen de VVD en het CDA niet verder dan een pleidooi voor langer straffen. Qua dogmatische schamelheid houden de verschillende stromingen elkaar in evenwicht.

Overigens kritiseer ik niet de strafrechtspolitiek van de jaren zeventig en tachtig. Het recht wordt net als het amusement door de mode bepaald.³ In die tijd vierde de maakbaarheidgedachte hoogtij, maar de tijden zijn veranderd en de teleurstellingen over dertig jaar criminaliteitspolitiek zou ons moeten laten omzien naar meer klassieke noties over de vrijheidsstraf die niet in een enkel decennium weg te poetsen zijn.

Het verdient aanbeveling dat het liberalisme zich verdergaand oriënteert op het beveiligingskarakter van het strafbestel. Hedendaagse liberale

opvattingen over het strafrecht gaan veelal uit van strenger straffen teneinde een veiliger samenleving te scheppen. Tot zover is de politieke lijn nog wel narekenbaar, zolang iemand van de straat is kan hij geen misdrijven plegen. Het valt echter op dat het liberalisme nog weinig ideeën heeft ontwikkeld over de positie van de vrije wil in het strafrecht. Heeft de klassieke liberale grondslag dat vrije burgers zo min mogelijk worden belast met heffingen en inperking van vrijheden implicaties voor de fundamenten van het sanctiebestel? Een grotere vrije wil van de (criminele) burger indiceert niet zozeer behandeling en begeleiding in het kader van een kostbare TBS, maar veeleer het serieus nemen door middel van bestraffing. Het niet langer de toerekenbare dader als kneus behandelen vergt modernisering van het sanctiestelsel. Een liberale of conservatieve benadering^E die niet uitgaat van de maakbare mens en samenleving, komt uit bij een klassieker vergeldingsbegrip en bij een intensievere en soms langduriger vrijheidsstraf. Wie een verdachte niet als slachtoffer van zijn criminogene determinanten ziet maar hem als volwaardig medeburger bejegt, kiest niet primair voor paternalistische zorgprogramma's uit de hoek van de reclassering en de forensische psychiatrie, maar komt tot een vrijheidsstraf van desnoods langere duur. Daarbinnen kan de veroordeelde hulp en begeleiding worden geboden. Het essentiële verschil is dat het gaat om hulp en begeleiding binnen de vrijheidsstraf die niet in plaats van de vrijheidsstraf komt en die bovendien niet verplichtend uitpakt. Het gevangeniswezen heeft immers ook de plicht om gevangenen fysieke zorg te bieden. Bij de geestelijke zorg die veel gedetineerden behoeven, ligt er echter een dure plicht op de schouders van de veroordeelde om omkeer in zijn gedrag te bewerkstelligen, de justitiële autoriteiten kunnen louter faciliteiten bieden in de vorm van geestelijke pastoren en andere zielzorgers die nu in (te) geringe getale in het gevangeniswezen werken.

Nota bene: ik ben gekant tegen de grote hoeveelheid *zelfstandige* forensische zorg in zelfstandige forensische – kostbare – klinieken voor stoornissen die we te ruim gedefinieerd hebben. Dit laat onver-

D Mogelijk zouden de Nederlandse gevangenis, analoog aan het Belgische beloningssysteem in de gevangenis, weer een beter beloningssysteem kunnen invoeren voor het werk door gedetineerden.

E Het valt buiten het bestek en strekking van deze bijdrage om de discussie aan te gaan of het conservatisme voor stabiliteit staat en het liberalisme voor dynamiek (Frits Bolkestein, *Boren in hard hout*, Amsterdam, 1998, p. 44) of dat het conservatisme meer de afstand tot het verleden langs geleidelijke lijnen van geleidelijkheid onderzoekt en vergroot (J.L. Heldring, *Het verschil met anderen*, Amsterdam, 1975, p. 125 e.v.).

let dat veel verdachten mentaal gekneusde mensen zijn, hetgeen ik niet als een psychiatrische stoornis aanmerk maar als geestelijke nood. Daarvoor is zorg nodig, die binnen het – goedkopere maar iets meer aangeklede – gevangenisregiem kan worden geboden. De TBS wordt daarmee niet overbodig, maar wordt afgeslankt voor kleinere aantallen zwaar gestoorde daders.

Bijzondere aandacht dient uit te gaan de vraag wat te doen met nog steeds gevaarlijke veroordeelden. De TBS kent immers vaak geen einde in tegenstelling tot de (tijdelijke) vrijheidsstraf. Voor het Nederlandse strafrecht zou studie gemaakt kunnen worden of bij minder TBS en meer gevangenisstraf de veroordeelde na ontkomst van zijn vrijheidsstraf aan een toets kan worden onderworpen om het gevaar van terugkeer in de samenleving te beoordelen. Het valt te overwegen om naar analogie met andere rechtsstelsels als in Engeland, Noorwegen en Duitsland bij voortdurend gevaar de vrijheidsstraf onder een andere juridische titel te laten voortduren, en deze preventieve detentie jaarlijks aan een rechterlijke toets te onderwerpen.^F

^F Vergelijk de General Civil Penal Code of Norway, art. 39c (uit 2005): 'When a sentence for a specific term is deemed to be insufficient to protect society, a sentence of preventive detention in an institution under the correctional services may be imposed instead of a sentence of imprisonment when the following conditions are fulfilled:

1. The offender is found guilty, of having committed or attempted to commit a serious violent felony, sexual felony, unlawful imprisonment, arson or other serious felony impairing the life, health or liberty of other persons, or exposing these legal rights to risk. In addition there must be deemed to be an imminent risk that the offender will again commit such a felony. In assessing such risk importance shall be attached to the felony committed or attempted especially as compared with the offender's conduct and social and personal functioning capacity. Particular importance shall be attached to whether the offender has previously committed or attempted to commit a felony as specified in the first sentence.
2. The offender is now found guilty of having committed or attempted to commit a less serious felony of the same nature as is specified in No. 1, and has previously committed or attempted to commit a felony as specified there. In addition it must be presumed that there is a close connection between the previous felony and the one now committed, and the risk of relapsing into a new felony as specified in No. 1 must be deemed to be particular imminent.' Zie ook het Engelse systeem (Criminal Justice Act 2003, ss 224-36): 'In determined sentence for public protection: to be imposed on those convicted of any of a list of violent or sexual offences if the court is of the opinion that there is a significant risk to members of the public of serious harm occasioned by the commission by him of further specified offences.' Deze vrijheidsbenaming duurt voort tot de betrokkene een *parole board* overtuigt dat het veilig is om hem vrij te laten.

Als laatste zouden wetgever en beleidsmakers nog eens kunnen nadenken over de bundeling van rechtspraak over executieve zaken. Thans is een en ander versnipperd over het Landelijke Adviesplaatsing longstay (LAP), Adviescollege Verloftoetsing terbeschikking (AVT), Raad voor Strafrechtstoepassing en Terbeschikkinggestelde (RSJ) en de penitentiaire kamer Gerechtshof Arnhem. En dan heb ik het nog niet eens over de gratieregeling waarbij de honderden individuele strafrechters een eigenstandige koers varen. Of er nu wel of niet gaat worden nagedacht over de invoering van preventieve detentie na ontkomst van de vrijheidsstraf, het zou ook aanbeveling verdienen voornoemde rechtspraakinstellingen te bundelen teneinde meer eenheid in de executierechtspraak en een meer samenhangend executiebeleid te entameren. Daarbij kunnen verschillende actuele discussies over de frequentere toets na ontkomst van 25 jaren van een opgelegde levenslange vrijheidsstraf ook een rol krijgen. Alles overziende zou de nieuwe regering zich dienen te laten adviseren over een breed en samenhangend executiebestel dat zijn grondslag vindt in de hierboven aangegeven fundamentele van de vrije wil alsmede in het vergeldingswezen van de vrijheidsstraf.

Afsluiting

De mens die strafbare ellende veroorzaakt, zoekt een prettig ogend excuus waarvoor hij in een soort supermarkt te kust en keur kan winkelen. Hij kan de ander de schuld geven, dat is een oude truc. Hij kan zijn stoornis blameren en sinds kort zijn min of meer gehandicapte brein. In zekere zin zijn de neurobiologen en de gedragswetenschappers broeders en zusters in hetzelfde geloof: de mens is geen heerser over zijn lot, geen meester over zijn ziel, hij is meer een gekneusde mens, een soort kneus die meestal ten onrechte verantwoordelijk wordt gehouden voor de gevolgen van zijn gedrag. Die benadering staat haaks op het liberale mensbeeld.

Als ik de verklaringsmodellen van strafbaar gedrag op een rij zet, ben ik nog niet zo ontevreden met het strafrecht vanwege de geringere pretentie dan de andere twee disciplines. De toedeling van aansprakelijkheid in het strafrecht is geen alomvattend geloof zoals de theologie en de 'breinologie', geen poging om de totale mens te vatten zoals de gedragskunde, maar vormt een realistisch(er) en bescheiden(er) ordeningsmechanisme in het regelen van de verhouding tussen mensen. Met iets meer pessimisme over de (her)vorming van de criminele mens en minder

loze idealen⁴ eindig ik positief: ondanks ieders beperkingen is de menselijke vrijmacht groot genoeg om als volwaardig medeburger aangesproken te worden op strafwaardig gedrag. Beperkingen komen niet snel in mindering op de vrijheidsgedachte. Die spanning kan tot vertwijfeling leiden maar ook tot zachtmoedigheid in het besef dat onze menselijke vrijmacht niet de ultieme vrijheid oplevert maar immer een geconditioneerde vrijheid.

Omdat ik de geestelijke gekneusdheid van veel verdachten niet definieer als een stoornis *kan* ik in veel strafzaken niet uitkomen bij TBS, maar kom ik tot een langere maar zinvol ingevulde gevangenisstraf. Bij minder hulp- en conditioneringspretenties vanuit de forensische zorg kan een iets meer aangekleed gevangenisregiem geldbesparend uitwerken,

maar bovenal een dagstructuur opleveren die bij veel sociaal-emotioneel gekneusde en cognitief minder begaafde delinquenten meer rendement oplevert.

Rinus Otte is vice-president van het Gerechtshof Arnhem en hoogleraar Organisatie Rechtspleging aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Noten:

- 1) D. Swaab, *Wij zijn ons brein. Van baarmoeder tot Alzheimer*, Amsterdam/Antwerpen, 2011, p. 219.
- 2) R. Nozick, *Philosophical explanations*, Harvard, 1981, hoofdstuk 4 over waarden en de vrije wil.
- 3) Pascal, *Pensees*, overdenking 309.
- 4) R. Scruton, *The uses of pessimism. And the danger of false hope*, Londen, 2010.

DE PLICHT VAN LEVEN, HET RECHT VAN STERVEN?

– Camilia Bruil –

Voor liberalen zijn vrije wil en zelfbeschikking met de daarbij behorende verantwoordelijkheid belangrijke kernwaarden. Mensen moeten de ruimte krijgen om – binnen de grenzen van de wet en het bekende schadebeginsel van John Stuart Mill – hun leven naar eigen inzicht in te richten. Waar de grenzen van de wet precies zouden moeten liggen en wanneer er al dan niet sprake is van schade is onderwerp van discussie, maar over dit principe zijn liberalen het in beginsel eens. Lastiger wordt het wanneer het einde van het leven, de dood, om de hoek komt kijken. Mensen mogen zelf bepalen hoe ze leven, maar geldt dit ook voor het sterven? Hebben zij daar zeggenschap over? In veel gevallen niet. Bij een ongeval of ziekte is het veelal niet aan het individu zelf om te bepalen al dan niet te sterven; dit ‘overkomt’ het individu doordat het lichaam te beschadigd is en sterven onvermijdelijk blijkt. Artsen hebben anders gezegd, niet meer de middelen om de patiënt in leven te houden en beter te maken. Er is in deze gevallen geen sprake van vrije wil. In sommige gevallen heeft een individu echter nog wel de ‘keuze’ om zijn levenseinde ‘te bepalen’ en kan hij bij de behandelend arts een verzoek neerleggen om een waardig einde aan het leven te maken, oftewel een verzoek tot euthanasie. In onderstaande bijdrage zal vanuit liberaal perspectief bekeken worden in hoeverre hier sprake van vrije wil is en kan zijn.

De Euthanasiewet en pil van Drion

Op 1 april 2002 is de Euthanasiewet in Nederland in werking getreden. Sindsdien is het voor een patiënt die uitzichtloos ondraaglijk lijdt en wilsbekwaam is of een wilsverklaring heeft, mogelijk om een verzoek om levensbeëindiging in te dienen bij de behandelend arts. De arts kan vervolgens aan dit verzoek voldoen wanneer hij van mening is dat er aan de zorgvuldigheidseisen, zoals beschreven in de wet, is voldaan (zie kader). Een Regionale Toetsingscommissie Euthanasie (RTE) onderzoekt daarna of de betreffende arts zorgvuldig heeft gehandeld.

Het feit dat de Euthanasiewet reeds tien jaar bestaat, betekent niet dat de discussie omtrent euthanasie is afgerond. Het is en blijft een controversieel

Zorgvuldigheidseisen¹

De zorgvuldigheidseisen zoals die zijn vastgelegd in de Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding, hoofdstuk II, artikel 2, punt 1, houden in dat de arts:

- a. de overtuiging heeft gekregen dat er sprake was van een vrijwillig en weloverwogen verzoek van de patiënt,
- b. de overtuiging heeft gekregen dat er sprake was van uitzichtloos en ondraaglijk lijden van de patiënt,
- c. de patiënt heeft voorgelicht over de situatie waarin deze zich bevond en over diens vooruitzichten,
- d. met de patiënt tot de overtuiging is gekomen dat er voor de situatie waarin deze zich bevond geen redelijke andere oplossing was,
- e. ten minste één andere, onafhankelijke arts heeft geraadpleegd, die de patiënt heeft gezien en schriftelijk zijn oordeel heeft gegeven over de zorgvuldigheidseisen, bedoeld in de onderdelen a tot en met d, en
- f. de levensbeëindiging of hulp bij zelfdoding medisch zorgvuldig heeft uitgevoerd.

en emotioneel zwaar onderwerp, omdat het gaat om leven, lijden en dood. Kwesties waar veel mensen niet gemakkelijk over praten, zeker niet wanneer die dichtbij komen. Ook voor de meeste liberalen is het te simpel om te stellen dat mensen zelf beschikken over hun leven en te allen tijde over hun eigen levenseinde kunnen beslissen. Zeker omdat het over het algemeen niet mogelijk is om geheel zelfstandig een einde aan het leven te maken zonder anderen schade te berokkenen. Immers, wanneer men zelfmoord pleegt door bijvoorbeeld voor een trein te springen, zullen ooggetuigen – met name de treinmachinist – grote psychische schade ondervinden. Een oplossing hiervoor zou de bekende pil van Drion zijn. Dit is volgens voorstanders een humane manier van levensbeëindiging is. Een liberaal zou positief tegenover een dergelijke pil kunnen staan. Mensen worden hierdoor vrijgelaten in hun keuzes

en kunnen zelf beslissen of zij verder willen leven. Hoewel een dergelijke pil wellicht voor een humaan levenseinde zorgt, is het zorgwekkend wanneer een dergelijk middel vrij en zonder recept verkrijgbaar zou zijn. Moord waarbij wordt gesuggereerd dat de persoon zelf dood wilde en de pil heeft ingenomen, lijkt een onvermijdelijk groot risico. Om dergelijk 'misbruik' te voorkomen, lijkt de tussenkomst van een derde/onafhankelijk persoon onvermijdelijk. De arts lijkt daarbij, zoals nu ook in de Euthanasiewet het geval is, de logisch aangewezen persoon. De vraag is echter of de huidige rol van de arts vanuit liberaal perspectief niet te groot is en of de patiënt met een wens tot sterven niet te afhankelijk is van het oordeel van de arts. In onderstaande bijdrage zal eerst de huidige situatie beschreven worden en zal vervolgens geanalyseerd worden hoe de keuzevrijheid van de patiënt vergroot kan worden zonder dat een arts verplicht wordt tot een bepaalde behandeling waar hij niet achter staat.

De huidige rol van de arts

Ook voor artsen is euthanasie een moeilijk onderwerp. Niet in de laatste plaats omdat levensbeëindiging op gespannen voet staat met de eed die zij bij toetreding tot de beroepsgemeenschap hebben afgelegd: enerzijds dient een arts het lijden te verlichten, maar anderzijds dient de arts het leven te behouden.² Dit is een professionele en morele afweging, die tevens persoonlijk en emotioneel is. Een arts is dan ook niet verplicht om op een verzoek in te gaan. Gewetensbezwaren kunnen de arts tot een negatief oordeel doen komen. Er bestaat dan ook geen opeisbaar recht op euthanasie.^A Sterker, euthanasie is onafhankelijk van de doodswens nog altijd strafbaar wanneer dit niet door een arts is uitgevoerd die de zorgvuldigheidseisen in acht heeft genomen. Een arts heeft daarnaast ook niet de plicht om de patiënt door te verwijzen naar een andere arts.

Hoewel bovenstaande vanuit de arts geredeneerd begrijpelijk is, kan dit voor de patiënt met een euthanasiewens, die aan alle criteria voldoet maar geen gehoor vindt, tot nare, machteloze situaties leiden. Dit is een groot probleem dat door betrokken par-

tijen als de Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levenseinde (NVVE) en de artsorganisatie Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst (KNMG) wordt erkend. Hier speelt vaak mee dat pas in een laat stadium bekend wordt dat een arts niet aan de wens kan of wil voldoen. Sommigen pleiten daarom voor een registratie, waarbij een patiënt direct kan zien welke arts openstaat voor een verzoek. Een patiënt kan dan al in een vroeg stadium de overstap maken naar een andere arts, zodat een (duurzame) arts-patiëntrelatie opgebouwd kan worden. Een probleem is echter dat veel artsen niet van tevoren kunnen zeggen of zij op een dergelijk verzoek in kunnen gaan, omdat dit heel erg afhankelijk is van de situatie. Bij somatische aandoeningen, waarbij het veelal om kanker gaat, is het vaak helder of er sprake is van uitzichtloos en ondraaglijk lijden en een vrijwillig en weloverwogen verzoek. Bij (uitbehandelde) psychiatrische aandoeningen, dementie, beroertes en 'voltooid leven' is deze afweging veel lastiger te maken.

De NVVE kreeg signalen dat 'veel mensen met een euthanasieverzoek in de kou bleven staan' en daarom werd op 1 november 2011 de Levensindekliniek opgericht. Op 1 maart 2012 opende de kliniek haar deuren voor mensen, die bij hun eigen arts geen gehoor vinden voor hun euthanasieverzoek. De eerste drie maanden kwamen er 254 aanmeldingen binnen. Hoewel de kliniek volgens de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport Edith Schipper binnen de grenzen van de wet valt, wordt er erg kritisch naar gekeken. Ethicus Govert den Hartogh spreekt zelfs van 'georganiseerde onzorgvuldigheid', omdat er geen sprake zou zijn van een gedegen arts-patiëntrelatie. Ook bestaat de zorg dat de focus tevel op het 'bespoedigen van de dood zou liggen'.³ Deze kritiek wordt door velen gedeeld. Tijdens een congres ter ere van het eenjarig bestaan van de kliniek uitte Lode Wigtersma, directeur Beleid en Advies bij KNMG, eveneens deze zorgen.^B Tevens stelde hij hardop de vraag in hoeverre de Levensindekliniek voldoet aan de behoefte, want in slechts vier procent van de gevallen heeft een team van de kliniek de euthanasie uitgevoerd. Zes procent van de verzoeken is uiteindelijk uitgevoerd door de behandelend arts – een positieve ontwikkeling al-

A Dit is vergelijkbaar met alle medische handelingen. In de Wet op de geneeskundige behandelingsovereenkomst (WGBO) staat immers beschreven dat een patiënt de mogelijkheid heeft om een behandeling te weigeren, maar niet het recht heeft om een behandeling te eisen. Zie ook Artikel 446, Burgerlijk Wetboek.

B Veel bezorgdheden over onzorgvuldigheid bij de Levensindekliniek kunnen overigens weggenomen worden. De toetsingscommissies hebben de tot nog toe beoordeelde meldingen van de Levensindekliniek alle als 'zorgvuldig' beoordeeld. Zie ook: <http://www.nvve.nl/>.

Wigersma omdat in deze gevallen de arts-patientrelatie is hersteld of wordt gecontinueerd. Meer dan vijftig procent van de aanvragen is echter nog in behandeling of staat op de wachtlijst. Staan met andere woorden veel mensen niet nog steeds in de kou?^C

Zelfbeschikking en het levenseinde

De NVVE heeft de Levensindekliniek binnen de grenzen van de Euthanasiewet heeft opgericht om mensen met een sterfwens niet in de kou te laten staan. Helaas blijkt dat de wachtlijsten blijven bestaan en Wigersma stelt dan ook terecht de vraag in hoeverre de kliniek de oplossing is. Een arts heeft tijd nodig om een zorgvuldige afweging te maken en moet onder meer de overtuiging hebben gekregen dat er sprake is van uitzichtloos en ondraaglijk lijden van de patiënt. Maar is het niet aan patiënten zelf om te bepalen of hier sprake van is: zij zijn immers degene die het lijden ervaren? Sterker nog, waarom moet iemand eigenlijk lijden om 'recht' te hebben op euthanasie? Waarom kan iemand niet gewoon klaar zijn met het leven? Waarom kan iemand niet zeggen: ik wil niet ouder worden, ziek en afhankelijk? Ik wil zelf bepalen wanneer mijn leven is voltooid, en dat is nu.

Deze gedachtegang staat ook centraal bij het Burgerinitiatief Voltooid Leven. Initiatiefnemers onder wie Hedy d'Ancona en Frits Bolkestein, stellen zelfbeschikking centraal en menen dat mensen boven de 70 jaar zelf moeten kunnen bepalen of hun leven voltooid is.⁴ Zij geven toe dat deze leeftijdsgrens arbitrair is. De vraag is of een leeftijdsgrens überhaupt noodzakelijk is. Waarom kan iemand van 35 jaar niet zelf bepalen dat zijn of haar leven voltooid is? Als het een vrijwillige en weloverwogen duurzame keuze is, dan is het aan de persoon zelf om te bepalen of het leven is voltooid.

Een veel gehoord tegenargument is dat het moeilijk is om te bepalen of het een vrijwillige keuze is. Maar geldt dat niet voor alle keuzes die worden gemaakt? Het is van buitenaf nooit met honderd procent zekerheid te stellen dat een keuze vrijwillig en zonder druk van buitenaf wordt gemaakt. En uiteraard zal de keuze van een individu (deels) bepaald worden door de context waarin hij leeft en

de mensen die hij om zich heen heeft. De mening van vrienden en familie is voor de meesten van ons belangrijk en weegt mee in de beslissingen die we maken. Dit betekent echter niet dat er sprake is van dwang. Keuzevrijheid en zelfbeschikking zijn voor liberalen twee van de belangrijkste kernwaarden, maar waarom worden deze waarden zo gemakkelijk aan de kant geschoven wanneer het om sterven gaat? Uit angst voor dwang van buitenaf worden door de overheid voorwaarden – zorgvuldigheidseisen – gesteld waaraan voldaan moet worden. Deze paternalistische opstelling van de overheid is echter ook een vorm van dwang en beperkt de zelfbeschikking.

Aanpassing van de Euthanasiewet

Hoewel de huidige Euthanasiewet een stap in de goede richting is, hebben mensen nog altijd niet de 'optimale' keuzemogelijkheid wanneer het gaat om hun leven en dood. Hiervoor dient de wet gewijzigd te worden. In de inleiding is reeds aangegeven dat de tussenkomst van een derde/onafhankelijk persoon onvermijdelijk is. Deze persoon moet de overtuiging hebben dat er sprake is van een weloverwogen, vrijwillig en duurzaam verzoek. De andere zorgvuldigheidseisen kunnen worden geschrapt. Het is immers alleen noodzakelijk dat het de vrije keuze van de patiënt is (deze keuze kan ook eerder in een wilsverklaring worden vastgelegd).

De rol van de derde/onafhankelijke persoon moet daarnaast verkleind worden en de eigen verantwoordelijkheid van de patiënt vergroot. Dit betekent dat er zoveel mogelijk gestreefd moet worden naar hulp bij zelfdoding (waarbij de patiënt zelf het dodelijk middel, euthanica, inneemt) in plaats van euthanasie (waarbij de euthanica wordt toegediend door de arts).

Momenteel kan alleen een arts ingaan op een verzoek tot levensbeëindiging. Veel artsen krijgen in hun loopbaan echter nauwelijks te maken met dergelijke verzoeken en zijn erg onervaren op dit gebied.⁵ Het zou goed zijn wanneer alleen stervenshulp kan worden gegeven door degenen die hiervoor een speciale opleiding hebben gevolgd. Dit hoeven niet alleen artsen te zijn, maar kunnen bijvoorbeeld ook psychologen of geestelijk verzorgers zijn. Belangrijk is dat zij goed kunnen beoordelen of er sprake is van een vrijwillige en weloverwogen keuze en dat zij de patiënten en hun naasten tot het einde toe goed kunnen begeleiden. Dit zorgt ervoor dat de uiteindelijke beslissing bij de persoon zelf ligt en dat mensen echt zoveel mogelijk zelf over hun eigen leven en

^C Overigens was dit volgens hem niet verbazingwekkend, omdat het maken van een weloverwogen beslissing immers tijd kost. Er moet sprake zijn van 'voldoende relatie' zodat de arts kan aantonen dat aan de zorgvuldigheidseisen is voldaan.

dood kunnen beschikken.

Camilia Bruil is wetenschappelijk medewerker bij de prof.mr. B.M. Teldersstichting en eindredacteur van Liberaal Reveil.

Noten:

- 1) Artikel 293, lid 2, Wetboek van Strafrecht.
- 2) KNMG, *Nederlandse artseneed (inclusief eed van Hippocrates/ Verklaring van Genève*, Utrecht, 2004.
- 3) L. Enthoven, *Verslag NVVE-congres Levensindekliniek 01-11-2012*, Den Haag, 2012, p. 4.
- 4) <http://www.uitvrijewil.nl/>.
- 5) NVVE, *Congres Levensindekliniek*, 1 november 2012.

‘ER IS EEN KOMPAS VOOR INNERLIJKE VRIJHEID’ EEN KATHOLIEKE VISIE OP DE VRIJE WIL

INTERVIEW MET KARDINAAL EIJK

– Fleur de Beaufort en Patrick van Schie –

Residerend aartsbisschop van Utrecht Willem Jacobus (Wim) Eijk (1953) werd op 18 februari 2012 kardinaal gecreëerd. Eerder was hij bisschop van het bisdom Groningen-Leeuwarden. Hij voltooide de studie geneeskunde aan de Universiteit van Amsterdam, waarna hij zijn promotieonderzoek deed in de medische ethiek aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Dit combineerde hij met de opleiding tot priester aan het grootseminarie Rolduc. Te Leiden promoveerde Eijk op het thema euthanasie. Voor een tweede proefschrift, ditmaal over genetische manipulatie, was hij verbonden aan de Pauselijke Universiteit Sint Thomas van Aquino in Rome, waar hij zich verder in de filosofie bekwaamde.

Gezien de achtergrond van Eijk op het snijvlak van katholieke theologie, filosofie en meer specifiek de medische ethiek leek het de redactie van *Liberaal Reveil* aardig juist kardinaal Eijk eens nader te bevragen rondom de katholieke visie op de vrije wil. Wat betekent de vrije wil eigenlijk voor katholieken. In hoeverre verschilt de katholieke visie van de protestantse en de liberale? Redactieleden Fleur de Beaufort en Patrick van Schie gingen erover met kardinaal Eijk in gesprek.

‘Binnen de rooms-katholieke theologie bestaan weliswaar verschillende stromingen wanneer gesproken wordt over de vrije wil, maar fundamenteel gezien is er een eenheidsvisie. Deze visie houdt in dat de mens is geschapen naar Gods beeld en gelijkenis, iets wat zich uit in het feit dat mensen abstract kunnen denken omdat ze over de rede beschikken en vrij zijn; ze kunnen willen. In de ogen van katholieken is die vrije wil van mensen wel aangetast door de erfzonde. Mensen hebben zich van het begin af aan losgemaakt van God. Anders dan orthodoxe calvinisten, die ervan uitgaan dat de menselijke natuur daardoor verdorven is, menen katholieken dat de menselijke natuur gewond is. Dat wil zeggen dat de rede is verzwakt in zijn functioneren, waardoor het moeilijker is de waarheid te ontdekken. Evenals de rede is ook de wil verzwakt en niet meer automatisch gericht op het goede. Daarom is het voor mensen ook moeilijk hun gevoelsleven te integreren in het geheel van hun handelen. Moeilijk, maar niet onmogelijk. De vrijheid blijft.

Als je wilt leven volgens Gods plan met jou, heb je zijn genade nodig. Bovendien gaat de katholieke theologie ervan uit dat het daadwerkelijke doel van ieders leven uiteindelijk pas wordt bereikt in het

eeuwige leven na de dood, in de eeuwige aanschouwing Gods. De vrijheid bestaat erin, zoals ook in de zestiende eeuw geformuleerd in het Concilie van Trente, dat de mens zelf ervoor kiest de genade van God al dan niet te ontvangen. Mensen kunnen die genade ook weerstaan.

Ten aanzien van de genadeleer zijn er in het verleden wel stromingen geweest. In de periode na het Concilie van Trente was er een stroming rond de Dominicaner theoloog Domingo Banez (1528-1604). Hoewel Banez zei dat hij zich op Thomas van Aquino baseerde, is zijn visie denk ik niet helemaal bij Thomas terug te vinden. Banez meende dat als iemand de genade van God zou kunnen weerstaan, als het ware wordt gesuggereerd dat Gods genade niet volledig werkzaam zou zijn. Dat zou afbreuk doen aan Gods almacht. Daarnaast was er het molinisme, ontleend aan de leer van de Spaanse Jezuïet Luis de Molina (1535-1600), waarin veel meer de nadruk op de vrijheid werd gelegd. God heeft mensen de vrijheid gegeven, en daarmee de keuze om de genade al dan niet te ontvangen. In het molinisme is veel ruimte voor de vrije wil. Uiteindelijk is de strijdbijl begraven omdat het een discussie is waar je nooit uit zult komen. In ieder geval vinden katholie-

ken zich op de visie dat de vrije wil wel een rol speelt in de genadeleer.

Sprekend over "het goede" kunnen we niet stellen dat er altijd een moreel goede tegenover een moreel kwade keuze is. Er zijn een heleboel goede keuzes, zoals er ook veel kwade keuzes zijn. Zo kun je tandarts worden of internist, priester of rechter, dat zijn allemaal keuzes binnen het goede. De maatstaf voor het goede is dat het geordend moet zijn binnen een groter geheel, geordend binnen Gods plan zoals hij dat met de mens heeft.

Dit plan van God met de mensen kent een algemene component en een persoonlijk deel. We hebben algemene normen en een algemeen kompas dat voor alle mensen geldt. Dit is meer abstract voor de hele mensheid. Daarnaast heeft God ook een plan met ieder mens afzonderlijk. Zo kan God je een persoonlijke roeping geven, bijvoorbeeld tot het religieuze leven of juist tot het huwelijk. Zoals de apostel Paulus ook aangaf, er zijn verschillende roepingen en die hangen samen met de gaven die God je gegeven heeft. De algemene roeping bestaat eruit dat je moet woekeren met je talenten. Dan moet je natuurlijk eerst kijken welke talenten je hebt. Je kunt immers nooit woekeren met talenten die je niet hebt.

De vrije wil is in feite een abstract begrip, want we hebben uiteindelijk altijd te maken met concrete mensen en de vraag in hoeverre zij iets vrij kunnen willen. Dat hangt af van de informatie waar mensen over beschikken, de omgeving waarin ze functioneren en de opvoeding die ze hebben gekregen. Iemand die bijvoorbeeld verwend is en nooit geleerd heeft nee te zeggen tegen zichzelf beschikt in feite over een verminderde vrije wil.

Daarom kunnen mensen ook dwalen in geweten, zoals wij dat noemen. Als gevolg van je opvoeding kun je iets voor waar aannemen en ernaar handelen, terwijl het in werkelijkheid tegen de waarheid in gaat. Indien je echter niet over de juiste informatie beschikt, kunnen we stellen dat deze persoon subjectief toch juist handelde, terwijl we objectief een ander oordeel zouden vellen.

Het is natuurlijk te hopen dat deze mensen de waarheid uiteindelijk al gedurende hun leven ontdekken en niet pas na afloop. Dat is ook de reden waarom het Evangelie wordt uitgedragen, in de hoop dat mensen het ontdekken en overnemen.

Anders dan liberalen denken katholieken niet in

termen van individuen, maar in personen. Een geïsoleerd individu, zoals het liberalisme voorstelt, bestaat niet. Katholieken zien de wezenlijke betrokkenheid van personen op elkaar. Het karakter van mensen wordt bijvoorbeeld ook gevormd door de omgang met anderen. Een kind kan zich conformeren aan zijn ouders of zich juist tegen hen afzetten. Die keuze vormt hem uiteindelijk ook. Zo zijn er in je hele leven mensen die als voorbeeld dienen of juist niet. De omgeving beïnvloedt steeds de persoonlijkheid van mensen.

Het katholicisme verschilt hierin ook wezenlijk van het protestantisme als we kijken naar de nadruk die op gemeenschap wordt gelegd en meer specifiek de geloofsgemeenschap. Daar waar protestanten de individuele relatie tot God centraal stellen en aan de kerk in feite een secundaire rol toekennen, hechten katholieken veel meer waarde aan de gemeenschap van gelovigen en de kerk. Mensen krijgen het geloof in de kerk die door Christus is gesticht. Daarmee heeft de kerk een hele centrale rol binnen het katholicisme.

Toch is het niet zo dat mensen iedere keuze kunnen of zullen nemen. Je hebt als mens weliswaar de vrijheid om te kiezen wie je al dan niet als voorbeeld wilt navolgen, maar die keuzes krijgen ook richting door je eigen karakter. Het uitgangspunt van moreel handelen is daarmee niet neutraal. Naast een rationeel aspect zit er ook nog wat spontaans in mensen. Als je bijvoorbeeld verliefd wordt is dat geen rationele afweging van eigenschappen waarop wordt geselecteerd. Uiteindelijk is het een gevoel waar je ja op zegt.

Gevoelens op zich zijn moreel neutraal. We kunnen van een gevoel niet zeggen of het goed of slecht is. Neem bijvoorbeeld angst of vrees, dat lijkt misschien een slecht gevoel, maar het kan heel behulpzaam zijn. In een gevaarlijke verkeerssituatie kan angst je behoeden voor gevaar. Het kan echter ook doorslaan waardoor je als het ware verlamd raakt van angstgevoelens en uiteindelijk tot helemaal niets meer in staat bent. Het is van belang dat je met behulp van de rede en de vrije wil in staat bent richting te geven aan je gevoelsleven. Dat is geen eenvoudige opdracht, temeer daar het vermogen van mensen om gevoelens te beheersen is aangetast door de erfzonde.

Deugden spelen daarbij een belangrijke rol. Het gedachtegoed van Plato en Aristoteles over deugden zien we ook terug in de Heilige Schrift. De vrijheid

van mensen neemt toe naarmate ze over meer deugden beschikken die hen leiding geven bij het ordenen van hun emoties. Anders dan bijvoorbeeld de Schotse Verlichtingsdenker David Hume, die stelde dat de mens zich altijd door zintuiglijke prikkels laat leiden, gaan katholieken ervan uit dat er een kompas is voor het menselijk gedrag. Dat kompas stelt mensen in staat met de wil richting te geven aan gevoelens en die te integreren in het grotere geheel. Wel is het zo dat de echte vrije mens voor katholieken alleen de verlost mens is. Dat is alleen te bereiken door Gods genade.

Hoewel mensen in de ogen van katholieken uiteindelijk Gods genade nodig hebben, kun je niet stellen dat mensen daardoor minder vrij zijn of dat de vrije wil daardoor is ingeperkt. Het tegendeel is het geval, doordat zoals gezegd de verlossing door Gods genade de mens vrij maakt. Maar de mens kan Gods genade afwijzen. De vrijheid kan gerekend worden tot een mysterie dat nooit helemaal te doorgronden is. Zodra je probeert een oorzaak te vinden voor vrijheid is er in feite geen echte vrijheid meer. Er zijn binnen het katholicisme dingen die behoren tot het mysterie. Dat moet je nooit helemaal willen analyseren, want daarmee wordt het mysterie kapotgemaakt.

Liberalen stellen dat mensen van nature vrij zijn, maar voor katholieken gaat er nog iets aan die natuur vooraf. Net als liberalen stellen katholieken dat de mens vrij is, zelfs na de erfzonde bleef die vrijheid bestaan, maar het gaat daarbij om de innerlijke vrijheid. Liberalen gaan uit van de vrijheid van bemoeienis van anderen, in feite een negatieve voorwaarde. Je zou kunnen zeggen dat het liberalisme uitgaat van een indifferentisme. Het maakt niet uit wat het individu kiest of doet. Terwijl het voor katholieken bij de innerlijke vrijheid juist gaat om de kracht mee te kunnen en willen werken met Gods plan. Er is een kompas voor de innerlijke vrijheid waardoor het wel uitmaakt wat mensen uiteindelijk voor keuzes maken. Anders dan het liberalisme heeft het katholicisme ook een uitgewerkte moraal voor het persoonlijk leven.

Hersenswetenschappers proberen de laatste tijd herhaaldelijk aan te tonen dat er geen vrije wil zou bestaan en verbinden daar dan vergaande conclusies aan. Ik denk dat dat onmogelijk is op basis van de experimenten die worden gedaan. Natuurlijk is het zo dat als iemand een bepaalde geloofsovertuiging

heeft dat er dan op sommige momenten ook ergens in de hersenen een bepaalde activiteit ontstaat. Maar bewijst die hersenactiviteit dan de oorzaak of de bron van religieuze overtuigingen? Uiteindelijk gaan we er als katholieken ook vanuit dat er een immaterieel beginsel is in de mens. We delen de Aristotelische visie van de verbondenheid tussen lichaam en ziel. Bepaalde opvattingen zijn nooit helemaal te verklaren door hersenactiviteit, maar vinden hun oorsprong in de ziel. Opnieuw is hier sprake van het mysterie dat we niet moeten willen uitleggen. Dat kan ook helemaal niet.

Kijkend naar de betekenis van de innerlijke vrijheid en vrije wil van mensen in de medische ethiek kom je er al gauw achter dat hier hele grote dilemma's spelen, waarbij niet zo makkelijk gezegd kan worden dat de mens zelf altijd de beslissingen moet of kan nemen die hem aangaan. Volgens de katholieke visie op de medische ethiek hebben mensen geen beschikkingsrecht over leven en dood. Niet voor henzelf, maar ook niet voor anderen. Het leven behoort uiteindelijk God toe.

De huidige discussie over euthanasie gaat voorbij aan de taak die we als samenleving hebben. In het omzien naar elkaar moeten we als gemeenschap voorkomen dat mensen in vertwijfeling raken. In de laatste levensfase zie je vaak dat veel pijn kan worden verminderd met een beetje extra aandacht. Daar moeten we in de samenleving gezamenlijk voor zorgen.

Tegelijkertijd zullen we de komende jaren een hele moeilijke discussie moeten voeren over de betaalbaarheid van de zorg. We constateren de laatste tijd dat, als we in Nederland op dezelfde voet doorgaan, de zorgkosten binnenkort meer dan de helft van ons nationaal inkomen zullen beslaan. We kunnen dus simpelweg niet alles doen wat we misschien menselijkerwijze wel zouden willen doen. Het is in deze discussie van groot belang ook die realiteit niet uit het oog te verliezen. Een behandeling moet in principe proportioneel zijn. Dit legt niet alleen een verantwoordelijkheid bij de arts, wiens autonomie toch al sterk begrensd is door de machtige rol van de verzekeraars en de invloed van de politiek, maar ook bij de patiënt.

Patiënten mogen niet het onmogelijke of zelfs onredelijke van een arts vragen. Natuurlijk is het in eerste instantie de patiënt die beslist of hij een behandeling wel of niet wil ondergaan. Indien een arts echter op basis van zijn professionele kennis een

bepaalde behandeling niet meer wil uitvoeren mag een patiënt dat niet als recht opeisen. De patiënt is geen koning. Hij moet soms ook tegen zichzelf en zijn eigen wensen in bescherming genomen worden. Het belang van een redelijke afweging binnen het proportionele blijkt als we kijken naar patiënten die het zich kunnen veroorloven iedere behandeling te kopen. Desnoods in het buitenland. Dit leidt niet zelden tot een enorme lijdensweg door overbehandeling waarbij uiteindelijk geen genezing wordt gevonden.

Dat katholieken de besluitvorming in deze niet

altijd bij de mensen zelf leggen heeft vooral te maken met het feit dat zij een universele visie op waardigheid hebben in tegenstelling tot een individualistische. Liberalen zouden daarom juist veel meer het individu zelf afwegingen willen laten maken.”

Drs. F.D. de Beaufort en dr. P.G.C. van Schie zijn respectievelijk medewerker en directeur van de prof.mr. B.M. Teldersstichting. Beiden zijn daarnaast verbonden aan de redactie van Liberaal Reveil. Het interview werd afgenomen op maandag 29 oktober jongstleden te Utrecht.

GEEST EN BREIN

– Stephan de Vries –

Naar aanleiding van:

Herman Kolk, *Vrije wil is geen illusie. Hoe de hersenen ons vrijheid verschaffen*, Amsterdam, 2012.

Dick Swaabs ongemakkelijke boodschap

Sinds Dick Swaab in 2010 zijn boek *Wij zijn ons brein* uitbracht, is de discussie rondom de vrije wil hevig opgelaaid. In hoeverre bepaalt het individu zelf bewust het gedrag dat hij vertoont of de keuzes die hij maakt? Bestaat er überhaupt wel zoiets als een vrije wil? De Amerikaanse psycholoog Daniel Wegner en de Nederlandse hersenonderzoekers Ap Dijksterhuis, Victor Lamme en Dick Swaab stellen vrij onomwonden dat iets dergelijks niet bestaat. Zo stelt Swaab dat veel van onze eigenschappen en een groot deel van ons karakter reeds vastliggen bij de geboorte. Gebeurtenissen tijdens de geboorte, genetische kenmerken en omgevingsfactoren beperken onze vrijheid in feite volledig. De vrije wil wordt daarmee beperkt tot niet meer dan een 'plezierige illusie', aldus Swaab. Zijn boek is uitgegroeid tot een razend succes: het werd genomineerd voor de NS publieksprijs en de professor mocht aanschuiven bij *Pauw & Witteman* om zijn verhaal toe te lichten. Voor liberalen is de boodschap die hij verkondigt op zijn zachtst gezegd ongemakkelijk te noemen, want hoeveel blijft er over van de vrijheid van het individu als dat mensbeeld berust op een mythe? Is het ideaal van de meritocratie – een samenleving gerangschikt naar talent en verdienste – nog wel houdbaar? En hebben liberalen het maar te doen met Swaabs oordeel?

Reflexmatig gedrag

U kunt gerust ademhalen, want dat is niet het geval. De vrije wil leeft nog en daar windt hoogleraar Neuropsychologie Herman Kolk geen doekjes om. Dat wordt dan ook direct duidelijk bij het lezen van de titel van zijn boek: *Vrije wil is geen illusie. Hoe de hersenen ons vrijheid verschaffen*. Vanaf het begin neemt Kolk stelling tegen de ideëën van de hierboven genoemde wetenschappers. Als startpunt voor zijn betoog neemt hij het reflexmatige gedrag van de kikker en de graafwesp. Kikkers krijgen voldoende

voedsel binnen door een hap- en een springreflex. Als bijvoorbeeld een krekkel dicht bij de kikker zit en de kikker krijgt een hongersignaal uit de maag dan zal zijn tong reflexmatig uitschieten richting de krekkel. Zit er een obstakel tussen de kikker en zijn prooi dan zorgt een springreflex er voor dat de kikker zich in een 'hapklare' positie manoeuvreert. Iets soortgelijks doet de graafwesp bij haar voortplanting. Reflexmatige handelingen zorgen ervoor dat de wesp zekerstelt dat het gegraven holletje groot genoeg is voor de krekkel die ze gaat gebruiken om haar eitjes in te leggen. De reflexen zijn weliswaar doelmatig, maar hebben als zodanig weinig met 'willen' te maken. De kikker wil wel eten en de graafwesp wil er zeker van zijn dat het holletje groot genoeg is, maar het gedrag is voorgeprogrammeerd en komt niet bewust tot stand. Van een vrije wil is dus geen sprake. Werkt het menselijk brein in essentie op gelijke wijze, zoals sommige wetenschappers beweren? Die vraag dient als uitgangspunt van Kolks betoog, waarbij hij de lezer aan de hand neemt om, zoals de titel al suggereert, die vraag zo overtuigend mogelijk ontkennend te beantwoorden.

Toegankelijk, begrijpbaar en volledig

Kolk doet dat op een toegankelijke wijze. Hoewel de lezer zich af en toe moet concentreren of terug moet lezen om de geïntroduceerde vaktermen en hersendelen te duiden is het boek leesbaar voor een groot publiek. Het geheel leest lekker weg en de dikte van het boek schrikt de niet zo fanatieke lezer niet af. Dat alles zonder aan wetenschappelijkheid en geloofwaardigheid in te boeten: Kolk refereert waar nodig en het boek bevat een vrij uitgebreide literatuurlijst waarbij serieuze wetenschappelijke artikelen niet zijn geschuwd. Wat dat betreft hanteert Kolk een prettige combinatie van toegankelijkheid, begrijpbaarheid en volledigheid. Hij biedt serieus partij aan het kamp van Swaab en de zijnen.

Vrijwillig; een kwestie van definitie?

Kolk legt uit dat menselijk gedrag niet is opgebouwd uit aangeleerde reflexen, zoals bij de kikker en de graafwesp, maar uit aangeleerde gedragspatronen

die iets waardevols opleveren. Veel gedragingen voltrekken zich desalniettemin automatisch en onbewust en in de meeste gevallen is dat ook wel zo praktisch. Denk bijvoorbeeld aan fietsen of autorijden: dat doen we vaak terwijl we ook aan andere zaken denken of een gesprek voeren. Die automatische, onbewuste processen kunnen volgens Kolk in het geval van de mens echter wel degelijk doorbroken worden. Gedrag wordt vrijwillig als er een conflict ontstaat 'tussen een sterk geautomatiseerd gedragspatroon en een alternatief dat op d[a]t moment meer gewenst is.' In een notendop wordt op dergelijke momenten de informatie waar men gericht op let versterkt, wat vervolgens het vertonen van gewenste gedragspatronen stimuleert. Hoe waardevoller het verwachte effect, des te groter is ook de versterking van het gewenste gedragspatroon. Op die wijze ontstaat vrijwillig gedrag, aldus Kolk.

Tot zover lijkt Kolks betoog vlekkeloos te verlopen, comfortabel zelfs voor al die mensen die na het lezen van Swaabs *Wij zijn ons brein* met een gevoel bleven zitten dat 'er toch meer moet zijn'. Toch ontstaat er ook ruimte voor het plaatsen van kritische noten, bijvoorbeeld bij de definitie van 'vrijwillig' die Kolk hanteert. Vrijwillig gedrag is volgens hem 'gedrag waarmee het organisme bereikt wat voor hem van waarde is.' Het probleem met die definitie – één van de centrale pilaren in het betoog van Kolk – is dat het zijn theorie praktisch onweerlegbaar maakt. De vraag die namelijk als bijna vanzelf opkomt tijdens het lezen is of de mens vrijwillig gedrag kan vertonen dat niet per definitie voor hem van waarde is of dat niet per se de meest waardevolle uitkomst genereert. Kan het individu, anders gezegd, kiezen voor gedrag waarvan hij weet dat het niet van waarde is voor hem, ten koste van gedrag dat dit wel zou zijn? Welk voorbeeld men hiervan ook bedenkt – neem allerlei vormen van zelfdestructief gedrag – Kolk zal die vraag ontkennend beantwoorden. Het vertoonde gedrag, hoe destructief het ook moge lijken, zal volgens zijn redenering een behoefte van de persoon in kwestie vervullen en daarmee van waarde zijn. Op filosofische gronden valt echter over die uitleg te discussiëren en Kolks these zou meer ruimte voor dat debat moeten laten.

Het bewustzijn

Ondanks die omissie wordt in het resterende deel van het boek vervolgens op overtuigende wijze het belang van bewustzijn getoond, hoe het werkt en hoe de mens daardoor iets kan willen. Zo is bewust-

zijn nodig voor langdurige en diepgaande informatieverwerking. Kolk spreekt in dit verband over de 'globalisering' van kennis: het in verband brengen van een prikkel met andere soorten informatie die op dergelijke wijze geïntegreerd kunnen worden. Daardoor kan de diepere betekenis van de prikkel naar voren komen, hetgeen een evenwichtige keuze mogelijk maakt. Daarnaast treedt bewustzijn op als er een conflict bestaat tussen verschillende gedragspatronen. Het conflict ontstaat doordat automatische, onbewuste gedragingen niet langer voldoen en bewustzijn nodig is om het conflict op te lossen. Geleerde reacties kunnen aldus *overruled* en vervangen worden door 'reacties waarvan we nog meer opbrengst verwachten'. Hier is echter ook te zien dat de hierboven genoemde kanttekening zich in de overige hoofdstukken van het boek blijft manifesteren. Kunnen geleerde reacties dan niet vervangen worden door reacties waarvan we niet per definitie meer opbrengst verwachten?

Meerwaarde bepaalt willen?

Na een hoofdstuk over de wijze waarop innerlijke spraak onbewuste hersenprocessen en daarmee gedrag sturen en interpreteren sluit Kolk af met een genuanceerde boodschap over de vrije wil. Toch is het juist dit hoofdstuk waarbij men – ook vooral vanuit liberaal perspectief – de meeste vraagtekens kan plaatsen. Menselijk handelen is aan beperkingen onderhevig en men kan daarmee alleen willen wat binnen de mogelijkheden ligt, zo stelt Kolk. Sterker, men kan volgens hem alleen willen wat voor de persoon in kwestie van waarde is. Wederom wordt zichtbaar hoe sterk Kolk zijn betoog wordt opgehangen aan de hierboven geschetste veronderstelling dat alleen datgene dat verondersteld wordt van waarde te zijn, kan worden nagestreefd door de mens. Even lijkt Kolk serieus in te willen gaan op de bedenkingen die men daarbij kan hebben. Zo stelt hij dat mensen daarbij schijnbaar wel tegen hun belangen kunnen ingaan. Hij noemt het voorbeeld van de puber die door zijn slechte gedrag voortdurend in conflict komt met zijn ouders en de terroriste die geweld pleegt dat velen van afschuw vervult. Gedragingen die op zichzelf genomen niet waardevol zijn. De hier aanwezige ruimte voor verdere nuance wordt echter niet door Kolk aangegrepen. Zo beweert hij direct na het noemen van die voorbeelden dat het getoonde gedrag, hoewel *schijnbaar* niet waardevol, voor zowel de puber als de terroriste een groter belang vertegenwoordigt en

daarmee dus alsnog voor hen van waarde is. 'Je kunt dus niet zomaar iets willen: de meerwaarde van iets wordt vastgelegd in ons brein, en veroorzaakt de bijpassende gedragsverandering', aldus Kolk. Zie hier de onweerlegbaarheid van zijn theorie. Hoewel zijn voorbeelden zijn gelijk wellicht onderschrijven, valt niet uit te sluiten dat er wel degelijk mogelijkheden bestaan om gedrag te vertonen dat niet het meest waardevolle resultaat genereert. Vooral als effecten op lange termijn worden meegenomen, wordt die mogelijkheid zichtbaar: iemand kan een korte termijn behoefte vervullen door het tonen van bepaald gedrag, terwijl hij daarmee willens en wetens tegen belangen op lange termijn ingaat. In hoeverre is er in die gevallen oprecht sprake van willen? Willen lijkt wat dat betreft een meer complex concept dan Kolk in zijn boek lijkt toe te willen geven.

Vrijheid = verantwoordelijkheid

De boodschap dat onze keuzes niet al bij de geboorte zijn vastgelegd moet veel liberalen desalniettemin als muziek in de oren klinken. Als er iets is wat Kolk ons wil meegeven is het dat, ondanks de vele bestaande beperkingen op het menselijk gedrag, er een aanzienlijke mate van vrije wil en daarmee van vrijheid bestaat. Wij zijn daarmee niet ons brein, zoals Swaab beweert: 'Wij zijn de geest, en niet het brein dat de geest schept', aldus Kolk. Die vrijheid, zo besluit het boek, schept – in tegenstelling tot Swaabs conclusie – echter wel verantwoordelijkheden. Ook dat is iets waar liberalen zich over het algemeen in kunnen vinden, al schiet Kolk wel door als hij stelt dat men zichzelf buiten de gemeenschap plaatst en men diezelfde gemeenschap 'iets heeft uit te leggen' als men de waarden ervan niet accepteert. In het geval van de crimineel die op basis van zijn verwerpelijke gedrag ter verantwoording kan worden geroepen zal daarover weinig discussie bestaan. Toegeven aan de 'wil van de gemeenschap' als dat betekent dat een tirannieke meerderheid haar wil kan opleggen aan diegenen met een afwijkend waardepatroon is echter iets geheel anders. Vanuit liberale optiek zal men een dermate ver reikende verantwoordelijk niet snel bij het individu willen leggen, zeker niet wan-

neer dat te zeer ten koste gaat van de vrijheid.

Conclusie

Al met al is *Vrije wil is geen illusie* een aanrader voor een ieder die werd geprikkeld door Swaabs *Wij zijn ons brein* en naar een verbreding van het debat zoekt. Zoals gezegd is het boek toegankelijk en goed te begrijpen voor een breed publiek. Ook biedt het op verhelderende wijze inzicht in de werking van het menselijk bewustzijn, waarbij Kolk de amusante beschrijving van experimenten en wetenschappelijke bevindingen niet schuwt. Ongetwijfeld is het die inkijs in de werking van het menselijk brein die de werken binnen dit genre zo razend populair maken. Ook *Vrije wil is geen illusie* biedt de nodige 'oh ja, zo werkt dat dus!' momenten en tekstgedeelten waarbij de lezer al lezende zijn hersenen pijnigt met de soms zo oncomfortabele, onoplosbare vragen des leven. Voor hen die (dieper) op dergelijke filosofische vragen wensen in te gaan zal het boek tekortschieten. Kolk kiest hier en daar voor enigszins simplistische definities zonder te motiveren waarom en hij lijkt er daarmee bewust voor te kiezen weg te blijven van de meer filosofische terreinen die het onderwerp toch ook bij uitstek raken. Enerzijds is dat de kracht van het boek, omdat het juist daardoor zijn leesbaarheid verkrijgt en behoudt. Anderzijds blijft de kritische lezer daardoor soms nog steeds achter met een onbevredigd gevoel. *Vrije wil is geen illusie* dient echter andere doelen en moet veeleer gezien worden als aanzet het debat over de vrije wil gaande te houden en te sturen. Voor al die liberalen die zich verheugen over de boodschap dat een vrije wil geen illusie is, maar desalniettemin blijven zitten met een gebrek aan diepere betekenis zit er niets anders op dan de honger te stillen met meer diepgaande werken. Voor het overige kan *Vrije wil is geen illusie* worden aangemerkt als een verrijking voor een debat dat verre van voorbij is. Onomwonden verkondigen dat de vrije wil bestaat kan namelijk (nog steeds) niet na het lezen van dit werk: *the jury is still out*.

Stephan de Vries is politicoloog en wetenschappelijk medewerker bij de prof. mr. B.M. Teldersstichting.

Nu verkrijgbaar:

Juridification in Europe The balance of powers under pressure?

Op vrijdagmiddag 9 november jongstleden werd tijdens een symposium over juridisering en het effect op het evenwicht van machten de bundel *Juridification in Europe. The balance of powers under pressure* gepresenteerd.

Deze bundel van het European Liberal Forum asbl. (ELF) kwam tot stand dankzij de samenwerking van de Teldersstichting met de liberale denktanks Open Society and its Friends (Litouwen), Novum Institute (Slovenië) en de Friedrich-Naumann-Stiftung für die Freiheit (Duitsland). Het eerste exemplaar werd aangeboden aan Sophie in 't Veld, lid van het Europees Parlement voor de ALDE groep, en aan publicist Thierry Baudet. De bundel bestaat uit landenstudies naar het fenomeen juridisering in Spanje, Slovenië, Litouwen, Nederland en het Verenigd Koninkrijk. Ook wordt ingegaan op de vraag of Europeanisering en internationalisering trends zijn die juridisering versterken. De redactie werd verzorgd door Charlotte Maas, wetenschappelijk medewerker van de Teldersstichting.

De bundel is integraal te raadplegen via onze website <http://www.teldersstichting.nl/>. Mocht u een exemplaar van de bundel willen ontvangen, neem dan contact op met de Teldersstichting via info@teldersstichting.nl.

MET HET UITHOLLEN VAN DE POLITIE WORDT DE LIBERALE KERNTAAK VERZUIMD

– Dieuwertje Kuijpers –

Het garanderen en waarborgen van veiligheid zijn voor liberalen belangrijke kerntaken van de overheid. Ook in het huidige regeerakkoord van Rutte II is hier volop aandacht voor. Dieuwertje Kuijpers waarschuwt in onderstaande bijdrage dat er niet te vroeg gejuicht moet worden door liberalen. Ze wijst daarbij op enkele zorgelijke ontwikkelingen.

Het regeerakkoord geeft weinig reden tot twijfel: de *law and order*-lijn van de VVD wordt ook in de tweede regeerperiode van Rutte doorgezet. Toch mag de VVD niet te vroeg juichen: doordat jarenlang bij de politie twee zorgelijke ontwikkelingen stevast onvoldoende zijn geadresseerd, zal de pakkans laag blijven en misdaad lonen.

Het eerste risico: het Adidas-netwerk

Voor de politie is het van essentieel belang niet opgescheept te worden met onuitvoerbare voorstellen vanuit Den Haag. Toch staat in het regeerakkoord te lezen dat 'publieke- en private toezichhouders [...] camerabeelden van delicten en incidenten direct [gaan] doorsturen naar de meldkamer van de politie.' De gemiddelde lezer zal zich afvragen wat hier mis mee is. Waarom niet? Het is natuurlijk erg handig als de politie direct de beelden van het delict in handen heeft en kan bestuderen. De realiteit is weerbarstiger. Zo stelt een medewerker van de politie op een veiligheidsblog dat 'de meest gebruikte vorm van beeldoverdracht van particulieren naar de politie [...] via het Adidas-netwerk [is]: je trekt je gympen aan en je brengt de DVD naar het dichtstbijzijnde politiebureau.'¹ Eenmaal op het bureau aangekomen is het nog maar de vraag of het beeldmateriaal kan worden afgespeeld. Vaak mogen agenten geen software downloaden en dus ook geen alternatieve mediaplayers. Dit komt er op neer dat de DVD's vaak moeten worden bekeken op de DVD-speler thuis of de privé laptop. Kortom: de politie is niet uitgerust met het materieel dat nodig is om deze (relatief simpele) taak uit het regeerakkoord uit te voeren.

Het bovenstaande voorbeeld legt de vinger op de zere plek: door jarenlange verwaarlozing van ondersteunend materieel is het systeem dermate 'op slot gedraaid' dat zelfs de meest simpele taak zoals beeldoverdracht onuitvoerbaar blijkt. De IT-voorzienin-

gen die zijn bedoeld om de agent efficiënter te laten werken kosten de agent alleen maar extra werktijd. Hoe heeft het zo kunnen lopen? Voorheen hadden de 26 korpsen elk hun eigen computernetwerk en (zoals wel vaker bij de overheid) werd voor elke losse handeling een aparte applicatie aangeschaft. Gevolg: korps A kon niet in het computersysteem van korps B om bijvoorbeeld te controleren of een verdachte uit Groningen niet toevallig al een oude bekende was van het korps in Maastricht. Daarnaast moesten al die duizenden computerapplicaties (destijds meer dan 2000, tegenwoordig teruggebracht tot 1224) worden beheerd en onderhouden. Het systeem kon en moest praktischer ingericht worden, zoveel was duidelijk. In 2009 besloten burgemeesters, korpschefs en officieren van Justitie tot een reorganisatie van het IT-systeem: het Basisvoorziening Handhaving (ofwel BHV-)systeem moest een centraal systeem voor proces-verbalen, persoonsdossiers en incidentmeldingen worden. In datzelfde jaar werd besloten dat door efficiënter te werken, 190 miljoen euro per jaar moest worden bespaard bij de politie. Een nieuw systeem zou efficiënt werken en dus de besparing mogelijk maken. In plaats van het uitrollen van een heel nieuw (apart) netwerk, werd ervoor gekozen de bestaande systemen aan elkaar te koppelen en zodoende langzamerhand te laten integreren in een nieuw centraal systeem. Het nieuwe systeem vertoonde veel gebreken: op het moment van invoering was het systeem al achterhaald. Sterker nog: bij het opzetten van het nieuwe systeem was er vooral aandacht voor de losse applicaties, maar niet voor het (overkoepelend) functioneren van het netwerk zelf. Het BHV-systeem maakte niet de juiste koppelingen in het netwerk waardoor informatie verloren ging. Hierdoor raakten gegevens zoek (soms hele dossiers) en kwamen de politieagenten onder extra tijdsdruk te staan. Zo gaf 70 procent van de agenten in een enquête aan geen tijd meer te hebben voor

‘normaal politiewerk’.² Het niet functioneren van het systeem zorgde ook voor een reëel gevaar op de werkvloer: cruciale informatie (bijvoorbeeld of een persoon vuurwapengevaarlijk is of niet) kwam niet altijd vanuit de meldkamer bij de agenten op straat terecht. Niet alleen ontbrak er soms informatie in het systeem, door het maken van verkeerde koppelingen was sommige informatie in het systeem ook onjuist. Het was en is volgens minister van Veiligheid en Justitie Ivo Opstelten dan ook ‘niet geheel uit te sluiten dat in een zeer beperkt aantal gevallen, personen onterecht als verdachte in het systeem staan vermeld.’

Figuur 1. Het netwerk van 26 korpsen zoals weergegeven in de *Een-Vandaag* uitzending van 13 november 2010.

Na een storm van klachten vanuit diverse korpsen susterde de ondersteunende dienst voorziening tot samenwerking Politie Nederland (vtsPN) het rumoer met de woorden: ‘administratieve chaos zijn wel erg grote woorden [... het is] onwennigheid. Een nieuw systeem vereist natuurlijk aanpassing van werkprocessen. Dat is een behoorlijke opleidings- en begeleidingsinspanning. Daar moet je met z’n allen even doorheen.’³

Tijdens het opzetten en uitrollen van het nieuwe systeem was de verantwoordelijkheid dermate verspreid dat onduidelijk was wie de verantwoordelijkheid wanneer moest nemen: lag de verantwoordelijkheid voor het niet halen van een target bij de korpschef? De burgemeester? Of toch de Officier van Justitie? Deze verwarring zorgde ervoor dat bij fouten tijdens de invoering er geen directe gevolgen waren voor de verantwoordelijken. Zoals wel vaker het geval is bij meer kapiteins op een schip: iedereen was verantwoordelijk en daardoor tegelijkertijd niemand. Hiermee zijn de gemeenten en korpsen in de valkuil van grote IT-projecten gestapt: de technische en economisch-strategische visies op informatietechnologie hadden de overhand terwijl de sociaal-organisatorische haalbaarheid zwaar was onderbelicht.⁴ Hierdoor werden klachten over de

onwerkbaarheid van het systeem chronisch onderschat en afgedaan als een te maken cultuuromslag. Het belangrijkste is om de informatievoorziening bij de politie zo snel mogelijk op een acceptabel niveau te krijgen. Momenteel is Justitie bezig met het realiseren van een ‘aanvalsplan’ dat de IT bij de politie voor 2017 weer op orde zal moeten krijgen. Uiteraard gaat dit niet zonder financiële slag of stoot. Vorig jaar werd al besloten dat er 326 miljoen euro zal moeten worden vrijgemaakt om de belangrijkste IT-problemen bij de politie het hoofd te bieden, de vorige kabinetsperiode had minister Opstelten (bestuurlijk medeverantwoordelijk voor het uitrollen van het systeem als burgemeester in 2009) al 201 miljoen euro uitgegeven.

Het risico van een onvoldoende presterende informatievoorziening bij de politie is van cruciaal belang. Wanneer de dagelijkse kleinste taken (zoals het ter beschikking krijgen van beeldmateriaal) al in de praktijk onuitvoerbaar blijken, zal het uitrollen van een nationale politie voor 105 miljoen euro neerkomen op Sisyphus-arbeid. Er komen namelijk géén extra agenten bij, er wordt bezuinigd op de Politie Academie, de informatievoorziening is ontoereikend en het personeel is overbelast: diverse korpsen zijn hiervoor al beboet door de arbeidsinspectie.⁴ Tegelijkertijd wordt er wel extra aandacht van personeel gevraagd bij het op touw zetten van een nationale politie. Wanneer de politie niet in staat wordt gesteld haar taak naar behoren uit te voeren is het vrijwel onmogelijk voor de organisatie om de pakkanen te verhogen.

Tweede risico: Batman-mandaat

In het nieuwe regeerakkoord wordt er ‘meer blauw’ op straat aangekondigd. Maar dit betekent niet per se meer agenten. Want, zo constateerde staatssecretaris van Veiligheid en Justitie Fred Teeven, ‘de middelen bij de rijksoverheid [zijn] de komende tien jaar niet zo [...] dat we heel veel geld kunnen uitgeven aan extra ordehandhaving.’ De nationale politie is dan ook te zien als een bezuinigingsmaatregel, er is een grote kans dat enkele korpsen zullen verdwijnen. Gevolg hiervan is dat de politie verder van de burger zal af komen te staan. Om dit te ondervangen zijn er wel mensen nodig voor de relatief

A 13 van de 26 korpsen zijn gecontroleerd op ondermeer arbeidstijden, bij alle 13 de korpsen werden overtredingen geconstateerd. Daarnaast zijn 9 korpsen gecontroleerd op bescherming van personeel tegen agressie en geweld, bij alle 9 korpsen was de bescherming van het eigen personeel ontoereikend. Infopolitie.nl, *Arbeidsinspectie beboet politie*, URL: <http://www.infopolitie.nl/politie/2524-arbeidsinspectie-beboet-politie?epivacy=1/>.

kleinere vergrijpen. Het zal hierbij met name gaan om meer Buitengewoon Opsporingsambtenaren (BOA) en beveiligers op straat met ook meer bevoegdheden, maar eveneens het volop gebruik maken van 'kliklijnen' en initiatieven zoals Burgernet. In de praktijk zal dit neerkomen op het opknippen van het mandaat van de politie door enkele uitvoerende taken neer te leggen bij ambtenaren (BOA's) en particulieren (beveiligers en burgers).

Allereerst de BOA's. De Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) riep onlangs op in een onderzoeksrapport om BOA's niet alleen te voorzien van een landelijk uniform, maar eveneens hun bevoegdheden uit te breiden.⁵ Justitie kan zelf geen antwoord geven op de vraag hoeveel BOA's er momenteel in dienst zijn,⁶ de laatste cijfers stammen uit 2007 en reppen van 25.000 BOA's. De gemeente Amsterdam heeft na enkele problematische arrestaties de BOA's op 'opfriscursus' gestuurd. Zo moesten zij behendiger worden met het gebruik van handboeien en wat minder schelden. De BOA's werken volgens een gemeentewoordvoerder onder 'extreme druk'.⁷ Deze 'extreme druk' van bepaalde handhavingwerkzaamheden is ook precies de reden waarom aspirant politieagenten niet alleen een fysiek maar ook een psychologisch toelatingsexamen moeten afleggen tijdens de sollicitatieprocedure. Ook worden zij opgeleid in zelfverdediging en weerbaarheid onder extreme omstandigheden. Het idee dat ambtenaren met een opleiding en certificaat even professioneel zullen handhaven als politieagenten is onjuist en legt een onnodige druk op personeel. Er wordt namelijk van deze ambtenaren gevraagd om taken te verrichten onder extreme druk zonder de psychische en fysieke weerbaarheid via toelatingstesten in kaart te hebben gebracht.

Niet alleen wordt er gebedeld om een bredere inzet van BOA's, er wordt eveneens gekeken naar de particuliere beveiligingssector om een duit in het zakje te doen. Vorig jaar is staatssecretaris Teeven in gesprek gegaan met het OM en de particuliere beveiligingsbranche. Momenteel deelt de branche informatie met de politie, maar niet andersom. Het delen van informatie over burgers door de politie met particuliere beveiligingsbedrijven is vanuit liberaal oogpunt ook absoluut niet wenselijk. Het is vreemd dat de overheid verkennende gesprekken voert om persoonlijke informatie van burgers door te spelen aan derden. Hoewel de belangen wellicht incidenteel overeenkomen tussen de politie en een beveiligingsbedrijf is dit geen garantie voor de toekomst. Commerciële belangen zijn geheel anders dan die van de politie en een dergelijke situatie is

dus ongewenst. Daarnaast speelt bij beveiligers dezelfde problematiek als bij BOA's mee, namelijk geen fysieke en psychische keuring alsmede een geschikte opleiding om te opereren onder extreme omstandigheden.

Ondanks deze twee punten van zorg is het uitbreiden van bevoegdheden voor zowel BOA's als particuliere beveiligers een kwestie van tijd. Zowel voormalig coördinator terrorismebestrijding Tjibbe Joustra als procureur-generaal van het OM Harm Brouwer riep herhaaldelijk op tot het uitbreiden van bevoegdheden. Volgens het regeerakkoord zullen de 'bevoegdheden en uitrusting van lokale toezichthouders en handhavers (BOA's) beter [worden] geregeld'.

De overheid vraagt ook een actievere rol in de opsporing van burgers. Dit gebeurt via initiatieven zoals Burgernet. Burgers kunnen zich vrijwillig aanmelden bij dit netwerk, op het moment dat de politie op zoek is naar bijvoorbeeld een vermist persoon krijgen de mensen binnen dit netwerk een sms'je binnen met persoonskenmerken. Hetzelfde principe wordt ook online toegepast. Momenteel zijn 800.000 burgers aangesloten bij Burgernet en 92 procent van de deelnemers is positief,⁸ echter de effectiviteit van Burgernet is lastig vast te stellen volgens hoogleraar Rechtspsychologie Van Koppen. In een onderzoek heeft de politie zelf gevraagd aan de eigen teamleiders van Burgernet of het effectief is, 'die gaan natuurlijk geen nee zeggen'. Volgens Van Koppen is Burgernet op basis van slechte argumenten ingevoerd in Nederland.⁹ Veel gemeenten hebben besloten Burgernet alsnog niet in te voeren: de kosten liggen op 50 eurocent per inwoner in het eerste jaar en daarna 35 eurocent per inwoner per jaar. Twitter daarentegen is gratis en er kan ook anoniem melding worden gedaan. Vandaar dat veel gemeenten hebben gekozen voor de gratis variant.

De liberale kritiek ten aanzien van Burgernet is tweevoudig. Allereerst is de effectiviteit ervan niet bewezen. Ten tweede pretendeert Burgernet de privacy te garanderen. Niets is minder waar: informatie die deelnemers invullen op de website wordt onversleuteld verstuurd. De informatie van deelnemers is hierdoor relatief simpel toegankelijk voor hackers. Hetzelfde gaat op voor de anonieme 'kliklijn' Meld Misdaad Anoniem. Ook hier is de anonimiteit van aangevers niet gewaarborgd. Zo kwam een anonieme tipgeefster in 2009 door het OM in Rotterdam in de problemen. De waarborging van anonimiteit geldt namelijk als 'instructie' en is niet wettelijk vastgelegd. Hoogleraar Strafrecht Buruma stelt dat

‘immers het recht [bestaat] op een eerlijk proces en dat houdt in de mogelijkheid om getuigen te ondervragen. De aangever kan dan helemaal niet geheim blijven.’¹⁰ Het wekken van valse verwachtingen onder burgers heeft onherroepelijk ook gevolgen voor de politie zelf.

Goed functionerende politie dient topprioriteit liberaal kabinet te zijn

Deze twee trends zijn zeer zorgelijk. De politie is namelijk dermate uitgehold – zowel qua materieel als bemanning – dat zij haar basistaken niet eens meer kan vervullen. In plaats van deze problematiek structureel aan te pakken, wordt er alweer een nieuwe reorganisatie doorgevoerd: de nationale politie. Om deze groeiende afstand tussen burgers en politie te ondervangen worden politietaken steeds vaker uitbesteed en geoutsourced naar particulieren en BOA's. Dit is eveneens onwenselijk: er is een reden waarom de politie is uitgerust met het geweldsmonopolie onder de strikte voorwaarden van fysieke en psychische geschiktheid en adequate training.

De burgerparticipatie door meldpunten en netwerken geeft eveneens een vals gevoel van veiligheid: anonimiteit is niet gegarandeerd en deelnemers kunnen zelfs in een lastig parket terecht komen. Daarnaast neemt de toename van burgerparticipatie niet weg dat er harde kritiek klinkt vanuit de samenleving. Zowel op de prioriteiten van de politie als de effectiviteit. Onderzoek van het CBS uit 2011 constateerde dat de politie 98 procent van de tijd spendeert aan overtredingen en 2 procent van de tijd aan misdrijven.¹¹ Volgens een recente studie van rechtseconoom Van Velthoven is de pakkans voor misdrijven 1,8 procent.¹² Tegelijkertijd voelt ongeveer een kwart van de Nederlanders zich wel eens onveilig op straat.

Indien de VVD zich daadwerkelijk wil bewijzen als liberale *law and order*-partij, zou het een goed plan zijn er allereerst voor te zorgen dat de politie haar wettelijke taak kan uitvoeren. Veiligheid is de be-

langrijkste prioriteit van een liberale overheid. Toch wordt er vooral stoere taal gesproken, van ‘vandalen gaan betalen’ tot de dood zien als ‘inbrekersrisico’. Dat is natuurlijk allemaal mooi, maar de burger koopt er weinig voor als de pakkans voor de vandaal in kwestie nihil is en hij, geconfronteerd met een inbreker, langer dan een kwartier moet wachten tot de politie eindelijk eens komt aanzetten.

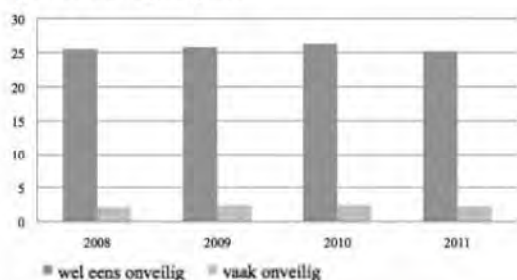
Zorgen voor veiligheid, het voorkomen en bestrijden van criminaliteit, openbare ordehandhaving, het opsporen van strafbare feiten en het verlenen van hulp bij nood zijn kerntaken van de politie.¹⁴ Een liberale overheid dient op zijn minst alles in het werk te stellen om deze kerntaken te faciliteren. Deze kerntaken uitbesteden aan onvoldoende gekwalificeerd personeel of bij burgers neer te leggen zonder anonimiteit te waarborgen dient een doorn in het oog te zijn van elke liberaal.

Dieuwertje Kuijpers is wetenschappelijk medewerker bij de prof.mr. B.M. Teldersstichting.

Noten:

- 1) Weblog van Sander Flight, medewerker onderzoeksbureau DSP-group, URL: <http://sanderflight.blogspot.nl/>, geraadpleegd: 27 november 2012.
- 2) ‘Politie IT-affaire’, *EenVandaag*, 13 november 2010.
- 3) Webwereld, ‘Chaos bij de politie door nieuw computersysteem’, 26 maart 2012, URL: <http://webwereld.nl/nieuws/56599/chaos-bij-politie-door-nieuw-computersysteem.html>, geraadpleegd: 28 november 2012.
- 4) Albert Boonstra, *Bepaalde visie belemmering voor IT-projecten*, 17 juni 2011, URL: <http://www.socialevraagstukken.nl/site/2011/06/17/bepaalde-visie-belemmering-voor-grote-it-projecten/>, geraadpleegd: 28 november 2012.
- 5) Gemeente.nu, *Boa moet landelijk uniform krijgen*, 27 november 2012, URL: <http://www.gemeente.nu/web/Handhaving-Artikel/56860/Boa-moet-landelijk-uniform-krijgen.htm>, geraadpleegd: 28 november 2012.
- 6) ‘Telefoongesprek Dienst Justis’, ministerie Veiligheid en Justitie, 28 november 2012.
- 7) ‘BOA's in Amsterdam op heropvoedingskamp’, *BNR Nieuwsradio*, 19 juli 2012, URL: <http://www.bnr.nl/topic/waterkoeler/134535-1207/boa-s-in-amsterdam-op-heropvoedingskamp>, geraadpleegd: 28 november 2012.
- 8) Rijksoverheid.nl, *Proef Burgernet succesvol: positief over landelijke uitrol*, 7 juli 2009, URL: <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/persberichten/2009/07/07/proef-met-burgernet-succesvol.html>, geraadpleegd: 28 november 2012.
- 9) Website voor de politie, *Peter van Koppen: ‘De politie is niet zo gewend voluit kritiek te krijgen’*, 22 september 2011, URL: <http://www.websitevoordepolitie.nl/interviews/peter-van->

Figuur 2. Onveiligheidsgevoel.¹³

- koppen-de-politie-is-niet-zo-gewend-voluit-kritiek-te-krijgen-1323.html, geraadpleegd: 28 november 2012.
- 10) Mr. Website voor Juristen, *Verdeeldheid over de anonieme aangifte*, 2 maart 2010, URL: <http://www.mr-online.nl/nieuws/juridisch-nieuws/verdeeldheid-over-de-anonieme-aangifte.html>, geraadpleegd: 28 november 2012.
  - 11) CBS, 'Meer uitgaven aan opsporing, minder misdrijven opgelost', *Webmagazine*, 6 april 2011, URL: <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/veiligheid-recht/publicaties/artikelen/archief/2011/2011-3350-wm.htm>, geraadpleegd: 28 november 2012.
  - 12) B.C.J. van Velthoven, *Economie van misdaad en straf*, Den Haag, 2012.
  - 13) CBS, *Statline*, 5 november 2012.
  - 14) Politie.nl, *Kerntaken Politie*, URL: <http://www.politie.nl/onderwerpen/politietaken.html>, geraadpleegd: 28 november 2012.

– Mark van de Velde –

Eind november kopten de kranten dat een akkoord over de EU-begroting 2013 in zicht is. Vanuit Brussel volgde direct de waarschuwing dat het ‘nog geen gelopen race’ is. Naar aanleiding van deze ontwikkelingen analyseert Mark van de Velde in onderstaande bijdrage het Europese landbouwbeleid. Welke belangen zijn hiermee gemoeid en welke rol spelen de boeren?

Eind november werd in Brussel koortsachtig onderhandeld over de begroting van de Europese Unie voor de periode 2014-2020. Een aantal Europese landen die zelf diep in hun nationale begrotingen hebben gesneden, waaronder Nederland en Groot-Brittannië, eisten dat ook de Europese Unie de tering naar de nering zou zetten. Zij vonden het onacceptabel dat de Europese Commissie voorstelde het budget voor de periode 2014-2020 met zo'n vijf procent te verhogen naar 1033 miljard euro. Als compromis stelde Herman van Rompuy, de vaste voorzitter van de Europese Raad, bezuinigingen voor van bijna 80 miljard, maar de lidstaten konden het niet eens worden over de verdeling van dat bedrag over de posten van de Europese begroting en verdaagden de onderhandelingen tot januari volgend jaar. Lidstaten als Ierland en Frankrijk, die profiteren van Europese subsidies voor hun boeren, verzetten zich tegen een korting op de uitgaven aan landbouw, terwijl Oost-Europese lidstaten te hoop liepen tegen een korting op de zogeheten cohesieuitgaven, bedoeld om de welvaarts kloof tussen het oostelijk en het westelijk deel van de Europese Unie te dichten. Voor de Europese Unie gaat onverkort op wat de Franse klassiek-liberaal Frédéric Bastiat (1801-1850) eens schreef over de staat: ‘the great fiction by which everyone endeavors to live at the expense of everyone else’.¹

De ruzie tussen nettobetalers en netto-ontvangers in de Europese Unie wekt de indruk dat het vooral landen zijn die op elkaars kosten proberen te leven. In werkelijkheid is een groot deel van de Europese begroting weinig meer dan een financieel transferschema van honderden miljoenen Europese consumenten ten bate van een zeer luidruchtige groep pan-Europese producenten, namelijk de boeren. In de Brusselse *newspeak* heet dit deel van de begroting ‘natuurlijke hulpbronnen’, beter bekend als

het Europees Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB). Samen met de cohesiefondsen, gerestyled als ‘duurzame groei’, zijn de landbouwuitgaven goed voor bijna 90 procent van de Europese begroting.²

Het is geen nieuws dat het GLB al decennialang een steen des aanstoets is voor een bonte coalitie bestaande uit onder meer liberalen, Derde Wereldwerkers en natuur- en milieuactivisten. Het GLB is volgens hen slecht voor Europese consumenten, die teveel betalen voor hun voedsel; voor boeren in arme landen, die maar op beperkte schaal voedsel naar de Europese Unie mogen exporteren en in hun bestaan bedreigd worden door kunstmatig goedkoop voedsel uit Europa; en voor het landschap en dierenwelzijn in de Unie, omdat het subsidiestelsel prikkels bevat voor intensieve veeteelt en landbouw. Ook wie daar geen boodschap aan heeft en het landbouwbeleid uitsluitend beoordeelt aan de hand van de oorspronkelijke doelstellingen die de Europese Unie zichzelf stelde, moet haast wel concluderen dat de urgentie van het GLB grotendeels is verdwenen.

Het Verdrag van Rome (1957) formuleerde vijf doelstellingen voor de Europese landbouw:³

- ‘de productiviteit van de landbouw te doen toenemen...
- aldus de landbouwbevolking een redelijke levensstandaard te verzekeren...
- de markten te stabiliseren
- de voorziening veilig te stellen
- redelijke prijzen bij de levering aan verbruikers te verzekeren.’

Het doel waarmee de verbruikers gediend zijn – een voldoende en goedkoop aanbod van levensmiddelen – is dankzij of ondanks het landbouwbeleid (technologische ontwikkeling) bereikt. Sinds de Tweede Wereldoorlog zijn de kwaliteit en kwantiteit van

voedsel sterk gestegen en de prijzen gedaald. Dat is mogelijk gemaakt door grote productiviteitsstijgingen: inmiddels produceert slechts een fractie van de Europese beroepsbevolking (meer dan) voldoende voedsel voor een half miljard mensen. Mede daardoor is het economische belang van de agrarische sector in diverse opzichten sterk afgenomen. In 2000 vertegenwoordigde de landbouw, jacht en visserij nog 2,3 procent van het Europese BBP, in 2010 was dat nog slechts 1,7 procent. Vooral in Oost-Europese lidstaten is die teruggang fors. In geen enkele EU-lidstaat is het aandeel van de landbouw in de nationale economie momenteel zo groot als in Roemenië, maar ook daar gaat het om een sector met een verhoudingsgewijs gering (6,5 procent) en afnemend (nog 12,1 procent in 2000) economisch belang. Het belang voor de Bulgaarse economie kromp in die periode van 13,6 naar 5,3 procent. In Nederland schommelt het aandeel rond 2 procent.⁴

Ook andere indicatoren wijzen op het afnemende belang van de landbouw. De gemiddelde Nederlander besteedt nog maar 12 procent van zijn inkomen aan voedsel en niet-alcoholische dranken, en van de totale Nederlandse beroepsbevolking is slechts 2,5 procent werkzaam in de landbouw.⁵ Indien de agrarische sector in de breedst mogelijke zin wordt bekeken, met inbegrip van bedrijven die zich richten op de toelevering, verwerking en distributie, is zijn economische gewicht gedaald van 21,6 procent in 1948 naar 5,1 procent in 2005 van het Nederlandse nationaal inkomen.⁶

Door het gecombineerd gevolg van enerzijds de zeer sterk gestegen productiviteit en anderzijds het sterk afgenomen economische belang van de landbouw zou het GLB aan belang moeten inboeten. Prijschommelingen hebben natuurlijk nog wel invloed op de financiële positie van de producent, maar de levensstandaard van de gemiddelde consument wordt niet of nauwelijks beïnvloed door de prijzenveranderingen op de agrarische markten, al was het maar omdat de prijs van 'ruwe' landbouwproducten slechts een deel is van de prijs die consumenten in de winkel betalen. De prijs van een bewerkt product als brood wordt maar voor een paar procent bepaald door de prijs van graan; zelfs van een onbewerkt product als aardappels wordt 50 tot 60 procent van de consumentenprijs bepaald door activiteiten in de keten van productie, vervoer, opslag, verwerking en verkoop nadat de aardappelen de boerderij hebben verlaten.⁷ Trouwens, of Europese boeren per saldo beter af zijn met het GLB is een zeer omstreden kwestie. Zij hebben ten gevolge van grote productievolumes te kampen met lage prijzen,

terwijl een flink deel van de GLB-gelden terechtkomen bij enorme corporaties. Zo ontving de zuivelgigant Campina sinds 1997 in totaal 1,6 miljard euro aan subsidie.⁸

Dergelijke ontwikkelingen zijn ook in Brussel niet onopgemerkt gebleven en het GLB is op sommige punten ingrijpend gewijzigd. Naast het traditionele markt- en prijsbeleid (pijler I) is een tweede pijler, plattelandsontwikkeling, opgetrokken die steun biedt aan boeren in 'gebieden met een natuurlijke handicap' (bergen en heuvels) en aan agrarische ondernemers die zich bekommeren om landschap en milieu.⁸ Daarnaast is in 2003 besloten de inkomenssteun stapsgewijs los te koppelen van het productievolume dat een agrarische bedrijf draaide, met als doel het terugdringen over overschotten.

Niettemin bestaat nog altijd 35 procent van de gehele EU-begroting uit directe subsidiebetalingen aan boeren en is de landbouwbegroting in absolute zin niet gekrompen.⁹ De vraag blijft dus waarom Europese burgers, ook na 2013, jaarlijks zo'n 60 miljard euro moeten ophoesten voor een krimpende sector. De Europese Commissie heeft het antwoord gevonden door aan te sluiten bij een thema dat de laatste jaren erg in zwang is: voedselzekerheid in tijden van klimaatverandering en bevolgingsexplosie. In haar toekomstvisie voor de nieuwe begrotings-termijn schrijft zij: 'Given that demand worldwide will continue rising in the future, the EU should be able to contribute to world food demand.'¹⁰ Hoewel Copa-Cogeca, de koepelorganisatie van Europese landbouworganisaties, het oneens was met sommige beleidswijzigingen die de Commissie voorstelde, sloot zij zich van harte aan bij de zorgelijke toon van de Commissie: 'In a world of increasing global uncertainty, the EU needs a strong Common Agricultural Policy more than ever before. The world's demand for food continues to rise but its production capacity is under increasing threat from diminishing resources of land and water, as well as climate change.'¹¹

Op het eerste gezicht klinkt dit aannemelijk, nobel zelfs, maar bij nader inzien gaat het om weinig meer dan een nieuwe poging ter legitimering van oude industriepolitiek. Ten eerste is er geen directe aanleiding om te vrezen voor een voedselcrisis. Hoewel het lastig is om prijsontwikkelingen en productievolumes te voorspellen, geven de cijfers van de Wereldvoedselorganisatie (FAO) eerder reden tot

A De website farmsubsidy.org probeert inzichtelijk te maken hoeveel subsidie naar welke bedrijven in de Europese Unie gaat.

optimisme dan pessimisme.¹² Het aantal mensen in ontwikkelingslanden dat dagelijks kan beschikken over minder dan 2000 calorieën is tussen 1990 en 2007 gedaald van 408 naar 207 miljoen, ondanks dat de bevolking aldaar toenam met ruim 1,1 miljard mensen. Naar verwachting zet die trend zich door en zal tegen 2050 zo'n 4 procent van de bevolking in ontwikkelingslanden lijden aan ondervoeding tegen bijna 20 procent in 1990. Rond 2050 zal de wereldbevolking gegroeid zijn met 39 procent, maar als de aannames over landbouwproductie houdbaar blijken, dan zal die in dezelfde periode zijn toegenomen met 60 procent. Ontwikkelingslanden zullen ruim driekwart van de toename in agrarische productie voor hun rekening nemen. Er is dus hoogstwaarschijnlijk genoeg voedsel voor de gehele wereldbevolking, nu en in de toekomst, wat niet wil zeggen dat elk lid van de wereldbevolking genoeg voedsel heeft en zal hebben.¹³ De redenen daarvoor zijn bekend, aldus de FAO: armoede, onderontwikkelde landbouw en beperkte toegang tot voedsel dat in andere landen is geproduceerd.

Dat brengt ons bij een tweede argument waarom het Europees landbouwbeleid een ongeschikt instrument is om tegemoet te komen aan de toenemende vraag naar voedsel: de grootste demografische en agrarische uitdagingen liggen buiten de Europese Unie. Inkomensondersteuning van Europese boeren is een raar middel om voedselcrises in bijvoorbeeld Sub-Sahara Afrika te bestrijden. Meer geld voor onderzoek, bijvoorbeeld naar de teelt van (genetisch modificeerde) gewassen in ongunstige klimatologische omstandigheden ligt eerder voor de hand. Veel winst kan ook geboekt worden door verdere liberalisering van de handel in agrarische producten via de afbraak van exportsubsidies en importtarieven. Nu nog lopen importtarieven voor agrarische producten uiteen van 18 tot 28 procent van de productwaarde, vergeleken met gemiddeld slechts 3 procent voor fabricaten.¹³ Zelden doet zich in diverse delen van de wereld een gelijktijdig tekort voor van een bepaald gewas ten gevolge van uitzonderlijke weersomstandigheden en dus kan een vrije wereldmarkt een stabiliserende rol spelen.¹⁴

Ten derde draait het GLB niet primair om de maximale opbrengst van agrarische producten voor de wereldbevolking. In essentie is het GLB een vorm van industriepolitiek die Europese boeren zekerheid

wil bieden door (tegenwoordig) inkomensondersteuning en (vroeger) prijszetting en productiequota. Waarschijnlijk worden productievolumes eerder geremd dan gestimuleerd door inkomensondersteuning, want inefficiënte agrariërs blijven erdoor in bedrijf. Ook valt moeilijk te verklaren waarom de Europese Commissie boeren wil verplichten om 7 procent van hun areaal braak te laten liggen of een anderszins ecologische bestemming wil geven als echt alle zeilen bijgezet moeten worden om de wereldbevolking te voeden.¹⁵ Daarnaast ging in de periode 2007-2013 81 procent van het geld in de (traditionele) eerste pijler naar de vijftien oude lidstaten van de Unie en 57 procent van de tweede pijler (plattelandsontwikkeling). Bijna een vijfde van het geld in de eerste pijler kwam ten goede aan Frankrijk, of beter: ten goede aan de Franse boeren, want netto betaalt Frankrijk iets meer aan het GLB dat het ontvangt.¹⁶ Roemenië, waar in absolute aantallen driemaal zoveel mensen werkzaam zijn in de agrarische sector als in Frankrijk, ontving slechts 3,6 procent van de eerste pijler.¹⁷ Het gevolg is dat de subsidie per hectare wel met een factor vijf kan verschillen tussen EU-lidstaten. Zulke verschillen zijn moeilijk te rechtvaardigen gezien het feit dat de grootste productiewinst valt te boeken in de landbouwsector van de twaalf nieuwkomers.

Het liberalisme heeft een lange traditie als het om landbouw en vrijhandel gaat en dat is niet verwonderlijk. De landbouw vormde lange tijd de hoofdmoot van veel nationale economieën en consumenten merken, omdat zij een groot deel van hun inkomen besteedden aan voedsel, onmiddellijk de gevolgen van fluctuaties in bijvoorbeeld graanprijzen. Ter bestrijding van hongersnoden drong de Franse econoom Turgot (1727-1781) daarom bij koning Lodewijk XVI aan op de vrijhandel in graan, en een halve eeuw na Turgot werd in Manchester de Anti Corn Law League opgericht die zich beijverde voor de afschaffing van de protectionistische graanwetten.¹⁸ Hoewel de economiegemeenschap in den brede vrijhandel (in landbouwproducten) heeft omarmd, lijkt de politieke missiedrang op dit terrein tegenwoordig helaas niet erg groot. De kans dat consumenten massaal in opstand komen tegen landbouwprotectionisme is ook klein. Dit komt door het aloude probleem dat de opbrengsten van protectionisme geconcentreerd zijn bij een relatief kleine, luidruchtige groep producenten – de boeren, die het stratenplan van Brussel uit hun hoofd ken-

B Een groot deel van de huidige productie belandt bij het afval. Naar schatting wordt 40 procent van het voedsel in de Verenigde Staten weggegooid. D. Gunders, *Wasted: How America is losing up to 40 percent of its food from farm to fork to landfill*, 2012 (www.nrdc.org).

C Duitsland is met afstand de grootste nettobetaler aan het Europese landbouwbeleid.

nen – terwijl de veel grotere kosten (naar schatting 105 miljard euro in 2008) uitgesmeerd zijn over honderden miljoenen consumenten, die zich daar nauwelijks bewust van (kunnen) zijn, laat staan van de winst die door liberalisering kan worden behaald.^D Uiteindelijk zijn we voor hervormingen dus aangewezen op de moed van Europese politici om een einde te maken aan de kostbare voorkeursbehandeling van agrariërs. In januari 2013 komen de regeringsleiders weer bijeen om verder te praten over de Europese begroting en zullen we zien of ze de Franse boeren het hoofd durven te bieden.

Mark van de Velde is wetenschappelijk medewerker bij de prof.mr. B.M. Teldersstichting.

Noten:

- 1) F. Bastiat, *Selected Essays on Political Economy*, 1995, §5.20.
  - 2) Europese Commissie, *EU Budget 2011. Financial Report* (www.ec.europa.eu/budget).
  - 3) Verdrag tot oprichting van de Europese Economische Gemeenschap (artikel 39.1), 1957 (www.eur-lex.europa.eu).
  - 4) Eurostat (code: tec00003).
  - 5) Eurostat (code: tsdpc520).
  - 6) C. van Bruchem en H. Silvis (red.), *Agrarische structuur*,
- D Het Centraal Planbureau heeft in 2003 diverse studies naar de financiële gevolgen van de algehele afbraak van landbouwsteun op een rijtje gezet. In het meest conservatieve scenario bedraagt de wereldwijde welvaartswinst 31 miljard dollar; in het meest optimistische scenario loopt de winst op tot 587 miljard dollar. CPB, *Centraal Economisch Plan 2003*, 2003, p. 160 (www.cpb.nl). De totale kosten voor de Europese consument zijn hoger dan de uitgaven in het kader van het GLB omdat een deel van de kosten wordt veroorzaakt door importtarieven. Howarth, Kullmann en Swidlicki, *More for less*, p. 17.

trends en beleid. Ontwikkelingen in Nederland vanaf 1950, Wageningen, 2008, p. 18.

- 7) F. Bunte e.a., *Prijsvorming van voedingsproducten*, Wageningen, 2009.
- 8) J.H.M. Peerlings en L.K.E. Dries, 'Meer voor minder: het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid' in: C.A. de Kam en A.P. Ros (red.), *Jaarboek overheidsfinanciën 2010*, Den Haag, 2010, pp. 133-145, p. 140.
- 9) C. Howarth, A. Kullmann en P. Swidlicki, *More for less: Making the EU's farm policy work for growth and the environment*, 2012, p. 8 (www.openeurope.org.uk).
- 10) Europese Commissie, *The CAP towards 2020: Meeting the food, natural resources and territorial challenges of the future*, 2010, p. 4.
- 11) Copa-Cogeca, *The Common Agricultural Policy after 2013. The preliminary reaction of EU Farmers and Agri-Cooperatives to the Commission's Legislative Proposals*, p. 2 (www.copa-cogeca.be).
- 12) N. Alexandratos en J. Bruinsma, *World Agriculture towards 2030/2050. The 2012 Revision* (ESA Working Paper No. 12-03), 2012 (www.fao.org/economic/esa).
- 13) Howarth, Kullmann en Swidlicki, *More for less*, p. 10.
- 14) V. Zahrnt, *Food security and the EU's common agricultural policy: Facts against fears* (ECIPE Working Paper no. 01/2011), 2011 (www.ecipe.org).
- 15) Europese Commissie (COM(2011) 625 final/2), 2011.
- 16) Howarth, Kullmann en Swidlicki, *More for less*, p. 9.
- 17) V. Zahrnt, *Public money for public goods: Winners and losers from CAP reform* (ECIPE Working Paper no. 08/2009), 2009, pp. 13-14 (www.ecipe.org).
- 18) A. Heertje en A.-C. Hoyng, 'Anne-Robert Jacques Turgot (1727-1781)', in: M. van de Velde (red.), *Markt-meesters. Portretten van vooraanstaande liberale economen*, Den Haag/Amsterdam, 2004, pp. 49-70.

Door de economische crisis zijn de overheidstekorten in Nederland, maar ook in de rest van Europa sterk toegenomen. Het juist aangetreden kabinet-Rutte II is dan ook voornemens om veel bezuinigingsmaatregelen door te voeren om zo de tekorten terug te dringen. In onderstaande bijdrage stelt Fleur de Beaufort dat het idee van bezuinigen vanuit liberaal perspectief is toe te juichen. De overheid moet echter ook haar verantwoordelijkheid nemen en de tering naar de nering zetten.

Tijdens de persconferentie ter gelegenheid van de presentatie van het regeerakkoord kondigde Mark Rutte aan dat ook de komende periode extra bezuinigingen nodig zijn omdat Nederland op te grote voet leeft. Zowel tijdens de presentatie als in het regeerakkoord *Bruggen slaan* van VVD en PvdA kwamen vele mantra's voorbij die de laatste maanden vaak te horen waren uit de mond van politici. Deze mantra's komen erop neer dat bezuinigingsmaatregelen noodzakelijk zijn om Nederland sterker uit de crisis te laten komen. Iedereen zou wat moeten inleveren, aldus de politici, zodat de overheidsfinanciën weer op orde komen en een eventuele nieuwe crisis kan worden afgewend.¹

Het is, gezien de economische crisis waar de wereld de laatste jaren mee te kampen heeft en die voorlopig ook nog niet is overwonnen, heel begrijpelijk dat de politiek aanstuurt op bezuinigingen. Zoals het ook niet vreemd is dat juist een liberale premier aanzet tot het op orde brengen van de overheidsfinanciën. Vriend en vijand menen dat een belangrijke bijdrage van de liberalen aan de naoorlogse politiek juist die zuinigheid is geweest. Financiële degelijkheid, geen rekeningen doorschuiven naar volgende generaties en altijd oppassen dat de verzorgingsstaat niet te ver uitdijt, het zijn zaken die zowel kiezers als politici van divers pluimage aan de liberalen koppelen.²

Het past ook in het liberale plaatje van verantwoordelijkheid nemen in plaats van afschuiven, zowel op macroniveau als op microniveau. De overheid moet haar huishoudboekje steeds op orde houden en in het belang van de burgers waken voor financiële wantoestanden, maar ook burgers zelf moeten op de blaren zitten indien zij er een financieel rommeltje van maken.³

In dit licht bezien is het bizar dat politici wel de mond vol hebben over de noodzakelijke bezuinigingen die zij over de hoofden van burgers verdelen, maar tegelijkertijd zelf onvoldoende de tering naar de nering zetten. Verschillende bestuurslagen nemen een loopje met de noodzaak tot bezuinigingen. Zij laten de regering de kastanjes uit het vuur halen en zorgen zelf op slinkse wijze – opnieuw over de hoofden van de bevolking – voor uitbreiding van hun budget. De ongetwijfeld bekendste voorbeelden uit het recente verleden zijn de gemeentes en Europa.

De gemeentelijke begroting

Gemeentes hebben in Nederland het recht van belastingheffing, naast die inkomsten die zij via het Rijk ontvangen in de vorm van het gemeentefonds of via doeluitkeringen – gelden die gemeentes moeten aanwenden voor een specifiek vastgesteld doel. De belangrijkste vorm van inkomsten uit belastingen is voor gemeentes de onroerendezaakbelasting (OZB). Daarnaast zijn belastingheffingen denkbaar op bijvoorbeeld het hondenbezit, toerisme, de riolering en de afvalstoffen.

De Wet Waardering Onroerende Zaken (WOZ) bepaalt de waarde die als heffingsgrondslag wordt gebruikt bij het vaststellen van verschillende belastingen. De WOZ-waarde wordt afgeleid van de waarde waarvoor het eigendom van onroerend goed ten volle en onbezwaard aan de hoogstbiedende kan worden overgedragen. Het gaat dus in feite om de verwachte marktwaarde van onroerend goed in een bepaald jaar.

Sinds de economische crisis berichten alle media over de steevast dalende onroerend goed prijzen,

---

lening, als hun huishoudboekje een te grote chaos geworden is, komen zij vanzelf in een traject van schuldsanering waarbij na maximaal drie jaar de volledige restschuld wordt kwijtgescholden. Alleen al het feit dat velen herhaaldelijk in de fout gaan maakt duidelijk dat verantwoordelijkheid nemen in plaats van afschuiven van groot belang is.

A Tot op de dag van vandaag worden burgers overigens, in de ogen van veel liberalen, te weinig op deze verantwoordelijkheid gewezen. Zodra zij aankloppen bij de schuldhulpver-

iets wat veel belastingbetalers ook uit eigen ervaring kunnen onderschrijven. Daarmee daalt dus ook de heffingsgrondslag voor de OZB. Om het verschil bij te passen wordt het OZB-percentage (fors) naar boven bijgesteld. De Vereniging Eigen Huis meldt in een recent persbericht dat de huizenprijzen de laatste drie jaar gemiddeld met tien procent daalden, terwijl de OZB in diezelfde periode met zo'n tien procent steeg.³ Volgens de vereniging is 'de WOZ-waarde in de praktijk niet meer [...] dan de verdeelstuleut voor de gemeente om de gewenste inkomsten te genereren.' Deze willekeur blijkt ook uit de forse onderlinge verschillen tussen gemeentes. Overigens blijkt uit onderzoek van WOZ-waarde.info dat, enkele uitzonderingen daargelaten, met name gemeentes waar linkse partijen het voor het zeggen hebben, hoge OZB-tarieven hanteren.⁴

Naast de OZB worden ook de andere gemeentelijke belastingen veelal misbruikt om de gemeentelijke begroting op orde te krijgen c.q. stilletjes aan te verhogen. Opnieuw is er sprake van forse willekeur bij het vaststellen van de tarieven. De verhogingen zijn bovendien ook hier niet te verklaren door inflatie of gestegen kosten, maar zijn simpelweg het gevolg van het begrotingsbeleid bij gemeentes. Als gevolg van de gemeentelijke autonomie heeft het Rijk weinig grip op de tariefswijzigingen bij gemeentes, net zoals er ook weinig grip is op de besteding van de financiële middelen op gemeenteniveau.

De Europese begroting

Europa wist de afgelopen maanden in negatieve zin alle aandacht op zich te vestigen door in tijden van crisis de begroting voor 2013 met bijna zeven procent te willen verhogen, en dat terwijl er reeds onenigheid bestond tussen de lidstaten over het gat in de begroting van 2012. De lidstaten weigerden het gat te dichten door geld bij te storten, hoewel dit in een eerder stadium was toegezegd bij een eventueel tekort. Terecht heeft Nederland zich fel tegen de verhoging van de EU-begroting gekeerd. In tijden van crisis moet iedereen bezuinigen, dus ook de Europese Unie. Dat Brussel meent meer nodig te hebben om 'aan alle verplichtingen te kunnen voldoen' is natuurlijk geen argument. Indien er niet genoeg middelen zijn om aan verplichtingen te voldoen moet naar andere oplossingen worden gezocht. Dat geldt op macroniveau net zo goed als op microniveau.

Het verzet van een aantal lidstaten heeft er in ieder geval toe geleid dat de verhoging van de Europese begroting uiteindelijk lager zal uitvallen. Desalniettemin blijft het principieel verkeerd dat de Europese Unie de begroting wil verhogen. Daarmee

wordt een verkeerd signaal afgegeven aan de burgers die wel moeten inleveren in 2013. Terecht merkte de Britse premier David Cameron na het mislukken van de EU-top eind november op dat Europa in een parallel universum leeft, losgezongen van iedere realiteitszin. 'Het is tijd dat Europese instituties zich aanpassen aan de echte wereld. De Europese Commissie heeft niet één euro aan bezuinigingen aangeboden. En ik denk dat, dat gewoon niet goed genoeg is', aldus Cameron.⁵

Zelf gaf de Britse premier blijk van meer realiteitszin toen hij het begrotingsvoorstel van Brussel met stijgende uitgaven afdeed als een belediging voor de belastingbetaler. Het is voor diezelfde belastingbetaler te hopen dat Groot-Brittannië, gesteund door onder meer Duitsland en Nederland, niet toe zal geven. Als nationale regeringen fors moeten bezuinigen om aan de 3-procentsnorm te voldoen die nota bene door Brussel wordt opgelegd, kan het natuurlijk niet zo zijn dat uitgerekend Brussel de lidstaten meer geld uit de zak klopt.

'Practice what you preach'

Het is niet meer dan logisch dat in tijden van crisis de tering naar de nering wordt gezet. Burgers doen dat noodgedwongen, zij zien niet alleen de waarde van hun huizen dalen, de omzet van hun bedrijven slinken of de verwachte inkomsten uit opgespaard pensioen afnemen, maar worden bovendien toenemend door de overheid *zur Kasse gebeten*, zoals de Duitsers dat zo mooi zeggen. Bij velen bestaat daarover begrip, indien de overheid daarmee haar noodzakelijke kerntaken naar behoren uitvoert en tegelijkertijd zorgt dat het begrotingstekort niet al te zeer oploopt. Indien overheden echter, zonder kritisch naar de eigen uitgaven te kijken, bezuinigingen te eenzijdig op burgers afwentelen ontstaat terecht onbegrip en ongenoegen.

Liberalen zijn altijd waakzaam als het aankomt op het uitgeven van belastinggeld. Anders dan socialisten die het 'een feestje' vinden om via belastingen geld af te nemen van burgers doen liberalen dat veel meer tegen heug en meug. Immers het heffen van belastingen is een noodzakelijk kwaad om bepaalde kerntaken mogelijk te maken.^B De collectieve mid-

^B Zelfs van die noodzaak zijn niet alle denkers die een bijdrage aan het liberale gedachtegoed hebben geleverd overtuigd. Zo meent bijvoorbeeld Robert Nozick dat belastingheffing in feite een vorm van slavernij is, daar individuen zonder vrije keuze werken ten behoeve van het collectief. Deze uitzondering daargelaten kan worden gesteld dat liberalen weliswaar de noodzaak van belastingheffing inzien, doch steeds waken voor verkeerd gebruik en zelfs misbruik van collectieve middelen.

delen, die in feite grotendeels door individuen worden opgebracht, moeten dus goed worden besteed in het belang van de burgers.

Berichtgeving over onderzoek van de Europese Rekenkamer waaruit blijkt dat de EU vele miljarden verspilt zouden liberalen dan ook een doorn in het oog moeten zijn.⁶ Het niet efficiënt of onjuist aanwenden van collectieve middelen enerzijds verhoudt zich slecht met het vragen naar meer budget anderzijds. Kennelijk is er binnen het reeds beschikbare budget nog voldoende ruimte om de middelen beter te besteden en alsnog aan alle afspraken en taakstellingen te voldoen.

Zo is ook de verspilling van collectieve middelen op gemeentelijk niveau aan bijvoorbeeld extreem prijzige Nieuwjaarspartijen ontoelaatbaar. Hoe kan een bestuurslaag aan burgers uitleggen dat enerzijds de belastingtarieven stijgen omdat anders de begroting niet op orde kan worden gebracht, maar anderzijds bijna een ton of in sommige gevallen zelfs meer dan een ton op diezelfde begroting opnemen voor een feestje waar burgers niet van kunnen meegenieten? Terecht zijn er politieke partijen die dergelijke misstanden aan de kaak stellen en bijvoorbeeld dit soort exclusieve feestjes op kosten van de burgers boycotten. Zo zijn er ook gemeentes die in tijden van crisis afzien van de jaarlijkse Nieuwjaarsfestijnen.⁷ Het zou ook liberale bestuurders passen hier een duidelijk signaal af te geven.

Te vaak denken politici dat de burgers er voor de overheid zijn, terwijl het – in ieder geval volgens liberalen – juist andersom is. De overheid dient er voor de burgers te zijn voert een aantal kerntaken uit ten behoeve van de burgers en steeds zo goed mogelijk in hun belang. Dat mogen politici nooit uit het oog verliezen. Als burgers noodgedwongen de tering naar de nering zetten in hun eigen kasboekje, dan past het de overheid tenminste hetzelfde te doen. Nog beter zou het zijn als de overheid zelf

een stapje harder loopt en de eigen broekriem fors aanhaalt, in plaats van alleen aan die van de burger te sjoeren.

Fleur de Beaufort is wetenschappelijk medewerker bij de prof. mr. B.M. Teldersstichting en lid van de redactie van Liberaal Reveil.

Noten:

- 1) *Bruggen slaan. Regeerakkoord VVD-PvdA*, 29 oktober 2012, te raadplegen via: <http://www.rijksoverheid.nl/regering/regeerakkoord>.
- 2) F.D. de Beaufort, P.G.C. van Schie en G. Voerman, 'De bijdrage van de VVD aan de vormgeving van Nederland. Verworvenheden, tekortkomingen en toekomst', in: P.G.C. van Schie en G. Voerman, *Zestig jaar VVD*, Amsterdam, 2008, pp. 165-175; 169.
- 3) Vereniging Eigen Huis, *Ondanks lagere WOZ-waarde volgend jaar toch weer hogere OZB*, 23 november 2012, te raadplegen via: <http://www.eigenhuis.nl/actueel/pers/2012/365053-hogere-OZB-in-2013/>.
- 4) 'OZB-analyse toont dat nieuwe gemeenteraden belastingtarieven onevenredig hebben opgevoerd', 10 februari 2012, te raadplegen via: <http://woz-waarde.info/ozb-analyse-toont-dat-nieuwe-gemeenteraden-belastingtarieven-onevenredig-hebben-opgevoerd.html/>.
- 5) 'EU-top beëindigd zonder akkoord – "grootste politieke problemen getemd"', *NRC.nl*, 23 november 2012, te raadplegen via: <http://www.nrc.nl/nieuws/2012/11/23/eu-top-mislukt-geen-overeenstemming-over-begroting/>.
- 6) 'Europese Unie verspilt miljarden volgens de Europese Rekenkamer', *NRC.nl*, 6 november 2012, te raadplegen via: <http://www.nrc.nl/nieuws/2012/11/06/europese-unie-verspilt-miljarden-volgens-europese-rekenkamer/>.
- 7) M. Limburg, 'Gemeenten bezuinigen flink op Nieuwjaarsrecepties', *Binnenlands Bestuur*, 21 december 2011, te raadplegen via: <http://www.binnenlandsbestuur.nl/financien/nieuws/gemeenten-bezuinigen-flink-op-nieuwjaarsrecepties.3227980.lynkx/>.

KOESTER DE VRIJHEID!

– Floris van den Berg –

Naar aanleiding van:

Arthur Koestler, *Nacht in de middag*, De Bilt, 2012 (1940), vertaling uit het Duits door Koos Schuur, herzien door Nils Buis, met een nawoord van Wim Berkelaar.

Ik studeerde geschiedenis in Leiden toen ik bij het vak contemporaine geschiedenis *A history of the modern world* van Palmer en Colton las waarin de gruwelen van de twintigste eeuw langs kwamen. Ik werd fysiek onpasselijk van de gruwelen die elkaar maar bleven opvolgen. De twintigste eeuw is de meest bloedige eeuw uit de geschiedenis van de mensheid. Toch is dat voor mij, en voor mijn generatiegenoten, in het naoorlogse Westen moeilijk te bevatten. Ik ken oorlog uit boeken en van de televisie. In het naoorlogse vrije Westen is een utopie van de vrijheid gecreëerd waarbij twee boeken de toon hebben gezet. Ten eerste John Stuart Mills *On liberty* (1856) waarin Mill betoogt dat het doel van de overheid is het garanderen en bevorderen van de vrijheid van de burgers. Karl Popper werkte dit verder uit in een theorie over de open samenleving die de vrijheid van de burgers inderdaad centraal stelt. De staat is er voor de burgers, niet andersom. In *The open society and its enemies* (1945) verzet Popper zich tegen het collectivisme en totalitarisme zoals dat in de geschiedenis van de (politieke) filosofie de boventoon heeft gevoerd, van Plato, Hegel, Rousseau tot Marx. Die filosofische ideeën hebben zich allergeuwelijkst gemanifesteerd in de twintigste eeuw in twee soorten totalitaire systemen: het fascisme (Duitsland, Japan, Italië) en het communisme (Rusland, China, Cambodja, enzovoort). Vanuit het Utopia waar wij thans in leven, de open samenleving en de welvaartsstaat (zoals theoretisch onderbouwd door John Rawls in *A theory of justice* (1971)), is het moeilijk voor te stellen dat het ook anders kan, dat er samenlevingen zijn waarin individuen als ongedierte worden verdelgd en vermorzeld. De roman *Nacht in de middag* van Koestler is daar een beeldende beschrijving van.

Arthur Koestler (1905-1983) was een Hongaars-Britse schrijver, journalist en publiek intellectueel die zich met tal van debatten inliet en onder andere

pleitte voor afschaffing van de doodstraf en voor legalisering van euthanasie. Van 1931 tot 1938 was hij lid van de communistische partij in Duitsland. Vanwege Stalins wandaden zei hij zijn lidmaatschap van de partij in 1938 op. Zijn dystopische roman, *Nacht in de middag* die gaat over totalitaire onderdrukking in de twintigste eeuw, is een afrekening met de communistische partij en totalitair collectivisme, met name de Sovjet Unie onder de dictatuur van Stalin. Koestler verkoos toen ook het vrije Westen, het Verenigd Koninkrijk, als woonplaats. Daar begon hij een vruchtbare en succesvolle carrière als journalist en schrijver. In 1983 pleegde Koestler, die terminale kanker had, samen met zijn vrouw zelfmoord.

Nacht in de middag gaat over de gevangenschap van Roebasjov, een man van in de vijftig, met een roemrijk verleden in de communistische partij en een belangrijk rol gespeeld heeft in de revolutie. Zijn leven lang heeft hij zich ingezet voor de idealen van het communisme en de Partij. Hij is daarbij over lijken gegaan. Maar nu is no.1 aan de macht (overduidelijk een verwijzing naar Stalin) en diens koers is anders. No.1 heeft geen communistische ideologie, maar alleen grillen en hij duldt geen mensen naast zich. De oude getrouwen verdwijnen en worden ook uit de archieven en geschiedenis geschreven. Op de muren waar foto's van vooraanstaande Revolutionairen hingen, blijven lege plekken achter en hangt er alleen het portret van no.1. 'Niet alleen de portretten aan de muren, maar ook de boekenplanken in de leeskamer dunden uit.'¹ De roman gaat over de gevangenschap, ondervragingen en, onafwendbare, executie van Roebasjov. Het meest onverklaarbare lijkt dat de ondervragers een soort nieuwe waarheid willen hebben waarin het lijkt alsof het volkomen te rechtvaardigen is dat de zogenaamde verraders worden geliquideerd. Er wordt gebruik gemaakt van bekentenissen onder foltering verkregen. Er is geen eerlijk proces. Maar de staatskranten beschrijven deze schijnprocessen als een toonbeeld van rechtvaardige rechtspraak. Een totalitaire staat heeft macht over alle facetten van de maatschappij. De technologische ontwikkelingen van de twintigste eeuw maakten ook een nieuwe soort totalitarisme

mogelijk. Techniek is neutraal en kan zowel ten goede als ten slechte gebruikt worden. In totalitaire samenlevingen wordt de techniek gebruikt om mensen te onderdrukken en te monitoren. De staat beheerst de media, het onderwijs. Er is geen vrijheid van meningsuiting. Er is geen onafhankelijke rechtspraak.

Hoofdpersoon Roebasjov is een overtuigd communist, die gelooft in het communistische project en die bereid is om individuen op te offeren op het altaar van de utopische toekomst. Gaandeweg de roman is het makkelijk om Roebasjov als slachtoffer te zien en medelijden met hem te krijgen. Voor de duidelijkheid: ik ben tegen de doodstraf en ik vind zeker niet dat Roebasjov zonder eerlijk proces een nekschot moet krijgen, maar, in een open samenleving, zou Roebasjov zich voor zijn slachtoffers moeten verantwoorden en daar een gevangenisstraf voor moeten krijgen. Het nieuwe, Stalinistische, regime, gaat nog een flinke stap verder dan de oude garde met onderdrukking en moorden. Stalin vermoordde niet alleen zijn vijanden, maar ook zijn getrouwen van wie hij concurrentie vreest. Dat is het lot van Roebasjov die vals wordt beschuldigd van het beramen van een aanslag op no.1. De bijbehorende politieke filosofie is die van Machiavelli: het doel heiligt de middelen, zoals onder meer blijkt uit het openingscitaat van Machiavelli waar de roman mee begint: 'Hij die een dictatuur instelt en Brutus niet doodt, en hij, die een republiek sticht en de zonen van Brutus niet doodt, zal slechts korte tijd regeren.' Stalin heeft zich deze les ter harte genomen, net als al die andere totalitaire dictators van de twintigste eeuw: Mao, Hitler, Pol Pot, Mussolini, om er enkele te noemen.

Roebasjov reflecteert in zijn dagboek over de revolutionairen: 'Voor ons is de vraag van subjectieve trouw van geen belang.'²² Rechtvaardigheid doet er niet toe – het doel heiligt de middelen. Een andere punt van de totalitaire staat is de ontkenning van het individu en een privésfeer. Het gebruik van het woord 'ik' wordt ontmoedigd. 'Wij stonden geen eigen levenssfeer toe, zelfs niet in iemands gedachten.'²³ In de gevangenis begint het Roebasjov te dagen dat hij heeft meegewerkt aan een weezinwekkend systeem. Roebasjov reflecteert: 'Door consequent in het belang van de komende generaties te handelen

hebben we de huidige generatie zulke verschrikkelijke ontberingen opgelegd, dat de gemiddelde levensduur met een kwart is verkort. [...] We ranselen de kreunende massa's van het land naar een theoretisch geluk dat alleen wij kunnen zien.'²⁴

Het nawoord bij deze fraaie uitgave door uitgeverij Schokland die een reeks met kritische klassieken aan het uitgeven is, is van historicus Wim Berkelaar die het boek in historische setting plaatst. Dit nawoord heeft zeker een meerwaarde omdat het laat zien hoe het boek is ontvangen. De Nederlandse vertaling werd bijvoorbeeld door de Nederlandse auteur en communist Theun de Vries, afgekraakt. Berkelaar geeft enkele rake typering van het boek, zoals 'psychologische typering van "de communistische mens"', roman over 'de verhouding tussen individu en (communistische) gemeenschap'. Berkelaar gaat echter te kort door de bocht wanneer hij de actuele waarde van de roman beschrijft als: '[...] waarschuwing tegen gewetensdwang, terreur en conformisme, dat eigen is aan alle religieuze en seculiere ideologieën.'²⁵ Het gaat mij om 'alle [...] ideologieën', hiermee worden liberale en antiliberale ideologieën op één hoop gegooid. *Nacht in een middag* is een aanklacht tegen antiliberale ideologieën waarin individuen op het altaar van een groter doel worden geofferd, seculier of religieus. Het is van groot belang om dit onderscheid in de aard van (politieke) ideologieën te maken. De lakmoesproef voor een ideologie is de status van het individu, en dat kan gemeten worden of de mensenrechten in het systeem worden gerespecteerd of niet. *Nacht in de middag* is een springplank voor politieke filosofie. Het boek toont een van de vele gruwelen die kunnen gebeuren wanneer de vrijheid van het individu wordt vermorzeld. Daarom hoop ik dat *Nacht in de middag* veel wordt gelezen, op scholen, in boekenclubs en door politici.

Floris van den Berg is filosoof.

Noten:

- 1) A. Koestler, *Nacht in de middag*, De Bilt, 2012, p. 92.
- 2) Ibidem, p. 78.
- 3) Ibidem, p. 79.
- 4) Ibidem, p. 125.
- 5) Ibidem, p. 213.

EIGEN KEUZE, SAMEN STERK

– Casper de Vries –

Naar aanleiding van:

E.J.J.E. van Leeuwen-Schut e.a., *Eigen keuze, samen sterk. Duidelijkheid geeft zekerheid voor arbeidsmarkt en pensioenen*, geschrift 116 van de prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 2012.

Vanuit het perspectief van uw recensent in de Verenigde Staten zuigt Europa zichzelf steeds dieper in een Colijn-achtig moeras van opeenvolgende schulden door overmatige bezuinigingen en halfbakken reddingsplannen zoals de bankunie. Het traditionele recept voor het doorbreken van deze vicieuze cirkel is een devaluatie. Door een lagere waarde van de nationale munt dalen de loonkosten ten opzichte van het buitenland en verbetert de concurrentiepositie. Maar binnen het eurogebied is devaluatie geen optie meer. De noordelijke landen hebben andere wegen gevonden om hun arbeidsmarkten te flexibiliseren. Denk maar aan het akkoord van Wassenaar, de Nederlandse ZZP-constructie, uitzendbureaus voor ouderen en de Hartz akkoorden in Duitsland. De zuidelijke landen hebben hervormd om hun toetreding tot de euro mogelijk te maken. Maar toen zij eenmaal lid waren en de lage rente het makkelijk maakte om op de pof te leven, is gestopt met het hervormen van de staatsinmenging in de economie. De arbeidsmarkt functioneert daardoor eerder als een politieke gunstregeling. Veel product- en dienstmarkten bleven ontoegankelijk voor concurrentie. De wal keert nu het schip: de starre lonen in het zuiden maken dat er daar massale werkloosheid heerst.

Binnen het eurogebied is de arbeidsmarkt het belangrijkste aanpassingsmechanisme voor het opvangen van macro-economische schokken. Het rapport van de Teldersstichting over de arbeidsmarkt en de pensioenen is dan ook van groot belang. Stilzitten is geen optie in een wereld die continu verandert. Omdat pensioenen een belangrijke component van het loon zijn, pensioen is in feite uitgesteld loon, is het logisch om de markt voor pensioenen samen met de arbeidsmarkt te analyseren. De eindloonregeling (de pensioenuitkering is dan gebaseerd op het laatstverdiende inkomen) wordt bijvoorbeeld gezien als

een belangrijke oorzaak voor de hoge werkloosheid onder ouderen.

Feiten

Het rapport begint met een schets van de huidige situatie op de arbeidsmarkt en het pensioenstelsel. Belangrijke ontwikkelingen op de arbeidsmarkt waren de afgelopen jaren de onstuimige groei van het aantal ZZP-contracten, de arbeidsmigratie uit andere EU-landen, de toegenomen levensverwachting, de vergrijzing en de daling van de organisatiegraad van werknemers. Bovendien is Nederland koploper in het aantal deeltijdbanen.

Het huidige pensioenstelsel bestaat uit drie lagen. De basis is de AOW die uit de belastingen wordt gefinancierd. Het is een soort solidariteitsheffing, waar jong betaalt voor oud. De tweede laag wordt collectief bijeengespaard door de bijdragen aan de pensioenfondsen. De eigen besparingen vormen de eventuele derde laag. De tweede en derde laag vormen het kapitaalstelsel, met een vermogen van tweemaal het nationale inkomen. Het doel is dat een werknemer ongeveer 70 procent van het nominale loon als pensioenuitkering krijgt. Door het toenemen van de levensverwachting en vanwege verschillende financiële crises zijn in het afgelopen decennium voor veel werknemers de pensioenpremies danig opgelopen. Deelnemers in het ABP fonds werken inmiddels ruim één dag in de week voor hun pensioen (de premie op de brutoloon is 25 procent).

Aan het begin van deze eeuw werd het toezicht op het pensioenstelsel hervormd. Het toezicht werd strakker sinds het onder de hoede van DNB kwam. De waardering van de verplichtingen die voortvloeit uit de vaste voet van 4 procent geschiedde, werd vervangen door een waardering tegen een op de markt gebaseerde rentevoet. Hierdoor ging de dekkingsgraad van de fondsen met de markt meebewegen. Om boekhoudkundige redenen moesten bedrijven met een DB-regeling (waarbij de pensioenuitkering vaststaat) voor deze onzekerheid een voorziening treffen. Dit leidde tot een massale overstap op DC-regelingen (waar de inleg – pensi-

oenpremie – vast is, maar de uitkering afhangt van het rendement dat het fonds behaalt). Een andere belangrijke ontwikkeling was tevens de overstap van eindloonregelingen naar het middelloonregelingen. In een middelloonstelsel is de pensioenuitkering gebaseerd op het loon dat is verdiend over de duur van de loopbaan, in plaats van alleen op het laatst verdiende loon. De middelloonregeling maakt de oudere werknemer goedkoper.

Terp of dijk?

Waar je ook woont, elke samenleving worstelt met de plaats van het individu in de samenleving. We zijn sociale dieren, die niet wars zijn van individueel opportunisme. Principes kunnen nog zo mooi zijn, ze veranderen ons niet, maar leiden hoogstens tot de verschrikkelijke sociale experimenten waar de vorige eeuw zo vol van was. De Amerikaanse verkiezingen die ik dit jaar van dichtbij heb meegemaakt, gingen maar over twee zaken: de groei van de economie en de verdeling van de welvaart. Beide partijen denken daar heel anders over vanwege een andere visie op individu en maatschappij. Ondenkbaar vanuit de Amerikaanse situatie is dat het nieuwe Nederlandse kabinet beide visies herbergt. Feit is dat we een polderland zijn en dat de samenleving daar naar is gaan staan. Bij de bescherming tegen het wassende water in de complexe Nederlandse delta is op dit gebied weinig ruimte voor eigen initiatief, of het moet het bezit van een boot zijn. Terpen om je eigen huis op te bouwen zijn te kostbaar. Terpen horen er ook niet bij als het gaat om pensioenen. Maar individuele hoogten worden weer wél gewaardeerd op de arbeidsmarkt.

De ware liberaal heeft het moeilijk om van deze Hollandse hutspot wat te maken. Het ietwat hoogdravende discours in hoofdstuk drie over liberale principes helpt hierbij weinig. Gelijke kansen of gelijke uitkomsten is een tegenstelling die geen recht doet aan de werkelijkheid. Gelijke uitkomsten zijn ruïneus als motivatie voor de individuele bijdrage, we zijn nu eenmaal geen voorgeprogrammeerde werkmieren. Gelijke kansen doen anderzijds geen recht aan het individu, omdat we geen van allen gelijk zijn en deze kansen dus niet allemaal even goed kunnen benutten.

Economen bekijken dit alles wat pragmatischer. Zij vragen zich af, rekening houdend met de menselijke eigenschappen en onvolkomenheden, hoe we de zaken kunnen begrijpen en hoe die eventueel zijn te verbeteren. Een econoom probeert dan veelal aan

de marktwerking te sleutelen. Dit platvoerse principe is natuurlijk toepasbaar in markten zoals de bloemenveiling van Aalsmeer. Maar is ook te gebruiken als het niet direct duidelijk is dat het gaat om een markt, zoals in de gezondheidszorg of het onderwijs, die door de overheid wordt geregeld. Marktwerking tussen verzekeraars en ziekenhuizen wordt gebruikt om de kosten van de gezondheidszorg in bedwang te houden. Dankzij de schoolstrijd hebben we in Nederland vrije schoolkeuze, dat ons onderwijs relatief goedkoop houdt.

Arbeidsmarkt

De samenleving is hard op weg om van het arbeidscontract voor het leven naar een markt voor voetballers over te gaan met alleen maar tijdelijke contracten. Het rapport spreekt van 'een overgang van baangarantie naar werkzekerheid'. Geen vaste contracten, beloning naar wat je op het moment presteert. Dat heeft te maken met een snel veranderend productieproces en het houdt erkenning in van de levensparabool. Veranderingen in het productieproces door nieuwe vindingen vergen continu andere capaciteiten en nopen dus tot bij- en herscholing. Deze veranderingen maken ook dat de oudere werknemer met een vaste baan en inkomen minder makkelijk anders inzetbaar is en dus al gauw te veel verdient gemeten naar zijn prestaties. Dit inzicht is nog niet algemeen aanvaard. We vinden het wel normaal dat een voetballer in de dertig behoorlijk minder verdient dan een voetballer van vijftien, maar in het onderwijs is dat bijvoorbeeld nog taboe. Het rapport probeert voor deze nieuwe kijk op de realiteit een lans te breken.

Daar is heel wat voor te zeggen. De apenrots met bovenaan de flink sparende oudere werknemers die het goed hebben en onderaan de werklozen die met de schillen genoeg moeten nemen en onmogelijk nog omhoog kunnen klimmen, is geen verheffend gezicht. Daar moet wat aan gebeuren. Het rapport stelt voor om het ontslagrecht te vereenvoudigen door over te gaan tot een uniforme regeling en de duur van de WW te bekorten. Belangrijk ook is het voorstel om werkgever en werknemer belang te geven bij het vinden van een nieuwe baan mocht ontslag nodig zijn. Dit kan bijvoorbeeld door een gezamenlijke investering in herscholing en een beloning voor beide partijen als de nieuwe baan vòòr afloop van de WW-periode wordt gevonden. Marktwerking *pur sang*, toegang tot de apenrots wordt zo weer mogelijk. Dit verlaagt natuurlijk wel het com-

fort bovenop de rots.

Traditioneel zijn vakbonden tegen dit soort maatregelen. Maar in wiens belang? Niet voor de werklozen onderaan de rots in ieder geval. Bescherming op individueel niveau (baangarantie) leidt paradoxaal genoeg tot macro-uitval (werk onzekerheid). Deze sociale paradox is voor liberalen gemakkelijk te ontmantelen. Ik herinner mij nog hoe dankzij de invoering van de individuele huurbescherming door het kabinet-Den Uyl de markt voor studentenkamers bij hospita's van de een op de andere dag verdween. Natuurlijk werden we wel eens van een kamer geschopt als er tot laat bezoek was geweest of de muziek te hard had gestaan. Dan niet getreurd en snel een andere kamer weer gehuurd. Maar geen hospita wilde natuurlijk opgezadeld worden met een eeuwige student, zodat alle kamers bij invoering van de nieuwe wet van de markt werden gehaald. Sindsdien bestaat er nood aan studentenkamers. De moraal van dit verhaal: microzekerheid geeft vaak macro-economische onzekerheid van een grotere orde. De transitie van (individuele) baanzekerheid naar werkzekerheid (voor allen) die in het rapport wordt bepleit is daarom van groot belang.

Ietwat gratis pleit het rapport voor investeren door werkgever en werknemer in kennis en scholing om de lange termijn werkzekerheid veilig te stellen. Maar welke prikkels hiervoor bij beide partijen aanwezig zijn, anders dan dreigende werkloosheid, blijft nogal schimmig. Misschien dat bij collectief ontslag de werknemer met meer bijscholing senior kan worden verklaard ten opzichte van andere werknemers in afwijking van de 'first in last out' regeling. Of dat het beter is om iedereen boven de vijftig op tijdelijk contract te stellen, maar waarbij de lengte van het contract wel afhangt van de omvang van de scholing. Ik geef toe, het is een loffelijk streven om werkgever en werknemer te vragen om te investeren in toekomstige bruikbaarheid op het werk, maar het is niet gemakkelijk dit te bewerkstelligen.

Terecht pleit het rapport voor demotie. In Nederland is het een taboe, maar ook daar loopt de voetbalwereld weer voorop. Om demotie te populariseren is de analogie met de sportwereld misschien bruikbaar. Het lijkt mij ook heel sociaal om door met wat minder genoegen te nemen, meer mensen langer aan het werk te houden, een soort omgekeerde VUT-regeling dus. Maar met het macro-effect dat we er allemaal beter van worden, wat je van de VUT niet kan zeggen. Een kans voor het blauw-rode kabinet om hier iets mee te doen.

Ik mis in het rapport aanbevelingen om de CAO's flexibeler in te vullen. Het principe van het algemeen verbindend verklaren is aan innovatie toe. Landelijke CAO's doen weinig recht aan de regionale verschillen op de arbeidsmarkt. Bedrijven verschillen onderling sterk. Hoewel de bonden hier waarschijnlijk niet voor zijn te porren, hebben ze zich hier zelf mee. Een belangrijke reden voor de identiteitscrisis bij de bonden is de tanende participatie. Ieder niet lid lift gratis mee op het werk dat de bonden verrichten, ik geef toe... Door de bonden meer te doen te geven en het belang daarvan voor de werknemer zichtbaarder te maken, neemt het belang van het lidmaatschap weer toe. Tenslotte zijn werkgevers ook gebaad bij een evenwichtig speelveld met een representatieve vertegenwoordiging.

Markt voor pensioenen

Het rapport stelt voor de WAO intact te laten, de tweede laag voor iedereen gelijk te trekken tot een grens van vijftig duizend euro, met daarboven de vrijheid om zelf te sparen. Tevens wordt voorgesteld om de omkeerregeling af te schaffen.

Het is moeilijker om liberale principes los te laten op de markt voor pensioenen dan op de arbeidsmarkt. Dit heeft twee redenen. De eerste is dat collectieve pensioenen veel goedkoper zijn dan individuele pensioenen die bij een verzekeraar worden ingekocht. De tweede reden is wat in het Engels 'moral hazard' heet en ik het liefst met de meer neutrale Nederlandse term 'aangepast gedrag' benader. Ik bespreek beide redenen.

Een verzekeraar levert per jaar ongeveer een rendement dat 1,5 procent onder het rendement van een collectief pensioen ligt. Dit komt door de hogere kosten van individuele keuzes, garanties waar een verzekeraar wettelijk toe verplicht is en de winstafdracht. Het kosten aspect lijkt op korte termijn onbeduidend en weegt voor de liberaal misschien niet op tegen het recht van eigen keuze. Maar dat is een misvatting, na veertig jaar pensioensparen geeft een zelf ingekocht pensioen bij een verzekeraar 30 procent minder dan het pensioen uit een collectieve regeling. Geen leuk verhaal voor een liberaal. Maar laten we eerlijk zijn, we bouwen ook geen terpen meer, dijken zijn algemeen aanvaard als collectieve bescherming tegen het water.

Om een gelijk speelveld te bewerkstelligen worden in het voorstel van de Teldersstichting de collectieve pensioenen onder dezelfde Europese kapitaal regeling gebracht als de verzekeraars. Pensioenfond-

sen zijn hier tegen omdat deze regels zo stringent zijn dat dit leidt tot portefeuilles met bijna uitsluitend staatsobligaties. Dit is niet alleen slecht voor het Nederlandse bedrijfsleven dat zich dan moeilijker met risicodragend kapitaal kan financieren, iets waar liberalen juist voor moeten zijn lijkt mij, maar het leidt ook tot bijna gedwongen winkelnering bij de staat. Iets waartoe het ABP tot 1994 verplicht was (de minister van Financiën kon het ABP dwingen de staatsschuld te kopen). We vinden dat niet bepaald een goed idee, want als de staat zo gemakkelijk haar schuld kan financieren, dan leidt dit maar tot exploderende begrotingstekorten. Het is duidelijk dat onvoldoende is nagedacht over de implicaties van het gelijke speelveld tussen verzekeraars en pensioenfondsen.

Beter lijkt het mij om een ogenschijnlijk liberale faux pas te begaan en de verzekeraars wettelijk uit te sluiten van de tweede laag en deze exclusief over te laten aan de collectieve pensioenen. Dit voorkomt ook dat Brussel iets te zeggen krijgt over onze mooie pensioenregelingen (wat ze o zo graag willen). Maar laten we dan wel volgens liberale traditie de keuze mogelijkheden in deze markt vergroten. Dit helpt ook om de marktwerking onder fondsen tot stand te brengen terwille van de noodzakelijke discipline voor het behalen van een goed rendement.

Verplichtstelling voor de tweede laag van het pensioengebouw is nodig zoals het rapport stelt, omdat een deel van de werknemers anders onvoldoende opzij legt voor later. Minder deelname verhoogt de kosten voor degenen die wel deelnemen aan een collectieve regeling. Belangrijker nog is dat dit later tot grote druk leidt van de gepensioneerden die niet hebben gespaard om de AOW-uitkering uit de eerste laag te vergroten. Het zal moeilijk zijn om hier weerstand aan te bieden als het om grote groepen uit de samenleving gaat. Dus mijn tweede vloek in de liberale kerk is om tot verplichtstelling voor ZZP'ers en eenmanszaken over te gaan, om later niet tot belastingverhoging te worden gedwongen ter financiering van een hogere AOW.

Het rapport pleit geheel in de tijdsgeest van financiële angst voor de overgang naar reële pensioenen. De huidige pensioenfondsen hebben een nominale ambitie en proberen te indexeren voor inflatie, maar maken dat niet altijd waar. Het lijkt zo mooi om pensioenfondsen te dwingen om reële pensioenen te leveren. Maar nergens wordt aangegeven hoeveel dat dan wel gaat kosten. Als we het risico op inflatie op een kapitaal van grofweg twee-

maal het nationale inkomen willen afdekken, dan wordt dat een heel dure zaak. Welke verzekeraar kan een dergelijke omvangrijke garantie bieden? Ook hier is er weer een achterdeur naar vadersstaat die dan gedwongen wordt om obligatie leningen uit te schrijven met indexatie tegen inflatie. Hierdoor is de overheid de sigaar en komt de rekening op verdedekte wijze gewoon weer terug bij de samenleving. Liberaler lijkt om te erkennen dat we in een onzekere wereld leven, en dat het voor de groei van de economie beter is als we allemaal, werkenden en gepensioneerden, meeademen met het wel en wee van de economie.

Het rapport pleit ook voor de afschaffing van de omkeerregeling. Het huidige kabinet is daar al mee begonnen door de aftrekbaarheid van pensioensparen te beperken. In het huidige stelsel wordt er pas belasting geheven over de pensioenen als deze worden uitgekeerd, het deel van het bruto inkomen dat opzij wordt gezet is onbelast. In een bijlage berekent het CPB wat deze eenmalige greep in de kas oplevert: niet bar veel. Misschien is het voor de staat zelfs goedkoper om de omkeerregeling in stand te houden. Pensioenfondsen beleggen een deel van het vermogen in aandelen, die op termijn meer opleveren dan staatsobligaties. Disconteren van de pensioenuitkeringen naar het heden tegen de staatsrente toont dan aan dat het voordeliger is om de belasting pas later te heffen. Maar de minister van Financiën wil natuurlijk nu het geld hebben, want over veertig jaar is zijn kortzichtige loopbaan al lang voorbij.

Pensioenen gaan gebukt onder de gesel van het korte termijn denken. Tot 2004 werden de verplichtingen van pensioenfondsen verdisconteerd tegen de vaste nominale rekenrente van vier procent. De gedachte hierachter was dat de ECB zich verplicht heeft om de inflatie rond de twee procent te houden. De lange termijn reële groei van de Nederlandse economie is ook twee procent. En twee plus twee is een rente van vier procent. Sinds 2004 verdisconteren we met een variabele marktrente om de verplichtingen marktconform te waarderen. Hierdoor zijn de verplichtingen gaan bewegen met de sentimenten van de markt. De toezichthouder heeft gemeend om deze marktconforme rente zodanig te interpreteren dat de verplichtingen net zo hard op en neer dansen. Dit leidt tot grote kosten, want fondsen zijn massaal hun rente risico af gaan dekken. Dit terwijl elke macro-econoom weet dat een crisis zoals de kredietcrisis enige tijd een zodanig lage rentestand geeft die niet maatgevend is voor de lange termijn disconto-

voet. Het is zeker zo dat de premies omhoog moesten vanwege de toegenomen levensverwachting en om het spaartekort uit de jaren negentig weg te werken. Maar het zou een zegen zijn om terug te keren naar de vaste discontovoet. Jammer genoeg doet het rapport hierover geen uitspraak.

Conclusie

Het rapport behandelt uiterst belangrijke materie, maar is niet gemakkelijk geschreven, soms wat hoogdravend als het om de liberale ideeën gaat en weinig wervend. Zinsnedes als 'daarom is besloten om in dit geschrift te pleiten...' stammen uit lang vervlogen tijden. Gelukkig staan de belangrijkste aanbevelingen duidelijk opgesomd in de samenvatting. De wetenschappelijke onderbouwing is op punten goed, zoals met betrekking tot de gedragsaspecten bij financiële keuzes. De bijlagen over de pensioenproblemen in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk laten zien hoe niet moet. Het CPB heeft de voor- en nadelen van de omkeerregeling doorgerekend. Maar de aanbeveling om de omkeerregeling af te schaffen lijkt hier niet uit te volgen. Doorgaan met het flexibiliseren van de arbeidsmarkt is van groot belang, zeker nu ook de concurrentie vanuit Zuid-Europa weer toe zal nemen. Langer leven en langer werken brengen ook met zich mee dat we moeten erkennen dat de productiviteit van ouderen lager ligt dan die van jongeren en dat daar een navent lagere beloning bij past. Demotie heeft een negatieve bijklank, maar is positief als middel om de

werkgelegenheid onder ouderen te bevorderen.

Op pensioengebied is het de vraag of de politieke bestaat om weer een stelselwijziging door te voeren. Voor liberalen valt er op het eerste gezicht ook minder te halen dan op de arbeidsmarkt. De kosten van een collectief contract wegen niet op tegen de vrijheid van het privaat aanbesteden van pensioenen. Het zoeken naar marktwerking in deze collectieve regeling is echter wél wat elke liberale minister zou moeten willen. Marktwerking op onderdelen is makkelijker te bereiken dan een moeilijk in te varen stelsel wijziging. Ik zou beginnen om individuele keuzes mogelijk te maken, de voorlichting te verbeteren, en oh liberale schrik de verplichtstelling voor de ZZP'er in te voeren. De toezichthouder is geholpen met een vaste wettelijke rekenrente.

Nederlanders mekkeren graag en vinden dat er van alles en nog wat verkeerd is geregeld, waar de staat dan wat aan zou moeten doen. Maar Nederlanders zijn als het er op aan komt weinig geneigd de zaken anders aan te pakken. Voor wie wel wil veranderen bevat dit rapport voldoende munitie, maar het zal anders moeten worden gebracht om iedereen mee te krijgen. Dat is een mooie rol voor de liberale voorgangers die nu aan het roer staan.

Casper de Vries is hoogleraar Monetaire Economie aan de Chapman University en de Erasmus Universiteit Rotterdam. Momenteel verblijft hij in Californië, Verenigde Staten.

Nu verkrijgbaar:

Geschrift 116 van de prof.mr. B.M. Teldersstichting

Eigen keuze, samen sterk

Duidelijkheid geeft zekerheid voor arbeidsmarkt en pensioenen

De huidige discussie omtrent het pensioen laat zien dat wat mensen denken te krijgen vaak in schril contrast staat met wat mensen daadwerkelijk zullen krijgen. Doordat 'pensioen' jarenlang werd voorgesteld als een garantie heeft het iets weg van een black box: er wordt 'iets' 'ergens' ingestopt en wat er precies uitkomt is van latere zorg. Daarnaast is de arbeidsmarkt veranderd, maar het pensioenstelsel niet. Dit is vreemd, omdat tijdens het werkzame leven immers het pensioen wordt opgebouwd. Zonder arbeid geen pensioen. Het geschrift *Eigen keuze, samen sterk. Duidelijkheid geeft zekerheid voor arbeidsmarkt en pensioenen* bepleit dat het roer radicaal om moet en het huidige systeem op slot zit. De werkgroep bepleit een nieuw pensioenstelsel voorzien van flankerend arbeidsmarktbeleid.

Bij de opstelling van het geschrift *Eigen keuze, samen sterk. Duidelijkheid geeft zekerheid voor arbeidsmarkt en pensioenen* waren betrokken: Dian van Leeuwen-Schut (voormalig VVD voorzitter), Raymond Brood (Directeur Health & Benefits, Mercer), Hans Kadiks (bestuursvoorzitter Scaping), Dieuwertje Kuijpers (medewerker Teldersstichting en scribent), Peter Rauwerda (ondernemer), Patrick van Schie (directeur van de Teldersstichting) en Jørgen Sørensen (voormalig directeur HR, DSM).

Eigen keuze, samen sterk is nu verkrijgbaar bij de Teldersstichting voor € 16,00. Het is per e-mail te bestellen via info@teldersstichting.nl of telefonisch 070-3631948.

TS Teldersstichting

HOE NOODZAKELIJK, MAAR OOK: HOE REALISTISCH?

– Leo Prick –

Naar aanleiding van:

J.A. Bruijn e.a., *Onderwijs: de derde dimensie*, geschrift 117 van de prof.dr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 2012.

Algemene intellectuele en culturele vorming stelt leerlingen in staat om een eigen kijk op de wereld te ontwikkelen en daarmee een volwaardig deelnemer te worden aan de maatschappij, zich lid te voelen van een gemeenschap en mede verantwoordelijkheid te nemen voor de ontwikkeling daarvan, zich te verplaatsen in de beweegredenen van anderen, empathie te ontwikkelen.

Aldus kort samengevat de motivering van het belang van *Bildung* door Von Humboldt.

De schooltypen zoals we die in het verleden kenden waren, met uitzondering van het gymnasium, in oorsprong allemaal beroepsopleidingen. De ambachtschool, de mulo voor het witte boordenproletariaat, de mms als opleiding voor de rol van huisvrouw bestemd voor meisjes van goeden huize, de huishoudschool voor haar personeel, de hbs als hogere opleiding voor het bedrijfsleven.

Omdat een zekere culturele bagage vanzelfsprekend werd gevonden kenden die opleidingen veel meer vakken dan met het oog op het beroep noodzakelijk was, en omdat in de opleiding van onderwijzers culturele en morele vorming een belangrijke rol speelden, werden schoolvakken ook in die richting ingevuld. Denk aan de boekenlijsten op de middelbare school of aan het opstel met onderwerpen als 'De doodstraf', 'Sportverdwazing', 'Televisie, venster op de wereld?', een opdracht die in de praktijk hetzelfde karakter had als wat in Frankrijk filosofie wordt genoemd.

Aandacht voor *Bildung* was in het onderwijs verzekerd, omdat het door iedereen vanzelfsprekend werd gevonden.

Ook de Mammoetwet vond zijn oorsprong in de voorbereiding tot beroepen. In de jaren vijftig kondigde zich een nieuwe tijd aan. Administratieve processen zouden worden geautomatiseerd en ad-

ministratieve krachten overbodig maken. Huizen zouden uit fabrieken komen en ter plekke in elkaar worden gezet, waardoor metselaars en timmerlieden niet meer nodig zouden zijn. De techniek zou een hoge vlucht nemen. Ik herinner me als jonge jongen het bezoek aan de Wereldtentoonstelling in Brussel in 1958, waar niet alleen ik maar iedereen versteld stond van de technische vondsten zoals op afstand bestuurbare robots. Het toonaangevende gebouw, het Atomium, stond model voor die nieuwe natuurwetenschappelijke ontwikkelingen.

Die onduidelijkheid over hoe werkzaamheden zich in de toekomst zouden ontwikkelen leidde tot de conclusie dat het onderwijs jonge mensen niet moest opleiden voor bestaande beroepen, maar moest uitrusten met het instrumentarium om zich doorlopend de kennis en vaardigheden eigen te maken die de maatschappij van hen zou vragen. Onderwijs moest dus voorbereiden op een leven lang leren, indertijd om onnaspeurlijke redenen meestal aangeduid met de Franse term *éducation permanente*.

Het onderwijs moest zich dus niet richten op het verwerven van bepaalde kennis, want die zou snel verouderen. Het ging niet om wat je leerde, maar om het leren leren. Daar had je die vele vakken niet voor nodig. Leren leren kon je aan de hand van een beperkt aantal. Zes eindexamenvakken voor havo, zeven voor vwo.

De Mammoetwet werd midden jaren zestig ingevoerd. Ik heb die invoering als leraar Nederlands meegemaakt en ik herinner me dat wij, leraren, al vlug in de gaten hadden dat die beperking leidde tot een ernstige verschraling van het onderwijs. Maar omdat in die jaren een ramp zich voltrok, werd er niet naar leraren geluisterd. Die ramp heette onderwijsvernieuwing, en hield in dat in de jaren zeventig enorme bakken aardgasgeld werden uitgestrooid over de talloze instellingen die het onderwijs onderzochten, begeleiden, adviseerden en, nietszeggend toverwoord, vernieuwden. Met als enig effect een diepe kloof tussen enerzijds degenen die lesgeven, en anderzijds de psychologen, pedagogen en onderwijskundigen, die gesteund door politici en de ambtenaren op het mi-

nisterie van Onderwijs vertelden hoe dat moest. Over *Bildung*, algemene vorming, hoorde je ze niet. Wie op het belang daarvan wees, had niets van eigentijds onderwijs begrepen. Het sluitstuk van deze verschralling is competentiegericht onderwijs. Daarbij wordt geïnventariseerd welke competenties leerlingen nodig hebben om een bepaald beroep uit te oefenen, vervolgens wordt voor iedereen bekeken over welke van die competenties hij of zij reeds beschikt, en de opleiding beperkt zich tot de ontbrekende competenties. Het uitgangspunt is dus de kennis en vaardigheden die je bij de uitoefening van een bepaald beroep op dat moment concreet nodig hebt. Het tegendeel dus van *education permanente*, want daarbij was het uitgangspunt dat je niet moest opleiden voor een concreet beroep want je wist niet hoe zich dat zou ontwikkelen.

Enige tijd geleden kreeg ik een klacht van een student die van zijn hogeschool in Tilburg op alle competenties ten minste een acht had gescord, maar voor zijn stage een diepe onvoldoende had gekregen en het advies een ander beroep te kiezen. Waarmee werd bewezen dat de opdeling van een complexe taak in competenties die afzonderlijk worden onderwezen en beoordeeld, niet deugt. Een bevestiging van de aloude waarheid dat het geheel meer is dan de som der delen.

Dat *Bildung* ook na de invoering van de Mammoetwet niet direct uit het onderwijs verdween, was te danken aan de leraren die het niet konden nalaten leerlingen meer mee te geven dan strikt noodzakelijk was om een diploma te behalen. Inmiddels heeft zowat de hele generatie leraren die in staat was dit te doen, het onderwijs verlaten. Daardoor worden nu pas de gevolgen van deze verschralling van ons onderwijs ten volle zichtbaar.

En nu waait er een andere wind. Interessant is dat deze weersomslag ook nu weer wordt ingegeven door economische motieven. Een artikel van Sander Pleij in *Vrij Nederland* van 3 april 2012 opent met: 'Als er één reden is om als de sodemieter het begrip *Bildung* in ere te herstellen, dan is het wel dat we onze dagelijkse boterham moeten blijven verdienen.' Waarom dat belangrijk is, daar is Pleij niet duidelijk over. Die taak neem ik graag van hem over.

Tegen de horden Chinese, Koreaanse en Indiase *nerds* die er al zijn en – meer nog – er aan staan te komen, daar kunnen wij in het Westen nooit tegenop. Op dat vlak kunnen we niet concurreren. Onze kracht moeten we zoeken in de creativiteit om technische vindingen op allerlei terreinen toe te

passen en in het vermogen om verschillende kennisgebieden met elkaar te verbinden. Illustratief voor deze ontwikkeling is dat er naast het in Californië gelegen Silicon Valley zich in Amerika een ander centrum ontwikkelt. In dat gebied rond Union Square in New York, volgens Wikipedia aangeduid met de *nickname* Silicon Alley, vind je bedrijven die moderne technologie verbinden met 'advertising, new media en financial technologies'. Hetzelfde geldt voor de combinatie van technologie met allerlei kunstuitingen: zoals muziek, film en fotografie. Om die verbindingen te kunnen maken is een brede vorming noodzakelijk.

Ander voorbeeld. Op 19 november 2012 besteedde *NRC Handelsblad* uitgebreid aandacht aan de werkwijze van de Amerikaan Nate Silver bij het voorspellen van de uitslag van verkiezingen. Daarbij baseert hij zich niet alleen op de opinies van kiezers zoals traditionele bureaus gewend zijn te doen, maar ook op allerlei andere gegevens waarvan we weten dat ze samenhangen met stemgedrag zoals culturele en etnische kenmerken en gegevens over inkomens en leeftijdsopbouw. Dankzij die bredere blik voorspelde Nate Silver vrijwel feilloos de uitslag niet alleen van de Amerikaanse presidentsverkiezingen maar ook die van de senaatsverkiezingen in de verschillende staten. Terwijl de gerenommeerde bureaus er net zo naast zaten als Maurice de Hond bij de laatste Tweede Kamerverkiezingen.

Laatste voorbeeld, op het vlak van de moraal. Begin dit jaar verscheen het boek *Waardenloos* van de hand van George Möller, voormalig algemeen directeur van de Optiebeurs. Daarin wijst hij op het ontbreken van een ethische marktmoreal als oorzaak van de financiële crisis. Het kon zo faliekant misgaan omdat niemand verder keek dan het eigenbelang groot was.

Om te bevorderen dat er in het onderwijs meer aandacht komt voor algemene vorming bepleiten de opstellers van het rapport *Onderwijs: de derde dimensie* scholen en leraren meer vrijheid te geven. Over het gebrek aan ruimte om het onderwijs naar eigen inzicht in te richten wordt door leraren vaak geklaagd. Geheel ten onrechte. De vrijheid die leraren in Nederland hebben is werkelijk ongekend. Als ze daarover klagen moeten ze niet bij de overheid of de politiek zijn, maar bij hun schoolleiding. Inderdaad komt het steeds vaker voor dat leraren te horen krijgen dat ze zich moeten beperken tot de Citotoets of exameneisen want daar worden ze door ouders,

Trouw en *Elsevier* op afgerekend. Het is aan de scholen zelf om te bepalen hoe daarmee om te gaan.

Om het economisch belang van *Bildung* te onderstrepen, citeert Pleij de aartsvader van de Europese Unie: Jean Monnet. 'Als Europa zou worden gereconstrueerd, zou ik dit keer beginnen met cultuur in plaats van economie.' Zonder *Bildung* geen Europa.

Dat ik zo zeer de nadruk heb gelegd op het economisch belang van aandacht voor *Bildung* in het onderwijs, heeft een heel speciale reden. Dit leek me wenselijk omdat de opstellers van *Onderwijs: de derde dimensie* de noodzaak om in het onderwijs aandacht te besteden aan *Bildung* niet presenteren als een economische noodzaak, maar – sterker nog – als het tegendeel daarvan. Ik citeer: 'Hoewel onderwijs economische doelen dient zou het niet primair, laat staan exclusief, op die doelen gericht moeten zijn. De relevantie van het onderwijs reikt veel verder dan de arbeidsmarkt.'¹

Aandacht voor *Bildung* is geen luxe, maar bittere noodzaak. Ik verdenk de opstellers van het rapport ervan dat ze die economische noodzaak wel bevredden, maar dat hen niet duidelijk was waarom.

Ten slotte de vraag: hoe realistisch is het de door *Onderwijs: de derde dimensie* bepleite doelstellingen te realiseren?

Om leerlingen meer mee te kunnen geven dan de leerstof die wordt getoetst, heb je leraren nodig die verder kunnen kijken dan de strikte exameneisen lang zijn. Daarvan zijn er steeds minder. Uitgaande van de gedachte dat werken met zwakke of moeilijke leerlingen bepaald niet eenvoudiger is dan lesgeven op een gymnasium, heeft men de honorering van leraren steeds meer losgekoppeld van hun niveau van opleiding. Voor veel leraren was die nivellering ongetwijfeld een feestje, maar voor de kwaliteit van het onderwijs was het een ramp, want voor hoog opgeleiden werd het leraarsberoep een onderbetaalde baan.

Willen we de kwaliteit van het onderwijs verbeteren dan moeten we er voor zorgen dat de huidige, vaak smal opgeleide en in veel gevallen niet eens bevoegde leraren zich verder gaan scholen.

Door verplichte bijscholing en door daar extra geld voor te reserveren zoals de huidige regering van plan is? Daar verwacht ik weinig van. Je zult dat moeten belonen.

De negentiende eeuwse dichter J.P. Heije (auteur van evergreens als *Ferme jongens, stoere knapen; Piet Hein en de Zilveren Vloot; Zie, de maan schijnt door de bo-*

men; Een karretje op den zandweg reed, en nog veel meer) sloot zijn lofzang op de schoolmeester af met de dichtregels:

'Worde op aarde u karig loon
De oogst van wat gij hier mocht zaaien,
Zult gij in de Hemel maaien,
Als gij neerknielt voor Gods troon.'

Toen kon dat blijkbaar nog, in ruil voor een karig loon de belofte van een betere plek in de hemel, maar daar hoeft je tegenwoordig, zeker nu Paars de dienst uitmaakt, niet mee aan te komen. Wil je dat leraren serieus werk maken van de inhaalslag die hun veelal veel te magere opleiding noodzakelijk maakt, dan zul je ze daar extra voor moeten belonen. Zodat leraren carrière kunnen maken als leraar, geleidelijk meer bevoegd en daarmee ook beter betaald worden. Het moet gewoon worden dat leraren cursussen en trainingen volgen, want wie niet geïnspireerd wordt, kan ook anderen niet inspireren.

Om geïnspireerd te raken is het van belang dat leraren, uiteraard in overleg met hun leidinggevende, hun scholing zelf kiezen. Voor de schoolleiding is dat overigens best lastig. Die huurt het liefst een pedagogisch centrum in dat voor alle leraren dezelfde cursus, allemaal op hetzelfde tijdstip verzorgt. Deze op veel scholen gebruikelijke werkwijze heeft ertoe geleid dat de aversie tegen scholing bij geen enkele beroepsgroep zo groot is als bij leraren. Als een ziekenhuisbestuur voor de artsen op die manier de bijscholing zou regelen, zou iedereen daar schande van spreken. Artsen zouden dat niet accepteren en de inspectie zou ingrijpen. Maar dat op veel scholen de leraren op een dergelijke schandalige manier collectief worden bijgeschoold, daar hoor je niemand over. De kwaliteit van leraren wordt blijkbaar niet zo belangrijk gevonden als die van onze artsen.

Leo Prick is neerlandicus, psycholoog en columnist. Hij werkte als leraar in het voortgezet onderwijs en vervolgens als docent en onderzoeker bij verschillende universiteiten. Hij is gepromoveerd op een onderzoek naar het beroep van leraar en was directeur van adviesbureau Intervu. Hij is momenteel medewerker bij NRC Handelsblad.

Noten:

- 1) J.A. Bruijn e.a., *Onderwijs: de derde dimensie*, Den Haag, 2012, p. V.

Nu verkrijgbaar:

Geschrift 117 van de prof.mr. B.M. Teldersstichting

Onderwijs: de derde dimensie

Een sterk veranderende wereld stelt de samenleving en daarmee het onderwijs voor een aantal stevige uitdagingen. Denk aan toenemende onzekerheid op de internationale arbeidsmarkt, de constante confrontatie met vernieuwing en omvangrijke diversiteit, het mondiaal en complexer wordende karakter van problemen en het ingrijpend transformeren van de sociale omgeving. Op welke wijze zal het onderwijs moeten evolueren om individuen blijvend een adequate voorbereiding te geven op het leven dat zij zullen gaan leiden? Die vraag staat centraal in het geschrift *Onderwijs: de derde dimensie*.

De visies van klassieke en hedendaagse denkers als kompas nemend en een blik op de toekomst werpend stellen de auteurs dat het onderwijs alleen dan blijvend een rol van betekenis kan spelen, wanneer er naast de dimensies 'kennis' en 'vaardigheden' een derde dimensie wordt toegevoegd aan alle niveaus en sectoren van het onderwijs.

Onderwijs: de derde dimensie is nu verkrijgbaar bij de Teldersstichting voor € 16,00. Het is per e-mail te bestellen via info@teldersstichting.nl of telefonisch 070-3631948.

Teldersstichting

AUTEURSREGISTER 2012

- Aarts, Kees**
De electorale positie van de VVD in 2012
123-128
- Aarts, Remieg**
Liberalistische beginselen in de Nederlandse politiek. Terugblik en plaatsbepaling
32-39
- Anker, Hans**
Mircotargeting. Het nieuwe campagnevoeren in de Verenigde Staten
154-158
- Bakoyannis, Dora**
Structurele hervormingen bieden Grieken nieuwe kans
56-58
- Beaufort, Fleur de**
De ambivalente houding van liberalen ten opzichte van revoluties
3-7
- Beelden van een sociaaldemocratische nachtmerrie. Waarschuwing voor socialisme onvermijdelijk actueel
117-120
- 'Er is een kompas voor innerlijke vrijheid.' Een katholieke visie op vrije wil. Interview met Kardinaal Eijk
210-213
- De tering naar de nering; ook bij de overheid
227-229
- Berg, Caspar van den**
'Wij willen zichtbaar zijn.' Over de legitimiteit en politieke profileringsdrang van de AFM
84-89
- Berg, Floris van den**
Dierenpolitiek. Over de uitdijende cirkel van de moraal en politiek
167-171
- Koester de vrijheid!
230-231
- Breuker, Remco**
Revolutie in Noord-Korea
17-20
- Bruijn, Jan Anthonie**
Column. Het einde van het politieke midden
121-122
- Bruil, Camilia**
Column. Politie moet geen weigerambtenaar zijn
1
- De plicht van leven, het recht van sterven?
206-209
- Couwenberg, Wim**
Liberalisme als zegevierende westerse ideologie opnieuw uitgedaagd
44-50
- Dahhan, Ghassan**
De 'Arabische Lente'. Stagnatie of liberale bloei?
8-16
- Dijk, Ingrid van**
Achterbannen vergeleken. Opinions van leden en kiezers van de VVD
26-31
- Fraanje, Rien**
De eenvoudige opdracht voor het CDA: vasthouden aan kernwaarden en geduldig zijn
139-142
- Hagen, Ivo ten**
Biodiversiteit: een studeerkamerkretologie?
108-110
- Het huis van de vrijheid
183-184
- Harchaoui, Sadik**
Participatie van achterblijvers
111-114

- Hennis-Plasschaert, Jeanine**
Religie, tolerantie en de onpartijdige overheid
100-103
- Hoogveen, Maurice**
Cultureel kapitaal als sleutel tot integratie
63-66
- Joustra, Willem**
Het collectivisme zegeviert als het om bubbels gaat. Een pleidooi voor een liberaler klimaatbeleid
59-62
- Klink, Pim van**
Een concrete aanzet tot een liberaal kunstbeleid
95-99
- Kuijpers, Dieuwertje**
Met het uithollen van de politie wordt de liberale kerntaak verzuimd
218-222
- Kuppens, Rob**
Wat is de euro ons waard? Een korte verkenning van economische en andere argumenten
54-55
- Labohm, Hans**
Rechtsom of linksom?
172-175
Column. Kapotnivelleren?
185-186
- Leeuw, Niels de**
'Niet door kracht of door geweld, maar door mijn geest zal het geschieden.' Dominee Pierson en het liberale denken van gelovigen
104-107
- Marác, László**
Revolutie en liberalisme in Hongarije
21-25
- Miltenburg, Anouchka van**
Zelfbeschikking en het levenseinde. Een reactie
77-79
- Moors, Perjan**
Welstandsbeleid. Voorwaarde voor ruimtelijke kwaliteit of betutteling?
90-94
- Napel, Hans-Martien ten**
Rel rond fastfoodketen Chick-fil-A laat zien: scheiding van kerk en staat niet langer grootste zorg in Amerika
159-162
- Otte, Rinus**
De vrije wil in het strafrecht in relatie tot het liberalisme
198-205
- Ottens, Nick**
Kapotbezuinigen bestaat niet
51-53
- Pars, Matthijs**
'Wij willen zichtbaar zijn.' Over de legitimiteit en politieke profileringsdrang van de AFM
84-89
- Prick, Leo**
Hoe noodzakelijk, maar ook: hoe realistisch?
238-240
- Schie, Patrick van**
Ten geleide. Maatschappelijke revoluties
2
De ambivalente houding van liberalen ten opzichte van revoluties
3-7
Column. Hedendaagse horigheid. Wetsvoorstel flexibel werken creëert scheef 'recht'
69-70
Glazen bol onder de Hamer. Analyse van het wel en wee van de PvdA
129-132
'Er is een kompas voor innerlijke vrijheid.' Een katholieke visie op vrije wil. Interview met Kardinaal Eijk
210-213
- Stouthuysen, Patrick**
Excentrisch en excentriek. De typische trekken van het Nederlandse liberalisme
40-43
- Taverne, Joost**
Onbetwistbaar recht?
115-116
- Thalhammer, Tom**
Zelfbeschikking en het levenseinde
71-76

- Valkenberg, Sebastien**
 Als hersenwetenschappers de vrije wil dood verklaren, moeten liberalen de vrijheid redden
 189-193
- Velde, Mark van de**
 Grenzen aan de democratie. De hervorming van het Britse Hogerhuis en de herindeling van kiesdistricten in het Verenigd Koninkrijk
 163-166
 Het Europese landbouwbeleid. Oude wijn in nieuwe zakken
 223-226
- Verbeek, Bertjan**
All politics is local. De invloed van buitenlands beleid op de Amerikaanse presidentsverkiezingen
 143-148
- Verhagen, Frans**
 Niet etniciteit maar ideologie bepaalt de uitslag
 149-153
- Verplaetse, Jan**
 Kan het liberalisme zonder vrije wil, verantwoordelijkheid en schuld?
 194-197
- Vliet, Lotte van**
 Participatie van achterblijvers
 111-114
- Vollaard, Hans**
 De potentie van de christendemocratie
 133-138
- Vries, Casper de**
 Eigen keuze, samen sterk
 232-236
- Vries, Stephan de**
 De 'Arabische Lente'. Stagnatie of liberale bloei?
 8-16
 Ten geleide. De vrije wil
 187-188
 Geest en brein
 214-216
- Wissen, Leo van**
 Bevolkingskrimp: een liberaal antwoord
 176-179
- Wissenburg, Marcel**
 Eerlijk duurt het langst
 80-83
 Religie, tolerantie en de onpartijdige overheid
 100-103
- Woittiez, Reinout**
 What money can't buy. What money can't fix
 180-182